Панас Мирний

ВИДАВНИЦТВО
«НАУКОВА ДУМКА»

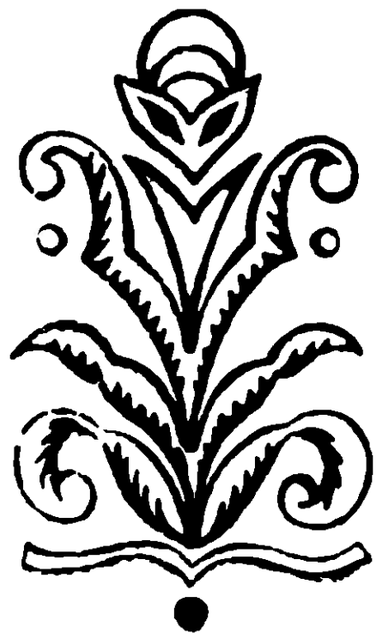

ПАНАС МИРНИЙ

(П. Я. РУДЧЕНКО)

ЗІБРАННЯ ТВОРІВ У СЕМИ ТОМАХ

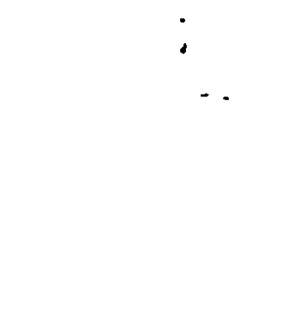

КИЇВ — 1971

Редакційна колегія:

М. Д. БЕРНШТЕЙН,
Н. О. ВИШНЕВСЬКА, С. Д. ЗУБКОВ,
Н. Л. КАЛЕНИЧЕНКО, Є. П. КИРИЛЮК,
М. Є. СИВАЧЕНКО (голова)

ПАНАС МИРНИЙ

ТОМ СЬОМИЙ

ПОЕЗІЯ
ПУБЛІЦИСТИКА
ЕПІСТОЛЯРІЙ

У1
М63

Редактор тому
Н. О. ВИШНЕВСЬКА

Упорядкування та примітки
В. І. МАЗНОГО

7—3—1
Передпл. видання

ПОЕЗІЇ

* * *

Сиротина ж я,
Одинока я;
Ні до кого пригорнутись,—
Гірка доля моя!
Округ люди живуть —
Вороги то мої,—
Ні до кого обізватись.—
Тяжке лихо мені.
Полюбила я,
Покохала я
Козаченька молодого —
То недоля моя!
Сусідочки мої
Вороженьки мені,
Взяли його, молодого,
Оддали в москалі.
І старіюсь я
Сиротою, одна,
Ні до кого прихилитись,
Гірка доля моя!

11 травня [18]64 року

* * *

Я не любив його ніколи,
Того веселого життя
Серед людей вітроголових.
Самотня доленька моя
Вела мене в другі краї,
Другими стежками вела!..
У мир і правди, і любові...
Й весела доленька твоя

Мене нітрохи не займає...
Чого ж од мене хочеш ти?
Чого ти просиш, аж ридаєш,
Ввійти у мир той пустоти
Гнилого світу, твого раю...
Здається, ми не на одній
Стоїм дорозі... Йди собі,
А я своєї пошукаю.

ВІД ЧОГО Я ЛЮБЛЮ МОСКАЛЯ

Через те не люблю парубків,
Парубки не уміють любить,
Не уміють мене цілувать,
І, цілуючи, душу відкрить.
Через те не люблю паничів,
Паничі не до мислі мені:
У їх серця, здається, нема,
А хоч є — то і ті кам'яні.
А за те я люблю москалів,
Що москаль сиротина собі;
По всім світу широкім гуля,
І нема йому всюди рідні.
Хто ж пригорне його, молоде,
Хто на лоні зігріє своїм?
В грудях б'ється серденько палке,
Душа просить живої душі.
А де взять? Приходи, прилети
Ти до мене, моє серденя,
Біля серця зігрію тебе,
В моїм серці ти найдеш свій рай!
Від того ж я люблю москаля,
Що москаль сиротина собі.
По всім світу широкім гуля,
І нема йому всюди рідні.

П'ЯНИЦЯ

День у шинку прогуляла,
Ніч у чорній ночувала,
А на другий мала йти —
Не пустили прокляті.
Доля ж моя нещаслива,

Безталанна я вродилась!
Бездольная удалась,
Що сьогодня не впилась.
Ой і п'ю я та гуляю,
Ні про віщо вже не дбаю...
Замолоду продалась,
А на старість пропилась...

* * *

Прийди! пригорну тебе к лону,
Як долю найкращу мою,
Зігрію душею живою
І серцем палким оживлю;

Цілуванням я визову знову
Огонь у твоїх оченьках,
Засвічу ту уранішню зорю
На поблідлих-померклих вустах.

Прилети ж, моя пізняя пташко,
Хоч приснися у тихому сні,
Сама знаєш, як тяжко та важко
Тут без тебе самому мені.

* * *

Ой життя, ти життя! по якій ти дорозі ідеш?
По якім непрохідному шляху шугаєш?
Межи бистрих річок та глибоких яруг,
Непрохідних вонючих багнюк ти літаєш.
Кругом лісом тебе обняли вороги,
Морем слов залили твою душу вони,
Й одиноко, як той ворон, ти крячеш,
Що ні правди, ні сонця не бачиш...
Тут начальник лихий, і дурний, і старий,
Як собака, зубами скрегоче,
Шматок хліба гіркий, працьовитий, трудний,
А і той одняти од тебе він хоче.
Кругом лісом тебе обняли вороги,
Морем слов залили твою душу вони,
Й одиноко, як ворон, ти крячеш.

Що ні правди, ні світа не бачиш.
І нав'язує він свої думки тобі,
Ні на віщо не нужні на світі,
Щоб, як яструб лихий, і псував, і клював,
Що найкращеє є поміж людьми.
Кругом . . . . . .
Найзавітні гадки, найясніші надії святі,
Найдорожчую віру моєї весни,
І усе, що мені таке любе та миле,
Щоб приніс йому в жертву, дурному.
Кругом . . . . . .
Як кріпак той, без сліз, без розмовоньки навіть
Приклонявсь аж до ніг головою,
Слухав лайку його препротивну, дурну,
Як хто часом розсердить по дому.
Кругом . . . . . .
Друге — люди такі, як ті змії повзькі,
Тут прикинуться, буцімто добрі,
Плачуть горю твойму, щиро так обнімуть
І жало, обнімаючи, встромлять.

НА ВОЛІ

Устало сонце з-за діброви,
Туман погнало у яри
І усушило дрібні сльози
В старої бідної вдови.
Вже третій день гуля Вкраїна,
Вже третій день ревуть шинки —
Стрічає волю люд похилий,
І чоловіки, і жінки...
Вже третій день голота п'яна
Костить на чім не є панів,
Й вдова-кріпачка пригорнула
До серця двох своїх синів.
Й заплакала... Гарячі сльози
Побили із її очей.
«Мій Федоре та мій Василю!
Господь ззирнув на вас, дітей,
І дав нам волю! Не в ярмі,
Не на чужім кривавім полі
Споникнуть голови, в своїй,

В своїй жаданій долі-волі.
І не споникнуть, зацвітуть,
Як маків цвіт ув огороді.
Ніхто не знехтує в господі
Мого барвіночку...»
І тут,
Не спивши зроду ні чарчини,
Стара осьмушку узяла
І випила — зробилась п'яна
І п'яна плакать почала,
Потім заснула... й сниться їй,
Старій, і немощній, й дурній,
Якась своя особна воля:
Степи, і луки, й щастя-доля,
І огороди, і сади,
І діти сняться їй не ті,
Уже жонаті і заможні.
І ще щось снилось... Та чи можна
Всього казати? то бредня!
І п'яному тільки й верзеться...
Та й не тому, що п'є щодня,
А так, коли-то попадеться.
Ну, одним словом, що вона,
Вона побачила гетьмана
Та й прокинулась... аж гляне,
Що там, де зроду не була,
Вона лежить стара і п'яна,
А діти плачуть!.. Де ж вона?
Та воля? степ той, ті поля?
Де й сон той дівся! босі, голі,
Голодні... Тільки що на волі.
І вона діток за рученьки взяла
І в найми до шинку повела!

* * *

Друже-брате! серце б'ється,
Хоче сповідатись,
Душа ниє, душа плаче,
Хоче розказати
Свою згоду і незгоду,
Хоче розпитати,
Як у світі молодому

Йому доживати,—
Та кому-то і від кого
Те почує слово,
Слово правди і любові,
Те братнє, нове?..
Тебе нема; а другому —
Байдуже, не знає,
Чим серденько молодеє
Кипить-накипає;
Як тихая надія
В душі росте-сяє,
Чого погляд серед миру,
Мов в лісі, блукає...
Кому нужно теє знати?
Нікому, нікому!..
Звірю ж свою тугу люту
Я слову німому.
Змию слізьми і споставлю
Густими рядами
На папері, як москалів
Перед генералом,
Вдихну я в їх свою душу,
Свою волю й силу,
З свого серця молодого
Я виллю любову
На їх, моїх дітей милих,
І буду радіти,
Як серед ночі тихенько
Вони, малі діти,
Прокинуться-пробудяться
І в самотній хаті
Заспівають мені пісні,
Як та свята мати
Над люлею свого сина
Уночі співала...
І забудеться недоля
І туга гіркая,
І засвітить радість тиха
У самотнім серці,
І душа моя сумная
Тихо засміється!

* * *

Ти, кажуть, приїхала, серденько, знов
І принесла мою тиху любов;
Мої радісні сни, мої муки-печалі
Знов привезла ти мені з чужини.
Серце моє! Що мені тепер ти і що я?
Надії мої підточила розлука-змія,
І все, що давно колись гріло-світило,
Пошерхло, засохло, як тая билина.
Чого ж серце моє при слові «ти тут»
Так забилося радісно-тихо,
Що забув я діла, що життя моє рвуть,
Все теперішнє — радість і лихо.
І побіг, як той дурень, тебе виглядать,
Чи не вийдеш ти знов із знайомої хати,
Чи не будеш по-давньому знову вітати?..
Ні, нема... тільки сови на хаті кричать...
І забилося серце моє од їх крику тугою,
Невеселий-сумний я приходжу додому...
Серце моє! ми давно розійшлися-розстались,
Чого ж в серці моїм ти по-давньому сяєш?
І, наче причуду яку, я твій образ ловлю
У душі... і ним невеселеє серце пою.
Хоть би на хвилину притихло-заснуло,
Ні, не втиха... бо твойого голосу не чує.

УКРАЇНІ

Мій ти краю, моя ненько,
Моя Україно!
Люблю тебе не тією
Любовію сина
Покірного, що радіє
До всього свойого,—
Чи то добре, чи лихе то,
А любить готово;
Не гарячим своїм серцем,
Що ти доглядала,
І любити, і прощати
В самоті навчала;
А думкою кипучою,
Як синєє море;

Безкрайою, як те небо,
Широке й просторе,
Безмірною, безвічною
І премолодою,
Радостями життя мого,
Душею живою,
Усім добрим!..
Ти першая
Хорогву підняла
За святеє право в світі;
На ворогів встала
За воленьку братів менших,
За правду, за віру!..
Як же тебе не любити?!
Чия душа щира,
Чиє серце не заграє,
Душа не зрадіє,
Що те давнє твоє право
Тепер тільки сіє
Добра доля... Дай же, боже,
Щоб на твоїй ниві
Зацвіли ще й святі квіти
Науки й любові!

ЖІНОЦЬКА ДОЛЯ

Нужда, убожество та голод
Її ростили у сім'ї;
А потім наймИ розносили
Літа найкращії її.
І так дійшла вона, бездольна,
До заміжжя... «Отут-то я,
Як тая пташка, буду вольна,—
Собі казала,— тут моя
І молодість, і щастя, й доля. .
Усе умісто ізіллю;
І людям покажу на диво
Свою щасливую сім'ю!»
Так думала і так казала,
А люди, збоку глядючи,
«Ой небересь ся безталання,
Сім'єю в світі живучи»,—
Казали збоку... Літа йшли,

Малії діти підростали;
А в хагі вбожество безкрайнє,
Як і у матері її.
Та і у матері такого
Ще не було — твій чоловік
Із шинку не вилазив п'яний,
В шинку й спокутував свій вік.
А ти зосталася вдовою,
З малими дітьми тут сама;
І гірше ще свою недолю
Тоді клясти ти почала;
І довго мучилася в світі,
Поки земля не прийняла:
В холодній хаті, не укритій,
Ти богу душу оддала.
Тебе сховали; не сховали
З тобою вбожества твого:
Твої в нім діти виростали,
Поки не винесли й свого;
Не розтеклись по всьому світу:
Сини пішли у москалі;
А дочки шлялися щоночі,
Поки на пні не зогнили!

* * *

Ой залетів соколонько
На чужую сторононьку,
На чужую сторононьку,
На крутую та гіроньку.
Та й заквилив соколонько
До схід сонця ранісінько...
Круті гори та долини —
Тільки луна іде-гине...
Квилить-квилить соколонько:
«Бідна моя головонька!
Де не сяду, куди гляну —
Все в нерідним, чужім краю!»
Ой заплакав козаченько
На воронім кониченьку...
«Ой коню мій вороненький,
Товаришу мій вірненький!

Де ми будем ночувати,
Хто нас буде привітати?
Куди гляну — все чужина,
Все нерідная родина».
Їдуть лісом, їдуть гаєм —
Коник ледве що ступає...
І обняли гіркі сльози
Козаченька при дорозі.

БРАТЕРСЬКЕ ВІТАННЯ ПРОВАНСАЛЬЦЯМ ВІД РІДНИХ ІМ ПО ДОЛІ УКРАЇНЦІВ

Вітаємо тебе, гіркий, далекий краю,
Повитий горами, порізаний річками,
Облитий моря синього прозорою водою.
Укритий, наче рай, зеленими садками!
Хоч і чужий ти нам, та рідний по тій долі,
Що споконвіку нас на світі доглядала;
В старовину сіду на наше рідне поле
Якого тільки ворога вона не засилала!
У нас тут, по степах, товклися всякі орди —
Носились половці, ногайці, татарва;
А твій край мучили вестготи і бургунди,
Остготи й франки нищили, немов та сарана...
І ми пішли; ми рвались до розвою,
Нічийого не заїдаючи життя;
Ми — дужі вірою та правдою святою —
Несли любов свою в всесвітнє бороття...
Не за горами-то вже сонце правди
І незабаром займеться, над нами сходе світ!
Він бовванієвже... Прийми ж від нас, народе
Чужий, та рідний долею, братерський наш
привіт!

* * *

Блиснуло сонечко з-за хмари,
Я думав — сонце правди йде,
Аж то людськеє лихо-горе
Діток-напасників веде.
Прийшли і душу оступили,
Украли сон мій і покій,

У серці мученім збудили
Черідку втрат моїх, надій
Химерних, сліз та горя...
Все, що любив я, чим я жив,
Що від людей ховав і крив,
Ви вивели на світ просторий
І всім показують, і всі
Сміються з сліз моїх таємних...
Й нема між ними ні душі,
Щоб устидитись діл тих темних.
О боже правий! Де ж ти, де
З своєю правдою святою?
Чи прийде суд твій на людей,
Чи покарає в світі злого?
Чи їм покаже наше горе?
Тугу запеклу і печаль?
Коли б хоч раз їм стало жаль
Чужого обкрадать покою!
Та де вже!.. Серце їх
Нажива змалу отруїла...
Господь із ними! Що ж то ти?
Чим ти мене утішиш, мила?
Якеє тепле, тихе слово
Уста рожевії твої
Промовлять на моє бездолля,
На сльози мучені мої?
Ніякого?! І ти за ними.
Від мене, мов чуми, біжиш?
Із ворогами із моїми
На мене точиш гострий ніж?
Мене дорізати взялася?
Чи, як другі, перелякалась
І утопила в забутті
Добро моє — пісні мої?

3 цвітня [18]75.

* * *

Не недоля мене ізвела,
І не лихо своє ізсушило —
Ізвела мене людськая туга,

Та народна неволя добила.
Що я бачив? Могили одні
Та живі, не застиглії трупи...
Чув їх пісні — зітхання сумні,
Чув їх гомін... Бездольнії люди!
Де той край, щоб не бачив я вас?
Де куток той, куди б заховався,
Щоб не чуть нарікання та сліз?
Видно, бог сам од нас відцурався
З того часу, як стали ви жить...
Довго, довго в землі ви копались,
Перестали все добре любить,
Бо з нуждою у світі зостались.
Скільки раз по зеленій весні
Бачив вас по долинах розлогих?
Слухав ваші тяжкії пісні,
Ту молитву безталання та горя!
І тепер, тільки вийди на шлях,—
Ховрашки мов, розкинулись люди
По безкраїх, розлогих степах,
І їх пісня тугу мою буде.
Ти тут із їх слізьми зросла,
У нужді та неволі скохалась —
Через те і безмірна така
І, як степ той, широка-безкрая!

* * *

Война! война! і серце охололо...
Чи то ж тільки одно моє?
Там мати сина виряджає,
Там жінка доленьку клене,
Там дівчина не зна покою
Від сліз, і горя, та журби:
Її коханець з січі-бою
Уже не вернеться сюди.
Сестра за братом там голосе:
«Хоч вісточку подай мені...»
Даремно, сестро, сльози точиш
І, спать лягаючи, у сні
Даремно господа ти просиш
Його побачити... Не нам,
Не нашим слізьми змитим очам

Його тут бачити... Він там,
В тому чужім далекім краї,
Положе голову свою,
Йому одходну заспіває
Свистяча куля у бою...
І скільки втрат, надій рожевих
В одну хвилину ляже там?
А ми побіду возликуєм,
Побіду нашим ворогам...
Поллєм ми кров'ю честь, і славу,
І віру праведну свою...
Прости нам, боже, неприпетим,
Не вірим в волю ми свою!

* * *

Я із школи і донині
Одну тільки мав надію,
Аби добре що зробити,
Людям в горі пособити.
Ждав случаю і діждався:
За меншого брата взявся,
Дожидався з молодою,
Добрим людям не милою.
Не справдилися надії...
Тепер брат мій на чужині
Московськую муштру слуха,
А в мене заїла туга.
Покохав був я й дівчину:
Очі — зорі, личко біле,
І вродлива, й молодая,—
Та така вже, видно, доля!
Із нужди, із найм, з неволі
На просторую дорогу
Вивести її бажалось,
Освіченою бачить ждалось.
А прийшлося — не справдилось...
До москаля пригорнулась,
Московськії брехні слуха...
Доїдай мене... ти, туга!

8/9 [18]76

* * *

Ніч осіння. Небо вкрите
Хмарами важкими.
Дощ і дощ, не світе місяць,
Туман усе криє.
Серед міста блищить світло —
Так нудьга та туга
Заглядає жовтим оком
В серце мого друга.
Кругом тихо, сумно, нудно...
Під одним забором
Щось співає, мовби плаче,
Під другим гомоне.
— То ти, Христе? — Я, Марусю! —
Пісня й гомін стихли.
— Що, не бачила Івана? —
Голосом охриплим
Пита Христя у подруги.
— І чутка пропала!
— А то з ким ти розмовляла?
— Та то...—
Й не сказала.
Тільки плюнула із серця.
Дощ дедалі дужчав...
— Чи ще тобі клятий юрист
Той не надокучив? —
Запитала Мар'я Христі.
— Де тобі, Марусе?
— Якщо довго отак буде,
З голоду опухнеш.
— Хоч би вкрасти, може б, в тюрму
Таки посадили...
— Так там ні з ким спати, сестро...
— І так одно гинеш! —
Безнадійно одказала
Маруся подрузі
І затихла...
Дощ наливав
Великі калюжі.
Калюкою у тумані,

Чутно, щось хлюпоче,
Прокинулася подруга,
Наставила очі.
Хоч убий — туман, не видно.
— Співай, Христе... може... —
І роздалась серед дощу
Пісенька негожа...

ДО ДІВЧИНИ (С. Б.)

Ой чого ти смутна-небесела
На веселому зборі людей,
І уста твої милі, рожеві
Не витягують любих пісень?
Ані жарт в твоїх очах не грає,
Німії й мовчазні вони,
Як та ніч, що зорями не сяє,
Як те небо сумне восени.
І, знай, далі подруг жартовливих
Ти сидиш і нудьгуєш сама...
Чи не впала з очей чиїх карих
В твоє серденько іскра ясна?
І, віддавшись легесенькій думці,
Вслід за нею помчалася ти
У той край за марою коханця,
За марою своєї весни.
Ні, не те твоя думка малює,
Не про сяєво карих очей,
Не обійми, жаркі поцілунки
Під запоною літніх ночей...
У сім'ї не одна ти, дівчино,
Цілих п'ять за тобою росте;
Та ще й мати не кида надії,
Що торішній будяк зацвіте...
Й на твої молодесенькі плечі,
На головку чорняву твою
Мати скинула клопіт про сестер,
Про усю сиротливу сім'ю:
Учить сестер, братів поучати.
Буть робітником в світі на їх,
Навік-віки забуть, попсувати,
Що найкраще для літ молодих.

А тоді і нікчемній, негожій
Вийти заміж, за кого звелять...
Може, лучиться воїн підхожий.
Щоб аби пенсіон получать...
І зостанешся ти удовою,
Яких в світі немало вже є...
Ні похопка щасливої долі
Не налічиться серце твоє.
І глухе, і холодне од всього,
Без любові застигне воно,
Без одради перейде у землю,
Як без радості в світ увійшло!

* * *

Його батько малим
Цілував і пестив,
Кучеряву головоньку гладив
І казав йому так:
«Будь ти, сину, козак,
Не забудь ти моєї поради.
Невелика вона
Та ще, може, хто зна,
На ввесь вік тобі стане уволю.
Поки виростеш — вчись,
А як виріс — трудись
І не ремствуй, мій сину, на долю.
Про добро людям дбай,
У нужді помагай,
Не цурайся своєї родини.
І не пнися в пани,
Бо нещирі вони,
Й не добудеш тим щастя, мій сину.
Не в хоромах його
Зародилось зерно,
Не в достатках воно розцвітає,
А у чеснім житті
Та мозольнім труді...
Про це, сину, небагато хто знає».

ДО МУЗИ

Я знову повертаюсь до тебе, моя ти утіхо єдина,
До твого пророчого слова і рідної красної мови.
Багато дала ти мені підпомоги на сьому широкому світі —
В моїм непривітнім житті ти була провідною зорею.

В сповиточку малому ти співала котка надо мною,
Тихим сном огортаючи мою неповинную душу;
А як почала добиратись до розуму невеличка дитина —
Ти її чарувала своїми чарівними казками.

Ти не попускала, щоб життя захопило його серце убоге
І поточене, бите кинуло одиноке на світі,
Ти його берегла і ховала від лихого догляду й слова,
І тихенько учила, як повинно людей тут любити.

А як хлопець піднявся на ноги і знялась в голові його думка:
Що робити йому, одинокому, в світі, де себе подіти?
Ти знову на поміч прийшла, з «Кобзарем» прилетіла до мене...
«Читай і учись!» — ти сказала, а сама не знать куди скрилась.
Рідну мову наболілого серця, тихий гомін душі одинокої,
Сльози, муки і страждання нелюдськеє —
Все то — все ти одкрила мені, неутішному,
А сама одсторонь позирала — що то буде зо мною?

Як я плакався гірко — ти раділа душею,
А як мучився я — ти прихилялася серцем до мене.
Ти шептала собі: «переплаче — минеться,
А ті сльози гіркі — порука за краще на світі!»

Чи вгадала ти чи ні — не мені про те знати,
Наші діти та внуки судитимуть про те нас з тобою.
Одно скажемо їм: що ми чесно свій вік прожили,
Все найвище носили в душі і найкраще гріли у серці.

Наші сльози гіркі перелили ми в сумні приповістки,
Наші муки нелюдські зв'язали із муками миру,
Коли ми й помилялись в чому — помилялися чесно,
За душею не скрили нічого, про що думали й знали.

Хай нас судять — ми готові і до суду з тобою!
Чи й розпинатимуть — на розп'яття ми підемо сміло!
Не страшна тому смерть, хто з тобою ізмалечку знався:
Мучене чоло його ти закрасиш Правди віночком.

1885 р.

КОЛОМИЙКИ

Заспів

Мої ви слізоньки́, нудьги моєї діти!
Кому я вас на світі покажу?
Де серце те знайду, що буде їм радіти?
Кому на схованку пісні мої зложу?
Чи прийме хто тебе, сльозо гірка півночі,
Мано́ мого нерадісного дня?
Чи будуть заглядать в твої похмурі очі
Другії жалісні́, гірка мано моя?
Кому, як не тобі, моя дружино мила,
Сховать її край серденька свого?..
Вона тебе, красо, нестямно так любила,
Впивалась чарами із личенька твого!
Так милувалася очицями твоїми,
Будила у душі надії молоді!..
Та скрались вороги — й тебе, лихі, згубили,
Накоївши мені, бездольному, біди!..
Я гірко плакався — вони з мене сміялись,
Молився богові — і бог мене не вчув...
Все, чим на світі ми з тобою забавлялись,
Любили що́,— навіки я забув!
Кому ж, як не тобі, мій безталанний краю,
Віддать її на схованки міцні?
Одна недоля нас тут змалку доглядала,
Одні пестили нас невдачі навісні!..
Ох, знаю я — не до пісень, тепер тобі, Вкраїно,
Не до плачу мого — безмірного жалю:
Все, що кохала ти на світі,— все те гине,
Ненавиділа що — встає на голову твою!
Чи ми ж доживемо коли-небудь до того,
Що другі знатимуть, навіщо ми жили?
Чи серед жалю гіркого сконаємо, небого,
Попсовані морозами холодної зими?

І станемо — на дивище усьому світу,
На глум гіркий та реготи другим —
Своїми рідними одринутії діти
І остогидлими покидьками чужим?!

1

Як квіточка пишна погожого ранку,
Розкрилась душа моя вбога...
Ніщо не вітає її самотою —
Одна тут як палець небога!
Тільки важкі думки щодня, щохвилини
Її огортають тугою,
Та очі похмурі не раз обмивають
Сльозою своєю гіркою...
Голубко-дівчино! якщо ти бажаєш
Привіту чи щастя зазнати,—
Шукай тепер, доле, бо як встане горе —
То пізно їх буде шукати:
Обізвуться в серці гіркі мої думки,
Душа заснується тугою,—
Прощай тоді все те, що миле на світі,
Прощай і ти, любий спокою!
Іди ж, моє диво, принадливе щастя,
До мене скоріше, небого!..
Як квіточка пишна погожого ранку,
Розкрилась душа моя вбога...

2

Куди б не пішов я, куди б не подався,
За мною марою ти носишся всюди...
Місяця спитаю: де, брате, барився?
А ти із-за його визираєш любо!
До зірочок кинусь: скажіть, ясноокі,
Чиї пестите ви любії надії?
А вони до мене з докором, з насміхом:
Ніхто з твого серця її не одійме!
Піду в бори темні, у нетрі та пущі,—
Кругом глухо й німо, немов серед ночі...
З-за гілок широких в непроглядній гущі
Мені, самотньому, світять твої очі!
Утечу між люди... Кожної обличчя,

І поступ, і погляд тебе нагадає...
Де ж мені подітись з нудьгою тяжкою?
Як тебе позбутись, скажи, мій ти раю?!

3

Коли я побачу тебе між другими,
Мій квіте рожевий та пишний,
То сам я не знаю, чого моє серце
Щось любе та миле так стисне.
Коли я почую дзвінку твою мову,
Душа вся моя стрепенеться,
У їй ворухнеться щось тихе та добре.
Щось любе у серці озветься.
І здійметься віра про щастя на світі,
Надія утіхою стане...
Чого ж і від чого се чудо зо мною,
Скажи, моє диво кохане?

4

Як рідная мати дитину гойдає,
Пестить — не натішиться нею,—
То так я втішаюсь, голубко, тобою
Й другої утіхи не знаю!
Як сонечко ясне, з-за гори встаючи,
Принади шукає та грає,—
То так моє серце, радіючи дуже,
Тебе між другими шукає.
Як місяць уповні, встаючи з-за гаю,
Любується стиха землею,—
То так я любуюсь твоєю красою,
Любуюсь-впиваюся нею!
Прийди ж ти до мене, приникни, голубко,
До хворої груді моєї,
Натхни в мою душу і в серце недуже
Палкого кохання забої.

5

В душі моїй сльози, а в серденьку туга ..
Ти знаєш, від чого вони.
Невже ж не озвешся ти серцем до друга.

До його гіркої нудьги?
Озвись, моє диво!.. Із туги німої
Я кобзу гучну ізроблю,
А сльози гіркії і нудьги забої
В пісні голосні переллю!
Й пісні голосні ті тобі я на схову
До серця твойого віддам...
Хай зна, полохливе, якою нудьгою
Отут упиваюсь я сам.

6

Що мене вабить та тягне до тебе,
Скажи, моє диво кохане?
Невже одно личко, і свіже, і пишне,
Невже твоя врода так тягне?
Ох, ні! не від того сумне моє серце
Радіє одною тобою,—
Щось інше вбачає в тобі, моє диво,
Щось рідне вчуває з собою.
Якесь тихе щастя з твоїх очей ясних
На мене і ллється, і гріє.
І думка глибока на чолі високім
У душу чимсь радісним віє.
Щось мені пророче заглядає в очі
І шепче до серденька стиха:
Що тільки з тобою знайду своє щастя,
З тобою не звідаю лиха!

7

Люблю вечірньою добою,
Як сяде місяць за горою,
Дивитися у небо я...
Виходе ясная зоря
Із-за гори і тихо сяє...
Мов ти очицями тут граєш!

Люблю дивитись, як з-за гаю
Той білолиций випливає,
Немов питає крадькома:
Чи вже впокоїлась земля?
А та його вже жде-стріває...
Як я тебе, мій тихий раю!

Люблю дивитися, як рано
Серед темноти і туману
Встає уранішня зоря...
Край неба синього пала
Огненним світом золотим,
Мов ти тут личеньком своїм!

Зроби ж мені, моє ти диво,
Щоб моє серденько не нило.
Зроби те чудо на землі,—
Щоб місяць і зоря світили,
А сонце небо золотило...
З'явися, серденько, мені!

8

Як душу опанує сум, а серце — туга та нудьга,
Мерщій я між людей тікаю...
Не думай, чарівниченько, що втіхи там шукаю я,
Ні, серденько,— тебе шукаю!
Як сяде сонечко ясне і в небі темно-голубім
Загра вечірняя зоря, —
Ох, не подумай ти, красо моя, що я молюся їй —
Тобі одній, голубонько моя!
Як згасне в небі темна ніч і з-за гори, з-за гаю
Устане сонечко ясне,—
Не думай, крихотко, що пташка то йому співає,
Співа тобі то серденько моє!
Широкий світе, чарівний! багато в тобі дива є,
А більше ще — краси святої...
Та не до тебе, мій ясний, так рветься серденько палке,
Як до голубоньки моєї!

9

Як той чернець, старий та літній,
Я наложив на серце схиму...
Чим більше мушу я радіти,
Як ти, моя єдина, в йому?
Як схимник той, я запечатав
Свої уста для слова злого,—
Бо ти, голубонько, мов свято,
Лежиш край серденька мойого.

Одні я очі так покинув —
І без печаті, і без схими...
Щоб мою душу хвору гріла
Ти, серце, добрими своїми!

10

Як зоря вечірня за місяцем ясним
Тиняється всюди, небога,
То так за тобою, мій любий спокою,
Я серцем слідкую якмога.
Що зіроньці горе, місяцеві вдвоє, —
Ніщо не зведе їх докупи...
А моєму серцю ще гірша скорбота:
Зійдемось — розлучать нас люди!

11

Як на тебе я дивлюся —
Наче богові молюся:
На душі так стане тихо,
Мов на світі нема лиха.
А як ти на мене глянеш —
Мов ти небо прихиляєш:
Від очей твоїх блакитних
Само лихо кудись зникне!

12

Ніченька тиха настала,
Зірочки ясніш сяють...
Вийди, дівчино кохана,
Давно я тебе дожидаю.
Он уже місяць заходе.
Жевріє небо з-за гаю,
Швидко і ранок настане,
А тебе й досі немає.
Що ж тебе там забарило?
Не вложила матінки спати?
Чи батенька дома немає,
Та мусиш його дожидати?
Коли б вони знали, голубко,
Як я побиваюсь тобою,

Тебе не держали б так довго...
«Іди вже,— сказали б,— до його!»

13

Холодно, вітряно... Серденько-дівчино!
Ке сюди рученьки білі —
Палким зітханям та цілуванням
Їх моє серце погріє.
Дощ іде, хлющиться... Серденько мучиться,
Простоволоса головка...
Ну хоч полою тебе прикрию,
Моя ти сиза голубко!
Холод все більшає, тебе всю тіпає...
Горнися ж ближче до мене!
В моєму серці давно вже в'ється
Тепле гніздечко для тебе!

14

Чи ти сердишся, серце, на мене,
Чи недужа, голубко, була,
Що два тижні своєю красою
Поміж другими тут не цвіла?
І до божого дому охоча,
Не несла молитов ти святих...
В ті два тижні я марно потратив
Мої сльози гіркії на їх!
Аж ось стрів я тебе ненароком,
Та чогось ти від мене втекла...
По очицях твоїх, по глибоких,
Я признав, що недужа була.
Як, бува ж, помилився я, серце,
Як бува... Ні, не мушу сказать!
Краще душу тоді одиноку
Під холодную хвилю сховать!

15

Чого ти тікаєш від мене?
Й куди ти, голубко, втечеш?
Ти в серці моїм наболілім,
Неначе в полоні, живеш.
Ношу, мов ту тугу, з собою

Тебе, полонянко моя...
Хіба смерть нас розлучить з тобою,—
Другої ж розлуки нема!

16

Покинула ти нас. На спомин об собі
Ти не покинула нічого нам тоді,
Тільки тихенько мовила: «Не поминайте лихом
І мова та твоя великим гнітом стиха
На серце впала нам, а душу пройняла
Якась несказано пекучая нудьга...
Ох, видно, то була нудьга пророча!
Бо з того часу нам не заглядає в очі
Ні радість тихая з веселими гадками,
Ні чутка не летить з утішними вістками.
Якось-то чули раз, що ти... в тюрмі...
Чому ж на споминку не кинула нічого нам тоді?!

17

Тебе нема, тебе нема...
І хата та, де ти зросла,
Без тебе, серденько, спустіла,
Немов глухая домовина.
І стіни ті, тільки німі;
Великі вікна самотні,
Всі запотілі, гірко плачуть,—
Ніхто нікого в їх не бачить!
Хіба коли та не коли
Негода, наче восени,
Неначе із хреста ізнята,
До їх підійде стара мати,
Протре, погляне та промове:
«Ох, горе нам, велике горе!»

18

Музика тне, музика грає;
Огнем господа вся палає:
Квітки і пахощі тендітні...
Убори пишні, розмаїтні
Перед очима так і мають!

А молоді обличчя грають
Красою, щастям; ясні очі,
Мов зорі, сяють опівночі...
Веселий гомін окриває
Усю господу, не стихає
Ні на хвилину... Це весна
Серед зими до нас прийшла,
Замліле серце огортає,
Про щастя молоде співає!
Тільки моє його не зна:
Несказано гірка нудьга
Од краю самого й до краю,
Отрута наче та, проймає...
Чого ж вчепилась навісна?
Того, що тут тебе нема!

19

Іде весна, іде красна...
Зелений ліс, зелене поле...
І сонце ясне по роздоллі
Неба блакитного гуля.
Співає пташечка на волі;
Співає світ, радіють люди...
Тільки в моїй душі не збуде
Все те ні радощів, ні долі:
Її туга тут обійма,
Та гіркі сльози обливають,
Що всі хоч крихту щастя мають,
А нам його нема й нема!

20

То було повесні... На високім шпилі
Ми з тобою в лісочку сиділи.
Унизу, по лугах, річка чиста тяглась,
А над нами дуби гомоніли.
Соловейки в гаї щебетали тоді,
На кленочку зозуля кувала;
А в кущах, у ліску — он на тому бузку —
Сизокрила орлиця стогнала...
Про що тії дуби розмовляли тоді,
Ми не слухали, серце, з тобою.

Соловейко не нам у кущах щебетав,—
Ми щасливі були так обоє!
Ти лічила літа, що зозуленька та
Із кленочка, знай, віщувала;
Я ж по очах твоїх — зіроньках тих ясних —
Вивіряв, що тебе клопотало.

Ось минула весна... Наступила зима,
Розлучилися ми із тобою.
Ти побралася з ним, з своїм лихом гірким,
А я, серце, з журбою німою.
Від журби та нудьги я другої весни
Пішов в ліс, де торік ми сиділи...
Очерет та сага вкрили річку в лугах,
Свіжі луки пожовкли, зчорніли;
Височенні дуби не шумлять, як тоді,
А німують без листу, сухії,
І на їх верхів'ї круки квилять страшні,
По гілках стогнуть сови ночнії.
Наче господа гнів на той край налетів,
Повернув все в німую руїну.
І не диво: бо ми нещасливі самі,
А без щастя все на світі гине!

* * *

Як лебідонька — на волос,
Як та скрипочка — на голос,
Мов те яблучко — на личко
Моя Галя невеличка!
Як те небо, в неї очі —
Моє серденько морочить;
Повне лоно стиха грає,
Всього мене підмиває
Так і кинутись до неї,
До голубоньки моєї...
Моя Галочко манюня!
Стережися — зацілую.

10 листопада

* * *

Пригорнусь до лона твого, голубко,
Чи не вчую там правди святої?
Бо кругом, моє серце, тільки й чутки
Про забави тії долі лихої.
Остогидло мені волочити по світу
Самотою літа молодії,
Остогидло дожидати привіту
Від тії дуросвітки-надії,
Остогидло зневірятися в людях,
Слухать речі їх улесливі...
Може, серце, хоч ти не обдуриш
Мої кращії в світі надії.

18 лютого

* * *

Дзвінкий твій голос, мов струна,
До мого серденька доходе.
В душі самотній підійма
Мої забуті давні годи.
Тоді, як серцем молодим
Я слухав тута інші речі
Про щастя людське... Ох, не ним
Тоді тут билось моє серце!
Другая, іншая мана
Мене до себе, знай, манила
В той стан, де воля дорога
Свої вимахувала крила...
Тепер те зникло, зацвіло,
Немов сухар в льоху, в темноті,
І радість серце позбуло
В нерідній та нудній роботі.
Пропали гордії гадки,
Поникли дорогі надії,
І, мов пустоцвіт, одцвіли
Мої тут літа молодії.
Я не журюсь за тим, дарма!..
А тільки серце жаль пониже,
Якщо-то красная весна
До нас не вернеться вже більше.

Та ні! ще вернеться вона...
Порукою — твоя тут мова
І голос дзвінкий, як струна,
Готове серце до любові!

Дзвони ж ти ним! хай голос твій
До мого серденька доходе,
В душі нерадісній, сумній
Здіймає давні мої годи!

20 листопада

ЩИРОМУ РАТАЄВІ НЕПОЧАТИХ ПЕРЕЛОГІВ РІДНОГО ПОЛЯ В. І. В[АСИЛЕНКО]ВІ

Не лі́та нам старі страшні,
Як те, що старі сі лі́та:
Пригоди всякі навісні,
Життя без ясного просвіту,
І без надій, і без добра,—
Лихії, тяжкії години!..
Ох, старість не була б страшна,
Якби добра більш в Україні!

31 січня

Я. В. ЖАРКУ

Ні, друже, не муза та голубоока
Мій сон доглядала вночі,
Про яку співає твоя ясноока,
Собі допомоги ждучи;
Не та вередлива та пишна панянка,
Що в краї чужому зросла;
Що слави гучної від ранку й до ранку
Шукала по світу вона;
Шукала коханця з палкою душею
І з серцем огненним собі,—
Ми, друже, ніколи не зналися з нею
У нашій народній біді!
Нам іншую пісню викувала доля,—
Глибоку, мов море, без дна,

Мов небо безкрає — безмірну й простору,
Плакучу — журба мов сама.
Та пісня безмірного людського горя
Над серцем дитячим моїм
Носилася всюди, мов галич та чорна
У полі над трупом людським.
І сон мій лякала, і душу трудила,
І силу мою ізвела...
Надій тих рожевих вона не любила, —
Надії мені не дала!
І я без надії на світі широкім
Не знав, простувати куди;
Я плакав, і сльози мої одинокі
Мені не на втіху були.
І сльози гіркі ті нудьга моя впряма
Слізьми почала виливать...
Ні, друже, не муза мій сон доглядала,
А плач не давав мені спать!

26 грудня 1889 року

ПРИВІТ НАШОМУ СЛАВНОМУ БОЯНОВІ МИКОЛІ ВІТАЛІЙОВИЧУ ЛИСЕНКОВІ У ДОСТОСЛАВНИЙ ДЕНЬ 10 БЕРЕЗНЯ 1892 РОКУ ВІД ЩИРОГО СЕРЦЯ ПОЛТАВЦІВ

На широких степах, по зелених гаях,
Серед сіл, хоч і людних, та вбогих,
Зародилась вона — наша пісня сумна —
На утіху сіром тих безродних,
Що в далекі краї, на широкі лани
Від гіркої втікали неволі,
Що з собою вони тільки сльози несли
Та надію до кращої долі.
Не на бенкетах тих у палатах ясних
Виростала їх пісня журлива,
А на диких степах, у кривавих боях
Розвертала вона свої крила;
Не вітали її панянки по весні,
Не звивала їй слава віночка —
По низеньких хатках, у нужді та латках

Присипляла нею сина кріпачка!
А дочка кріпака — її доля така!
Нею серце гаряче сушила
Через те і важка наша пісня тяжка,
Через те так безмірно журлива!
І співали її то сліпі кобзарі,
То бездольнії діти неволі...
А як ясна зоря в нашім краї зійшла
І розбила лихі пута неволі,
Гаснуть стала й вона — наша пісня сумна,
Забуватися в рідному краї...
Прийшли інші часи — інші чуть голоси...
Годі, кажуть, впиватись вам жалем!
Та не так думав ти: не безслідно пройти
Має те, що колись розцвітало,
Що у рідпім краї піднімало бої,
Що до волі людей поривало;
Все — народ чим тут жив, що у серці носив,
І чим душу одводив від горя...
Рідний син сторони, де сі сльози зійшли,
Ти пройнявсь криком тяжкого болю!
І журливий той спів ти у ноти завів,
І пустив поміж людьми чужими...
Здивувались усі тій непевній красі,
Тому голосу горя Вкраїни!
І — о диво! — ожив умирущий наш спів,
Перейшов із степів у палати...
І в далекім краї на чужій стороні
Почали його люди співати.
Та на сім ти не став, даром рук не поклав:
І вірші Кобзареві могучі,
Його сльози гіркі, його думки важкі
Перелив ти у пісні співучі!
Славна кобза твоя неспокійна була,
Не привикла без діла сидіти:
Й незабаром ти нам «Ніч різдвяную» дав,
І «Утоплену» встиг написати;
«Бульба», чутно, давно чека часу того,
Щоб з'явитися тут перед нами.
Та, по правді сказать, ми не зможем й назвать
Все, що дав ти й даси ще, Бояне!
Хоч і літа ідуть, хоч півсотні несуть
На твою вони голову сиву...

Та що літа тобі, коли з серця пісні,
А з душі голоси так і ринуть?!
І ми певні, що нас не один іще раз
Ти здивуєш своїми піснями,
Що піввіку твого не для того пройшло,
Щоб замовк ти, співучий, між нами!
Прийми ж, брате, від нас у великий цей час
Наше щире гаряче вітання!
Хай «Кобзар», що шлемо ми від серця свого,
Нагада тобі рідне жадання!..

ПРИВІТ М. ДРАГОМАНОВУ НА ЮВІЛЕЙ ЙОГО 30-ЛІТНЬОЇ ПРАЦІ

Була доба, пишали ясні мрії,
Займався світ, будив думки людей;
Чинилися славетнії події
Під надихом визвольничих ідей.
Тоді і Ти з'явивсь, мій любий Друже,
І голос Твій далеко залунав;
До чесних праць Ти всіх нас кликав дуже
І таланом своїм нас чарував.
Тоді і ми, юнаки молодії,
В серцях святі голубили надії.

Пролинув час, ми кріпли, ми зростали,
І з наших мрій, неясних, молодих,
Засяяли вкраїнські ідеали,
Мов сонце те між темних хмар густих.
Бажали ми народові свободи,
Бажали ми, щоб очі він розкрив
І, як другі освітнії народи,
Для поступу, для правди й щастя жив.
І тут над всі, мій брате незабутній,
Здіймавсь Твій стяг, лунав Твій глас могутній.

Ми щиро йшли, вогнем мети загріті,
Ми ширили до неї перший шлях.
Та сі шляхи тернинами укриті
І не блищать в позло́тистих квітках.
І сталось так: пронісся грім з півночі,
Розбив упень братерську спілку він;

Страхун утік, лукавець сплющив очі,
Проте ж не всі принишкли між руїн;
І Ти в той час святі думки свободи
Поніс плекать у іншії народи.

І там сумним вигнанцем на чужині
Ти не забув святий свій заповіт;
Ти вівтар склав своїй старій святині,
Своїм думкам, красі минулих літ.
Повсюди Ти розніс величне слово,
Своїх братів з тяжкого сну будив,
І наче бич з небес святих громово
Карав єси завзятих ворогів.
І голос Твій до нас доно́сивсь, Друже,
І гоїв дух і серце нам недуже.

А в нас ще гірш, ще більше сутеніло,
Нанівець звівсь гурт перших вояків,
І сонце те, що нам раніш хоч мріло,
Туман безчинств като́вницьких покрив.
Здавалося, що в мо́році беззорім
Погас навік думок огонь святий...
Але життя в пориві необорім
Зродило лиш прихильців гурт новий.
Ще вище він підняв Твій стяг високий...
Ні, Ти не був ніколи одинокий!

І от тепер Твоя з'яснилась сила,
На честь тобі, єднає всіх вона.
З усіх країн, де річ Твоя дзвонила,
Хвала Тобі сердечная луна.
І от в сей день, як гасне в серці лихо
Та голосніш гучить нам волі глас,
І я Тобі своє вітання тихо,
Мій Друже, шлю у сей великий час.
Нехай Твій дух, що долю взнав криваву,
Ще много літ живе нам всім на славу!

РОЗМОВА ДВОХ КУМІВ ПРО ЗЕМСЬКІ ДІЛА

Різдвяна віршівка

Присвячується панам гласним «Полтавского губернского земского собрания XXXI оч[ередного] созыва»

— Здоров був, куме! Звідкіля
Господь несе тебе додому?
— Водив на продаж я теля
В Полтаву жидові рудому.
— Ну що ж, продав таки як слід
Чи збув його аби-то збути?
— Хвалити бога, на обід
По панотцеві, може, й буде...
Царство небесноє йому,
Впокой ти, боже, його душу!
Тепер без його одному
Мені отут не мало струсу.
— Та чув я, куме, що й тебе
Лиха година зачепила...
— Що ж мусиш ти робить? Таке
Життя вже наше, бачиш, миле...
— А вже життя!
Облиш тужить!
Воно само загладе муки...
Уже ж не зможеш підложить
Під умерущого ти руки?
— Та так то так, та шкода, бач...
— Де тії шкоди не буває?..
Харпак її тут зна й багач,
Та хто її тільки не знає?
Покинь журитися, кажу,
Бо від журби добра не буде;
А ти от краще розкажи,
За що продав теля ти людям?
— Та якби людям, то й не жаль,
Вони б таки його зростили,
А то, бач, жидові продав...
— Хіба телятина не мила
Жидам, ти думаєш?.. Їдять
Вони тепер усе на світі...

Колись я вивіз поросят,
І поросят купили, кляті!..
Тепер, бач, і жиди не ті,
Якими ми колись їх знали,—
До всього нашого падкі,
А крадькома їдять і сало,
Телятину ж і бог велів!
— Та не базікай, куме-брате!
Мій жид теляточко купив
Панам обід наготувати.
— Що ти верзеш? Невже ж пани
Жидівську страву стали їсти?
Що ж то обридли їм свої
Лагоминки, то не жидівські?!
— Та ні, не те... А, бачиш, жид
Якусь-то клубу взяв держати,
А в клубі тій отой обід
Пани й звеліли зготувати.
Там їх наїхало тепер
Такая сила — мати божа!
— А що великий хто помер,
Зібрались поховать, як гоже?
— Ні, не про те, про земські, бач,
Діла зібрались рахувати:
Мости де ставить, путь вести,
Як від пожежі страхуватись;
Як від хвороби боронить
Людей і всякую скотину;
Де школи треба наробить.
Щоб грамоти навчить дитину...
Багато діла, що й казать!
Хоч і панів було немало,
Та всі від діла аж пихтять...
— А не від жидової страви?
— Ось годі, куме, реготать!
Хіба панам не треба їсти?
А якщо хочеш, бува, знать
Про діла земські які вісті,
То слухай, що тобі скажу.
— Хіба і ти сидів з панами?
— А що ж ти думаєш, збрешу,
Коли скажу, що був між ними?
— Хто, ти? й телятко, може, їв?

А чи дививсь, як другі їли?
І вина, може, з ними пив,
Та тільки в рот не покотило?
— Глузуй! А от тобі — бог свят! —
На земському і я був з'їзді;
Найшовсь в Полтаві якийсь сват:
«Ходімо, каже, Грицьку, їсти...»
Ну, знаєш, у шинок пішли,
Та випили по чарупині,
В крамарки буханця знайшли,
Та невеличких дві рибини
Купив я свату за свої.
Ото ми й сіли заїдати,
Розговорились... Про мої
Заміри він почав питати:
Куди я йду, звідки прийшов,
Чого оце сюди забився?
— Ну, звісно, свата ж ти знайшов!
— Якого свата? Вперш дивився
Йому я в вічі! Так назвавсь
Якийся невідомець сватом.
— Що ж, і накрив тебе, небійсь?
— Ні, одсахнула божа мати!
До того, куме, не дійшло,
Хоч по зашийкові й досталось...
Та слухай краще, як було,
Я розкажу тобі все зараз.
Ото як з сватом підкріплялись,
То сват мені і розказав,
Чого пани поназ'їжджались,
Нащо й теля жид купував.
А далі й каже: «Дивне діло,
Той земський з'їзд! Цікаво там
Сидіть та слухать. Достається
Управі часом по шиям!»
«А ти ж, питаю, по чім знаєш?
Хіба ухожий ти туди?»
Зареготався сват та й каже:
«Туди доступно всім дійти!
То діло общеське, громадське,
І всі повинні про те знать,
Як робиться воно»...

Зненацька

Кажу йому: «Цур не брехать!» —
«Та й дурень ти який, як бачу!» —
На те мені він відказав,—
«Як хочеш, то й тебе, товкачу,
Я поведу на той базар».
«Ану, веди! — присікався я,—
Веди мене туди, між люди...
Побачим, правда то чия,—
Моя, а чи твоя то буде?»
Він мовчки встав собі та й йде,
А я за ним не одступаю,
Ану, до чого доведе
Брехня його? — сам розмишляю.
Та й наглузуюся ж тоді
З свого названого я свата!
А він іде та й йде собі.
Й доходим ми, мій куме-брате,
До того дому, що стоїть
Перед майданом, наче дід
На майдан вигнув свою шию,—
Такий, бач, виступ приробили.
Ну, думаю, тепер мій сват
Назад поверне від порога;
Так ні — іде... за ручку — хвать!
Та — шасть у двері якомога!
Зостався я перед дверима...
Чи йти-то — думка, чи не йти?
А він, мов злая та личина,
Відхилив двері... «Йди сюди!» —
Гука на мене. Я й пішов.
Аж там народу повні сіни,
Згори кричить хтось: «Що, знайшов?»
А знизу сторож: «Раз ходили
Та не знайшли». «Послать ще раз! —
Гука згори,— бо зараз буде
Собраніє одкрите!» Враз
У сінях заметались люди!
Той шубу віддає лакузі,
Калоші другий з них скида...
Гуде у сінях, як у лузі,
Реве — як в лотоках вода!
Та всі мерщій біжать нагору,
Посунули із сватом й ми.

«Нам краще буде, як на хори
Ми заберемся. Ну, верни
На праву руч»,— мій сват гукає,
Узяв я вправо. Він вперед,
Як кішка тая, поспішає,
А я за ним — боюсь одстать.
Насилу вибрались на хори
Та й посідали у кутку.
Звідти усе, як на долоні,
Нам стало видко, що внизу
Робилося... А там уряд
Предовгі два столи стоять,
А третій їм навперейми —
Став на кінці. «Отам пани
Самі найстарші засідають,—
Шепче сват мені на ухо,—
Управа, що її доймають
Чимало всі,— ти тільки слухай...
А посередині якраз —
Самий найстарший — предводитель.
На ліву руч від його — князь,
Великий, кажуть, він водитель
Обідів всяких... Далі, бач,—
За тими довгими столами
Сидять все гласні — он між ними,
Дивись,— сидить з Ромна багач,
Розумний, дока, про все знає;
Добра уміє стерегти...
Хоча дочку у його й вкрали,
Не устерігсь тії біди!
А он дивись — з Золотоноші
Який одмітний від других,—
Покрасив в чорне брови й уси,
А голову, немов на сміх,
Зоставив сиву... То, бач, моду
З чужих країв таку завіз...
Він, кажуть, там проводив годи,
Додому ж прибіжить, як біс,
Ухопе грошей та і драла...
Либонь, тепер урвався бас!..
Земля родити перестала...
І гласним, бач, пішов до нас...
А он із Гадяча... Рубака,

Завзятий спорщик, хоч куди!
Не згавка за його й собака,
Сухий виходе із води!
Він був десь, кажуть, прокурором,
Та, на лихо йому і сором,
Його старшого хтось убив...
Злякався він — і залишив
Те місце й службові надії...
Та як було й не залишити,
Коли знайшлися такі злодії,
Що мусили й царя убити?..
Он із Хорола пан кумедний,
Усім на посміх здався він:
Як скаже що та ще й приверне,
То регіт, наче з неба грім,
Так і розкотиться по хаті!..
А он — дивись, який рудий,—
То Переяслів нам магната
На земський з'їзд прислав сюди,
Бідовий, кажуть — в батька вдався,
А батько — у столиці був,
З царем самим, либонь-то, знався,
В дугу усякого він гнув,
Аж поки-то якась Зозуля
Його із міста не зіпхнула.
Тоді купив Баришполь він
Та швидко й вмер. Зостався син,
Хоч не такий значний, як батько,
Та слава батькова й його
Винесе вгору, як той дідько
Підожде — діждеться свого.
Одно тільки, що нетерплячка
Його немала розбира,
Безслав'я, наче та болячка,
І сон, і їжу одбира.
А он, дивись — полтавці наші:
Ото чорнявий, бачиш, князь,
Хоч його батько на Кавказі
Овець по горах десь-то пас,
Та син у нас пішов у люди,
Зібрали маршалом пани,
Хоч з його й маршал такий буде,
Як із запаски ті штани.

Про діло він не дуже дбає,
А от дівчат перебира...
Черкеську кров у собі має —
Гарячу, наче та смола!»
Отак про кождого доводе
Мені мій сват... А це дзвінок
Як залетенька!.. «Тепер годі!» —
Промовив сват та й сів в куток.
Дивлюсь — підводиться найстарший
І тихо та всім чутно мове:
«Щоб нам не гаять марно часу:
За діло візьмемось, панове,
Бо в нас його таки чимало,
А час стоять не хоче — йде.
Ось про освіту нам управа
Рацію немалу веде.
Як скажете: чи все читати?
Чи тільки ге, що рає нам
Управа у царя прохати
Задля користі мужикам?»
«Усе читали ми і дома,—
Хтось обізвався,— прочитать
Я раю те, що наша вправа
Від нас запевне хоче знать».
«Управа каже, щоб на курси
Учителям грошви дали».
«То й дать, що вправа на се просе.
Се діло ладне».— І дали.
«При земських школах позаводить
Книгарні треба хоч малі,
На діло це управа просить...»
І на книгарні їй дали.
«Химернії ліхтарні рає
У кожному повіті мать».
«Се добре діло — всякий знає,—
І на ліхтарні гроші дать!..»
«Та щоб то грамоти навчати
Усіх дітей і поменшить
Розходи наші непремінні,
Управа рає нам: просить
Заводить невеличкі школи,
Далеко менші, аніж є».
«Коли на се та є припони,

Нехай управа подає
Від нас цидулку, куди треба».
«Якщо се вкоїться, то в нас
В учителях буде потреба.
Міркуючи про їх запас,
Управа каже: треба курси
Одногодичні завести
Замісто дорогої бурси»...
«Чи завести, то й завести.
А краще нам і бурсу мати
На щот царевої казни,
Пораєм вправі попрохати,
Щоб в нас і бурсу завели».
«Та ще немалая скорбота:
У наших школьних книгарнях
Книжок дозволених — пустота,
А їх немало ж треба мать».
«Як більше треба — хай управа
Чолом від нас низенький б'є,
Бо книжка — не одна забава —
Користь від неї справжня є».
«Управа просе ще дозволу,
Якщо, бува, на хуторах
Ми позаводим нові школи,
А батюшок-то там нема,
То щоб святе письмо учити
Дозволено учителям
Не тим, що в попи посвятитись
Засягли права, а усім».
«І це розумно вправа рає,
Нехай клопоче і об цім».
«А от про що вона ще дбає,—
Це вже на самому кінці,—
Прохати не шмагать різками
Того, хто школу покінчить,
Як будуть знать про це селяни,
То будуть більш дітей учить».
Мовчить весь з'їзд, анітелень!
Немов у рот води набрали.
Аж ось нешвидко з-за людей
Підвівсь багач з Ромна.
«Панове! —
Усім вклонившись, він мовля,—

Я маю вам на се сказати,
Що думка про різки — бредня!
Та й небезпечно устрявати
В се діло земєтву. Де закон,
Що нам дав право за се братись?
Вкажіть мені, і я готов
До самого царя податись!
В уставі нашому закона
Нема такого... А нема,
То зась нам бити і поклони.
Бо нам се діло сторона!
Та личить тут і те сказати,
Чи варт то різку скасувати?
Вона для темного народу — мати,
Безпутного — зна, як справляти!
А що, як грамотний захоче
Жить не по-божому? Його
Вже різка, бач, не полоскоче,
То — привілегія його!
Чого ж такій неправді бути:
Тому, бач, різки, тому — ні?
Та з нас сміятись будуть люди!
Чудне затіяли, смішні!
Моя ж вам думка, щоб ви знали,--
Варт про ученого нам дбать:
Як він те вдіє, що невчений,
То його дужче одшмагать!
Бо ми йому науку дали,
Хай буде вдячний і за се,
Живе, як вказують скрижалі,
Й своєї честі стереже!» —
Сказав оце та зразу й сів,
І знову всюди тихо стало,
Немов ударив з неба грім
Та приглушив усіх... Чимало
Пройшло так часу в тишині;
Коли се той — з Золотоноші,
Що брови крашені та уси,
А голова зосталась — ні,—
Устав і трохи похитався,
У руку кашлянув й почав:
«Панове! де не повертався
А от такого не видав

Ніколи я, як ся затія,
Щоб різку скасувать зовсім.
Не буду я казать, що діє
Святая різка з мужиків,—
Усім вам краще про те знати,
Не даром багатир з Ромна
Сказав, що різка мужикам — то мати,
І справді мати їм вона!
І ми-то матері самої
Лишити хочем мужиків?
Що ж ми дамо їм замість неї?
Тюрму, як і закон велів?
Налаяв батька син — в тюрму!
Матір зневажила дочка —
Нехай посиде в суточках!
А вам відомо, що се стоє?
Хто раз посидів у тюрмі,
На добрий путь його не згониш,
Уже нічим не справиш, ні!
Пропав навіки! Розпустивсь!
Що ж вам бажається сього
Тому, хто з пантелику збився;
І не від того, щоб його
Тягло до того, а другії
Та дурний розум підвели?..
Добро той вдіє, хто навіє,
Йому гарячих у штани!
А у тюрму не посадове,
Щоб душу погубить навік!..
На бога згляньтеся, панове,
Хіба мужик не чоловік?
Побійтесь душу християнську
Навіки-вічні погубить,
Не згодьтеся на раду лядську,
Що наша вправа гонобить!» —
Гукнув та й сів... Ще тихше стало
На земському з'їзді, ніж було,
Немов кого там поховали
Та сумували про його.
Нешвидко встав старший та й каже:
«Ще, може, хоче хто сказать?»
«Не треба! буде! і так гоже!
Голоси просим одібрать».

«А як: відкрито чи шарами?» —
Старший, підводячись, пита.
«Шарами краще, бо між нами...
Та й річ ся, бачите, не та,
Щоб уставанням розрішити.
Не личить важну таку річ
Відкрито всім голосувати.
Мерщій шарами! Бачте, ніч
Уже у вікна заглядає;
А може, дехто і не їв.
Мерщій, благаємо, шарами!
Шарами сам закон велів!»
А другі як гукнуть: «Відкрито!
Чого боятись і кого?
Немає вказу, щоб закрито!
Нема закону такого!»
Зчинився крик, такий, що боже!
Насилу дзвоником спинив
Старший той крик та й каже: «Гоже
Шарами голосить»,— й звелів
Оті шари внести у хату,
І ящик до шарів звелів.
Ну й почали шари вкидати
У ящик, хто куди хотів.
Хто там за різку — кидай вправо.
Хто проти неї — вліво луч...
Минуло часу-то немало,
Зовсім настала глупа ніч.
От як усі поукидали,
Старший шари почав щитать...
Аж тридцять шість за те, щоб драти,
А двадцять шість — кажуть не драть,
Як то почули про се люди,
Почали шикати, свистать...
Зчинився гук, неначе в гуті!
Гласні щосили ну кричать:
«Сторонніх вон! женіть із хати
Нікчемних дурнів! По шиям!»
Старший собі почав гукати:
«Прошу сторонніх вийти вон!
Бо як не вийдуть, бува, самі,
То за десятником пошлю!..»
Тут почалось таке між нами,

Що й досі я не розберу...
Усі кричать: сторонні й гласні;
Далі сторонні — ну втікать!
І я за ними... Тут де взявся
Десятник та й давай шмагать
Мене по шиї якомога...
«За що?» — питаю я його,
А він як крикне: «Мужицюга!
Мерщій тікай!.. До самого
Поліцеймейстера доставлю!
Облупе шкуру на тобі!»
Так я у ноги як прибавлю
Ходи — та й втік-таки собі.
— А сват же як? — Уже й не знаю,
Чи сват утік раніш, чи ні...
І досі, куме, як згадаю,
То страшно робиться мені!
Довіку не піду в ті збори,
В які збираються пани,
Нехай їм всячина: ще добре,
Що не досталося в штани.
А то б ти на собі спитав,
Як рідна матінка голубить,
Ота, що пан з Ромна взивав.
Вона, бач, наші спини любить,
А панські ні... Що то пани?
Одна душа їм наша мила,
Щоб довш жила, на їх робила.
Про шкуру ж — байдуже вони!
Одну спусти — другая буде,
Такі вже з їх предобрі люди!
Ходімо ж, куме, в мою хату
Та вип'ємо за того свата,
Панка того з Золотоноші,
Що розпинавсь за душі наші.

1895 р. під різдво

НА 37-МІ РОКОВИНИ Т. Г. ШЕВЧЕНКА

Як на ріках Вавілонських
В ту давню годину
Зібралися невільники
Плакать по родині,—

Так ми тепер зібралися
Між німії стіни
Поминати бездольного
Сина України,
Що навчив нас любить край свій
І меншого брата,
Не на словах тільки любить,
А як любить мати
Дитя своє; що казав нам:
«Думайте, читайте,
І чужому навчайтеся,
Й свого не цурайтесь»;
Що прохав нас образ чистий
В багні не сквернити,
Пам'ятати, чиї-то ми
На сім світі діти.
Ох, не раз душа пророча
Його знемагала,
Як він бачив, що неправда
Правду посідала!
І тоді, з нестямки взявши
Голову у руки,
Викликав він апостола
Правди і науки.
От кого ми зібралися
Тепер поминати...
Чого ж крадькома так, браття,
У цій тісній хаті,
А не там — серед надвору,
На вольнім просторі,
Де б кожному було вільно
Вилить своє горе?
Де усякий спом'янув би
Його добрим словом?
Чого? чого?.. Дарма питать!
Нема на те волі!
Видно, браття, свята правда
Ще не на те стала,
Щоб всі люди життя своє
З нею поєднали.
Через те-то й ми сьогодні,
Як і в Вавілоні
Збиралися невільники

Малюнок у книзі автографів Панаса Мирного.

Плакать по родині,—
Зійшлись сюди... Не журіться!
Бо правда за нами.
Настане час — заквітчає
Своїми квітками
Вона голови пророків,
Та й того між ними,
Кого ми зійшлись сьогодні
Поминать гіркими.
І тоді по всьому світу
Встане його слава
І соромом тяжким вкриє
Голови лукаві,
Що і самі поминати
Славних не хотіли
Та ще й другим те робити
Вони боронили.

26 лютого 1898 року

НА ТОЙ СВІТ ІВАНОВІ ПЕТРОВОМУ СИНОВІ КОТЛЯРЕВСЬКОМУ ДВАДЦЯТИ ДВОХ ГЛАСНИХ ПОЛТАВСЬКОЇ ГОРОДСЬКОЇ ДУМИ, ЩО ПОДАЛИ СВОЇ ГОЛОСИ ЗА ПОСТАВЛЕННЯМ ЙОГО ПАМ'ЯТНИКА НА ПРОТОПОПІВСЬКІЙ ВУЛИЦІ ЖАЛІБНА СУПЛІКА

Якби ти, славний наш Іване,
Почув, що радять городяни,
Як тебе мають шанувать [...]
То, певне, б ти з своїм Енеєм
Нам заспівав би не тієї,
А по-московському б загнув,
Та так би голосно та круто
Скрутив словечко те, мов путо,
Щоб і глухий його почув!
Отже, не сердься, наш ти друже,
А хоч посердься, та не дуже,
Все розбери, як «Отченаш»:

Чи місце те, від нас обране,
Не людне буде, чи погане,
Скажи, голубчику ти наш?
Дивися: тут бульвар, як треба,
Над ним буяє синє небо,
Гуляють кози по йому...
Хоч то добро жидівське буде,
Та що з того тобі убуде —
Патрету мідному твоймý?
Аж нічогісінько, їй-богу!
Коза ж то, жвава твар до того,
Тебе ще буде звеселять...
Чи замекекати — уміє,
Чи танцювати — то посміє,
По цвітниках твоїх стрибать!
А глянь навкруги, подивися!
Самий би сум розвеселився!
Якого дива тут нема?
По ліву руч одні крамниці...
В них мало є чим поживиться,
Бо краму там уже катма!
Побиті вікна, стіни голі,
Обшарпані, мов саме горе,
Воняє всюди пустирем;
Хіба коли яка собака
Мерщій тут пробіжить від ляку
Та хвіст теля'тко задере!
За те сей ряд і панським зветься.
Тепер, бач, панство не несеться
Далеко вгору — не той час:
Минули ті щасливі роки,
Що розпиралися в їх боки —
Від волі увірвався бас!
Вона, проклята, одібрала
З дворів, від плуга і від рала
Усіх дочиста кріпаків.
А сам ти добре знаєш, брате,
Що без кріпацтва панувати
Ніяково, хоч би й хотів!
От через те і ряд пустує,
Ніхто вже в йому не купує,
Купець і кида клятий ряд,
Де кажани та сови хижі

Знайшли притулок, мов у хижі,
Бодай добра їм не діждать!
Зате тут тихо завжди буде,
Не будуть гомоніти люди,
Чи спати схочеш — сміло спи!
Се так наліво, а направо...
Мій боже милий! Як то жваво
Джеркочуть всякії жиди!
Ремесники і крамарі,
Шевці, кравці і кушніри,
Кого тільки отут немає!
А що жидівська дітвора [...]
По вулиці так і повзає...
Їй-богу, місце хоч куди!
Чи треба що, то не ходи
Далеко — все тобі під боком:
Чи одягтися, покурить,
Чи пельку схочеш промочить —
То тільки треба моргнуть оком,
А то й уродиться усе —
Жид у зубах все принесе,
Чого душа твоя бажає...
Та й то сказать... твої троянці
Обірвані, неначе ланці,—
Хто з їх одежу добру має?
Ніхто! Голісінькі, мов злидні,
Змарніли, мов не їли три дні,
Замазані, як ті чорти!
А вік тепер не той вже буде,
Щоб голому іти між люди.
Треба їх, друже, одягти.
Знов треба глянуть й на Наталку,
Оту підтикану Полтавку,
Або Тетяну Чупруна...
В якім вона в тебе уборі?
Одно сміховище та горе,
Одна нудота навісна!
Нема тепер на те вже моди,
Чи шкода то, а чи не шкода,
Їх треба в інше нарядить:
В плаття з рюшками і хвостами,
В ротонди з тими комірами,
Шляпками голови покрить...

Де ж ти добудеш все се диво?
А тут воно як уродило,
Іди бери, що тільки хоч!..
Прийми ж від нас се місце, друже,
Не лай ти нас за його дуже
І голови нам не мороч!
Бо в нас тепер такого діла —
Їй-богу, всі аж побіліли!
Водопровод та той трамвай
Ні їсти не дають, ні спати.
Ми збились спантелику, брате,
То вже хоч ти нас не збивай.

ОДКЛИК З ТОГО СВІТУ ВІД ІВАНА ПЕТРОВИЧА СИНА КОТЛЯРЕВСЬКОГО НА ЖАЛІБНУ СУПЛІКУ ГЛАСНИХ ПОЛТАВСЬКОЇ ГОРОДСЬКОЇ ДУМИ

Спасибі вам, голубчики мої,
Що ви гонобите кістки мої старі
Спокійно дотлівать в холодній домовині,
Вони в мене й без того тяжко нили;
Бо скільки літ тому, як мать-сира земля —
На їх, мов камінь той великий, налягла?!
А як до мене добулась супліка ваша,
То от вам хрест! Й позаторішня каша
Вся одригнулася, й гірка нудьга,
Неначе трута та, мою тут душу пройняла!
І де ж таки! Ви самі посудіте,
Мої ви дорогі та милі діти,
Чи личило тому, хто ваших тут батьків
Гіркими побрехеньками від реготу морив
Та часом панував дівочими сльозами,—
Чи личило йому стояти між жидами?
І побреховьки ті, і сльози — то все дар
Господньої невідомої сили,
А ви, ви необачнії мої, хотіли
За те мене поставить на базар!
Якщо се станеться, то от вам побожуся,—
Хоч я уже тепер нікуди не годжуся,—
Проте не побоюся ще з могили встати,
Енеєвим бичем вас добре одшмагати!..
Та годі згадувать про те, що вже минуло.

Хай не вертається воно, коли заснуло,
Коли ви мусите самі його приспати —
Поставивши мене біля моєї хати.
Тут зріс я, діточки, моя співоча муза,
Як серденько моє боліло в тузі,
Злітала у мою хатину гостювати,
Самотнього мене на старість утішати.
Не раз, не два я в добрую годину
Виходив, діточки, на цю місцину,
Де дума дехто з вас мене постановити,
І радість тихая мене тут гріла, діти,
Он гляньте ви, яка лежить долина!
Там швед колись бродив, його страшенна сила
Топтала все... Який нечистий біс
Його сюди в наш край далекий ніс?
Не біс, а бісова жага триклята,—
Щоб світ увесь собі завоювати,—
Несли його сюди... Сюди-то занесли,
Та тут їй не так дали Петровії орли!
Ой Петре, царю наш, завзятий брате!
Не нам тут, неукам, пісні тобі складати,
Нехай історик наш Павловський
Склада тобі їх по-московськи.
А ми заведемо по-своєму тут другу,
Як той козак співав колись у лугу,
Дивіться, он які-то тихії лани —
Зелені, аж горять, немов отут вони
Ніколи з гореньком не знались,
Ніколи кров'ю не вмивались!
Темнесенькі ліски та білії пісочки
Облямували їх, неначе поясочки,
А он і церковця виблискує здалі,
Скликаючи людей на молитви;
Он білії хатки розбились на балках,
Мов у неділю дітвора в новеньких сорочках
На сонці грається... Он на горі високій
Стоїть-колишеться в просторі синьоокій
Чудовий монастир, й високими хрестами
Він досяга аж до тієї хмари,
Що з-за гори, неначе сніг, біліє...
Звідти на нас легенький вітер віє,
А сонечко мене з другого краю
На все те дивиться, пестить все, огріває...

А он погляньте, як в зелених берегах,
По білому пісочку, у лугах,
Звиваючись гадючкою, синіє річка...
Ото ж буде вам та Ворскла невеличка,
Де я давно колись дитиною малою
Так пустував з прозорою водою,—
То, хвилі збовтавши, долонями плескав,
То ротом порскав їх і радуги пускав...
Ой Ворскло, Ворскло, хвиле синя!
Не раз ти на собі хлоп'я, мене, носила,
Змагаючись тоді з твоєю течією,
Я вчився змагатися з неправдою людською...
А як набравсь на водах твоїх сили,
Як виросли у мене довгі крила,
Як муза почала мені їх розправляти,
Тоді тільки зачав пісні я тут співати,
Не добре діялось в той час у нашім краї.
Козача воленька глибоко уже спала,
Вкладати спать ти допомагала, старшино,
Що турбувалась не за край, а за свої до́бра,
І як доскочила дворянського клейноду,
То й від свого одкинулась народу...
Неволя тяжкая та непросвітний морок
Носилися над краєм літ вже сорок;
Все загнилось в ньому та зацвіло...
Немов тут воленьки ніколи й не було...
Про неї кобзарі сліпі стільки співали,
Та зайдиголови глумились, реготали...
Той регіт навісний вражав мене, малого,
І я з своєю музою пристав тоді до його...
Та й почав на кутні реготати,
Щоб людям сліз гірких не виявляти...
Тепер, либонь, не ті часи настали:
Неволя згинула і у моєму краї,
Порядки іншії уже в йому пішли
І іншії пісні з собою принесли...
Не доведеться вже мені їх заспівати!
Зате я, стоячи тут, буду благати
Святого господа, щоб милосердний він
Свою правицю дужую над краєм моїм звів
І оберіг його од гіркої недолі;
Щоб, вивівши його на вільну волю,
Він і наслав нового кобзаря.

Щоб той кобзар не реготом, як я,
Скликав сюди людей, а огненим глаголом
Та словом правди, словом новим
Склав тут вільнії пісні,
Щоб ті його поспіви голосні,
Як у церквах забій святого дзвона,
Будили тут у душах силу нову:
Любов до краю рідного та до людей,
Що мусять рід свій покидати,
В чужих краях добра шукати,
Нехай він верне їх додому
І на полі вольному своєму
Засвіте сонце науки;
А недотепні їх та слабосилі руки
Знаттям назброє, щоб вони,
Як ті премудрії сини
Своєї славної Вкраїни,
Її уславить знов зуміли,
Тільки не боями та ворожбою,
А працею, освітою своєю...
Тоді й моє старе, побите серце
В труні глухій тихенько усміхнеться,
І я, знайшовши там спокій,
Тоді тільки скажу: амінь!..

* * *

Ой кобзо голосна! Мовчи, не вигравай!
Не воруши в душі моїй одрадні ті хвилини,
Як нас колись думки заносили в той любий край,
Звідки, здавалося нам, воля шле поклони...
То сон був, кобзо, сон! Гіркий то посміх долі,
Лукавий глум задурених оманою надій!
Не доведеться нам отут ніколи знати волі,
Приспав її у сповитку насильників чималий рій!
Кого тільки, кого смердючим своїм гноєм,
Багном пузирчатим не задурманили вони?..
Там гине сховане в тюрмі завзяття молодеє,
Там скніє серце матері, одірване від дітвори!
І все тільки за те, що у душі своїй пестили
Надії і думки про кращеє життя та долю,
Що, сподіваючися їх, самі себе дурили
Химерами діждатися колись ледачу тую волю.

Не знати нам її! не бачити ніколи!
Бо жиром заросли кістки наші хрупкі,
Ми душами пониділи, як миші ті, в неволі,
Посліпли, як кроти, що риються в землі.
Навіщо ж і кому ти, кобзо, будеш грати?
Облиш, не вигравай! порви свої ти струни!
А як не хоч, то не пісень прошу тебе співати,
А голоси мені одні гіркі прокльони!

9 грудня 1901 р.

НА ВІДКРИТТЯ ПАМ'ЯТНИКА ПЕРШОМУ УКРАЇНСЬКОМУ ПИСЬМЕННИКОВІ ІВАНОВІ КОТЛЯРЕВСЬКОМУ

Упала заслона! й обличчя знайоме
Згори позирнуло на нас...
Се ж ти, наш Іване, кобзарський гетьмане,
Найперший співаче ти наш,

Що в голосну мову завів ріднее слово,
Оздобив віршами його
І людям на диво ти так жартовливо
Співав про Енея свого!

Усі реготались, аж за боки брались,
Хто жарти твої ті читав,
Й, жартуючи з нами, гіркими сльозами
Неправди людські виливав.

А потім до кону — всім проти закону —
Не панну шляхетну подав,
А просту дівчину нам вивів і — диво!
Її як живу змалював.

Від тяжкого горя її та недолі
Щеміло в нас серце не раз;
Як горох, рясніі, слізоньки дрібніі
Заливали очі у нас.

Таке-то, мисливий, земляче наш милий,
Таке з нами диво робив:
До простого слова та рідної мови
Ти перший своїх прихилив!

І з твого почину на всю Слов'янщину
Пішло наше слово гулять;
А твої нащадки своїм рідним батьком
Тебе почали величать.

Почали робити твоє діло діти,
Бо віра свята їх кріпить,
Що родюче зерно проростать повинно,
Повинно буяти та жить.

І воно буяє, гілки розгортає
Та ширить коріння своє...
І по всьому краю з славою вінчає
Мення незабутнє твоє!

А щоб тая слава по всім світу стала —
Мистець тебе з глини зліпив
Й, виробивши форму, в облуду бронзову
Зразок твій навіки залив.

Й поставив на скелі з гори кам'яної,
Щоб видко було там стоять,
Й з тії високості, немовби з помосту,
Країну свою оглядать...

Стій вічно, мисливий! і про Україну
Нагадуй повсякчас своїм,
Щоб не забували її та кохали,
Як ти її мову любив!

ЛИХЕ ВІЩУВАННЯ

Позлітались ухатії сови,
Заквилили сумно сичі,
Собаки голодній знову
Завили удень і вночі,

І хмари, як ворон той, чорні,
Насупившись, вгору пливуть...
Їх блискавки ріжуть огненні,
В їх громи страшенно гудуть...

Йде-суне лихая година,
Пригнічені люди мовчать.
Задума їх голови вкрила,
В їх острахом очі горять;

А серце, б'ючися об груди,
Важкий вибива перебій...
О рідная земле! чи буде
У тебе хоч трохи спокій?

Чийсь голос іздалека лине,
Мов з вітром гомоне трава:
«Без волі — все живеє гине,
Без волі — і я не слуга».

* * *

З трухлим осередком, гнилою корою
Стоять віковічні дуби,
Потайно гомонять, трясуть головою,
Мов сердяться, ждучи біди.
А під ними молодь з дрібною листвою
У тіні без світу росте
І теж неспокійна, сама між собою
Гомоне, бджола мов гуде.
Гуде і з напругою преться угору,
До неба, де сонце ясне
І сяє, і гріє посеред простору,
Життя розсіває рясне.
«До світу! До сонця! — вигукує молодь,—
Ну, разом, беріться усі!
Допік до живця нам безпросвітній морок».

ДО СУЧАСНОЇ МУЗИ

Музо любові, миру й спокою!
Годі співати пісні.
Ондечки бачиш: поза горою
Все вже палає в огні.
Кров заюшила рідную землю,
Де твої співи лились...
А по майданах воля в кайданах
Зично гукає: «борись»!..

В час за неправди всякі одплати,
Як колотнеча встає,
Годі нам, музо, пісні співати
Й тішити серце своє.
А як ти хочеш, щоб тебе знали —
Йди виручати з біди,—
З слова живого скуй самопали
Й з ними між люди іди.
Бий ними, музо, всяку неправду,
Хто б не вчинив її — бий!
В серці людському запосій згоду,
Душу спокоєм повий;
Мир та любов засну́й у краї...
Хай тоді воленька йде,
Тяжкі кайдани хай поскидає,
Щастя з собою веде!
Тоді всі люди будуть вславляти,
Що ти не марно жила,
Що помагала їм добувати
Волі, любові й добра.

ВЕЛИКОДНЯ МОЛИТВА

Ми кожен рік в цей час святий
Співаємо: «Христос воскресе!»
Та, видко, голос наш гучний
Щось перейма і не доносе
Туди — до його... Бо якби
Почув його він, то не знали б
Ми тут пекучої журби
І гірких сліз не проливали б
По кладовищах... Боже наш!
Нехай же зніде твоя сила
На сумну землю і від нас
Геть поодносить те насилля,
Що не дає нам жити й спати,
Людей неволею гнітить,
Не хоче милосердя знати,
Не хоче правди полюбить.
Зійди, свята! Й спини лихого,
Зведи на край наш, рідний край,
Хоч крихотку добра свойого,
Полегкості нам швидше дай!

НА 46-ТІ РОКОВИНИ Т. Г. ШЕВЧЕНКА

Ти не вмер, ти тут завжди живий,
Бо «дух свят» не вмирає ніколи...
Його частка — «Кобзар» голосний —
Нам про те найгучніше гомоне.

Всі покривджені в світі людьми,
Не пригрітії променем сонця,—
Покалічені лихом з весни,—
Мають в йому свого оборонця.

А що правда та воля ота,
Що глумилась весь вік над тобою,
То вони, наче мрія свята,
Сяють нам провідною зорьою.

Через те від високих палат
І до кожної вбогої хати
Твій «Кобзар» є жаданий нам брат,
Чи сестра-жалібниця, чи мати.

Як той круг розгорта по воді
Без упину широкеє коло,
Так немає упину й тобі,
Бо... «дух свят» невмирущий ніколи!

НА СМЕРТЬ ІВАНА КАРПОВИЧА ТОБІЛЕВИЧА (КАРПЕНКА-КАРОГО)

Недавно те було, як ти
З своїми рідними братами
Вітав у нас... І перед нами,
Мов повесні, почав цвісти
Різномаїтий той садок
Твоїх глибоких дум, гадок,
Гарячим серцем та душею,
На світ появлених тобою.

Кого не бачили ми там?
І «Наймички» лихую долю,
І «Безталанну» з її горем...

Страждання... муки... регіт... гам...
Та витівки життя людського,
На лихо наше, більше злого,
Ніж доброго,— і ті надії,
Що ними люди серце гріють.

Все те пройшло тут перед нами —
Живе, яскраве та блискуче.
Мов промінь сонячний з-за тучі
Чи світ зорі поза горами...
І ми, милуючись, раділи,
Що те, чого ми так хотіли,
Прийшло до нас і жити буде,
Поки живуть на світі люди.

А ти, задуманий, казав:
«Воно дивитись, може, й гарно,
Та задля діла цього мало,
Щось треба більше»... І гадав
Усе про інші, ширші твори,
Де б все життя, старе і нове,
Мов небо в ставу, відбивалось...
«Тоді б воно спокійно й спалось!»

І невсипущою душею,
Та творчим духом ти щороку
Виношував в собі глибоку
Ту думку-вигадку, що нею
Наш дух живив, і бадьорив,
І наші очі веселив,
Та прокладав дорогу нову
На славу рідного нам кону...

І все це зразу обірвалось!..
Хвороба... муки... і вона —
Та невідома таїна —
Німая смерть — відкільсь підкрались
І разом лиха наробили:
Твою роботу припинили
Й думки-сподіванки твої
Приспали у довічнім сні.

Болить душа в нас, жаль гіркий
Проймає наскрізь наше серце,
Що голос твій не озоветься
На лемент наш, на плач важкий!
Що наша бідна Україна
Навік позбулась в тобі сина,
Що нею жив, її кохав,
Про її славу стільки дбав!

Нехай же слава та витає
Над домовиною твоєю,
Де ти спокій знайшов під нею,
Й від забуття оберігає!
А ми, повитії журбою,
Тут вчитись будем за тобою,
Як треба рідний край любити
Та вірно як йому служити.

МАРІЇ КОСТЯНТИНІВНІ ЗАНЬКОВЕЦЬКІЙ НА СВЯТКУВАННЯ ЇЇ 25-ТИЛІТНЬОЇ СЛАВНОЇ ПРАЦІ ЗАДЛЯ РІДНОГО КОНУ

Коли над нашим рідним краєм
Важкії хмари облягли
Й відомим тільки їм звичаєм
Наш дух гнітили до землі,
Не даючи у небо ходу,—
Тоді на кін ступила ти.
І в невідомій тобі зроду
Посаді почала цвісти,
Мов тая квіточка рожева,
Світить, як зіронька ясна...
Недаром вперш тоді зраділа
Невільна наша сторона,
Бо ти усім одкрила очі,
Що хмари ті — одна мана,
Що творчий дух не замороче
Ніяка справа обтяжна:
Він всяку полама облогу
І вийде вільним на дорогу.
І от минуло четверть віку —
Страшенно довга низка літ!

Під тягарем їх чоловіку
Зневірився й остогид би світ,
Та не тобі-то, чарівнице!
Для тебе на землі нема
Ні літ, ні втоми... Як зірниця,
Блискуча, чиста та ясна,
На небі темному палає,
Так твоя слава голосна
По світу білому гуляє
І світить, як зоря ясна,
На всю широку Україну,
І гріє нас, і звеселя...
Немає славі тій упину
І кінця-краю їй нема!
І все це від того так сталось,
Що ти тут з небом поєдналась!

І цяточку його краси
Звела до нас на землю люту,
Де тільки чутно голоси
Людей щоденного клопоту,
Їх бідкання, плачу, та горя,
Та ворожнечі за маслак,
Що одним кинула зла доля,
А других поминула й так.
І ти оті людські змагання
У чарівничій своїй грі
Перелила в такі страждання
Душі замученій в борні,
Що нас проймав нестямний жаль
І добирався аж до живого,
І ми через твою печаль
В своїй душі вчували бога...
За те тобі і честь, й хвала,
Що ти нам душу зберегла!

Прийми ж від нас, блискуча зоре,
У цей славетний всім нам час,
Час учти талану без міри,
Що не позначивсь і не вгас,
А розгорається й палає,
Як теє огнище святе,
Пошану нашу, що не знає,

Чим і як дякувать тебе.
Подякувать тебе хвалою?..
Яка ж зрівняється хвала
З твоєю славою гучною,
Що на землі ти добула?
Подякувать тебе поклоном?..
Поклон той тягне до землі,
А ти нас кличеш у безодні
Оті небеснії краї!
Ні, краще вшанувать словами:
Зорій довіку поміж нами!

ДО БРАТІВ-ЗАСЛАНЦІВ

Через річки й ліси, легка думко, неси
Мій привіт до братів на чужину,
Що у темних борах, у медвежих норах
В цю лиху, безпросвітну годину
Вони мусять конать — за те, що вшанувать
Не схотіли насильників волі
І, зневірившись в їх обіцянках лихих,
Самі мали здобуть собі долю...
В тому — їх вся вина!.. Та хто ж того не зна
І за вас не боліє душею?..
Не журіться ж, брати! Суд повинний прийти,
Правий суд мусе встать над землею,
Непідкупний, як та сама правда свята,
Розбере він усякого ви́ни
І... поверне до нас страснотерпників вас
Вітать волю своєї Вкраїни!

ПЕРЕКЛАДИ
ТА ПЕРЕСПІВИ

ДОРОГА

(З ОГАРЬОВА)

Світить місяченько
Крізь туман додолу.
Сумно та дорога
Повилася полем.

Білі від морозу,
По шляху широкім
Рядами сумують
Берези високі.

Мчаться дужі коні,
А дзвінок лунає,
Візник ізпросоння
Пісеньку співає:

Сиджу я в кибитці
Та тяжко сумую...
Гірко покидати
Сторону рідную!

НЕВІЛЬНИК

(З РИЛЄЄВА)

Не чути гомону людського,
Тиша за баштою німа;
І на рушниці в вартового
Дворогий місяць виграва.

А молоденький козаченько,
Як цвіт пахучий навесні,
В глухій тюрмі співа тихенько
І віддає тугу Неві:

«Прощай, мій світе, краю милий!
Моя хатиночко, сім'я!
Тут, кайданами оповитий,
Тепер не рідний вам вже я!

Не жди мене, мій батьку, мила...
Зов'янь, барвінковий вінок,
Що ти його для мене звила,—
Не бути в парі нам удвох!

Засватав я собі неволю,
Стала дружиною туга...
І волочить сю гірку долю
Дала мені рука моя...»

Вже день згасає; ніч находить,
І ранок знову засіяв,
А козаченько, в башті ходя,
Одну все пісеньку співав.

ЛЮБУШИН СУД

Ой Влетаво, чого хвилі мутиш,
Среброзолоті чого каламутиш?
А чи збила тебе, Влетавонько, буря,
Розшарпавши в небі чорну хмару,
Сполоснувши гори зелененькі,
Поорavши глину щирозлоту?
Як Влетаві тепер не мутитись?
Розлучились два брати рідненькі,
Розлучились, ворогами стали
За батьківське добро, за наслідця.
Лютий Хрудош з Кривої Отави,
З-під Отави, що золотом сяє,
І Стоглав з-під річки Радбузи,
Брати рідні, Клененки обоє.
Родом вони від старого Тетви
Попеленка, що прибув до сього
Багатого й хорошого краю
Через три річки із воями Чеха.
Ой, знялася горличенька сиза,
Від Кривої Отави знялася,
На віконці широкому сіла

В золотому Любушинім граді.
Ой, у граді, святому Вишграді,
Заквилила, заплакала гірко.
Як сестриця орлиці тієї
Тії сльози у хаті зачула,
Кликнула княгівну Любушу
Розпочаґи на місці розправу,
Покликати братів тих на раду,
Розсудити розрух по закону.
Шле посланьків княгівна з Вишграда
Святослава з Любиці кликнути,
Із Любиці білої лісної,
Лютобора лицаря, що правив
На горі широкій Доброславській,
Де Орлиц[я] напуває Лаб[у];
Ратибора з Керконіш високих,
Де зміяку лютий Трут осилив;
Радована з Кам'яного мосту,
Ярожира від верховин річних;
Стрезебора з злотої Сазави,
Самородa зо Мжі сріблозлотій,
Кметів, Лєхів і Владик величних.
І братів Стаглава і Хрудоша,
Що за батьківщину ворогують.
Як зобрались Лєхи і Владики
У Вишграді, в княгівни Любуші,
Усяк став по честі і по роду,
До їх тоді і княгівна вийшла,
Ув одежі білій вийшла й сіла
На батьківськім столі, в славнім соймі.
Вийшли дві розумнії дівчини
З судними та мудрими речами.
Одна держе в руках книжку правди,
Друга меча, покарника кривди.
Перед ними вогонь-правдозвісник,
А за ними чистая водиця.
Почала княгівна таке слово
З золотого батьківського столу:
«Ой ви, Кмети, Лєхи і Владики!
Розсудіте братів, що, чужі мов,
Між собою вони ворогують
За батьківське добро, за наслідця.
Скажіте нам несхибную правду,

Що від богів-усевидців сходе:
Чи править їм вкупі без поділу,
Чи на рівні частини розбитись?
Ой ви, Кмети, Лєхи і Владики!
Мою раду розсудіте зараз,
Коли вона вам по мислі стане,
А не то — закон постановіте,
Хай розсуде братів розлучених».
Поклонились Лєхи і Владики,
І пішла між ними тиха мова,
Тиха мова пішла поміж ними
У хвалу Любушиної ради.
Лютобор той, що живе далеко
На горі широкій Доброславській,
Встав і мовив їй такеє слово:
«Ой княгівно ти наша в Вишграді,
На золотім батьківському столі!
Твою раду ми вже розсудили,
Вели людям,— що вони ще скажуть».
І тоді-то ті судниї діви
Позбирали, що люди сказали,
І, в святую складницю зложивши,
Дали Лєхам прокричать на раді.
Радован від Кам'яного мосту
Перелічив голоси людськиї
І усім сказав розсуду сойма:
«Ой Клененки, вороги між себе,
Брати родом від старого Тетви
Попеленка, що прибув до сього
Багатого й хорошого краю
Через три річки із воями Чеха!
Ваше діло розсудили ось як:
Правте вкупі, вмісті, без поділу!»
Встав тоді Хрудош, що з-під Отави,
Закипіла жовч у його грудях,
Аж затрясся від лютого гніву
І, махнувши дужою рукою,
До народу зарів він буй-туром:
«Горе, горе молодим пташатам,
Як гадина в їх гніздо залізе;
Горе тому горемиці в світі,
Як ним буде орудувать жінка.
Чоловік тільки повинен править,

Батьківщині перший син — наслідник!»
Піднялася Любуша на столі:
«Кмети, Лєхи, Владики! — сказала,—
Збезчещено мене перед вами,—
Так творіте ж зараз суд і правду
Поміж себе самі по закону:
Править вами я більше не хочу!
Виберіть ви собі чоловіка,
Хай він править залізною рукою,
А руці моїй, руці дівочій,
Править вами уже не під силу!»
Ратибор, що з Керконіш високих,
Встав і мовив раді: «Не доладно
Суду й правди нам шукати в німців.
По святому в нас закону правда:
Занесли ту правду наші предки
Через три річки от на сюю землю!»

1872

ДУМА ПРО ВІЙСЬКО ІГОРЕВЕ

Заспів

Ой чи не краще почати нам, милеє браття,
Співати за Ігоря хоробре завзяття?
За Ігоря Святославенка почати —
Старими піснями співати?
Ні! почнемо, браття,
Ту пісню завзяття,
Як тепереньки кобзарі співають,
Не гонячись за старим Бояном!
Ой Бояне, Бояне,
Віщий Бояне!
Як хочеш, бувало, ти пісню співати —
Розпускаєш свої думки по древу літати,
Вовчиком-сіроманцем по землі ганяти,
Орлом сизокрилим під небо шугати.
А як мав ти, брате,
Про давнє згадати —
Піднять в голові
Споминку про бучі та чвари старі,
Тоді, віщий брате,
Починав спускати

Десять соколів
На табун лебедів,
І який там сокіл білу лебідку спіймає,
Та лебідка й пісню співать починає
Старому Ярославові,
Хороброму Мстиславові,
Що лютого Редедю полонив
І перед його військом касозьким ніж у серце вгородив,
Або красному Романові Святославенкові.
Ой то не десять соколів на табун лебідок налітає,
То Боян віщий свої десять пальців на струни
накладає,
Жалібно грає,
Голосно співає —
Князям славу-завзяття вигравае.

Розпочнемо ж, браття,
Сю пісню завзяття
Від старого Володимира
До теперішнього Ігоря,
Що розум свій із сили скував,
Хоробрістю серце гартував
І, маючи лицарське завзяття,
Водив своє жваве військо, браття,
На землю Половецьку
За землю Руську.

I

Ой і гляне Ігор, гляне,
На яснеє сонце спогляне:
Ясне сонце гасне-потухає —
Його хоробреє військо нічка обгортає.
Тоді Ігор до своєї дружини привертає,
Словами промовляє:
«Брати мої милі,
Хоробра дружино!
Краще нам потятими бути,
Аніж у полон піймати...
Гей! сідлаймо, браття, свої баскі коні
Та хоч надивимось синього Дону!»
Так його та лицарська хіть обхопила,
Що і ясний розум помутила:

Дарма йому, що й сонце віщує недолю —
Притьмом захотілось напитися з Дону уволю!
«Хочу, каже, з вами,
Хоробрі русини,
Поламати списа край Половецького поля.
Хай голови наші складе там лихая недоля,
Аби тільки, браття,
Хоробре завзяття,
Напитися шоломами Дону!»

Ой Бояне, Бояне!
Чом тебе на той час немає?
Хоч би ти, соловейку, про те військо засвистав,
Як по древу думками літав,
Розумом у небо ширяв,
Дві слави — давню й сучасну — докупи звивав...

Ганяючись скрізь за тобою
Через широке поле на гори,—
Так би слід ту пісню почати
Внукові того князя Олега співати:
То не вітер-буря встає,
Не соколів полем несе —
Табун галок до синього Дону повертає,
Мов та чорная хмара насуває.

Чи то так, співаче,
Велесів онуче,
Віщий Бояне, нам сю пісню співати?
Чи на ось який голос почати?

Ой заржали кониченьки за Сулою,
Дзвонить слава у Києві в дзвони,
Засурмили сурми в Новограді,
Загойдались знамена в Путивлі...
Дожидає Ігор свого брата —
Коханого свого Всеволода.
Тоді буй-тур починає,
До Ігоря словами промовляє:
«Світе мій!
Брате мій!
Як світ один ясний,
Ти, Ігорю красний.

Рідні брати ми з тобою —
Святославенки обоє!
Сідлай же ти, брате, свої баскі коні,
Мої вже готові:
Біля Курська стоять-вигравають,
Мого слова княжого чекають!
А мої куряни —
Люди скрізь відомі!
Під сурмами сповивані,
Шоломами викохані,
Кінцем списа згодовані,
Шляхи їм відомі,
Яруги знайомі,
Сагайдаки напручені,
Стрілечниці відкручені,
Шаблюки у руки —
Ворогові муки!
Сірими вовками по полю ганяють,
Собі честі, а князеві слави добувають!»

II

Ой тоді князь Ігор у золотє стремено ступає,
По чистому полю конем вигравае,
Сонце йому темрявою шлях застилає...
Стогне нічка, стогне — птиць розбуджає,
Землі невідомій вістку засилає:
З високого дерева Див проквиляє,
Землі невідомій вістку засилає:
Волзі, Помор'ю й Посуллю,
Корсуневі й Суражеві,
І тобі, Тмутараканське побережжя!

Як теє половці зачували —
Знялись, мов та галич: манівцями
Летять-біжать, до синього Дону скакають,
Опівночі гарбами скриплять-завивають —
Сказав би: розпуджений табун лебедів літає...
А князь Ігор до Дону своє військо привертає.
Хижеє птаство над його головами кружає,
Вовки-сіроманці з яруг виглядають,
Орли-чорнокрильці літають,
Клекотом звіра на кістки скликають,

А лисиці брешуть на щити червоні...
О Руськая земле!
Вже ти ген-ген за горою...

Темная нічка на землю спала;
Ясная світ-зоря пропала;
Сивий туман поле покриває;
Соловейко заснув — не співає;
Тільки галячий клекіт устає —
Суму додає:
А хоробрі русини
Широкі поля червоними щитами перегородили,
Собі честі добуваючи,
А князеві слави шукаючи.

III

Ой у п'ятницю святую,
У ранню досвітню годину,
Та як наші вставали,
Поганське військо половецьке потопцем топтали,
Стрілами по полю літали,
Красних дівчат половецьких у неволю брали,
І золото, й паволоки,
І дорогі оксамити...
Великі болота-багнюки
Поганськими вжитками гатили —
І саквами, й опанчами, й кожухами,
І всяким добром половецьким
Мости мостили.
Ой червоні стяги,
Білі короговки,
Гілка червоненька,
А древко срібненьке —
Хороброму Святославенкові!

Ой дрімає в полі
Олегове військо хоробре —
Далеко замчалося-залетіло,
На кревну обиду, на тяжку поталу не датись зуміло
Ні соколу, ні крюкові,
Ані тобі, чорний вороне,
Поганий половче!

Вже Гза біжить, сірим вовком утікає,
А Кончак йому слід направляє
До Дону великого.

IV

Ой на другий день, рано-пораненьку,
Кривава зоря світ з'ясувала;
Чорнії хмари сунуть з-за моря,
Хочуть покрити чотири сонця;
В синіх хмарах миготять блискавиці...
Ой бути грому,
Дощу стріловому —
Та з великого Дону!
Там-то списи потрощити,
Там-то шаблі пощербити
Об шоломи половецькі,
На тій річці, на Каялці —
У великого Дону!
О Руськая земле! вже ти ген-ген за горою...

Ой війнули вітри, Стрибожі онуки, війнули —
З синього моря гострими стрілами сипнули,
Хоробре Ігореве військо не минули...
Стогне земля,
Мутиться вода,
Все поле кіптюга покриває,
Поганські стяги вітер розвіває:
Сунуть половці з Дону і з моря —
Обгортають наших, як лихая недоля, —
Зиком та криком, бісові діти, все поле окрили;
А хоробрі русини червоними щитами путь перегородили...

Ой яр-туре Всеволоде!
Стоїш єси на перегороді,
Прискаєш поганим у вічі стрілами,
Гарчиш об шоломи важкими мечами...
Куди яр-тур не поскаче,
Золотим шоломом посвічуючи,—
Купою на купі
Поганськії трупи:
Лежать голови порубанії,
Оварські шоломи поспліскувані

Тобою, яр-туре Всеволоде,
Твоїми мечами гартованими!
Ой не страшні тому, браття, глибокії рани,
Хто у бою свою почесть і життя забуває,
Славний Чернігів покидає,
Золотий батьківський престол зоставляє,
Своєї коханої жінки, гарної Глібівни, звичаї й обичаї
нехає!

V

Ой були віки Троянові,
Минули літа Ярославові,
Були лихі бої Олегові —
Того Олега Святославенка,
Що мечами незгоду кував,
А стрілами засівав.
Ой як у городі, у Тмутаракані, Олег у золоте стремено
ступав,
Великий князь Всеволод Ярославенко той бренькіт
зачував,
А Володимир у Чернігові від того уха затикав.
А Бориса Вячеславенка
Лихая недоля спіткала —
На річці Каялці спати клала,
Зеленою муравою укривала,
Хороброго та молодого,
За зневагу за Олегову.

Ой що з тієї Каяли
Святославенкового батька підняли,
На Угорські баскі коні клали
Та у Київ до святої Софії виряджали...

Ой у тії-то години лихії
Та літа тяжкії,
А за того Олега-Гореслава,
Чвари та бучі вставали,
Дажбожого внука життя коротали.
Що ті чвари, а що княжі січі
Позводили життя чоловіче!..
Ой у ті злигодні години по Руській землі не орачі співали,
А чорні крюки крякотали,

Як трупи у полі клювали;
А галки й собі вигравали,
Великими табунами на здобич літали.
Були то страшеннії бої,
Нечувані бучі,
Чорніші від чорної тучі!

VI

Ой як зранку та до вечора,
А з вечора та до білого світу
В чужій землі, в Половецькій, велика січа стояла,
Стрілами під небо сягала,
Об шоломи мечами гарчала,
Гартовані списи на скіпки трощила-ламала,
Копитами землю орала
Та кістками засівала,
А кровію поливала —
Та й вродило ж великої туги та жалю
Усьому Руському краю!

Ой що то за гвалт, що то за лемент на світ-зорі встає?
То Ігор своє хоробре військо завертає,
Милому Братові Всеволодові поміч дає.
Ой билися день,
Рубалися другий,
А на третій день у полудню годину
Знеможіли Ігореві стяги — поникли...
Тут розлучилися два брати
На березі бистрої Каяли,
Бо вже вина-крові не достало.
Не стало чим хоробрим русинам той бенкет кінчати,
Приходилось, сватів напоївши, за Руськую землю головами
накладати!

Ой від того великого жалю
В'яли трави у чистому полю,
Хилилося з туги високеє дерево додолу.

VII

Ой та вже ж бо, браття, невесела година настала,
Що силу-завзяття пустиня туманом прикривала,
А тим часом зневага вставала,

Дажбожого внука силу приймала,
Білою лебідкою по синьому морю вигравала,
На великому Дону плескалась,
Про добрі літа й не згадалась...
А князі давні боїща з поганими занедбали:
«Се моє — й те моє»,— брат братові казали:
Кожну мализну за велике мали,
Поміж себе розруху кували.
А погані про те добрє дбали —
З усіх боків на Руську землю, як та галич, налітали.

Ой залетів сокіл, та залетів сизий птиць до моря побивати,
Ой вже ж нам хоробре Ігореве військо та й у вічі
не видати!
Що Кончак ще тільки слово мовляє,
А Гза вже по Руській землі хижим вороном літає,
Чорний пожар по землі пускає,
З огняного рогу засіває...
Тоді руські жони слізно плакали-ридали,
Словами промовляли:
«Ой уже ж нам своїх чоловіків ні гадкою не згадати,
Ні думкою не здумати,
Ні у вічі не видати,
А срібла та золота і в руках не тримати!»

Ой застогнав, браття, Київ тугою,
А Чернігів другою —
На Руській землі журба виростала,
Велика печаль кругом тую землю обвивала;
А князі про те не дбали,
Самі між собою розладдя кували,
А погані про те знали —
На Руську землю, як та галич, налітали,
Від кожного двору по білці данину брали.
Ой хоробрі Святославенки,
Ігорю та Всеволоде!
То ж ви теє лихо збудили,
Що батько ваш, Святослав київський, приспав,
Як грізно тіпав
Половців своїми хоробрими полками,
Як з гостро відточеними мечами
На поганську землю налітав,
Високі могили насипав,

Глибокі яруги протоптав,
Ріки й озера каламутив,
Непролазні болота й багнюки гатив;
А поганого Кобяка з Лукомор'я,
З великого загартованого війська половецького,
Як той лютий вихор, виривав
Та до Києва відсилав,
В своїм теремі його у неволю завдавав.
За те ж тоді німці й венедці,
Греки й моравці
Святославову славу співали,
А Ігоря словами картали,
Що багато всякого добра на Каялинім дні затопив,
Половецькі річки руським золотом наситив,
А сам з золотого сідла у невільницьке переступив...
Як тоді городянські мури сумували,
Відради ні крихти не мали!

VIII

Сниться Святославові дивний-предивний сон.
«Сниться,— каже він,— що у Києві,
На святих тих горах київських,
Сії ночі та ізвечора
Чорним коцом мене вкривано
На моєму ліжку на тесовому,
Вина синього набирано,
А синє вино
З трутою було;
Та ще сипано мені з порожніх половецьких стрілечниць
Великий жемчуг на груди —
Пестили мене вражії люди!
Що в моїм теремі златоверхому
Лежали балки не позмикані;
Що звечора та й через цілу нічку
Вигравало чорне вороння;
Що на плаці в місті та на оболоні
Стали пущі та нетрі, як на долоні;
А кияни одступили геть аж до синього моря!»

На те бояри
Князеві мовляли:

«Ой вже ж бо нам, князю, туга розум помутила...
То два ясних соколи з золотого батьківського престолу злетіло:
Тмутаракані шукать полетіли,
Шоломом напитися з великого Дону хотіли.
Та спіткала їх лихая недоля
Серед чистого поля:
Погані половці їх спіймали,
Гострими шаблями крила обрубали,
А бистрії ноги в залізні кайдани кували...»

Ой темно та хмурно на третій день:
Два яснії сонця потухали,
Два чєрвоні стовпи погасали;
А разом з ними й два молоді місяці — Олег та Святослав — примеркали,
В тумані зникали,
Мов у морі потопали.
Велику відраду у хановім серці розбуджали.
Ой на річці на Каялці
Темна нічка світ покриває—
Руську землю, як чорна галич, половець укриває...
Та вже ж устала слава на славу,
Налягла сила на святу волю,
Вже спустився Див на чорну землю...
А на березі синього моря готські дівчата співають,
Золото руське з рук на руки перекидають,
Словами промовляють:
«Слава годині Бусовій,
А ще більшая Шарукановій,
Що віддячив ворогам за нашу тяжку неволю!»
А чи весело ж, князю, нашій дружині на полю?..

Ой зронив тоді старий Святослав
З уст своїх золоте слово,
Вмиваючись гіркою сльозою:
«Ой сини мої,
Соколи ясні —
Ігорю й Всеволоде!
Рано, рано почали ви Половецьку землю плюндрувати,
А собі слави шукати;
Як неславно ви воювать починали,

Так неславно й кров ворожу розливали!..
Хоч ви своє серце з заліза й булату кували,
У завзятті гартували,
А якої слави добули?
Тільки моїй старій сивій голові
Клопоту та горя завдали!
Не бачу тепер я вже ні дужого, ні багатого,
Ні мого коханого брата Ярослава завзятого
З чернігівською дружиною,
З могутами і з татранами,
З шельбирами і топчаками,
З ревугами і ольберами...
Ті, хоробрі, без шоломів велике завзяття мали:
З одними шевцями поганих військо побивали.
Прадідівську славу із могил вертали!
А ви, безталанні, казали:
«Піднімімось самі,
Добудемо ми своєї слави
Та ще й батьківську поділимо між собою!»
Ой чи не дивно, браття, знов старому та
помолодіти?
Коли сокіл линяє —
Широко він свої крила розпускає,
Високо угору літає,
Всяке птаство, мале й велике, побиває,
Свого гнізда у наругу не дає...
Ой тим не минула нас година лихая,
Що від князів мені помочі немає:
Ромен вже під половецькими шаблями загибає,
Володимир од ран знемагає,
Туга й горе Глібовому синові серце надриває».

IX

Ой великий князю Всеволоде!
Добрий розум май —
З далекого краю прилітай,
Золотий батьківський престол обороняй!
Один-бо ти зможеш веслами Волгу розкропити,
А шоломами великий Дін розлити.
Якби-то ти був на сей час, брате,—
Можна б було невільника по ногаті купувати,
Челядника по різані продавати;

Зумів би ти, брате, завзятих Глібенків по суходолу
самострілами пускати!

А ви, завзяті Рюриче й Давиде!
Чи не ваші то золоті шоломи
Плавали по кривавому полю?
Чи не ваша то хоробра дружина рикала, мов тури, по полю,
Як вороги наганяли
І в невідомім полі гострими шаблями рубали?
Ой вставайте, браття,
Та вставайте, миле,
В золоте стремено вступайте,
Ворогові відплату давайте —
За зневагу сьогочасну,
За святую землю Руську,
За глибокі рани Ігоря,
Завзятого Святославенка!

А ти, галицький Осмомисле Ярославе!
Високо ти на своїм злотокованім престолі сідаєш,
Угорські гори підпираєш,
Своїми залізними полками королеві шлях заступаєш,
Дунайські ворота зачиняєш,
Велике каміння за чорні хмари шпурляєш,
По Дунаєві кораблями літаєш,
Грізну славу за себе по всіх землях пускаєш,
Києву ворота відчиняєш,
З батьківського золотого престолу аж за султанську землю
стріли пускаєш...

Устрель же Кончака, Ярославе,
Поганого безбожника —
За святую землю Руську,
За глибокі рани Ігоря,
Завзятого Святославенка!

А ти, смілий Романе та Мстиславе!
Хоробрі ви думки маєте,
Своїм розумом на добре діло замишляєте,
У великім завзятті високо літаєте,
Як ті соколи, що по вітру ширяють,
З високості птиць побивають...
Ой під вашими залізними крилами

Та шоломами латинськими,
Багато земель звідало горя
Від лютого боя:
Литва і Ятвяги, Половці й Дремела —
Списи свої покидали,
А голови підхиляли —
Під ваші гартовані мечі клали!

Ой вже та примеркло Ігореві яснеє сонце,
Не перед добром високе древо
Зеленеє листя зронило —
То ж по Росі і по Сулі половці городи поділили:
Вже не воскреснути Ігоревій хоробрій дружині!
Гей, тебе, князю, Дін викликає,
На боїще князів призиває...
Олегенки — хоробрії вої —
Вже готові до бою.

А ви, три Мстиславенки славні,
З доброго гнізда шестокрильці кохані!
Не боями, не розрухом собі землі добували...
Нащо ж ваші золоті шоломи,
Нащо лядські гартовані списи набували?
Загородіть ними, князі шестокрильці,
Ворота від Половецького поля
Своїми гострими стрілами —
За святую землю Руську,
За глибокі рани Ігоря,
Завзятого Святославенка!

X

Ой уже Сула та крутоберега
Свої срібні хвилі в Переяслав не посилає,
А Двіна непролазними болотами
З того грізного Полоцька протікає,
Де поганий литвин криком ліс окрибає.
Один тільки Ізяслав Василенко
Добре дбав —
Своїми гострими шаблями об шоломи литовські позвоняв.
Та, добувши славу
Дідову, Всеславу,
Поліг на кривавій траві
Під червоними щитами,

Побитий-посічений литовськими мечами.
І схопивши славу
Дідову, криваву,
На смертну постелю він її клав.
Словами промовляв:
«Вже твою, княже, дружину крилами птиці покривають,
А звірюки кров випивають».
Тоді біля його
Не було з братів нікого —
Ні Брячеслава, ні Всеволода —
Нікому і очей прикрити,
Прийшлось самотою жемчужную душу спустити
З хороброго тіла через золотеє намисто.
На той час голоси затихали,
Радощі зникали,
Одні тільки городянські сурми жалібно грали-вигравали.

Ой ти, Ярославе,
І всі Всеславові внуки!
Візьміть знамена у руки,
Червонії стяги до землі прихиляйте,
Щербаті мечі у піхви ховайте,
Бо не вміли ви дідової слави залучити:
Стали ви своїми незгодами поганців на Руську землю
наводити.
Життя Всеславове зводити...
Ще, бач, трохи землі Руській горя —
Від Половецького поля!

Ой на сьомому віку Трояновому
Всеслав ворожбу розпочинає,
На свою любу дівчину гадає...
Він на луку в сідлі упирає —
До Києва на вороному коні скакає,
На дубові до золотого київського престолу допливає.
Лютим звірем опівночі никає,
Сивим туманом повисає,
А на ранок з Білгороду тарани висилає,
Новгородські ворота відчиняє,
Ярославову славу на вітер пускає,
Сірим вовком з Додуток до Немиги скакає.

Ой на тій Немизі,
Та на кривавім березі,

Лихо тяжке виростало —
Замість снопів голови слало,
Життям накладало,
Мов на току, булатними ціпами молотило,
Душу від тіла відбивало...
І криваві береги Немиги
Не пашнею засівало —
Руськими кістками устилало!

А князь Всеслав людям суди судить,
Князям раду радить;
А сам сірим вовком по полю гуляє,
Ще до півнів з Києва до Тмутаракані добігає,
Великому Хорсові сіроманцем шлях перебігає.
Ой у Полоцьку, в святій Софії, рано вдарили до утрені
в дзвони —
А він в Києві вже те й зачуває...
Та хоч висока душа в іншому тілі буває,
Одначе й вона часто в біді пробуває.
Тим йому й віщий Боян
Таку приповість давніше розумно сказав:
«Ні хитрому, ані гожому,
Ні бистрому, на птиць схожому,
Не минути суда божого!»

Ой стогни, стогни, Руськая земле,
Давню годину пригадуючи,
Та перших князів споминаючи!
Не можна було святого Володимира до гір київських
прикувати:
Його стягами Давид з Рюриком почали тепер заправляти,
Нарізно бунчуки розвивати,
На Дунаєві списами співати.

XI

Ой то не сива зозуленька закувала,
Не дрібні пташки защебетали —
То Ярославна рано, до схід сонця, слізно ридала,
Словами промовляла:
«Ой полечу,— каже,— я зозулею,
Та помчуся по синім Дунаю,
Сяду-впаду край річки Каяли,

Змочу свої боброві рукава
Та обітру князеві криваві
На хоробрім його тілі рани!»

Ой у Путивлі на мурові зрана,
Ще й яснеє сонце не вставало,
Як Ярославна гірко плакала-ридала,
Словами промовляла:
«Вітре,— каже,— буйнеє вітрило!
Чи то ж тобі мої сльози милі?
Нащо ж вієш, вієш-завіваєш,
Нащо ханові стріли хапаєш,
На легкому крилі підіймаєш,
В військо мого князя пускаєш?
Хіба тобі немає простору
Віятися попід небосклоном,
Сині хвилі в морі піднімати,
Кораблі на хвилях гойдати?
Нащо ж мою радість розвіваєш —
На шовковій траві розстилаєш?»

Ой у Путивлі на мурові зрана,
Ще й яснеє сонце не вставало,
Як Ярославна гірко плакала-ридала,
Словами промовляла:
«Ой ти, Дніпре,— каже,— Славуто!
Твою славу знають усі люди...
Пробив єси кам'янії скали,
Біжучи у землю Половецьку,
І на того Кобяка лихого
Святослава носив хороброго...
Чому ж мені не принесеш, синій,
Князя мого, єдину дружину,
Щоб я йому до схід сонця, рано,
Своїх гірких сліз не посилала?»

Ой у Путивлі на мурові зрана,
Ще й яснеє сонце не вставало,
Як Ярославна гірко плакала-ридала,
Словами промовляла:
«Ясне,— каже,— трияснеє сонце!
Любо сяєш з свого ти віконця,
Добрим людям тепло розливаєш —

Нащо ж мене слізьми обливаєш?
Нащо своє гаряче проміння
Розсипаєш на княжу дружину?
На безвідді їх згагою томиш,
Сагайдаки спекою згинаєш,
Стрілечниці тугою змикаєш?»

XII

Ой опівночі синє море грало,
На чистеє поле туман налягає —
То сам господь Ігореві шлях направляє
З землі Половецької
На землю Руську,
До батьківського золотого престолу вертає.
Вечірня зоря потухає —
Ігор ні спить, ні дрімає.
Від великого Дону до малого Дінця думкою шлях виміряє.
Опівночі його коник грає,
Овлур за річкою посвистом вістку дає:
«Годі, князю, лежать та дрімати,
Час нам, пора з неволі втікати!»
Ой загула від того посвисту земля,
Зашуміла в полі зелена трава —
Половецькі шатра захитались...
Недурно князь Ігор з Овлуром змовлялись!
Ігор очеретом, як горностай той, скакає,
Гоголем білим на чисту воду випливає,
На баского коня сідає,
Сірим вовком до Дінцевого лугу ганяє,
Серед туману соколом грає,
Сірих гусей, білих лебідок на поживу собі побиває.
Коли Ігор соколом літає,
Тоді Овлур вовчиком ганяє,
Холодну росу збиває,—
Вже ж під ними баскі коні та й попристановали.
Донець-річка тихо грає,
До Ігоря словами промовляє:
«Князю,— каже,— князю Ігоре!
Добре ти дбаєш,
Що з неволі утікаєш,
Кончакові завдаєш досади,

Руській землі жадаєш відради!»
А Ігор до Донця повертає
І словами промовляє:
«Донче,— каже,— Донче!
Велика тобі, превелика дяка,
Що на своїх хвилях мене колихав,
Зелену траву підстилав,
Свої срібні береги розвертав,
Сивими туманами укривав,
Теплим холодком зелених дерев зодягав,
Гоголем по воді ганяв,
Чайкою поверх хвилі грав,
Малим-невеличким чирям по вітрові мчав...
Ой не така
Стугна-ріка!
Хоч абияку течію має,
А чужі протічки пожирає,
У половодді геть-геть луги заливає,
Молодому князеві Ростиславенку путь заступає —
В Дніпрові береги не пускає...
Тоді стара Ростиславиха ридала,
Що ти її молодого сина замчала.
Від жалощів у полі квітки в'яли,
Дерева з туги верховини до землі прихиляли!»

Ой то не сороки скрекотали:
То Гза та Кончак на слід Ігорів напали.
Тоді ворони не грали,
Галки мовчали,
Сороки не скрекотали —
По лозах ховалися-повтікали...
Одні тільки дятли стукотали —
Шлях до річки казали,
А соловейки на зорі веселими піснями світ привітали...

Тоді Гза Гончакові промовляє:
«Коли сокіл на гніздо злітає,
Устрелимо соколенка своїми золотими стрілами!»
А Кончак на те відмовляє:
«Коли сокіл на гніздо полине —
Хай спутає соколенка красная дівчина!»
А Гза знову Кончакові каже:

«Якщо його дівчина ураже —
То ні соколенка нам не мати,
Ні дівчини в вічі не видати —
Тоді й малі птиці в полі Половецькім почнуть нас
побивати!»

XIII

Ой правду сказав
Отой віщий Боян,
Піснотворець годин Святослава,
Та Олега, та ще й Ярослава:
«Тяжко тобі, голово, без плечей,
Лихо й тому тілові без голови...
Отак землі Руській та без Ігоря!»

Ой то не ясне сонце в синьому небі сяє,
То Ігор на Руську землю вертає.

По Дунаєві дівчата співають,
Через море аж до Києва голоси досягають...

Їде Ігор Боричевим шляхом
До святої богородиці Пирогощої...
Сторона радіє,
Городи веселі,
Старим князям пісні співають,
А далі й молодим зачинають:
Слава Ігореві Святославенкові,
І буй-турові Всеволодові,
Й Володимиру Ігоренкові!
Слава князям і дружині,
Що на поганих ходили —
За всіх християн!
Хвала богові і вам
Від нині й довіку.
Аж до кінця світу,
Амінь!

ДУМА ПРО ГАЙЯВАТУ

ПЕРЕСПІВ З ГЕНРІ ЛОНГФЕЛЛО

Заспів

Якщо хочете ви знати,
Звідки ці казки та пісні,
Що від їх несе і тхне так
Пахощами лісів темних,
Холодком долин глибоких,
Сизим димом з куренів тих,
Що вігвамами [1] зовуться,
Бистрих річок лютим ревом,
Страшним шумом водограїв,
Що ревуть, гудуть та стогнуть,
немов в горах грім гуркоче,—
То на се я одкажу вам:

«Від лісів, долин пустельних,
Від озер з країв Півночі,
З сторони Оджибуеїв,
З сторони Дакотів лютих,
З гір високих та болот тих,
Де в осоці по коліна
Броде сизая лелека,
Що зовуть її *Шух-щух-га*,—
Цих пісень я набирався,
Їх навчався я співати,
Як колись співав кобзар той,
На прозвище *Навадага*».

Як спитаєте: де чув їх,
Де навчався Навадага? —
То на се я одкажу вам:
«В гніздах пташок щебетливих,
В гущавині лісів темних,
На степах — в норах бобрових,
На лугах — в сліду бізонів,
У орлиних гніздах — в горах.

Сі пісні пташки співали
По озерах та болотах,
Серед тундри того краю,

[1] Вігвам — індійська хата.

Що лежить ген-ген на Північ,—
Читовейк-стрибун співав їх,
Манг-норець та дика утка,
Що зовуть її всі *Вава*,
Сизоперая лелека —
Та цибастая *Шух-шух-га*,
І глухарка, *Мушкодоза*».

Як спитаєте ви далі:
«Хто ж такий той Навадага?
Розкажи ти нам про його!» —
То на се ваше питання
Я повідаю вам ось що:

«В стороні тій Тавазента,
У краї лугів зелених,
По берегах річок бистрих
Жив колись-то Навадага.
Там було село індійців;
Кругом його розгортались
Пишні ниви та долини,
А здалі стояли сосни
Та шуміли серед бору,
Того бору, що, як рута,
Зеленів він усе літо,
А холодною зимою
Укривався снігом білим;
В тім бору, що серед його
То важке зітхання чулось,
То вчувались пісні дивні.

Ті річки бігучі-бистрі
Ще здалека всяк пізнає,—
Напровесні — по лиманах,
Літом по вільхах зелених,
Увосени — по туману,
А зимою — по тій хвилі,
Що аж чорна ходе-піне
У берегах, критих снігом.
Біля їх жив Навадага,
В стороні тій Тавазента,
Посеред лугів зелених.

Там співав мені він пісню,
Думу цю — про Гайявату,
Про чудове нарождення,
Про його життя величне:
Як він пісникав й молився,
Працював він як без міри,
Щоб були щасливі люди,
Щоб доброму научались».

Ой ви, хто вподобав світ сей —
Ліси темні, гомін листу,
Виблиски в долинах сонця,
Дощі-ливні, завірюхи
І бурливу річок піну
У хащах борів великих,
А в горах — забої грому,
Що розкочуються всюди,
Немов крилами важкими
Зо зла б'є орел-хижака,—
Ось послухайте сю думу,
Сей дитячий галас світу
Про мудрого Гайявату.
Ой ви, хто вподобав казку
Та чудові перекази,
Що з сідих віків далеких,
Мов глуха луна, доходе
І думки німі-мовчазні
В нашій голові здіймає,
І мовля до нас таємно,
Що ніяк не розбереш ти —
Пісня це чи казка буде,—
Й ви послухайте сю пісню,
Оджибеївськую думу
Про мудрого Гайявату!

Ой ви, в кого гріє серце
Віра в бога, в його правду
І жевріє в людських душах;
Ви, хто зна і пам'ятає,
Що довічно людське серце
Б'ється з горем, з недовір'ям,
Поривaючись до правди;
Що життя наше таємне

І веде, і підкріпляє
Невидима сила божа,—
Й ви послухайте цю казку,
Про минуле первовістку —
Думу цю про Гайявату!

Ви, хто, бродячи усюди
По околицях зелених,
Де на чорних мурах, вкритих
Білим мохом, похилившись,
Байбарис на сонці стиґне,—
Затешетесь собі часом
На стареє кладовище
І, задуманії, мовчки
Читаєте на могилі
Давню напис, що так просто
Повідає вам про горе,
Про любов та віру чисту,—
Прочитайте ж й ви цю напис
На могилі віків давніх —
Думу цю про Гайявату.

І. ЛЮЛЬКА МИРУ

На горах степів безкраїх,
На верхів'ї гір Червоних
Там стояв Володар Світу —
Гітчі-Маніто могучий.
І з верхів'я гір Червоних
Він ззивав усі народи,
Всіх людей скликав до себе.

З-під ступнів його дзюрила
Тихесенько вода чиста,
Ранком сяючи, мов срібло;
А як з гір в яри котилась,
То уся огнем палала.
І Володар Світу пальцем
Показав їй на долині
Слід — куди їй простувати,
Промовивши так до неї:
«Оце тобі шлях довічний!»

Від червоної він скелі
Одвернув рукою камінь
І зробив із його люльку
Та на їй ще повиводив
І усякі візерунки.
А над річку нахилившись,
Він зломив очеретину
І зробив чубук до люльки.
Далі нагріб з верби кори,
Червоної та палкої,
Й, нею люльку натоптавши,
На сусідній ліс дмухнув він...
Захиталось на всі боки
Від його зітхання гілля
І, одно об друге б'ючись,
Огнем ясним запалало.
Тоді, стоячи на горах,
Гітчі-Маніто могучий
Люльку миру запалив ним,
Подаючи усім гасло,
Що до себе він на раду
Викликає всі народи.

Знявся дим тихенько-тихо...
На зорі ясного ранку
Стеблом темним піднявсь вгору;
Потім почав сизим паром
Над долиною куріти,
Огортав її клубками,
Мов зимою верхи лісу
Білим снігом вистилались.
Далі дим той піднявсь вище,
Аж сягнув під саме небо
Й, окрутнувшись, немов хвиля,
Розгорнувся над землею.

І з долини Тавазента
Та із степу Вайоминга,
Із лісної Тоскалузи,
Від Кам'яних Гір далеких,
Від озер з Півночі краю —
Відусюду всі народи
Побачили в синім небі
Гасло те — дим з Люльки миру.

І пророки всіх народів
Їм сказали: «То — Поквана!
Отим димом, що здалека
Гойдається, мов верба та
Чи рука яка махає,—
Гітчі-Маніто могучий
Виклика людей до себе,
Зве на раду всі народи».

По річках та по долинах
Заметушилися люди:
Йшли Чоктоси і Команчі,
Йшли Шошони і Омоги,
Йшли Гурони і Мендени,
Делавери і Могоки,
Чорноногі йшли і Поні,
Оджибеї і Дакоти —
Йшли до гір степів безкраїх,
До свого Владаря Світу.

Назброєні, в ясних барвах,
Мов той ліс в осінню добу,
Чи на зорі ясне небо,—
Зійшлись вони на долині,
Позираючи сердито,
Мов вовки, один на 'дного.
Люта злість з очей їх скаче,
Кипить в серці ворожнеча,
Віковічна жага помсти —
Від дідів лихий нащадок.

Та ласкаво, жалісливо
Подививсь на їх Володар —
Гітчі-Маніто могучий;
Він, як батько, подивився
На лиху їх ворожнечу
Й зняв над ними свою руку,
Тінню від руки покривши,
Щоб вгамувать непокірство
Та запал їх божевільний.

І страшенний його поклик,
Мов той гуркіт водограїв

Або шум річок бурхливих,
Понад людьми розкотився.
Він гукнув до їх: «Ох, діти,
Послухайте слова правди
Та ласкавої поради
Від того, хто породив вас!

Дав я землю вам на лови,
Во́ди — рибу добувати,
Дав медведя і бізона,
Дав оленя і косулю,
Дав бобра вам і казарку;
Я намножив риби в водах,
Дику птицю по болотах.
Що ж вас, діти, пориває
Воюватись поміж себе?

Мене журе ваша спірка,
Ворожнеча труде-нуде,
Притомила ваша січа —
Нелюдська жага помститись.
Ваша сила — в добрій спілці,
А безсилля — у розладді,
Помиріться ж, мої діти,
Побратайтесь між собою!

Тоді до вас пророк прийде
І покаже вам спасення.
Він вас буде научати,
Жити з вами, працювати.
Як послухаєтесь, діти,
Його мудрої поради,
То намножаться всі роди
І настануть щасні літа;
А як станете глухі ви
До його речей премудрих,
То пов'янете, мов листя,
Погинете у розладді!

Очистіться ж ви водою,
Що леліє перед вами,
Змийте ви вояцькі барви,
Змийте з рук криваві плями,

Скиньте геть вояцьку зброю,
Зробіть люльки із каменю,
Чубуки із очерету,
Гаразд пір'ям їх закрасьте.
Закуріте Люльку миру
Та й живіть собі братами!»

Так Володар Світу мовив.
І всі лицарі на землю
Покидали свою зброю,
Поздіймали всю одежу
Із оленячого хутра
І кинулись зразу в воду,
Змили всі вояцькі барви.

Чиста, як кришталь, прозора
Вище їх вода дзюрила —
Від слідів Владаря Світу;
А нижче їх шумувала
Піняво-червона хвиля,
Мов напоєная кров'ю.

Змивши всі вояцькі барви,
Вийшли лицарі на берег
І кийки зарили в землю,
Закопали усю зброю.
Тоді своїх діток батько —
Гітчі-Маніто могучий —
Стрінув, весело всміхнувшись.

Потім люльки поробили
Із червоного каменю,
А чубуки з очерету,
Заквітчавши добре пір'ям,
І назад всі повернули —
У той час, як захитались
Хмари темні та обліжні
І в одчиненії двері
Неба синього посунув
Гітчі-Маніто могучий,
Огорнений білим димом,
Білим димом з Люльки миру.

«Слава, слава Меджеківсу!» —
Старе і мале гукало,
Вийшовши йому назустріч:
Він приніс святий нам Вампум [1]
Із далекого Вабассу [2] —
Сторони, де проживають
Сріблосивий скакун кролик
Та Холодний Вітер Ночі.

У Великого Ведмедя
Викрав він святий той Вампум,
З товстов'язого Миш-Мокви,
Того самого, що люди,
Як страховища, боялись.
Зняв він Вампум тоді саме,
Як на скелі, розпластавшись,
Спав ведмідь завбільшки з гору,
Всю оброслу сірим мохом
З темно-бурими латками.

Він до його так підкрався
Тихесенько та близенько,
Що трохи не доторкався
До червоних його кігтів,
А медвежеє зітхання,
Наче паром, гріло руки.
Сторожко посунув Вампум
Він по ухах, довгій пиці
Величезного Миш-Мокви.
Нічичирк на те Миш-Моква!
Нічогісінько не вчули
Уха круглії ведмежі,
Не забачили нічого
Заплющені сонні очі,
Тільки з ніздр важке зітхання,
Наче паром, гріло руки.

Знявши Вампум, палюгою
Замахнувсь він на ведмедя,

---

[1] Індійські закраси — намиста та пояси з ракушок та бусів.

[2] В а б а с с о — кроль або північ (север).

Скрикнув з протягом та зично
І зо всього маху гепнув
Мише-Мокву серед лоба,
Зацідив поміж очима!

Засмалений, наче громом,
Почав зводитись Миш-Моква.
Та на ноги ледве знявся,
Як затіпались коліна,
Й, застогнавши, немов баба,
Сів на землю Мише-Моква.
А могучий Меджеківіс
Перед ним стояв та зично
Над ворогом реготався,
Промовляв до його згорда:

«Не з завзятих ти ж, ведмеде!
Вихвалявся, що найдужчий,
А, як та старезна баба,
Застогнав, завив від болю!
Хвалько!.. Здавна тільки й знаєш
Воювати з нашим родом,
Здавна ворог ти наш лютий!
Тепер, певне, ти дознався,
Хто завзятий з нас і дужчий.
Йди ж собі мерщій з дороги,
Ховайсь в гори, криті лісом!
Якби ти мене подужав,
Я б, вмираючи, й не скрикнув,
А ти, бач, як розстогнався,
На позор своєму роду,
Наче гидкий Шогодайя,
Боязка неначе баба!»

Проказав і палюгою
Знову зично замахнувся,
Знову вдарив Мише-Мокву,
Зацідив посеред лоба.
Тріснув лоб у Мише-Мокви!
Отак вбито було Мокву,
Так пропав Ведмідь Великий,
Страховище всіх народів.

«Слава, слава Меджеківсу!» —
З радощів гукали люди.
«Слава, слава Меджеківсу!
Хай тепер він аж довіку
Буде Вітром із Заходу,
Старшим вітром над вітрами!»
Так зібрали Меджеківса
Батьком всіх вітрів на світі.
Вітер з Заходу зостався
Він собі, а другі вітри
Він роздав своїй дітворі:
Вебону — достався Східний,
Шавондазі — теплий з Півдня,
А з Півночі Вітер лютий
Злому дав Кабібоноці.

Красень з себе вдався Вебон!
То він ранок нам приносе
Й сипле срібними стрілами,
Проганяючи темноту
Із долин та гір високих;
Оті Вебонові щоки
На зорі так червоніють,
А привітний його голос
Зводе і ловця, і звіра.

Та самотній в небі Вебон!
Щебетливі пташенята
Хоч йому тільки співали,
Задля його по долинах
Квіти пахощі здіймали,
Дзюркотали річки стиха,
Луги піснями вкривались,—
А проте сумний був Вебон,
Самотній стояв на небі.

Якось раз він ранком рано
Поглядав на сонну землю.
Ще село тоді дрімало,
І туман, немов причуда,
Понад річкою носився.
Глянув він — аж по долині
Ходе дівчина, збирає

Очерет та довгий явір
Над річкою по долині.

З того часу, як погляне
Він на землю, тільки й баче,
Як там очі голубії
На зорі до його сяють,
Мов з очеретів зелених
Два озерця виглядають.
І привітні її очі
Покохав хороший Вебон.
Через те її вподобав,
Що вони були обоє
І сумні, і одинокі,—
На землі — вона, він — в небі.

Став не свій неначе Вебон!
Він почав її на зорі
Сонячним промінням гріти,
Чарувать її словами,
Присипляти стиха-тихо
Гомоном сумним діброви,
Музикою лісів темних,
Пахощами квіток пишних
І її до свого серця
Він притис і всю в кармазин
Обгорнув... Затріпотіла
Вся вона й на його грудях
Заіскрилася зорею...
З того часу вони й досі
В парочці по небі ходять:
Вебон йде, а поруч — Аннонг —
Вебон і Уранішняя Зоря.

В горах, кригою покритих,
В царстві кролика, Вабассо,
Проживав Кабібонокка.
Ото він в осінню добу
Убирає лист зелений
В жовту та червону краску;
Ото він куру́ здіймає,
По лісах реве та свище,
Кригою вкрива озера,
Гострокрилих чайок гоне,

Лелек жене і баклана
В комиші, в морські затоки,
В гнізда їх у теплім краї.

Вийшов раз Кабібонокка
З свого палацу із снігу
В горах, кригою покритих,
Й, завиваючи, помчався
По замерзлій білій тундрі
В теплу сторону на Південь.
Й по землі його волосся,
Крите снігом, за ним бігло
Сизо-чорною водою,
Як річки бувають в зиму.

В осоці, між комишами,
На замерзлих білих тундрах
Там жив Шингебіс [1] завзятий
Самотою в білих тундрах.
Проживав він оцю зиму,
Бо його брати майнули
В теплі краї Шавондаги.

І гукнув Кабібонокка,
Як звір лютий: «Хто посміє
Надо мною глузувати?
Хто посміє зоставатись
В царстві Вітра із Півночі,
Коли Вава і Шух-шух-га,
Дика гуска і лелека,
В теплий край давно майнули?
Я піду до його хати
І розвалю йому грубу!»

І пішов Кабібонокка
На ворога пізно ніччю.
Кучугури мете снігу,
У димарі звіром виє,
Тіпа в хаті усі стіни,
Рве-ламає хисткі двері.
Та Шингебіс не злякався,
Байдуже йому до того!

---

[1] Шингебіс — норець.

У печі в його палає
Огонь жарко, їсть він рибу,
Їсть та голосно співає.

А як злий Кабібонокка
На порозі появився
І дихнув на усю хату
Холодком своїм скаженим,
То Шингебіс тільки мовчки
Повернув в печі поліно,
Щоб огонь ще більш спалахнув,
Здіймаючи вгору іскри,
Й знову піснею залився.

І почув Кабібонокка,
Як з його крутого лоба
Та із кіс, покритих снігом,
Почав капать піт на землю,
Як весною з стріхи капле
Або в дощ з гілок зелених
Булиголови гонкої.

Знемагаючи від жару,
Розлютований тим співом,
Він аж скочив й мерщій з хати
В поле кинувся, помчався
По річках та по озерах.
І на грець на білу тундру
Кликав ворога лукаво.

Та Шингебіс не злякався
Й вийшов сміливо на зови.
Аж до світу борюкавсь він
З Вітром Півночі холодним,
Кігтями до світу бився
З своїм ворогом завзято.
І знеміг Кабібонокка
Та мерщій собі подався,
В свою сторону побіг він.
Засоромлений, він мчався
В царство кролика, Вабассо,
По пустельній білій тундрі,
А за ним, знай, навздогінці
Шингебісів регіт мчався!

Шавондага товстелезний,
Завжди заспаний та сонний,
Проживав собі на Півдні,
Де так ясно сонце сяє,
Де рік круглий була літо.
То на Північ він весною
Лісових пташок проводив,
Сизоперого Овейсу [1],
Ластівку, що зветься Шошо [2],
Снігура, Опечу [3], Ваву,
Засилав тютюн і дині,
Виноград червоний, стиглий.

Дим із люльки Шавондаги
Легким паром та туманом
Огортав могили, гори
І теплом та дрімотою
Напував повітря сизе,
Він наводив на озера
Ясну хвилю та блискучу,
Вів він літо за собою
В тихий місяць нічок білих [4].

Байдуже все Шавондазі!
Оже і в його житті безжурнім
Були дві туги та горя.
Раз, на північ задивившись,
На широкі ті долини,
Він там дівчину побачив
Одиноку серед лугу.
Стан в неї — гнучкий, високий,
Убір — мов зелена рута,
В її косах сонце грає.

Кожен день він після того
Тільки й знав — туди дивився;
Кожен день зітхав він важко;
Кожен день у його в серці
Підкидалося кохання.

---

[1] Сизопера пташка.
[2] Ластівка.
[3] Червоногрудка, з породи шпаків.
[4] Квітень.

Та ліньки його посіли,
Не меткий він зроду вдався,
Не меткий та товстелезний,
Щоб підкрастися до дівки,
Щоб вимолить в неї щастя
Та ласкавого привіту.
Тільки здалеки до неї
Засилав важке зітхання
Та, як кіт, світив очима.

А тим часом дні минали.
І от раз він ранком рано
Подивився знов на північ
Та й побачив, як пов'яли
У милої русі коси,
Немов сніг той, побіліли!
«Ой мій брате із Півночі,
З сторони тії Вабассо!
Це ти її собі викрав,
Заманув її до себе
Вітра Півночі брехнею!»

Отак бідний Шавондага
Виливав своє страждання,
Блукаючи по долині
Та зітхаючи так важко;
А в повітрі, наче сніг той,
Білий пух носився всюди;
То тим пухом розлітались
Коси дівчини, й ніколи
Після того Шавондага
Більше там її не бачив.

Ой задумо Шавондаго!
Не на жінку ти дивився,
Не по дівчині зітхав ти:
То кульбаба була просто!
Зачарований коханням,
Ти на неї так дивився
Літом — і жарким, і млявим,
Що згубив її навіки,—
По лугах її розвіяв.
Бідний, бідний Шавондаго!

III. ДИТЯЧІ ЛІТА ГАЙЯВАТИ

В ті часи та літа давні,
Що ніхто й не пам'ята їх,
До нас з місяця скотилась
Прехорошая Нокоміс
У вечірню тиху добу.

Бавилась собі Нокоміс
В виноградовім садочку,
Гойдаючись, як дитина,
На гілках його зелених.
А ревнивая та злюча
Супротивниця Нокоміс
Узяла та й підрубала
Гіллячко оте під нею.
Затіпалась з переляку
Прехорошая Нокоміс
І упала на *Мускоде* —
На ту пишную долину,
Літом, ввечері, упала.
«Ось погляньте, подивіться:
З неба зірочка скотилась!» —
Гомоніли в селі люди.

Вже не дівкою Нокоміс
В ті часи була і швидко
Породила тут Венону.
Знайшлось дівча серед моху,
Поміж квітами лелії,
В місячному срібнім світі,
У виблисках ясних зірок.
І тендітна, як лелія,
У долині виростала.

А як виросла Венона
І з дівчинки стала дівка —
То така висока, брава!
І красою порівнялась
Із місячним срібним світом,
З виблисками зірок ясних.
Щодня божого Нокоміс,
Научаючи, казала:
«Бійся, стережись, дитино,

Меджеківіса отого!
Його, доню, ти не слухай,
Не гуляй одна в долині,
Не прилягай на травиці
Поміж квітами лелії!»

Не послухалась Венона,
Що наказувала ненька.
І увечері, як смерклось,
Скравсь до неї Меджеківіс.
І, нашіптуючи тихо,
Він на лузі квіти й трави
Попригинав аж додолу.
Там вродливая Венона
Поміж квітами лежала.
Там знайшов її лукавий
Меджеківіс, і Венону
Він почав гойдати стиха,
Голубити та пестити,
Присиплять ласкавим словом.
І родився з того дива
В неї хлопчик Гайявата —
Син журби її гіркої
Та солодкого кохання.

Отак знайшовсь Гайявата.
А лукавий Меджеківіс,
Не маючи й крихти жалю
В своїм серці, взяв та й кинув
Нокоміщишину дочку.
І не довго після того
Билося в Венони серце —
Безталанна вмерла з горя!

Довго плакала Нокоміс,
Лементуючи, гукала:
«Ой, чому мене з собою
Не узяв той лютий *Погок* [1],
Володар лихої смерті?
Краще б я лягла в могилу!
Горе мені, тяжке горе!»
(Вагономін, вагономін!)

[1] Смерть.

На березі Гітчі-Гюмі,
Край прозорої водиці
Великого того Моря,
Оселилася Нокоміс.
За хатиною старої
Темний ліс стояв стіною,
Там здіймались гонкі сосни
Та ялини кучеряві
Із червоними шишками;
А якраз біля порога,
Виграваючи на сонці,
На піску плескалась хвиля
Великого того моря.

Там старесенька Нокоміс
Доглядала Гайявату.
Із кори йому зробила
Люльку, добре ув'язавши
Жилами з прудких оленів,
Вимостила люльку мохом,
Наложила трав пахучих
Й колихала Гайявату,
Промовляючи сердито:
«Спи! А то віддам медведю!»
Або стиха присипляла
Його піснею такою:
«Люлі-люлі, совенятко!
Що там світе у віконце?
Чиї то страшенні очі
Так дивляться на дитину?
Люлі-люлі, совенятко!»

В ті часи йому багато
Розповідала Нокоміс
Про зірки, що сяють в небі;
Показала Гайяваті
Ту іскрявую комету,
У огнистих довгих косах,
Що зовуть її *Ішкуду;*
Показала *Танок Смерті,*
Що опівночі зимою
Так висвічує на небі,—
То лицарства тінь блукає

У важкій вояцькій зброї,
Позаквітчуваній пір'ям;
Показала Гайяваті
Білий шлях на темнім небі,
По якому серед ночі
Сновига нечиста сила.

Теплим літом, як смеркалось,
Сидів хлопчик на порозі
Й слухав, як шуміли сосни,
Як плескалась тиха хвиля,
Слухав їх пісні чудовні.
«Мінні-вава!» — гули сосни,
«Медвей-ошка!» — гомоніла
Та співала тиха хвиля.

Бачив мушку, *Вава-тейзі* [1],
Що, як іскорка блискуча,
Висвічувала так ясно
По кущах та по травиці.
І гукав на неї хлопчик,
Як Нокоміс научала:
«Вава-тейзі! Вава-тейзі!
Невеличка ясна мушко!
Поскачи передо мною
Іскорочкою ясною,
Посвіти мені, щоб знати,
Де спать прийдеться лягати!»

Бачив, як над Гітчі-Гюмі,
Видивляючись у воду,
Повний місяць підіймався;
Бачив на йому він плями
І шептав: «Що то, бабусю?»
А йому на те Нокоміс:
«Якось раз сердитий лицар
Ухопив старезну бабу
Та й пошпурив аж на небо,
На місяця її кинув.
Там вона ото й застряла».

Бачив він веселку в хмарах

[1] Світлячок, або огняна мушка.

І тихесенько в бабусі
Допитувавсь: «Що таке то?»
А вона йому на теє:
«То квіточки бовваніють:
Всі квіточки лісовії,
Всі маківки водянії
Як на землі пов'ядають —
Розцвітають знов на небі!»

А як часом опівночі
Чув, як в лісі вили сови
Й божевільно реготали,
То, жахаючись від ляку,
Він гукав що було мочі:
«Що таке там репетує?
Я боюсь його, бабусю!»
А йому на те Нокоміс:
«Не бійсь: сови то злетілись
Та по-своєму й белькочуть...
То сваряться совенята!»
Отак хлопчик Гайявата
Перейняв пташачу мову,
Про їх нишпорки довідавсь:
Як вони звивають гнізда,
Де зимою пробувають.
Часто й густо він із ними
Розмовляв про всякі речі.
Величав їх «мої ціпки!»

А потім він научився
По-звірячому балакать,
Витвердив усі їх назви,
Про їх нишпорки довідавсь:
Як бобер будує хату,
Де хова горіхи білка,
Чого юрка та козуля,
Такий боязкий Вабассо.
Часто й густо він із ними
Розмовляв про всякі речі,
Звав їх «мої побратими!»

Був собі дідок старенький,
Щирий приятель Нокоміс,

Що багато сходив світа,
Казок знав велику силу,
Балакучий зроду вдався,
Хоч і хвастик був без міри,—
Звався він між людьми Ягу.
Зробив Ягу Гайяваті
Сагайдак із ясенини,
А з дубових гілок — стріли.
Й, подаючи Гайяваті,
Він до його отак мовив:
«Ану, сину, мерщій вдарся
У ліси густі та темні,
Де ще водяться олені,
І устрель ти там козулю
Із розлогими рогами».

Згорда узяв Гайявата
Сагайдак отой та стріли
І мерщій в ліси подався.
Невеличкі пташенята
Йому голосно співали...
«Не стріляй нас, Гайявато!» —
Зично так гукав до його
Опечі червоногрудий.
«Не стріляй нас, Гайявато!» —
Його жалібно прохала
Сизоперая *Овейса*.

На високім дубі білка
По гіллях та між листвою
Весело над ним стрибала
І, кахикаючи, шустро
Реготалась та мовляла:
«Ой, змилуйся, Гайявато!»

Білий пострибунчик, кролик,
Боязко порснув з дороги
І, на задні лапки ставши,
Здалеки до його мовив,
Жартуючи, жалісливо:
«Ой, змилуйся, Гайявато!»

Не дослухався до того
Ні до чого Гайявата,

Наче сонний, блукав лісом,
Думаючи одну думку —
Про рогатого оленя;
Слід його шукав очима
По тій стежці, що вилася,
Мов змія, поміж кущами
І доводила до броду.

За вільховими кущами
Він присів, ждучи оленя.
Аж ось, баче, в гущавині
Заманячіло два роги
І знялися над кущами;
Ніздрі піднялися вгору,
Крізь листву світнули очі,—
Й обережно вийшов олень
На той шлях, де світ із тінню
Від густої листви лісу
Борюкались одно з другим.

Наче той листок в березі,
Билось серце в Гайявати
І, припавши на коліна,
Він прицілився в оленя.
Тільки гілка захиталась,
Затрусивсь тільки листочок,
Як олень вже й насторожився.
Одхитнувсь, у землю тупнув,
Вирівнявсь, підняв копита
І порснув вперед відразу...
Не минути йому смерті!
Як оса, стріла завила,
Як оса, впилася в його!

Поміж деревом край броду
На траві лежав він мертвий.
Навік-віки заніміло
У оленя бистре серце,
Та зате у Гайявати
Воно тіпалось від щастя
У той час, як він вертався
Із здобиччю до хатини,

Де з хвалою його стріли
Старий Ягу та Нокоміс.

Із оленячого хутра
Довгу добрую свитину
Внукові Нокоміс зшила,
А із м'яса зготувала
І печене, і варене
І на бенкет задля внука
Всіх сусідів поскликала.
Все село тоді зібралось,
Всі сусіди Гайявату
Тільки й знали-величали:
«Сон-джі-теге, Ман-го-тейзі!»
Тобто: і завзятий, й дужий.

IV. ГАЙЯВАТА И МЕДЖЕКІВІС

Минулась пора дитяча —
Піднявсь, виріс Гайявата.
Всякі іграшки хлоп'ячі,
Мудрощі людей, що в світі
Пожили й зазнали лиха,
Працю, хитрощі ловецькі,—
Про все дознавсь, все він звідав.

Бистрі ноги в Гайявати!
Як запусте стрілу з лука
Та побіжить доганяти,
То стріла за ним ген пада!
Дужі руки в Гайявати!
Десять раз він без спочинку
Зігне лук свій ясеновий,
Та так злегка, що ті стріли,
Вилітаючи із лука,
Одна одну доганяють.

Рукавиці в Гайявати,
Що звалися *Мінджікивін*,
Із оленячого хутра,
Були в його дуже дивні:
Розвертав він ними скелі,
Розтирав в пісок каміння.
А чоботи в Гайявати,

Що звалися *Мокасини*,—
Теж з оленячого хутра,—
Ще дивнішу силу мали:
Як на литки їх насуне,
Ремінцем до ніг прив'яже,—
То що ступне — цілу милю
Так і мине, так і вчеше!

Він про свого батька часто
Допитувався в Нокоміс.
Не таїлася бабуся
Правдою перед онуком:
Розказала про Венону,
Що за краса була з неї!
Та зрадливий Меджеківіс
Занапастив безталанну...
І, як угіль, в Гайявати
Розгорялось гнівом серце.

І промовив Гайявата:
«Я піду до батька, бабо,
Я його провідать хочу
В царстві Вітру із Заходу,
Де лягає сонце спати».

Із вігваму він виходив,
Споружений в путь далеку,
В рукавицях Мінджікивін
І в чоботях-мокасинах.
Його одяг пребагатий
Із оленячого хутра
Оздобили добре пояс
Та щетина з дикобраза.
Голова його — вся в пір'ях,
У гнучких орлячих пір'ях.
В стрілочниці за плечима
Із дубових гілок стріли,
Закрашені гнучким пір'ям
Та оздоблені у яшму.
А в руках у Гайявати
Сагайдак із ясенини,
Зігнутий не валом цупко,
А струною з жил оленя.

Обережная Нокоміс
Обізвалася до його:
«Ой, не ходи, Гайявато,
В царство Вітру із Заходу:
Він уб'є тебе, лукавий,
Знахарством своїм погубе».

Та завзятий Гайявата
Не послухавсь тії ради
І подавсь мерщій від хати.
Що ступне — то милю вчеше!
Чорним ліс йому здавався,
Темним — небо понад лісом,
І душним, гарячим — вітер;
Від його, мов у пожежу,
Несло гар'ю, гірким димом...
А від гніву в Гайявати
Розгорялось в грудях серце,
Наче роздимав хто вугіль.

Отак вийшов він в дорогу,
Подаючись геть на Спадень,
Швидше бистрого оленя
Та скорої антилопи.
Переплив він Есконабо,
Перейшов і Міссісіпі,
Минув гори степовії
І степів краї усякі —
І Лисиць, і Чорноногих,—
І добувсь до гір із скелі,
В царство Вітру із Заходу,
Бур страшних, де на верхів'ї
Пробував Володар Вітрів —
Престарезний Меджеківіс.

Не без страху Гайявата
Підступав до свого батька...
Клуботалося в повітрі,
Наче хмари сніговії,
Його білеє волосся;
Як той сніг, воно біліло,
Виблискувало, як коси
Огняні, тії *Ішкуди*.

Не подаючи ознаки,
Що радіє, Меджеківіс
Задивився на Гайявату;
Йому здалось, що вернулись
Молодії його літа,
Що з могили підвелася
Уродливая Венона.

«Здоров, здоров, Гайявато! —
Так промовив Меджеківіс.—
Довго ждав тебе я в гості
В царство Вітру із Заходу!
Ох, не радість старі літа,
Молоді — куди-то краще!
Ти нагадав мені давнє
Юначество молодеє
І вродливую Венону!»

Немало днів поминуло,
Поки вони розмовляли.
І могучий Меджеківіс
Вихвалявсь перед юнаком
Хоробрістю своєю;
Що йому колись лучалось,
Який він завзятий вдався;
Похвалившись, що він навіки
Заворожений від смерті.

Мовчки слухав Гайявата,
Як вихвалявсь Меджеківіс;
Перед ним сидів він мовчки,
Тільки стиха усміхався.
Не сперечкою, докором,
Ані поглядом суворим
Він не виявив досади,
Хоч гнівом страшним горіло,
Наче угіль, в його серце.

«Меджеківісе! — озвавсь він,—
Та невже ніщо на світі
Подолать тебе не зможе?»
І могучий Меджеківіс
Згорда на його питання

Одказав: «Ніщо на світі!
Окрім он тієї скелі,
Що зоветься гора *Вавбик*».
І, спокійним старим оком
Глянувши на Гайявату,
Задивляючись як батько
На його красу та силу,
Він спитав: «А тебе, сину,
Чи то є такая сила,
Що подужає на світі?»

Сторожкий той Гайявата
Не одказав на те зразу,
А хвилиночку подумав,
Мов про себе дознавався —
Чи є справді така сила?
Потім каже: «Нема, батьку!
Хіба он та комишина,
Очеретина висока,
Що зовуть її *Епоква*».
І як старий Меджеківіс
Підвівсь трохи і рукою
Мав був взятись за Епокву,
Гайявата скрикнув зразу,
Лукавничаючи мовив:
«Не доторкайсь! *Кого-кого!*»
«Годі,— спинив Меджеківіс,—
Заспокойся: я шуткую!»

Й знову вони поміж себе
Любу почали розмову:
Балакали про Вебона,
Про товстого Шавондагу,
Про Кабібонокку злого;
Спогадали і Венону,
Нарождення її дивне,
Смерть її таку гіркую.

Тоді скрикнув Гайявата:
«Ой лукавий Меджеківсе!
То це ж ти убив Венону!
Квітку пишну, весняную
Отак потоптав ногами.

Признавайся! Признавайся!»
А могучий Меджеківіс
Схилив від журби сідую
Голову свою на груди,
Мовчки перед ним винився.

Схопивсь тоді Гайявата,
Грізно світнувши очима,
І на скелю зняв він руку
В рукавиці Мінджікивін,—
Одломилась верховина
І розпалась на креміння!
Зо зла тими кремінцями
Він почав шпурляти в батька,
Бо від гніву в його серце
Розгорялося, як угіль.

Та могучий Меджеківіс
Дмухнув гнівно — й одним духом,
Немов бурею страшною,
Одвертав на Гайявату
Кремінці ті, що летіли.
Потім він схопив у руку
Очеретину Епокву
І сердито її вирвав
Із в'язкого багна річки,
З корінцями так і виніс
Від реготу Гайявати.

Почалась смертельна бійка
Поміж скелями у горах!
Мов Орел страшної Січі
Із гнізда свого піднявся
І, вигукуючи зично,
Сів на скелю і над нею
Почав гупати крилами.
Наче в бурю деревина
Розверта повітря тихе,
Розвертала на всі боки
Очеретина Епоква.
Наче град, летіли густо
З того Вавбика креміння,
Аж кругом земля трусилась.

Від того страшного бою
Гоготіла луна в горах,
Вимовляючи: «*Байм-Вава!*»

Не вистояв Меджеківіс
І по горах утікати
Почав на далекий Спадень.
Три дні, б'ючись, одбивавсь він
Від натовпу Гайявати
Та й почав мерщій втікати
Аж на край свого владарства,
На кінець землі, де сонце,
Збираючись до спокою,
Починa в червонім світі
Тихо-тихо осідати,
Мов червоне те фламінго
Спускається ранком рано
На сумне своє болото.

«Залишімо, Гайявато!—
На кінці він зично скрикнув.—
Ти не зможеш мене вбити:
Смерть на світі — для вмирущих,
А для мене нема смерті!
Я мав думку дознатися
Тільки про твоє завзяття.
І за його, скажу правду,
Заслужив ти нагороду!

Вернись же ти в рідну землю,
До свого вернись народу,
З ним живи й працюй довіку.
Ти повинний болота всі
Розчистити, щоб їх води
Бігли бистрими річками;
Поскородить сиру землю,
Щоб вона родюча стала;
Виполонить всі страшидла,
Повбивать гадюк, *Кинебок*,
Як убив я Мише-Мокву,
Того велетня страшного.

А як смерть прийде до тебе
І з мороку над тобою
Очі *Погока* засвітять,
Тоді царством я з тобою
Поділюся, й будеш, сину,
Ти отута царювати
Над *Кивайдином*[1] довіку».

Так от як-то зчинилось
Боїще в часи ті давні,
В часи люті, в часи *Ша-ша*,
В царстві Вітру із Заходу.
Від того страшного бою
Й по сей час сліди зостались:
Очерети височенні
Над водою стоять й досі;
А по горах й по долинах
Із Вавбика битий кремінь
Порозкидано усюди.

В рідну сторону на Східень
Гайявата повертався.
Він позбув свій гнів пекельний,
Зникли думки про відплату;
Кругом його все раділо,
Все здавалося веселим.

Тільки раз він збавив ходу,
Тільки раз зостановився,
Щоб в Дакотів накупити
Наконечників на стріли.

Там, в долині, де сміялись
І, виблискуючи, грали
Між зеленими дубами
Водопади Миннегаги,—
Жив-був дід, Дакот суворий.
Він робив до стріл головки,
Жало все — із халцедону,
Або з кременю, чи яшми,—
Обточене, що аж сяє,
Та загострене, мов голка.

---

[1] К и в а й д и н — вітер з Спадню і Півночі.

Там з старим жила і дочка,
На порі вже як є дівка,
Бистронога, немов річка,
А вертлява — наче шум той
З водопадів Миннегаги.
В чорних очах її грали
Темна ніч і світ блискучий,
А в ласкаво-вередливім
Її голосі бриніли
То гнівне її завзяття,
То безжурний її регіт.
І як звались водопади,
Так нарік і дочку батько,
Дав їй мення *Миннегага* [1].

Та невже ж то Гайявата
Завертав у край Дакотів
На те тільки, щоб добути
Головок до стріл летючих,
Наконечників із яшми,
Та з кременю, й халцедону?
Чи, бува, не задля того
Він у край той затесався,
Щоб крадькома подивитись
На моторну Миннегагу?
Стрінутись з її очима
І бистрими, й боязкими,
Почуть, як її одежа
Шамотить там за дверима,—
Як з-за віт густих дубових
Дивляться на водопади,
Що горять усі та сяють;
Як дослухуються прикро
До невгавного їх шуму
Поміж гущиною лісу?

Хто розкаже, що таїться
В молодім, палкому серці?
Хто те зна, яку в дорозі
Пестить думку Гайявата?..
Все Нокоміс розказав він

---

[1] М и н н е г а г а — реготлива вода.

Увечері, як вернувся,
І про бійку, й про розмови
З Меджеківісом могучим,
А про дівчину й про стріли
Хоч би словом заїкнувся!

V. ГАЙЯВАТИНА ПОКУТА

Ось послухайте, як в лісі,
У його хащах та нетрях
Покутував Гайявата,
Як він щиро там молився
Не про удачу ловецьку,
Не про вояцькую славу,
Не про те, щоб подоліти
Свого ворога у бої,
А про те, щоб усі люди
Були добрі і щасливі.

Перше всього тихий захист
Збудував собі він в лісі
Край берега того моря,
Що зоветься Гітчі-Гюмі.
Збудував собі той захист,
Як зійшла весна на землю
У місяці теплім — маї,
Що в їх звався — Місяць Листу.
Потім пісникать почав він.
І пісникав цілий тиждень
Серед тих причуд усяких,
Які йому привиджались.

Перший день блукав по лісу;
Бачив, як рогатий олень
Сторожко у нетрі крався;
Як ховавсь у темну нору
Кролик від його дозору;
Чув, фазан як кудкудакав,
Як та білка, *Аджідома*,
В дуплі жолудями гралась;
Бачив, як *Омімі*, голуб,
Вив гніздо собі на сосні;
Як, ключем високо знявшись
І гагакаючи сумно,

Дикі гуси неслись-мчались
На болота в край півночі...
«Гітчі-Маніто! — гукнув він
Покликом сумним без міри.—
Та невже ж то наше щастя
Й життя наше від їх тільки?»

На другий день біля річки,
По долині тій, що звалась
Мускоде, блукав він сумно.
Бачив там він *Маномоні*
(Дикий риж по-їх то звався)
І *Минагу*, голубику,
І суницю, *Одамину*,
Агрус той, що звавсь *Шебомін*
І *Бимагут* — виноград той,
Що, як та березка, вився
По товстих сучках вільхових,
Розпросторюючи всюди
Пахощі солодко-п'яні...
«Гітчі-Маніто! — гукнув він
Покликом сумним без міри.—
Та невже ж то наше щастя
Й життя наше від їх тільки?..»

На третій день сидів довго
Він над озером і думав
Глибокую якусь думку,
Поглядаючи на тиху
Та прозору його воду.
Бачив він, як величезний
Осятер, що звався *Нама*,
Виткнеться з води й здійме
Цілий оберемок шуму,
Немов жемчугом посипле;
Як жовто-золотий окунь,
Що там його звали *Сава*,
Юрко плавав, жевріючи
У воді, неначе іскра.
Бачив і *Кенозу*, щуку,
Оселедця, *Окагавіс*,
І *Шогиша*, рака, бачив...
«Гітчі-Маніто! — гукнув він

Покликом сумним без міри.—
Та невже ж то наше щастя
Й життя наше від їх тільки?»

На четвертий день до ночі
Від знемоги він качався
В своїм захисті на листі.
Колесом ходив круг його
Білий світ, крутивсь, мов дзига;
Від вечірньої зорі, мов кров'ю,
Були вкриті тихі води
І червоним світом грали...
І в тому червонім світі,
Наче сонного, морили
Його дивнії причуди...

Ось він бачe, як підходе
В тому мороці вечірнім,
Мов кармазином покритий,
Юнак бравий до хатини.
Голова його аж має
Від гнучкого того пір'я,
На йому жовто-зелена
Як не займеться одежа,
А кучері золотії
Виблискують, наче шовк той.

Він підійшов до порога
Й довго добрими очима
Поглядав на Гайявату,
На його обличчя схудле.
І почав тихенько-тихо,
Як той вітер Шавондага
Гомонить поміж листвою,
Так почав він гомоніти...
І промовив: «Гайявато!
Голос твій дійшов до неба,
До Владики всього світу,
Через те, що ти молився
Не про удачу ловецьку,
Не про вояцькую славу,
Не про те, щоб подоліти
Свого ворога у бої,

А про те, щоб усі люди
Стали добрі і щасливі.

Я *Мондамином* [1] зовуся —
Побратимом людей добрих.
Се мене послав до тебе
Гітчі-Маніто могучий,
Щоб тобі повідать, брате,
Що добра того, що просиш,
Ти тоді тільки добудеш,
Як невдачу будеш, брате,
Терпляче переживати,
Як трудитись будеш щиро
Та невсипуще робити...
Годі ж тобі вилежувать
На м'якім зеленім листі,
Вставай, будемо боротись».

Хоч слабий був Гайявата
Від голоду та покути,
Оже швидко він схопився
Із ліжка свого м'якого —
Зеленого того листу —
Й вийшов з темної хатини
На вечірній світ червоний,
Щоб з юнаком поборотись.
Ледве він торкнув об його,
Як почув, що міць та сила
Десь в руках його взялася,
А у грудях, в хорім серці,
Обізвалось-заходило
І завзяття, і надія.

Довго вони борюкались
Того вечора на лузі.
І чим довше він боровся,
Тим вчував себе все дужчим...
Аж ось темна ніч настала.
Десь далеко у болоті
Обізвалася *Шух-шух-га*,
Сизоперая лелека,

---

[1] М о н д а м и н — пшеничка, кукурудза.

Сумно так заголосила,
Мов-то скаржилась на голод.

«Залишаймо на сьогодні,—
Обізвавсь до Гайявати
Усміхаючись Мондамин.—
Завтра, як зоря вечірня
Червоно осяє землю,
Знову я прийду боротись».
Сказав те і зник відразу.
Чи він хмарою узявся,
Чи покрився туманом сивим —
Гайявата не примітив.
Бачив тільки, що відразу
Перед ним його не стало,
Що зостався тільки один він,
Натомлений борюканням;
Що внизу біліють води,
Туманами зверху вкриті,
А на небі стоять зорі
Й сумно лупають на його.

На п'ятий день і на шостий
Гайяватиного посту,
Як тільки блискуче сонце
Спускалося в темне море,
Червоніючи, мов жар той
У печі Владики Світу,—
Знову приходив Мондамин
З Гайяватою боротись.
Непримітно він приходив,
Звідкілясь спускавсь, мов роса та,
Що не знати де й береться
І стає тоді примітна,
Як осяде вже на землю;
А коли вона приходе,
Як і коли ізникає —
Про те вже ніхто не віда.

Так вони боролись тричі
При тому червонім світі,
Що все небо ним палало,
Як лягало сонце спати.

Ось їх знов покрила нічка,
І в далекому болоті
Жалібно заголосила
Сизоперая Шух-шух-га...
І задумався Мондамин;
Він стояв статний та бравий
У своїм жовто-зеленім
Та блискучому уборі,
На голові його пір'я
Хилилося на всі боки,
А на лобі, мов роса та,
Виступили краплі поту.

І він скрикнув: «Гайявато!
Та й завзято ж борюкався
Ти зо мною тут аж тричі.
Сподівайсь — Володар Світу
Незабаром допоможе
Тобі мене подолати».

Потім, тихо усміхнувшись,
Він промовив: «Завтра, завтра
Вже кінець твоїй покуті,
Завтра ти мене здолаєш.
То прошу тебе: постелю
Ти мені зроби такую,
Щоб дрібні дощі весною
Усього мене змочили,
А ясне та тепле сонце
Цілий день щоб добре гріло.
Ти здійми з мене одежу,
Мій убір жовто-зелений,
А з голови — гнучке пір'я
І покрий мене землею,
Розрівняй її рівненько,
Щоб вона, мов та перина,
Мене зверху легко вкрила.

Стережи мій сон та спокій,
Щоб його хто не порушив;
Щоб бур'яни й дикі трави
Надо мною не буяли;
Щоб Кагагі, хижий ворон,

Не літав до мене в гості.
Стережи один ти сон мій,
Аж поки я не прокинусь,
Не підведуся до сонця!»
Й промовивши се, десь дівся.

Гайявата після того,
Виморений борюканням,
Заснув тихо й крізь сон чув він,
Як ота північна птиця,
Що звалася *Вавонейса*,
На оселі сумно вила;
Як протічок, *Сибовиша*,
Гомонів у темнім гаї;
Як таємно розмовляло
Гіллячко із тихим вітром,—
Чув він все, як чує сонний:
Все-то те, мов тихий гомін
Чи якийсь далекий говір,
Добиралося до його
І злегенька колихало,
Його сон пестило тихо.

На сьомий день ранком рано
До його стара Нокоміс
Придибала і з собою
Принесла йому поїсти.
Не словами, а сльозами
Вона його умовляла,
Щоб він трохи підкріпився,
Бо від голоду загине,
Як ще пісникати буде.

Та нічого не схотів він
І попробувати трохи,
Тільки мовив: «О бабусю!
Підожди, аж поки сонце
Не почне сідать за гору,
Не потемніє надворі,
Не повідає Шух-шух-га
Своїм криком жалісливим,
Що то день уже скінчився!»

І пішла стара Нокоміс,
Плачучи, до себе в хату,
Бо вона боялась дуже,
Що внук з голоду загине,
Як ще пісникати буде.
А тим часом Гайявата
Все терпів та дожидався,
Коли Мондамин прибуде.
Ось і темна тінь знялася —
Ліси і долини вкрила;
Сонце у далекі води
Почало спускатись тихо,
Як восени лист червоний,
Що його прибило вітром
До води, по верху хвилі
Погойдавшись, поринає.

Оглянувся Гайявата —
Аж Мондамин край порога
Вже стоїть; кива на його.
Голова у його має,
Заквітчана гнучким пір'ям,
На йому жовто-зелена,
Аж горить, одежа пишна,
А кучері золотії
Виблискують, наче шовк той.

Мов спросоння Гайявата
Підвівсь, бліdий та понурий,
І мерщій з хатини вийшов,
Щоб з Мондамином боротись.

Захитались земля й небо,
Пішли обертом у очах!
А у грудях в Гайявати
Билось серце так страшенно,
Немов риба-осетрина,
Вскочивши в рибальський невід,
Кидається на всі боки,
Щоб гузир міцний пробити
І вискочити на волю.
Як пожежа, гоготіло —
Небо червоно палало

І крутилося ув очіх.
Не одно, здавалось, сонце
Там стояло — ціла сотня
Викотилась й дивувалась
На завзяте борюкання...
І незчувся Гайявата,
Як він знову сам зостався.

Він стояв серед долини,
Важко дишучи з натуги,
А в ногах його Мондамин
В пошматованій одежі
І в поламаному пір'ї
Лежав трупом бездиханним,
На траві лежав зеленій.

Вирив яму Гайявата,
Зняв з Мондамина одежу
Та поламаноє пір'я
Й положив його в ту яму,

Загорнувши її зверху
Злегка пухкою землею.
Тоді саме на болоті
Сизоперая Шух-шух-га
Сумно-сумно заквилила,
Мов заплакала від горя.

У хатину до Нокоміс
Повернувся Гайявата.
У ту ніч якраз минуло
Сьомий день його покути.
Та не забув Гайявата
Того місця, де боровся,
І без догляду не кинув
Ту могилу, де Мондамин
Спочивав, покритий злегка
Зверху чорною землею,
Що її дощі мочили
Й теплом гріло ясне сонце;
А його одежа й пір'я
На дощі й на сонці тліли.

Кожен день на ту могилу
Навідувавсь Гайявата;
Підпушував зверху землю
І полов її гарненько,
Щоб вона не заростала
Нікчемними бур'янами.
Ворона того, Кагагі,
З усім його хижим родом
Одганяв він зичним свистом,
Та гуканням, та маханням.

Трохи згодом із могили
Виткнулось стебло зелене,
А за першим — друге й третє.
Ще і літо не минуло,
Як в своїм уборі пишнім,
У блискучім довгім листі,
Із косами золотими,
Здіймавсь гордо кущ пшенички.
І, зрадівши, Гайявата
Тоді скрикнув: «Це ж Мондамин —
Чоловічий побратима!»

Зараз він кликнув Нокоміс
І старого діда Ягу
І про все їм розказав він:
Про усі дива, що бачив,
Як з Мондамином боровся,
Як здолав його й що з того
Прибуло від того людям.
Показав їм й кущ пшенички —
Той новий дарунок божий,
Що з того часу всім людям
Стане він щоденним хлібом.

А восени, як почало
На стовбурі сохнуть листя,
Налились і пожовтіли
На качанах добрі зерна,
Як ті перли, тверді стали,—
Тоді качани він тії
Повисмикував й посохлу
Поздіймав з їх кожушину,

Як колись-то з Мондамина
Він здіймав одежу пишну,—
І уперше вчинив бенкет —
Мондаминське бучне свято,
Показавши усім людям
Той новий дарунок божий.

VI. ГАЙЯВАТИНІ ПОБРАТИМИ

Два було у Гайявати
Щирих вірних побратими.
Він до їх тільки горнувся
Усім серцем і душею,
Тільки з ними він ділився
Радощами й тяжким горем.
То були: музика — перший,
Чайбайабос прехороший,
Та Квазинд — силач страшенний.

Між хатами їх ніколи
Стежечка не заростала;
Брехні всякі й наговори
Не збивали поміж ними
Ворожнечі та розладдя,
Бо вони поміж собою
Про все радилися любо;
Ніхто ні в чім не таївся,
Що було в кого на серці,—
Завжди кожний казав правду;
Гонобив про себе думку,
Як би то так в світі сталось,
Щоб були щасливі люди.

Дуже кохав Гайявата
Чайбайабоса-музику —
Найпервішого музику
Й над співаками співаку,
Та такого голосного,
Що між людьми й не бувало!
Він завзятий був, мов лицар,
Наче те дівча — ласкавий;
Гнучкий — мов з верби лозинка,
Бравий — як рогатий олень.

Як співав він — то все село
Збігалося його слухать,
Всі жінки і чоловіки.
Він піснями голосними
Всім голови задурмане,
Щастя й радість в серці збуде.

З очеретини, бувало,
Сопілочку собі зробе
Та як почне в неї грати —
То й пташки помовкнуть в лісі,
Заніміє *Сибовиша* —
Той протічок бистрохвилий —
Й перестане дзюркотати.
Нащо білка, *Аджідома*,
Й та аж прикипить на дубі
І про іграшки забуде;
А *Вабассо*, білий кролик,
Аж на задні лапки сяде
Та й не ворухнеться — слуха!

Що й казать! Коли юркий той
Бистрохвилий Сибовиша
Якось раз затнувся бігти
Та й почав його прохати:
«Чайбайабосе-музико!
Научи ти мої хвилі
Так солодко гомоніти,
Як твоя сопілка грає,
Як ти голосом співаєш».

Що й казать! Як сизоперий
Пострибун отой *Овейса*
Заздро до його озвався:
«Чайбайабосе-музико!
Ти навчи мене співати
Своїх пісень танцюристих,
Що від їх п'яніє мозок,
Голова уся кружає!»

Що й казать! Коли *Опечі*,
Той снігур червоногрудий,
З радощів до його мовив:

«Чайбайабосе-музико!
Ти навчи мене співати
Голосних пісень своїх тих,
Що від їх у грудях серце
То стриба, то наче тає!»

А нічний птах, *Вавонейса*,
Репетуючи, гукала:
«Чайбайабосе-музико!
Научи мене співати
Своїх жалібних пісень тих,
Що від їх холоне серце,
Сльоза очі заливає!»

Увесь світ від його співу,
Зачарований, млів з дива;
Від його пісень робилось
Серце у людей добріше,
Бо співав він що є мочі
То про згоду, то про волю,
Про красу та про любову,
І про смерть співав він тута,
Про життя оте довічне,
Що нас жде, як повмираєм,
В стороні отій *Поніма*,
Де в раї живуть блаженні.

Дуже дорогим здавався
Гайяваті Чайбайабос,
Найпервіший той музика,
Над співаками співака!
Він за те його вподобав,
Що то був ласкавий дуже,
Що співав отак чудово!

Та не згірше Гайявата
Кохав і Квазинда того,
Що найдужчого від його
Не було та і не буде.
Він кохав його за силу
Та за добре його серце.

Ліньки Квазинда посіли,
Баглаї йому найкращі;

Вдався він неповоротний.
Все про себе щось-то дума,
Завжди все йому байдуже.
Не були ніколи милі
Йому іграшки хлоп'ячі,
Не ловив він в воді рибу,
Не ходив на полювання,—
Зовсім не такий, як другі!
Зате пісникав він часто
Та молився щиро духу —
Заступникові своєму.

Якось раз до його ненька
Обізвалася з докором:
«Чом ніколи, полежако,
Ти мені не допоможеш?
Ціле літо тільки й знаєш
Бити байди та блукати
По лісах та по долинах,
А як та зима настане,—
Знай, грієшся біля печі.
У морози тії люті
Я сама рубать повинна
Ополонку задля риби
І на сонці сушить невід,
Ти ж сидиш, зложивши ручки!
Зведись хо́ч раз, полежако,
Та викрути гаразд невід,
Бач — намок як, позмерзався!»

Квазинд повагом підвівся
І, не кажучи нічого,
Мовчки вийшов із хатини,
Зняв помалу мерзлий невід,
Що на паколках гойдався
Недалеко біля хати,
Здавив, наче пук соломи,
Й потрощив, як ту солому.
Він сам незчувсь, як зробив се —
Таку мав він страшну силу!

А то вдруге якось батько́
Обізвавсь до його й каже:

«А зведись лиш, полежако,
Та ходім на полювання!
Завжди сагайдак та стріли
Ти трощиш, немов гілля те,
То хоч будеш мою здобич
З лісу додому носити!»

По яру, вподовж протічка,
Що шумував серед яру,
Почали вони спускатись;
Ішли берегом по сліду,
Що бізони поробили
Та олені бистроногі,
Й наткнулися на припону:
Упоперек й вподовж шляху
Лежать порозкиданії сосни —
Увесь шлях загородили.

«Отаке! — промовив батько.—
Оже прийдеться вертаться,
Бо як ти тут продерешся?
Тут і білка не проскоче,
І хом'як не проплазає!»
Й, запаливши з горя люльку,
Він присів й почав гадати.
Та чи пихнув, чи не пихнув —
Як уже і шлях готовий:
Все дерево силач Квазинд
Порозкидав на всі боки,—
Як швигалки, метав сосни,
Як списи, летіли кедри!

А то хлопці-однолітки,
Що в долині забавлялись
Усякими іграшками,
До його якось пристали:
«Чого ти, неповорото,
Вистоюєш та гав ловиш,
Підпираючи ту скелю?
Ось виходь — боротись будем,
Камінцями в ціль стріляти!»

Квазинд, той неповорота,
Якось мовчки, неохоче,

Підвівсь трохи, повернувся,
Обхопив руками скелю,
Висмикнув з землі легенько,
Похитав над головою
І шпурнув її у річку,
В бистрохвилую Поветну,—
Там вона стоїть і досі!

А то раз, пливучи в човні
З товариством по Поветні,
Серед пінявої хвилі,
Він царя бобрів *Амика*
Вздрів, як той собі, сердега,
Борюкавсь в страшеннім вирі:
То видереться на гребінь,
То пірне у саме пекло!

І, не кажучи нічого
Товариству, Квазинд мовчки
Плигонув із човна в річку —
В самий вир так і шубовснув!
Та й почав отам ганятись
За Амикою по виру.
Довго-довго під водою
Він ганяв, аж товариство
З ляку почало казати:
«Прощай, прощай тепер, Квазинд,
Не бачитись нам довіку!»

Та не такий вдався Квазинд.
Незабаром з виру виплив,
На плечі у його висів
Бобер мертвий, і патьоки
З бобра його так й стікали.

Отакі-то в Гайявати
Були вірні побратими.
Утрьох жили душа в душу,
Кохалися поміж себе.
Завжди в їх розмова люба,
Завжди в їх тільки і думки,
Як би так на світі сталось,
Щоб щасливі були люди.

VII. ГАЙЯВАТИН ЧОВЕН

«Ой березо кучерява,
Що буяєш на долині,
Над річкою гонко знявшись!
Дай мені кори своєї,
Жовтої кори легкої,
Я зв'яжу із неї човен
Легесенький, як пушинка,
Щоб на воді він держався,
Мов восени листок жовтий,
Мов на озері латаття.

Скинь, березо, з себе швидше
Свою білую свитину,
Бо вертається вже літо,
Пригріває сонце ясне,—
Нащо здалась тобі свита?»

Отак у глухому лісі
Над річкою Таквамино
Вигукував Гайявата
Ранком рано в теплім маї,
Тоді саме, як пташата
На увесь ліс щебетали,
Як ясне блискуче сонце,
Підбиваючись угору,
Гомоніло: «Гайявато!
Глянь на мене, подивися,
Залюбки дивись на мене,
Бо я той великий Гизис —
На увесь мир ясне світло!»

Затіпалася береза
Від верхів'я й до коріння,
Усім листом затрусилась
І, зітхнувши, одказала:
«Бери свиту, Гайявато!»

Ножем гострим Гайявата
На березі різнув кору —
Край коріння й біля гілок,—
Сок з берези так і бризнув!
Потім він згори донизу

Вподовж кору розпанахав,
Підняв дерев'яним клинцем
Й обережно злупив з цівки.

«Ой гіллястий, гонкий кедре!
Дай свого гнучкого гілля
І сучків міцних, як кремінь,
Скріпити ним добре човен,
Щоб дебелий він придався,
Не хисткий був підо мною!»

З переляку зашуміло
На верхів'ї гнучке гілля,
Наче важко застогнало,
А проте, його схиливши,
Кедр покірно обізвався:
«На, рубай їх, Гайявато!»

Нарубав гілок з сучками
Гайявата, позгинав їх,
Зробив начебто два луки,
Позв'язував їх докупи —
Й стан зготував задля човна!

«Ой Темрюче [1] коренастий!
Дай мені свого коріння,
Мов те прядиво, гнучкого,
Ними вшию я свій човен,
Добре вшию, щоб крізь кору
Вода в його не лилася».

І затіпався Темрюк той
Од верхів'я й до коріння
І, схиляючись покірно,
Прошептав він важко-важко:
«На, бери вже, Гайявато!»

Вирвав із землі коріння
Гайявата, повисмикав,
Що було між ним найтонше,

---

[1] Темрюк — листвениця.

І корінням тим до стану
Попришивав добре кору.

«Ой ялино смоляниста!
Дай мені смоли своєї
Та липучої живиці,
Засмолю я нею кору,
Усі щілини замажу,
Щоб, бува, вода у човен
Крізь дірки не протікала!»

Немов хвиля зашуміла,
Котячи пісок на берег,—
Зашуміло на ялині
Кострубате темне гілля
І ридаючи ялина
Слізоньками одказала:
«На, бери мою живицю!»

Гайявата із ялини
Зібрав смолу і живицю
І всі щілини у човні
Позамазував, як треба,
Засмолив гаразд всю кору,
Щоб, бува, вода крізь неї
В човен той не протікала.

«Ой, їжаче ти остистий!
Віддай мені свої ості,
Усі ості ті колючі,
З їх я витчу довгий пояс
І аж дві зорі зроблю я —
І оздоблю ними човен».

І з дупла старого дуба
Їжак сонними очима
Подивився на Гайявату
Та остями, мов голками,
Так і пороснув на землю!
Промовивши, наче сонний,
Через щетинистії уси;
«Позбирай їх, Гайявато!»

Позбирав з землі він ості,
Наче ті голки блискучі,
Й соком з ягід та коріння —
Жовтим, і червоним, й синім —
Він викрасив тії ості
І зробив на човен пояс,
Заквітчав, наче намистом,
А на самих грудях човна
Приробив дві ясні зорі.

Отак у глухому лісі,
Над річкою, у долині,
Він зробив собі той човен.
Все життя таємне лісу,
Його чари, його чакли
З'єдиночились в тім човні:
Він гнучкий був, як Темрюк той,
Міцний — як сучки кедрові,
Легесенький — мов гонкая
Кучерявая береза,
А на хвилях так й гойдався,
Як восени листок жовтий,
Як на озері латаття.

Не було весла в тім човні,
Та й нащо воно здалося?
Не веслом важким — гадками
Та легенькими думками
Праве човен Гайявата.
Вони човен той носили
По воді, як забажає,—
Чи швиденько, чи тихенько,
Чи повернуть вправо, вліво —
Все станеться, як він хоче.

Як збудував ото човна,
То мерщій кликнув до себе
Свого Квазинда на поміч:
«Допоможи, побратиме,
Усі корчі зо дна річки
Повитягать, де пересип,
То й пісок геть повиносить».

Швидко Квазинд стрибнув в воду,
Плигонув, мов видра, в річку,
Як бобер той, поринав там.
Спершу став в воді по пояс,
Потім увійшов по плечі
Й, гукаючи, почав плавать,
На дно почав поринати.
Видирає зо дна корчі,
Розгріба пісок руками,
А ногами глей виносе
Та зелене жабуриння.

За Квазиндом Гайявата
Почав плити своїм човном,
По Таквамині спускатись,
По її глибі безодній,
По пересипу й по виру.
Гайявата пливе човном,
Попереду ж іде Квазинд.

Отак вдвох вони гарненько
Усю річку обдивились —
І уподовж, і впоперек;
Повиносили всі корчі,
Пале дерево з гілками,
Розрівняли косогори
І розчистили дорогу
По воді від того місця,
Де з-під гори витікає
Таквамино, і до того,
Де вона впада в Поветну,—
До лиману Таквамино.

VIII. ГАЙЯВАТА И МИШЕ-НАМА

На лимані Гітчі-Гюмі,
По воді прозорій, чистій
Великого того моря,
З довгим удлищем кедровим
Плив завзятий Гайявата
На березовому човні
За осятром величезним,
Що його усі взивали
Мише-Намою могучим.

На глибі, в воді прозорій,
Попід тим легеньким човном
Всяка риба вигравала.
Здалі бачив Гайявата,
Як ясний, мов промінь сонця,
Юртувався окунь, *Сава*,
Як на дні піщанім, білім
Шогаші, рак, плазав тихо,
Мов павук неповоротний.

Гайявата сів на гузі
З довгим удлищем кедровим,
Й, наче гілля із цикути,
Розхитував гострий вітер
Гнучке та легеньке пір'я
На голові в Гайявати;
А на носі в своїм човні
Він посадив жваву білку,
Непосиду *Аджідому*.
Й, наче на луці травицю,
Розхитував гострий вітер
Шерсть на спині в Аджідоми.

На дні, на пісочку білім,
Спить-дрімає Мише-Нама.
Роззявляє стиха жабри,
Повагом поводе усом,
Пісок хвостом розгрібає.
Назброєний, мов до бою,
Уквітчаний костяками
І по плечах, і на лобі,
У своїх вояцьких барвах —
Голубих, червоних, жовтих,—
Він на самім дні куняє.
Над ним стоїть Гайявата
У березовому човні
З довгим удлищем кедровим.

«Гей, лови мою принаду! —
Гукнув в воду Гайявата.—
Зведись зо дна, Мише-Намо,
Підіймись до мого човна,
Поміряймось, хто з нас дужчий».

Й се кажучи, закидає
Удку у прозору воду,
Жде, що Нама йому скаже;
А той — хоч би обізвався!
Тоді Гайявата дужче
Вигукувать почав в воду:
«Зводься, зводься ти, цар-рибо,
На, влови мою принаду!»

Наче глухий Мише-Нама!
Хоч би словом обізвався!
Згорда тільки воде усом,
Вгору дивиться на човен
Та слухає, як до його
Вигукує Гайявата.
Потім уже озвавсь згорда
Він до щуки, *Маскенозі:*
«Ану, підведися зо дна,
Посмакуй, що він то тиче,
Перетни ту довгу удку
Навіженого нахаби!»

І от вчува Гайявата,
Як в його руці дебелій
Довге удлище кедрове
Зігнулося й похилилось.
Разом він смикнув щосили!
Так смикнув, що його човен
Носом підвело угору
Та прямцем й постановило,
Наче білая береза
Звелась стовбуром угору,
А на самому вершечку
Опинилась жвава білка.

Як побачив Гайявата,
Що у хвилях б'ється щука,
Підпливаючи до його,
То гнівом так і спалахнув!
Й на увесь лиман широкий
Гукнув щуці: «Іза, іза!
Що се тобі заманулось
Видавать себе за Наму?
Ото сором, Маскенозо!»

Засоромилася щука,
Мерщій на дно подалася,
А могучий Мише-Нама
Повернувсь до Угодоша,
До незграбного Самглави:
«Ану, ти зведися зо дна,
Посмакуй, що він то тиче,
Перетни ту довгу удку
Навіженого нахаби!»

Наче срібний місяць вповні
Заіскрив та затрусився,
Важкий Самглав звівся зо дна,
Ухопивсь за удку зразу
Та так з нею й закрутився...
Заревла, забулькотіла
Попід човном синя хвиля —
Й де не взявся вир страшенний!
Круте човен на всі боки,
Здійма вгору чорну хвилю
Й розкочує по лиману...
Захитались, зашуміли
Очерети й довгий явір
По озьмінях, на пісочку
Та на березі далекім.

Як забачив Гайявата
У воді того Самглаву,
Його кругле важке тіло,
Гукнув йому: «Іза, іза!
Що се тобі заманулось
Видавать себе за Наму?
То стидовище, Самглаве!»

Хитаючись на всі боки,
Висвічуючи, мов місяць,
Самглав своїм білим тілом
Повагом на дно подався...
Й знову чує Мише-Нама
Гайяватин зичний поклик
Та його на грець зазови,
Що носились-розлягались
По всьому Великім Морю.

Тоді сам він звівся зо дна...
Аж кипить — такий скажений,
Та зброєю люто дзвоне!
Як та стріль, плигнув до човна,
Поверх хвилі так і знявся
Та своїм страшенним ротом
Як зіхне — не знать, де й дівся
Гайявата з своїм човном!

Наче дерево у вирі
По його страшенних хвилях
Посунуло в чорну яму —
Так посунув у рот човен...
Як очунявсь Гайявата
Трохи посеред темноти,
То перш всього він наглядів
Страшелезне серце Нами,—
Важко воно підкидалось
Та билося в тій темноті.

Розлютувавсь Гайявата —
Роззявля дебелу жменю
Й, ухопивши що є сили,
Він здавив за серце Наму,
Так здавив, що Мише-Нама
Аж затіпавсь усім тілом,
У воді забивсь, затрясся
Та й омлів, позбувся сили
Від страшного болю в серці.

Тоді в череві Миш-Нами
Повернувся Гайявата
І упоперек поставив
Свій хисткий легенький човен,
Щоб, бува, як незнарошне
Під той струс не підсковзнутись
Та, випавши, не погинуть.
Поруч з ним стриба-белькоче
Жвава білка Аджідома,
Допомага Гайяваті,
З ним працює що є мочі.

Й обізвався він до неї:
«Товаришу невеличкий,
Щиро мені помагав ти!
Прийми ж і від мене дяку
І цю назву — Аджідоми.
Хай тебе від сього часу
Усі отак будуть звати!»
Це — знов Нама заметався,
Ледве дишучи, затіпавсь
Та й затих, а дужа хвиля
Понесла його на берег.
І як почув Гайявата,
Що під ним пісок шугає,
То він зразу догадався,
Що мертвого Мише-Наму
Прибива вода на берег.

І вчуває Гайявата
Неугавний якийсь клекіт,
Посвист від крил у повітрі;
Баче, як крізь ребра Нами
Пробивається світ білий,
І крикливих чайок баче,
Як вони блискучим оком
Дивляться на Гайявату
І белькочуть поміж себе:
«То там брат наш — Гайявата!»

І, зрадівши, він щосили
Погукнув з тії печери:
«Ой *Кайошк*, чайки морськії!
Брати мої, мої сестри!
Задавив я Мише-Наму,
Ви ж мені допоможіте
Видратись з цієї неволі:
Рвіте кігтями, проклюйте
Бік широкий Мише-Нами.
Й од сього часу й довіку
Будуть славити вас люди,
Величать, як я назвав вас!»

Цілим табуном заграли
Тоді чайки довгокрилі

Й працювати заходились.
Швидко дірки проклювали
В ребрах Нами широченних.
Й таким побитом від смерті
У череві Мише-Нами,
Від могили під водою
Виручили Гайявату.

Очунявся Гайявата,
А тут — і його хатина.
Зараз він кликнув Нокоміс,
Щоб стара прийшла до його
Подивитись на Миш-Наму,
Що лежав край моря мертвий
І чайки його клювали.

«Це я йому смерть подіяв,
Задавив його! — промовив.—
Бач, як над ним чайки грають!
То брати мої, Нокоміс.
Не займай їх, не одганяй,
Бо вони мене од смерті
Виручили, а то б пропав
У череві Мише-Нами.
Хай вони побенкетують,
Наїдаються хай добре,
А як почне сідать сонце
Й полетять вони на гнізда,
То наготов казани ти,
Натопи на зиму жиру».

Дожидалася Нокоміс
На березі, поки смеркне.
Ось і сонце ночі, місяць,
Викотився над водою,
І, вигу[ку]ючи зично,
Піднялися чайки вгору,
Полетіли на далекі
Острови на Гітчі-Гюмі.
На червоному заході
Довго їх чорніли крила.

Як сон тихий Гайявату
Поборов, покрив спокоєм,
Невсипущая Нокоміс
Заходилась біля діла.
При місяці працювала
Аж до ранку, поки небо
Не почало червоніти.
А як сонечко яснеє
Місяця перемінило,
То знов з островів далеких,
Що були на Гітчі-Гюмі,
Табуном чайки вернулись
І снідати заходились.

Поспіль три дні чайки тії
Із Нокоміс чергувались,
Жир зривали з Мише-Нами.
А як почала плескатись
Поміж його голих ребер
Синя хвиля, тоді й вони
Знялись собі й полетіли.
Зостался на березі
Одні кістки Мише-Нами.

IX. ГАЙЯВАТА И ПЕРЛОВЕ ПЕРО

Ой, на берег Гітчі-Гюмі,
Великого того моря,
Вийшла старенька Нокоміс
І, піднявши руку вгору,
Ткнула нею в край Заходу,
Де огнем палали хмари.

Ховалось за гору сонце,
Запалюючи на небі
Червону свою пожежу,
Як ватажки степи палять
Перед ворогом завзятим;
А сонечко ночі, місяць,
Виткнувся з другого боку
Та й пустився навздогінці
По сліду його кривавім,
По червоній тій пожежі.

Здіймаючи слабу руку
До червоного Заходу,
Стара немочна Нокоміс
Мовила до Гайявати:
«Отам живе колдун лютий —
Меджисогвін — Цар Достатку,
Той, кого Пером Перловим
Прозивають усі люди.
Там непролазні озера,
Чорна смола в їх клекоче,
До червоних хмар сягає;
Там у болотах безкраїх
Водяться огненні змії
Кинебик — страшні гадюки,
Сторожі та вірні слуги
Того злого душогуба.

Ото він убив, лукавий,
Мого батька, як на землю
Він із місяця спускався,
Шукаючи мене всюди.
То він, лютий Меджисогвін,
Насила на нас хвороби,
Пошесть всяку, лихоманку,
Важку млу з болот здіймає,
А з озер — тумани сиві,
Пуска на нас згубну пару.

Візьми лук свій, Гайявато,
Гострих стріл візьми з собою,
І сокиру, *Погевогін*,
Рукавиці — *Мінджікивін*
І березовий свій човен.
Жовтим жиром Мише-Нами
Підмаж його якнайкраще,
Щоб не груз він у болотах,
А легенько плив по верху.
Убий Меджисогвіна ти того,
Мого ворога лихого
Та напасника людського!»

Швидко зібравсь Гайявата
У далекую дорогу,

Назброївшись, як годиться.
Легкий човен зіпхнув в воду,
Зверху погладив рукою
І промовив: «Їдьмо, друже,
Мій товаришу ти любий,
До зміїв отих — Кинебик,
До смоляних озер чорних!»

Хватко мчався вперед човен,
І завзятий Гайявата
Голосно заводив пісню,
Що виспівують до бою;
А над ним отой цар бою
І цар птиць усіх на світі
Киню, орел, кружав гордо
Аж під самим синім небом,
Гукаючи звідти хижо.

Незабаром Гайявата
Вглядів зміїв величезних,
Що лежали по болотах,
Вигинались та іскрили,
То сплітались в каблучку,
То, голову знявши вгору,
З рота полум'ям пашіли,
Щоб хто-небудь не прокрався,
Де проживав Меджисогвін.

Та завзятий Гайявата
Не злякався і гукнув їм:
«Пріч, Кинебики, з дороги,
З Гайяватиного шляху!»
А вони заклуботались
Й, дишучи огнем пекучим
Та свистячи, одказали:
«Одступися, *Шогодаю!*
Вернись до своєї баби!»

Розлютований страшенно,
Гайявата бере лука,
Стрілочницю з пліч здіймає
Та й почав без милосердя
Частувати отих зміїв.

Що не бренькне струна з лука —
Смерть з-під неї так й завиє!
Що не свисне стріла гостра,
Одходну співає зміям!

Важко на воді кривавій
Гойдались побиті змії,
А поміж їх Гайявата
Плив, вигукуючи радо:
«Мчися, мчися, мій ти човне,
До смоляних озер чорних!»

Потім взяв він жиру з Нами
І підмазав добре човен —
По боках, на дні й на носі,
Щоб він плив вперед легенько,
Не загрузав по болотах.

Аж до ранку самотою
Плив він по тім соннім морі,
Плив по воді густій й чорній,
Що споконвіків корою
З трухлявого очерету
Та гнилих листків латаття
Була вся покрита зверху.
Наче мертвий водив оком —
Перед ним вода блищала,
Вкрита місячним промінням
Та всіяна іскорками,
Що вночі на становищах
Світять ними мертві душі.

Біле місячне проміння
Грало у повітрі тихім;
По болотах навкруг всюди
Снував чорний морок ночі;
А комарі Гайяваті
Пісні бойові співали;
Виблискуючи, крутились
Черв'ячки оті світючі,
Щоб йому світ замакітрить
Та з шляху як-небудь збити.
Аж ось в воді страшна жаба,

Величезная *Дагинда*,
Ворухнулась важко-важко,
Вилупила жовті очі,
Подивилася на човен,
Заскиглила та ізникла;
Кругом знявся страшний посвист,
Аж у вухах залящало...
І цибата Шух-шух-га
На березі в очереті
Скрикнула, даючи звістку,
Що прибув великий лицар.

Отак простував на захід
Той завзятий Гайявата.
Усю ніч він плив, аж поки
Не зайшов за гору місяць;
А як сонечко устало
Й почало пекти у плечі,
Він побачив вперед себе
На горі Перловий Палац,
Де проживав Меджисогвін.

Тоді знову він до човна
Обізвався: «Вперед! Швидше!»
І той човен гордо, пишно
Поплив поміж маківками,
Густим явором подався,
І на берег Гайявата
Вийшов, ніг не замочивши.

Взяв тоді він лук свій вірний,
Держалном в пісок поставив,
Посередині коліном
Надавив з усії сили,
Накрутив струну і нею
Запустив стрілу співучу
Якраз у Перловий Палац,
Подаючи нею звістку,
Що він виклика до бою:
«Виходь, виходь, Меджисогвін,
Тебе чека Гайявата!»

Швидко вийшов Меджисогвін
Із Перлового Палацу,
Вискочив звідтіль могучий —
Із верству заввишки буде,
Сажень косова — у плечах,
А на погляд — наче хмара
Дощова — страшний та темний;
З голови й до ніг покритий
Закрасами; ясна зброя,
Мов те небо ранком грає,
Відбива червоним світом,
Перелива синьо й жовто;
На голові має пір'я
З довжелезних крил орлячих.

«Ага! Це ти, Гайявато!—
Усміхаючись, гукнув він,
Немов громом покотило.—
Одступися ж, Шогодаю!
Йди мерщій собі до баби,
До Нокоміс йди старої!
Бо я вб'ю тебе на місці,
Як і її убив батька!»

Та не злякавсь Гайявата
І отак йому одмовив:
«Хвастощами й похвалками
Не доймеш, то — не сокира;
Краще діло, ніж балачка,
А гостріш від глузу — стріли,
Не вихваляйсь — давай битись!»

І от почалось між ними
Таке боїще страшенне,
Що такого й не бувало,
Доки світе ясне сонце,
З ранку самого й до ночі —
Цілий день вони змагались,
Та все марно: гострі стріли,
Що пускав їх Гайявата,
Не зашкодивши, дзвонили
Об його залізну зброю!
Й рукавиці, Мінджікивін,

І важка ота сокира,
Що звалася Томагаук;
Ними скелі кам'яніі
Розвертать було годилось,
А не розбивать залізні
Каблучки на його зброї,
Завороженій навіки.

От уже перед заходом,
Виморений та побитий,
З сокирою у щербинах,
З рукавицями у гноттях
І всього з трьома стрілами,—
Занепалий Гайявата
На дебелий лук схилився
Під столітньою сосною.
Мох з гілок її спускався,
Пень укрили печериці —
Така вона була літня.

Ось з сосни зелений дятел,
Довгоносий отой *Мема*,
Загукав до Гайявати:
«Ціль у тім'я, Гайявато,
В колдунове ціль ти тім'я,
Прямісінько під волосся
Пускай йому стрілу гостру.
Там тільки його ти й доймеш!»

Легесенько з гострим жалом
З блискучого халцедону
Помчалась стріла співуча
У той час, як Меджисогвін
Підняв важку каменюку,
І впилася йому в тім'я,
Вгородилась під волосся...
І спіткнувся й захитався
Меджисогвін, наче буйвіл,
Як той буйвіл, захитався
Він на луці, вкритій снігом.

За першою поспіль й друга
Помчалася іще швидше

Й вгородилася ще глибше!..
Захиталися коліна
В колдуна, немов хисткая
Очеретина в болоті,
Захитались та й зломились.

А третяя полетіла
Швидше першої й другої...
І вздрів тоді Меджисогвін
Смерть з огненними очима.
Почув з мороку він голос,
Як його *Погок* той кликав...
Й повалився Меджисогвін
Бездиханним мертвим трупом
На пісок край Гайявати.

Тоді з його Гайявата
Крові трохи взяв на палець
І, кликнувши з сосни дятла,
Вимазав тією кров'ю
Гребінь на його головці,
Дякуючи за послугу.
Через те той дятел, *Мема*,
Й досі із червоним чубом.

Потім на спомин про бійку
Та на пам'ятку про вдачу
З Меджисогвіна зірвав він
Залізную його зброю
І покинув голе тіло
На березі, на пісочку.
На піску воно лежало,
Засипаноє по пояс,
Головою сторч у воду;
А над ним літав та крякав
Бойовий орел-хижака,
Пишучи крюки широкі
Та спускаючись тихенько.

З колдунового палацу
Повиносив Гайявата
У свій човен добро всяке:
Хутра бобрів і бізонів,

Соболів і горностаїв,
Перлові низки і стріли
З стрілочницями всі срібні:
І поплив додому радий,
Заводячи голосную
Про бойову вдачу пісню.

Там до його зараз вийшла
Стара немочна Нокоміс,
Чайбайабос й силач Квазинд;
А усі селяни стріли
З танцями, піснями, гуком:
«Слава, слава Гайяваті!
Меджисогвіна здолав він!
Уклав колдуна лихого!»

Не забути і довіку
Гайяваті дятла Мему!
В честь його й на спомин бою
Він закрасив свою люльку
Чубиком його червоним,
А добро все колдунове
Рівно поділив між людьми.

X. ГАЙЯВАТИНЕ СВАТАННЯ

«Як до лука струни треба,
То так парубкові — жінки:
Хоч струна той лук й згинає,
Та зате йому покірна;
Хоч вона його і тягне,
Та й сама за ним слідкує...
Як нарізно ж одно з другим —
То не жди з того користі!»

Отак думав Гайявата.
І його палкеє серце
То надії веселили,
То гірка нудьга давила;
Він бажав чогось й боявся,
Все гадаючи про неї —
Про вродливу Миннегагу
В стороні Дакотів лютих.

Не раз сторожка Нокоміс
Гайяваті говорила:
«Не бери собі за жінку
Дівки із чужого роду;
Хоч дочка й проста в сусіди,
Та не вихолоде хати:
Буде гріти і світити,
Як у печі те багаття;
А чужа хоч і вродлива,
Та як місяць той чи зорі,—
Хоч і світять та не гріють!»

Отак Нокоміс казала.
А на се їй Гайявата
Одказував: «Ах, бабусю!
Кому миле і багаття,
А мені миліше світ той,
Що засила місяць з неба
Та ясні бликучі зорі!»

На це сторожка Нокоміс
Одмовила йому з серцем:
«Нам не треба білоручки,
Що зна виступцем ходити!
Візьми собі таку жінку,
Щоб роботи не боялась,
Була проворна на руки
Та швидка вдалась на ноги».

Усміхнувся Гайявата
Й одказав на се Нокоміс:
«Я назнав в землі Дакотів
Поважного чоловіка,
До стріл майстра на всі руки!
У його дочка є — дівка,
Зовуть її Миннегага,—
Над вродливими вродлива!
Її я й задумав взяти.
Вона тобі у роботі
Буде перша помічниця;
Задля тебе вона буде
Світом місячним прозорим
І зірочок ясним світом;

А в хатині тим багаттям,
Що ввечері гріє й сяє;
Задля нашого ж народу
Буде сонечком яскравим!»

Вчувши се, стара Нокоміс
Почала його вмовляти:
«Ох, не бери собі жінки
Із землі отих Дакотів,—
То народ лихий та лютий!
Чи давно з ним була буча?
Ще ж і досі ворожнеча
Не ущухнула між нами;
Виразки на нашім тілі
Не погоїлись і досі!»

Та, всміхнувшись, Гайявата
Знову їй на се одмовив:
«Через те-то я й повинний
І бажаю одружитись
На дакотянці вродливій,
Щоб наш рід та з її родом
Якнайкраще помирити;
Щоб змагання наше давнє
Вгамувалось поміж нами
І роз'ятрені рани
Погоїлись якнайшвидше...»

Й пішов собі Гайявата
Відшукувати дружини
У землі отих Дакотів.
Край далекий! Довелося
Брести йому болотами,
Йти степами і лугами,
Непролазним, темним лісом,
Пустирем глухим, мовчазним.

Він в чоботях-мокасинах
Що ступе — милю вчеше!
А проте йому дорога
Здалась довгою без краю,
Бо думки прудчіше бігли,
Аніж ноги поспівали.

Ось зачув він серед лісу
Якийсь гомін іздалека.
То шуміли й вигравали
Водопади Миннегаги.
«Ох, як радісно,— промовив,—
До себе той гомін мане
Посеред тиші німої!»

Поміж деревом, де грався
Світ із тінню, він побачив
Цілу череду оленів...
«Не змили!» — гукнув до лука.
«Не видай!» — промовив стрілці.
І як та стріла співуча,
Мов оса, впилась в оленя,—
Він його на плечі скинув
Та й подався якнайдужче.

Біля хати, край порога,
Працював Дакот-стрілечник
Разом з своєю дочкою.
Він виточував із яшми
Й блискучого халцедону
Задля стріл колючі жала;
А вона біля старого
Плела ятки із рогозу.
Мовчки обоє сиділи
Та думали свою думку.
Він — про давнє, що минуло,
А вона — про те, що буде.

Він все думав, як колись-то
Давно стрілами такими
Убивав на полюванні
І оленів, і бізонів;
Як на луках зелененьких
Стріляв вльот гусей крикливих;
І про лицарів згадав він,
Що приходили до його
Юрбами стріл закупляти,
Щоб то з ними йти до бою.
«Ох, минулося те давнє,
Перевелося лицарство!

Тепер лицарі — мов баби.
Язиком тільки стріляють!»

А вона собі гадала,
Як до панотця весною
Молодий ловець приходив
З Оджибеївського роду, —
Що за бравий та вродливий!
Як гостював у їх в хаті;
А як прощавсь — то на неї
Так ласкаво подивився!
Сам панотець після того
Згадував про його часто,
Вихваляв за розум добрий
Та за лицарське завзяття.
«Чи прибуде коли знову
Він до наших водопадів?»
І, замислившись, дивилась
Миннегага геть від себе,
Позгортавши на роботі
Від задуми свої руки.

Коли се щось зашуміло,
Хтось іде — почулось — в лісі;
Захиталось й загойдалось
На дереві листя й гілля...
І незчулись, як вродився
Перед ними Гайявата.
Личко в його аж пашіло,
За плечима висів олень.

Гострим поглядом зустрівши
Прохожого, старий зразу
Признав в йому Гайявату.
Геть стрілу мерщій одкинув
Й попрохав його до хати.
«Здоров був, наш Гайявато!» —
Він до його радо мовив.

Гайявата з плечей скинув
Оленя й, до ніг поклавши
Миннегазі, уклонився;
А вона, піднявши очі,

Так ласкаво подивилась
І промовила любенько:
«Будь нам гостем, Гайявато!»

Хата в їх була простора;
Збудована, як водиться,
З оленячих шкур дебелих
І чепурно побілена.
Усі стіни пребагато
Розмальовані богами
Дакотськими; вхідні двері —
І просторі, і високі;
Як уступав Гайявата,
То трохи тільки пригнувся,
Ледве-ледве доторкнувшись
До одвірків своїм пір'ям
З отих довгих крил орлячих,
Що на голові у його
Гойдалося на всі боки.

Кинувши свою роботу,
Схопилася Миннегага,
Нанесла у хату страви,
Збігала аж до криниці
За холодною водою
Й почала сором'язливо
Подавати в мисках страву,
А в липових кухлях — воду.
Потім сіла і слухала
Гостя з панотцем розмову,
А сама ані словечка
Не посміла проронити!

Наче крізь сон, вона чула,
Що казав їм Гайявата.
А він мовив їм про бабу —
Свою добрую Нокоміс,
Як вона його малого
Доглядала та ростила;
Розказував про силача
Та про мистеця-музику —
Своїх вірних побратимів;
І про добро, й про достаток

В стороні своїй веселій —
У землі Оджибуейській.

Він закінчив таким словом
Свою довгую розмову:
«Скільки літ ворогували
Та вели криваві бої
З вашим родом батьки наші?
Тепер — годі: замирили —
І в вас, і в нас настав спокій».
Потім він додав тихенько:
«А щоб мир цей був навіки,
Щоб як слід ми поєднались,
Стали справжніми братами,—
То віддай дочку за мене,
Уродливу Миннегагу
Відпусти в нашу країну!»

Не одмовив старий зразу,
А задумавсь й, запаливши
Свою люльку, почав курить.
Потім прикро подивився
Він на гостя, далі — згодом
На дочку зирнув ласкаво
Й згорда до його промовив:
«Не моя тут — її воля...
Що ти скажеш, Миннегаго?»

Зашарілась Миннегага,
Засоромилася дуже,
Та ще кращою здалася!
Наче нехотя звелася,
Підійшла до Гайявати,
Поруч сіла біля його
Й, червоніючи, сказала:
«Я піду за тебе заміж».

Отак-то в Дакотів лютих
Заручився Гайявата
На вродливій Миннегазі,
Бо й вона того схотіла.

І з їх хати поруч з нею
Він пішов в свою країну,
А старого батька в хаті
Покинули одиноким.
Йшли вони собі рядочком
По лісах і по долинах,
А здалеку водопади,
Вигукуючи, вітали:
«Щасти тобі, Миннегаго!»

Старий батько, попрощавшись,
Сів на сонці біля хати
Й, копирсаючи роботу,
Бубонів: «Такі-то дочки!
Кохай ти їх та виростай...
От би заждать допомоги,
А дивишся — де не взявся
З сопілкою парубійко,—
По улицях ходе-броде,
Виграє попід віконцем,
Чи не знайдеться де пара,
Уродлива яка дівка,—
Попрощайсь тоді з дочкою!»

Весела була обом їм
Та далекая дорога
Через ліси та долини,
Через ті яри глибокі
Та високі сині гори,—
Непримітно і час минав!
Хоч тепереньки й тихенько
Ішов з нею Гайявата,
Щоб її не притомити.

Через річки та протічки
Він на руках переносив
Її залюбки, і пухом
Та легкою пір'їною
Вона йому здавалася!
А в хащах лісів він стежку
Сперш прокладав, одважував
Геть гілки, щоб не чіплялись;
А як ніч, бува, застука —

Він їй яточку збудує,
Листям вимосте постелю,
Назбира шишок соснових
Й розведе огонь край ятки.

Тихі вітри, що віються
По лісах та по долинах,
Слідкували разом з ними.
Уночі ясній зорі
Доглядали сон їх прикро;
З високого дуба білка
Крадькома на їх дивилась,
А Вабассо, білий кролик,
Мерщій з стежки давши драла
Та на задні лапки знявшись,
Знай, із нори виглядає,
Дивуючись на їх любо.

Веселий був їм шлях довгий!
Пташки втішно щебетали,
Голосно співали пісні
Про тихую радість, щастя.
Сизоперая Овейса,
Знай, до його щебетала:
«Щасливий ти, Гайявато,
Із дружиною такою!»
А снігур червоногрудий
Висвистував вже до неї:
«Щаслива ти, Миннегаго,
Таку маючи дружину!»

Сонечко дивилось любо
Через густе гілля в лісі
Й мовило їм: «Мої діти!
Зло — то тінь, кохання — світ мій...
Життя грається, як схоче,
Тою тінню і тим світом...
Порядкуй же, Гайявато,
Ти один отим коханням!»

Місяць повний серед ночі,
Зазирнувши до їх в ятку,
Осія густу темноту

І шепче їм: «Мої діти!
День — то вітер, а ніч — спокій...
Як той вітер, чоловіки
Знають тільки верховодить;
Зате жіночки, мов нічка,
І покірні, й завжди тихі...
Порядкуй же, Миннегаго,
Отим вітром, вчись терпіти!»

Отак йдучи, добулися
Вони аж до його дому.
Отак до Нокоміс в хату
Повернувся Гайявата
З Миннегагою-красою
З сторони Дакотів лютих,
Де жінки такі вродливі.
І як казав Гайявата,
То по-його так і сталось:
Миннегага в його хаті
Стала тим багаттям любим,
Що ввечері світе й гріє
Світом місячним прозорим
І зірочок ясних світом;
А для всього його роду
Стала сонечком яскравим!

XI. ГАЙЯВАТИНЕ ВЕСІЛЛЯ

Ось послухайте, як хватко
Уродливий По-Пок-Ківіс,
Що ще звався Єнадіззі,
На весіллі в Гайявати
Танцював усім на диво;
Як музика Чайбайабос,
Над співаками співака,
Затинав завзято пісню
Про кохання-милування
І як Ягу, старий хвастик
Та на брехні такий вдатний,
Казав казок на весіллі,
Щоб гостей надивувати,
Щоб веселий був той бенкет,
Час минав щоб непримітно
І щоб люди не дрімали.

На славу стара Нокоміс
Справляла оте весілля!
Миски липовії — білі,
Ложки з рогу — чорні-чорні,
Аж полискуються зверху,—
Ломили столи у неї.

Заради такого свята
Вона по усіх сусідах
Посланців порозсилала
Із вербовими гілками;
А вони зійшлись до неї
Наряджені якнайкраще:
Одяг в їх — увесь на хутрі,
Закрашений намистами,
Підперезаний цвітними
Дорогими поясами,
Що ув очі так і били!
А у косах пишне пір'я
На всі боки розлягалось.

За обідом подавали
Перше — щуку, осетрину,
Що Нокоміс зготувала,
Потім — висушене м'ясо
Із оленя та бізона,
Перетовчене дрібненько, —
Пімі́каном воно звалось;
Далі — мозок із бізона,
Горб бичачий та окості
З бистроногого оленя;
Риж варений й варенички
Із товченої пшенички.

Гайявата й Миннегага
Та невсипуща Нокоміс
За столом не присідали:
Вони усім слугували
Та припрохували їсти.

А як гості попоїли,
То метка стара Нокоміс
Зараз внесла кисет з видри

І люльки всім натоптала
Тютюном з далеких земель,
Що росте у теплім краї,
Потертю із трав пахучих
Та червоною корою,
Що з верби в їх добувалась.

Потім мовила ласкаво:
«Потанцюй нам, По-Пок-Ківіс,
Той завзятий *Танок Старця*,
Щоб веселий був наш бенкет,
Щоб минав час непримітно
І щоб гості не дрімали».

Зараз підвівсь По-Пок-Ківіс,
Уродливий Єнадіззі,
Що до всього такий вдатний —
Чи звеселить, чи збить бучу, —
Зразу трохи не підскочив!
Вдатний був він на ті танці,
Та не згірший й до другого —
Чи в м'яча, а чи навкидьки,
Чи в забавки наймудріші —
До всього він мов вродився!

У селі пішла про його
Не дуже-то добра слава;
Всі казали: то — пропащий,
До гулянок — він найперший,
А до роботи — то годі,
Та ще до того й трусливий.
Оже на сі поговори
Не потурав Єнадіззі,—
На те він вродливий вдався
І жіночкам до сподоби!

Він стояв у свиті білій
З смушка молодої лані.
Вся вона була обшита
Кругом пишним горностаєм,
Затикана якнайкраще
Із їжака колючками,
Підперезана блискучим

Поясом посередині.
На голові в його маявсь
Лебедячий пух біленький,
А на чоботях козлових
Вигравали цвяшки всякі;
Хвости з лисиць майтолались
Коло його закаблуків;
В одній руці держав люльку,
В другій — віяло держав він.

Краска жовта і червона,
Рожева й, як небо, синя
На виду в його аж сяла;
У намащенім волоссі
Із проділом, мов у жінки,
Понатикувано всюди
Листя того запашного
Та зелених трав пахучих...
Отакий був По-Пок-Ківіс
Тоді саме, як підвівся
На запросини Нокоміс
І під голосну сопілку
Та під брязкало і бубна
Витанцьовувать почав він.

Спершу він почав поважно —
Поміж дерево подався,
Ховається то під тінню,
То на сонце виступає,
Ходе крадькома та тихо,
Наче сторожка пантера.
Далі швидше, бадьоріше...
Окрутнувся раз і вдруге,
Почав бігать кругом хати
Та через людей стрибати,—
За ним вітер так і ходе,
Листя й кіптяга кружає!

Далі кинувся на берег
Гітчі-Гюмі і по піску
Несамовито помчався,
Гепаючи що є сили
Закаблуками у землю!

За ним вже не вітер віє,
А страшенний вихор круте!
Засвистав пісок, летючи
Високо угору, й падав
Назад цілими буграми!..
Незабаром цілий берег
Засіявся могилками,
Що їх звали *Него-Воджу*.

Отакечки По-Пок-Ківіс
Протанцював *Танок Старця*.
Протанцювавши, вернувся
Знов до гостей й, сідаючи
Поруч з ними, він віялом
Одмахувався та всміхався.

Потім вдарились прохати
Гайяватиного друга —
Чайбайабоса-співаку:
«Заспівай, Чайбайабосе,
Свою пісню про кохання,
Про кохання-милування,
Щоб нам бенкет був веселий,
Щоб минав час непримітно
І щоб гості не дрімали!»

І заспівав Чайбайабос —
Немов скрипка та заграла
Чи сопілка засвистала —
Так він голосно зайшовся!
Співав він про те кохання
Та його зальоти п'яні
І, співаючи, не зводив
Своїх очей з Гайявати
Й вродливої Миннегаги.
Ось яку співав він пісню:

«Встань! Прокинься, моя любо!
Лісова моя ти квітко!
Лугова моя ти пташко,
Голосна та щебетлива!

Як дивишся ти на мене —
То від щастя я аж млію,
Мов лілія ранком рано
Під холодною росою!

Чмелить мене і з ніг вале
Твоє солодке зітхання,
Як чмелять квітки пахучі
На зорі у падолисті!

Моя думка рветься-мчиться,
Поспіша тобі назустріч,
Як рослина та до сонця
На зорі у теплім маї!

Біля тебе моє серце,
Знай, співає та зітхає,
Як зітха гілля зелене
Тоді, як суниці стигнуть.

А якщо тебе зажуре —
То на серці стане темно,
Мов темніє вода в річці,
Як насуне темна хмара!

А як тихо усміхнешся,
Серце кинеться-засяє,
Як від сонця синя хвиля,
Що її здіймає вітер!

Хай земля, вода і небо
Всміхаються та радіють,
Та мені нема відради,
Поки тебе не побачу!

Я з тобою, біля тебе!
Чуєш, як-то серце б'ється?..
Уставай же, прокидайся,
Просипайся, моя любо!»

Отак співав Чайбайабос
Про кохання-милування...
І той хвастик та підбрехач —

Старий Ягу — заздро слухав,
Як співаку вихваляли
Весільнії усі гості.
Його заздрість вгамувалась,
Як по очах він побачив
Та по киванню дознався,
Що усі бажають чути
І його казок-побрехень,
Що точить він таких митець!

Хвастик він великий вдався!
Що б де тільки не вчинилось
Чи вкоїлось щось страшне де —
Перед веде один Ягу!
І не то щоб чув про те він,—
А все бачив своїм оком!

Як послухать, що він каже,
Та дойняти віри брехням —
То нігде й ніхто із лука
Краще від його не стрельне!
Ніхто не набив за його
Сили такої оленів,
Не виловив риби стільки,
Не заганяв бобрів річних
У тенета та в капкани.

Хто у селі найпрудчіший?
Хто попливе так далеко?
Хто пірне у саме пекло?
Хто найбільше сходив світу,
Надивився див усяких?
Авжеж не хто як не Ягу,
Непритомна та брехачка!

Його усі всюди знали,
До його других рівняли.
Як, бува, почне хто-небудь
Вихвалятись полюванням
Чи завзятістю у боях,
То всі зразу загукають:
«Ось погляньте, подивіться —
Новий Ягу появився!»

Ото він давно колись-то
Із липини зв'язав люльку
І вшив жилами з оленя
Задля хлопця Гайявати.
Потім, як він трохи виріс,
Навчив його, як робити
З ясенини того лука,
А з дубових гілок — стріли...
Отакий-то був цей Ягу:
Старий-старий та поганий,
А зате брехун мистецький!

І ото стара Нокоміс
Повернулася до його:
«Розкажи нам, добрий Ягу,
Дивну та предивну казку,
Щоб веселий був наш бенкет,
Час минав щоб непримітно
І щоб гості не дрімали!»

Обізвався зразу Ягу:
«Ви почуєте сьогодня
Дивну та предивну казку
Про ворожбита Оссео,
Що колись з зорі скотився».

XII. СИН ВЕЧІРНЬОЇ ЗОРІ

Чи то сонечко сідає
У червоні хвилі моря?
Чи підстрелений фламінго
Спускається над водою
І синюю хвилю моря
Червонить своєю кров'ю,
Що юшить із його пір'я,
А в повітрі сяють-грають
Червонії його крила?

Еге, сонце то сідає
В тихі води Гітчі-Гюмі,
Пала заревом все небо,
Відбива вода червоно!
Ні, то плаває фламінго,

Поринаючи у воду,
Зняв під небо свої крила
І об'юшив хвилі кров'ю.

Лупає Зоря Вечірня,
Іскоркою грає в небі,
Жевріє, немов жарина,
В сизім мороці над морем...
Ні, то вампум сяє й грає
У Царя Життя на грудях,
То Великий Дух літає
Ввечері перед заходом.

На той захід, довго-довго
Милуючись, дививсь Ягу
Та як скрикне: «Ось погляньте,
Подивіться на святу ту
Вечірньої Зорі іскру!
Зараз я почну вам казку
Про ворожбита Оссео,
Що злетів з тієї зорі.

В незапам'ятнії літа,
В ті часи, як для вмирущих
Були близькі і доступні
Синє небо і боги всі,—
Жив на півночі холодній
Ловець з дочками своїми.
Десять їх було у його,
Прехороших та вродливих,
Гонких, гнучких, як верба та;
Найвродливіша ж між ними
Була найменша — Овіні.

Повиходили всі заміж —
Все за лицарів завзятих,
Тільки найменша Овіні
Знайшла жениха не швидко.
Гордовита та сувора,
Мовчазна та недоступна
Була вона і чимало
Женихам своїм вродливим
Гарбузів передавала.

А потім взяла та й вийшла
За убогого Оссео!
Старий був він та поганий
І все кашляв, мов та білка.

Еге, старий! Зате серце
Молоде в його та добре!
Він скотивсь з зорі тієї,
Що, як почне вечоріти,
Вона перша в небі сяє.
Він був її рідним сином,
Сином щирої любові
Та палючого кохання.
І запал її, і чари,
І красу, і світ блискучий —
Все таїв він в своїх грудях,
Ними грали його речі.

Женихи ті, що Овіні
Відкинулась від їх згорда,—
Хлопці молоді та красні,
У одежі пребагатій,
Оздобленій намистами
Й закрасами дорогими,
Заквітчаній пишним пір'ям,—
Знай, над нею глузували.
Та вона їм одрубала:
«Мені й трохи не завгоре,
Що на вас б'є-виграває
Намиста, цяцьки та пір'я,
Що глузуєте ви з мене!
Я щаслива й за Оссеом!»

Якось раз у темний вечір.
Під великую негоду,
Ішли разом усі сестри
З чоловіками своїми
На веселий бенкет в гості;
А за ними шкутильгає
З жінкою таки Оссео.
Всі регочуть та шуткують,
А вони вдвох ідуть мовчки.

Він дивився все на захід —
Немовби туди молився;
Одставав та придивлявся
На Вечірнюю ту Зорю,
Зорю любого кохання,
Як вона горіла-грала,
Світом як переливала.
І почули усі сестри,
Як вишіптував Оссео:
«Ох, шовен немешін, Ноза!»
Тобто: «Зжалься, зжалься, батьку!»

«Чуєш? — обізвалась старша.—
То він в батька чогось просе!
Шкода, що такий шкарбун нікчемний
Не спіткнеться на дорозі
І в'язей собі не зверне!»
І почали усі разом
Незвичайно реготати.

На шляху їх в темнім лісі
Лежав дуб, що його буря
Страшенная повалила.
Дуб — столітній, увесь вкритий
Мохом та трухлявим листом,
Почорнів увесь, а дупла,
Немов ями, так і зяють!
Як уздрів його Оссео —
Зразу жалібно як скрикне,
Та в дупло так і шубовснув!
Старим, немочним, поганим
Він скакнув туди, а звідти
Вискочив і дужим, й бравим,
Молодим та уродливим!

Отак до його вернулась
Молодість і пишна врода!
Одно тільки, що Овіні
Перевернулась відразу:
Була молода й вродлива,
А то зразу стала баба —
Стара-стара та нікчемна,
Іде — ціпком шлях шукає,

Перегнулася в дугу вся!
І почали всі над нею
Незвичайно реготатись!

Та Оссео не регоче;
Він Овіні не покинув,
А узяв її за руку,
Зашкорублую та чорну,
Мов у зиму лист дубовий,—
Взивав її *Нінімуша* —
Моя вірная дружино!
І привів її на бенкет,
Сів із нею за стіл поруч.

Зачарований гадками,
Він сидів там та дивився,
Як другі бенкетували.
Всі шуткують та регочуть,
Він один чогось сумує.
Сидить — не куштує страви,
Ні до кого не балака,
Не вчува речей веселих,
Тільки поглядає сумно
То на жінку, то угору,
Де висвічували зорі.

Ось зачувся тихий гомін,
Немов щось-то зашептало
З таємного того краю,
Від високих зор із неба —
Тихо, любо та ласкаво.
І почулося: «Оссео!
Мій єдиний, любий сину!
Оце тобі поробили
Лихі чакли злої сили,
Та одвернув я ті чакли.
Встань же, йди до мене, сину!

Покуштуй тієї страви,
Що стоїть перед тобою.
Страва то — благословенна
І дивную силу має.
Як ти її покуштуєш,

То воскреснеш зразу духом.
Миски твої і макітри
Не посудом простим будуть,—
Миски перевернуться у вампум,
Почнуть, як огонь, світитись,
Блищать, як ракуші ясні,
А макітри всі заграють
Та засяють білим сріблом.

І з жінок спаде закляття —
Гніт лихий важкої праці,
Вони пташками полинуть,
Як зірочки ті, засяють,
Загоряться і засвітять
Полум'ям отим рожевим
На вечірніх білих хмарах!»

Отак мовив голос з неба.
Та розібрав тую мову
Із гостей один Оссео,
А другим усім здавалось,
Що то скигле Вавонейса,
Репетує в темнім лісі,
У хащах його зелених.

Коли це відразу хата
Затіпалась, захиталась...
І от чують усі гості,
Що вона знялася вгору!
Поміж сосон рожаїстих
До зірок в далеке небо
Пливе хата, минаючи
Розлогі гілки соснові.
І як тільки поминула —
То миски усі відразу,
Як огонь той, заблищали,
Зайнялись червоним світом,
А макітри — сизі, з глини —
Забіліли сріблом білим.
Усі сохи у хатині
Полискувались в тім світі,
Наче були скуті з срібла;
А її оселя проста

Виблискувала, мов крила
У жуків отих блискучих.

Подивився кругом Оссео —
Коли бачe — усі сестри
З чоловіками своїми
В різних птиць перевернулись:
Тут були шпаки з дроздами,
Були сойки і сороки.
Всі стрибали та літали,
Чепурилися, співали,
Вигравали цвітним пір'ям,
Розпускали хвіст широко.

Овіні одна зосталась
Поміж їх без переміни —
Стара-стара та нікчемна!
Засмучена сидить мовчки...
Та Оссео глянув вгору
Й жалібно гукнув відразу!
Отак само, як гукнув він
Над дуплом старого дуба —
І незчулася Овіні,
Як зробилась молодою,
Вродливою знову стала.
На їй лихе, старе гноття
Забіліло горностаєм,
А ціпок — пером блискучим,
Що так і засяв, мов срібло!

Знову хата піднялася,
Попливла за вітром тихо
Поміж хмарами рідкими,
Аж поки-то не пристала
До Вечірньої Зорі ясної,
Не спустилась тихо-тихо
На зорю, як та сніжинка,
Як листок на тиху річку,
Як з реп'яха пух на воду.

Отам до їх незабаром,
Усміхаючись привітно,
Панотець Оссео вийшов.

Старий-старий, тільки добрі
Його очі світять-грають
Та голова кучерява
Висвічує, немов срібло...
Й, повертаючись до сина,
Мовив він: «Повісь, Оссео,
Клітку ту із своїм птахом,
Табуном отим перистим,
На одвірках в моїй хаті».

Повісивши мерщій клітку
Там, де йому вказав батько,
Оссео ввійшов у хату
Разом з жінкою своєю,
І тоді до їх озвався
Цар Зорі Вечорової:
«Мій Оссео, любий сину!
Я почув твою молитву
І вернув до тебе знову
Красу твою і молодість;
Невісток з чоловіками.
Щоб вони не шуткували,
Не глумились над тобою,
Повернув у птиць перистих.
Не довідався ніхто з їх,
Що в твоїх старечих грудях,
Під одежею лихою,
Таке палке б'ється серце,
Таке молоде стрибає,
Одна Овіні дозналась,
Що то за добро у тебе,
Чого тільки воно стоє.

Там, на тій зорі, що світе
Від Вечірньої цабе геть,
Живе знахар злий — *Вебіно* —
Цар заздрощів та лютощів...
Ото він тебе у старця
Перевернув; бійся, сину,
Його ясного проміння —
Воно має страшну силу,
Чародієві то стріли!»

Довго, тихо та спокійно
На Зорі отій Вечірній
Жив Оссео з своїм батьком;
Довго в клітці біля хати
Виспівували пташки ті,
Вистрибуючи по срібних
Жердочках її тоненьких;
Й молода жона Оссео
Породила йому сина,—
На красу він в матір вилився,
На доріддя в батька вдався.

Хлопець ріс, ввібрався в силу,
На іграшку йому батько
Зробив лук і стріл чимало,
Одчинив велику клітку
Й повипускав птиць на волю,
Щоб побавився хлопчина,
Стріляючи на їх з лука.

Як почули пташки волю,
То так весело заграли
У повітрі і від щастя
Голосно защебетали,
Виблискуючи на сонці
Окрасою свого пір'я.
Та як звів хлопчина лука,
Добре його напрутивши,
Як запустив стрілу гостру,—
То так одна цвітна пташка
З гілки й гепнула додолу,
Устрелена в саме серце.

Що за диво? То ж не пташку
Бачe він перед собою,
А красуню молодую
З гострою стрілою в серці!

Як тільки кров її впала
На святу оту планиду,
То відразу зникли чакли!
І стрілець отой завзятий,
Невеличка та хлопчина,
Почув, що хтось його зразу

Підняв вгору та і почав
По хмарах униз спускати
На зелений, наче рута,
Острів, що посеред моря
Здіймавсь угору високо.

За ним падали й летіли
Пташки табуном блискучим,
Як восени листя пада,
Рябіючи у повітрі;
За пташками спускатися
Почала і та хатина
З блискучою оселею,
На сохах з самого срібла.
Й, спускаючись, за собою
Принесла туди Оссео
І Овіні — його жінку.

Отут знову усі птиці
У людей перевернулись,
Як є тобі, справжні люди,
Тільки на зріст вкоротились,
Такі невеличкі стали,
Мов ті карлики — *Пок-Веджіс*.
На острові кам'яному,
На обмілі побережній
Й досі вони танок водять,
Грають літніми ночами
Під вечірньою зорею.

Ото їх блискучий палац
Видко в тихий літній вечір,
Рибалки на побережжі
Чують їх веселий гомін,
Бачать, як вони танцюють
Серед зоряного світу».

Як закінчив Ягу казку,
То усіх гостей очима
Так і обвів, потім якось
Напижився і промовив:
«Є великі духом люди,
Та ніхто не поміча їх...

Я багато таких знаю!
Частенько їх скалозуби
На сміх та глум піднімають.
Оже тим глумливцям треба
Частіш згадувать Оссео!»

Зачарованії гості
Радо слухали ту казку,
Вихваляючи старого,
Та шептались поміж себе:
«Та невже ж Оссео — Ягу,
А ми — дядьки та тітки ті?»

Потім знову Чайбайабос
Співав пісні про кохання.
Він завів їм голосную
Та важку плакучу пісню
Про те, як колись дівчина
За Алгонкином вбивалась,
За своїм тужила милим.

«Горе мені, як свого я
Милесенького згадаю!
Я за ним журюсь та плачу,
За Алгонкином миленьким.

Ох, як ми з ним розставались,
То він зняв із себе пояс
І мені віддав на спомин,
Мій милесенький Алгонкин!

Він казав мені: «З тобою
В твою сторону піду я;
Не переч мені»,— шептав він,
Мій милесенький Алгонкин.

«Ох, не близько,— відказала,—
Далеко як,— прошептала,
Сторона моя та буде,
Мій милесенький Алгонкин!»

Засмучена я дивилась
У його сумнії очі,

А він на мене дивився,
Мій милесенький Алгонкин!

Під гіллястою вербою,
Що ронила сльози в воду,
Він один стояв нещасний,
Мій милесенький Алгонкин!

Горе мені, як свого я
Милесенького згадаю!
Я за ним журюсь та плачу,
За Алгонкином миленьким!»

Отак справляли весілля!
Отак гостей звеселяли
Танцями — той По-Пок-Ківіс,
Казкою своєю — Ягу,
І співами — Чайбайабос.
Ними він скінчив і бенкет.
Уже пізно розійшлися
Із весілля усі гості
І покинули щасливих
Гайявату й Миннегагу,
Вкритих темнотою ночі.

XIII. БЛАГОСЛОВЕННЯ ПОЛЯ

Ой пісні про Гайявату!
Виспівуйте щастя й радість
Та спокійні часи миру
В стороні Оджибуейській!
Й ти, Мондамине таємний,
Виспівуй благословення
Над родючими полями!

Закопана навік-віки
В землю кривава сокира,
Отой важкий томагаук;
Зник-пропав тут лемент бою —
Мир царює поміж людьми.
Вільно кожному ловцеві
Тепер човен збудувати,
Ставить на бобрів капкани,
Ловить неводами рибу;

Вільно жінкам працювати:
З березини сок солодкий
Виціджувати весною,
Дикий риж в лугах збирати
І вичинювати шкури.

Навколо села індійців
Пишались зелені ниви,
По їх ріс гонкий Мондамин
В блискучому довгім пір'ї,
В золотих шовкових косах.
Ото жінки там весною
Коло поля так ходили:
Висіювали пшеничку
На його ланах родючих,
А як літечко минало,
То з неї здіймали одяг,
Обривали лист та гичку,
Як навчав їх Гайявата.

Одного разу весною,
Як обсіялися люди,
Розсудливий та розумний
Гайявата повернувся
До своєї жінки й каже:
«Ти повинна сії ночі
Поля сі благословити:
Обійти кругом всі ниви
І таємною чертою
Обвити-заворожити
Від нечисті, і від шкоди,
І від капості лихої.

Серед ночі, як все стихне,
Як усе темнота вкриє,
Як *Непавин*, той Цар Сону,
Позачиня в хатах двері,
Нічиє не чує ухо,
Нічиє не баче око,—
Встань з ліжка, все скинь із себе,
Стань як мати народила
Та й обійди свої ниви,
Кругом усі обійди ти,

Тільки косами прикрита
Та темнотою одіта.

То знай: будуть добрі жнива!
Від ступнів твоїх на ниві
Зостанеться слід таємний,
Через його ні черва та,
Ні стрикози, *Куо-ні-ші*,
Ні павуки, *Соббікаші*,
Ані кузька, *По-пок-кіна*,
Ні гусениця мохната,
Величезна *Ве-мок-квана*,—
Нізащо не перелізе,
Того кругу не перейде!»

Отак мовив Гайявата,
А табун граків голодних,
Ненажера той *Кагагі*
З зграєю злодіїв чорних
Спочивав поблизу в лісі
Та й давай над його словом
Що є сили реготати,
Так що і сосни столітні,
Мов дубці, трусились з ляку
Від їх реготу страшного.
«Ой мудрак! Ну й ворожило!» —
На увесь рот желіпало
Оте чорне гайвороння.

Ось і ніч німа та темна
Розіслалась над ланами
І журливий *Вавонейса*
Запугукав у темноті,
А Непавин, той Цар Сону,
Позачиняв в хатах двері.
Тоді саме Миннегага
Тихо з ліжка підвелася,
Поскидала всю одежу
Й, оповита темнотою,
Байдуже про страх та сором,
Обійшла свої всі ниви,
Обвела-заворожила
Їх таємною чертою.

Тільки Північ видивлялась
На красу її в темноті;
Тільки одна Вавонейса
Чула, як вона зітхала
Тихесенько, як у неї
Підкидалось в грудях серце;
Чорний морок тії ночі
Гаразд вкрив її собою,
Щоб, бува, який там хвастик
Не сказав: «Її я бачив!»

На зорі, як світ рожевий
Почав лупати очима,—
Гайвороння Цар, *Кагагі*,
Почав викликать до себе
Здобичників чорних зграю —
Всіх шпаків, граків та сойок,
Що лементували в лісі.
Зразу всі вони знялися
І без страху полетіли
На Гайяватине поле,
На зелену ту могилу,
Де відпочивав Мондамин.

«Ми зведемо Мондамина
Із тісної домовини! —
Здобичники загукали.—
Нам не страшні оті чари,
Круг отой, що обвела ним
Свої ниви Миннегага!»

Та розумний Гайявата
Ще заздалегідь дознався
Про хижацькі їх заміри
Й обрахував, що вчинити.
Чув він, як ото глумилось
Птаство над його словами.
«Ні,— одказав,— побратими
Й ти, Цар-Вороне, Кагагі!
Довго з зграєю своєю
Будеш мене пам'ятати!»

Він удосвіта прокинувсь
Й задля здобичників чорних
Усе поле вкрив сітками,
Сам заліг в сосновім лісі
Та й почав з тії залоги
Підстерігать граків й сойок,
Дожидать галок з шпаками.

Незабаром усе поле
Здобичники оті вкрили.
Каркаючи на все горло,
Вигукуючи щосили,
Прийнялись вони за діло.
Оже які не лукаві,
Сторожкі та невідущі
Про хитрощі бойовії,
А проте не примічали,
Що їх згуба там засіла,
Й незчулися, як піймались
В Гайяватині тенета.

Грізно знявсь тоді він з місця,
Грізно вийшов із залоги...
Ой, напав же страх непевний
Й найхоробріших із зграї!
Тоді зачав Гайявата
Вбивать їх немилосердно,
Зачав десятками трупи
На шостах високих вішать
Кругом завороженого поля
Здобичникам на відплату.

Тільки Ворона, *Кагагі*,
Ватажка тієї зграї,
Помилував Гайявата
І узяв його в залогу.
Він приніс його до хати
І вірьовкою з в'язини —
Невільників батовою —
Прив'язав його на хаті.

«Оце я тебе, Кагагі,—
Він тоді до його мовив,—

Взяв до себе у залогу
Як привідця до розбою,
Як ватажка тих злочинців,
Що мене так образили.
Ти мені порука будеш,
Що вороги мої люті
Тепер мені покорились!»

І зостався невільник чорний
На хатині в Гайявати.
Сидячи, він злюче хнюпився,
Як, виграючи, вставало
На зорі веселе сонце;
Люто крякав на все горло,
Бився крилами щомочі...
Марно рвався він на волю,
Марно собі на підмогу
Викликав він товариство!

Літо йшло, і Шавондазі,
Зітхаючи палко, віяв
З південних сторін на північ,
Засилаючи на землю
Огненнії поцілунки.
А на сонечку пшеничка
Виростала-піднімалась,
Вкриваючи усі ниви
Буйно кущами гонкими;
Випускала гич зелену,
Вигонила цвітне пір'я,
Вбиралась в одежу пишну;
Блискучими качанами,
Що на сонці наливались
Соком солодким, світила
З-під пелюсток розірваних
Та пошмалених на сонці.

Й озвалась до Миннегаги
Старесенькая Нокоміс:
«От діждались Листопада!
Дикий риж зібрали люди,
Вже і пшеничка поспіла.
Пора в поле нам збиратись
Із Мондамином боротись —

Поздирати з його пір'я
Та жовто-зелений одяг!»

Незабаром Миннегага
Вийшла весело із дому
З старесенькою Нокоміс
І пішла жінок скликати,
Запрохувати молодіж
Виламувати пшеничку
Та качани з неї лущить.

У пахучім холодочку
Рожаїстих гонких сосон,
На траві побіля лісу,
Діди й вояки сиділи
І, попихкуючи з люльки,
Вони мовчки милувались
На веселу ту роботу
Жіночок та молодечі;
Мовчки слухали їх гомін,
Регіт та веселі співи.
Як Опечі той на хаті,
Виспівували дівчата,
Скреготали, як сороки,
Реготалися, як сойї.

Як, бува, щасливій дівці
Попадеться качан стиглий
З червоним зерном навкруги,
«Дивись! — усі загукають,—
Ти щаслива: швидко заміж
За вродливого ти вийдеш!»
«Еге!» — собі в один голос
Діди з-під сосни гукали.
А як хто-небудь на ниві
Згиба качана кривого,
Що зів'яв, покрився іржею, —
То всі тоді реготались
І, зігнувшись, шкандиляли,
Наче старець той, каліка,
Й, шкандиляючи, співали:
«*Вагомін* — степовий злодій
Пемосед — нічний грабіжник!»

І реготом поле крилось;
А на хаті в Гайявати
Крякав *Кагагі* — Цар-Ворон,
Бився з лютощів крилами,
І з усіх ялин навколо
Вигукували невгавно
Здобичники його чорні.
«Еге!» — діди, всміхаючись,
Під соснами гомоніли.

XIV. ПИСЬМЕНСТВО

«Подивися, яка в людей
Зробилась коротка пам'ять!
Гинуть славні приповістки
Про дідизну стародавню;
Забувається та меркне
Лицарів великих слава;
Пропадають навік-віки
Мудрощі та славні вчинки
Мудрих лікарів — тих *Мідів*,
Славних знахурів, *Вебінів*,
Дивовижні приведеньки
Віщунів тих, *Джосакідів*.

Споминок про славу славних
Помирає разом з ними;
Наша мудрість згине, зникне,
Як закриємо ми очі
І не дійде до нащадків,
До далекого коліна
Отих правнуків, що криє
Їх від нас таємний морок
Часів німих та мовчазних,
Що колись-то ще настануть.

На могилах дідів наших
Нема знаку ніякого —
Ні знаку, ні візерунка;
Хто спочив там — не знаємо,
Знаємо тільки, що люди;
А якого вони роду,
Від кого веде рід назву —
Від Бобра, Орла, Ведмедя —

Нічогісінько не знаєм!
Кажемо тільки: «То — предки!»

Як стрінемося з ким-небудь,
То й набалакаємось добре,
А от з нашими братами,
Що живуть від нас далеко,
Нема снаги побалакать —
До їх річ наша не дійде!
Коли ж вісточку таємну
Захочеться нам заслати,
То повинні через других,
А другі ті перевернуть
Тую вістку або візьмуть
Та й розслебезують всюди!»

Отак міркував про себе
В темнім лісі Гайявата,
По хащах його снуючи
Та виношуючи в серці
Всякі думки про народ свій,
Про свій рід Оджибуейський.

Із свого мішка він витяг
Фарби на колір усякі
І на лубі з березини
Намалював він багато
Всяких значків, візерунків,
Щоб то ними визначити
Думки наші й наші речі.

Гітчі-Маніта списав він
Яйцем круглим; а на яйці
Вивів аж чотири точки,
Щоб то ними визначити
Чотири вітри у небі...
«Оце,— думав Гайявата,—
Визнача, що Дух Великий
Пробува по всіх усюдах».

Мітчі-Маніта отого,
Царя Злості та Лукавства,
Він визначив лютим змієм,

Кинебиком величезним.
Цим малюнком Гайявата
Визначив, що Дух Лукавства,
Наче лютий змій, плазає
І такий, як змій, лукавий.

Біле коло — задля життя
Він ознакою поставив,
А чорнеє — задля смерті.
Далі вивів візерунки
Задля неба, зірок, сонця
Й задля місяця ясного,
Води, лісу, гір високих,
Всього, чим земля багата —
Від комах й до чоловіка.

Землю визначив чертою
Пряменькою, задля неба
Зробив дугу над чертою;
Точка цабе визначала
Місце те, де сонце сходе,
А цоб — де воно сідає.
На верхів'ї ж поміж ними
Була точка задля півдня,
А все місце під дугою —
То день білий визначало;
Купа зірочок — ніч темну,
А кривулечки хвилясті —
Хмари, дощ й лиху погоду.

Ступні ніг, що вели в хату,
Визначали запросини
На братерське погуляння,
А дві руки, зняті вгору
Та заюшенії кров'ю,
Визначали ворожнечу
Та недобрії заміри.

Як викінчив Гайявата
Оту працю, то показав
Усьому своєму роду,
Розказав, що воно важе,
Та ще й додав: «Ось погляньте!

Чи на гробках дідів ваших
Є яка-небудь ознака?
То візьміть мерщій і змалюйте
Її кожний з вас про рід свій,
Про прозвище предковічне,
Щоби правнуки дознали,
Де лежать та спочивають
Їх прадіди сном довічним».

Тоді усі зібралися,
Стовпи на гробках вкопали
Й на стовпах намалювали
Кожний про свій рід ознаку,
З-від кого той рід почався —
З Журавля, Бобра, Ведмедя,
Черепахи чи Оленя.
Ті малюнки визначали,
Де-то й з якого коліна
Похований був ватажко.

А пророки, *Джосакіди*,
Славні знахурі, *Вебіни*,
Й мудрі лікарі, ті *Міди*,
На лубках та білих шкурах
Повиводили, як треба,
Усякими кольорами
Страшні свої заговори
Та знахарські пісні-вірші.
Мудрі то були ознаки!
Кожний визначав, що треба —
Чи заговір, а чи пісню.

Ось — Володар Всього Світу
Оглядає усе небо...
Ось — Великий Змій — Кинебик
Підняв свій кривавий гребінь,
Видивляється на небо...
Он — Журавель, Орел, Пугач,
Поруч з ними — Баба-птиця,
Що про всячину віщує...
Ось — без голов ходять люди
По небові, а он — трупи
Лежать лицарів великих,

Наскрізь проткнені стрілами...
Вгору страшно піднялися
Руки смерті у крові всі...
Он — могили, там — лицарство,
Що обхопило руками
Разом і небо, і землю!

Отакі були малюнки
На корі та білих шкурах.
Пісні бойові й ловецькі,
Заговори і закляття —
Все змальовано було там!

Пісні оті про любову,
Що принаджує до себе
Дужче, ніж знахарське зілля,
Ніж їх чакли й заговори,
Що страшніш страшної січі,—
Були списані й пісні ті.
Аж ось які візерунки
Оті пісні визначали:

Змальовано чоловіка
Усього червцем червоним —
Голінного до музики
Та палкого до кохання
Визначало се: «Я силу
Над усім страшенну маю!»

Далі — він співа та грає
На бубоні чарівному...
Визначало то: «Ось слухай!
Це я тебе, серце, кличу,
Своїм голосом волаю!»

Далі — стоїть під хатою
Той самий таки співака...
Визначало се: «Я з нею,
З милою укупі буду,
Бо нема коханню впину!»

Далі — чоловік та жінка
Стоять рядом, взяли міцно

Один другого за руки...
Цей малюнок визначає:
«Наскрізь бачу твоє серце,
Сором'язливий твій погляд!»

Далі — дівчина на морі,
Стоїть на маленькій грудці...
Цей малюнок ось що каже:
«Хоч від мене ти й далеко,
Хоч нас море розділило,
Та моє палке кохання
Й через море досягає!»

Далі — молодий коханець
Над дівчиною схилився,
А та лежить-спочиває.
Він до неї тихо шепче,
Каже їй: «Хоч ти далеко
Забралася в царство сну,
Оже і там любий голос
Палкого кохання чуєш!»

Наприкінці змальовано
Серце в самій середині
Зачарованого кола.
Цей малюнок визначає:
«Усю душу і все серце
Ти тепер мені розкрила!»

Отак мудрий Гайявата
Все клопочучи про рід свій,
Научив його письменству.
Навчив, як усяку думку
І річ кожну змалювати
На березовому лубі,
На білій з оленя шкурі
Та на стовпах над гробками.

XV. ГАЙЯВАТИН ЛЕМЕНТ

Як дозналися злі духи,
Що за мудрий Гайявата,
Як дознались, що побратавсь
З Чайбайабосом навіки,

Про що вдвох вони гадали,
Що замислили вчинити,—
То їх так те налякало,
Що вони зійшлись до гурту
І на раді поєднались,
Щоб їм шкодити якмога.

Не раз, не два Гайявата
Остерігав побратима:
«Брате мій! Побудь зо мною!
Стережися духів злих тих!»
Та безпечний Чайбайабос
Закиває головою,
Своїми кучерями скине
Та любенько усміхнеться.
«Не турбуйся, милий брате!
Нема у злих духів сили,
Щоб мені що заподіять»,—
Одмовляв він Гайяваті.

Якось раз у зимню добу,
Як покрила крига море,
А хурдега закрутила
Страшенного веремія,
Що юртувавсь навіжено
Між дубовим листом чорним
Та засипав білим снігом
Рожаїстії ялини,
І здалі вони здавались,
Немовби то людські хати,
Закидані білим снігом,—
Чайбайабос, взявши лука
Та ноги узувши в лижі,
Мерщій подався на лови
За оленями прудкими.
Не злякався він і трохи,
Що злі духи замишляли,
Не послухавсь побратима,
Що його прохав зостатись.

Як стріла, рогатий олень
Мчавсь від його вподовж моря,
А він за ним разом з снігом

Гнався, наче тая буря,
Забуваючи, що раяв
Йому колись Гайявата.

А в воді уже засіли
Злії духи у засаду.
Узяли та й підломили
Під ним лукаву крижину
І співаку заманили
У глибоку ополонку
Та мерщій і поховали
На дні моря у пісочку.
Енктага, отой цар моря,
Той лукавий бог дакотський,
Затопив його в холодній
Прірві — вирі Гітчі-Гюмі.

Як із берега побачив
Гайявата оте лихо,
То так він страшенно скрикнув,
Що по лугах вовки сірі
Полякались та й завили,
Затіпалися бізони,
А луна в горах від грому
Так і охнула: *«Бем-Вава!»*

Тоді з горя Гайявата,
Чорную узявши фарбу,
Навів нею лоб і щоки,
На голову натяг свиту
І засів собі в хатині,
Оповитий тяжким сумом.
Сім неділь сидів та плакав,
Та все, знай, плакав про себе:

«Згинув він, пропав, мій любий
Та голосний Чайбайабос!
Він покинув нас навіки,
Залетів в той край далекий,
Де бринять не наші співи...
Ох мій брат, Чайбайабосе!»

Й від його плачу гіркого
Сумні кострубаті піхти
Тихо хитали гілками
З темним та колючим листом,
І стогнали, і зітхали,
Втішаючи Гайявату.

Прийшла весна, ліси, вкриті
Дрібним та зеленим листом,
Довго-довго дожидали,
Чи не зійде Чайбайабос.
Сумували по долинах
Очерети гостролисті,
А між ними Сибовиша,
Протікаючи, зітхає.

На дереві квилив сумно
Той Овейса сизоперий:
«Чайбайабосе, співако!
Покинув ти нас навіки!»
Вигукував на хатині
Опечі червоногрудий:
«Чайбайабосе, співако!
Покинув ти нас навіки!»

А у лісі серед ночі
Сумно-сумно розлягався
Важкий гомін Вавонейси:
«Чайбайабосе, співако!
Покинув навіки нас ти,
Щебетливий соловейку!»

Тоді до гурту зійшлися
Усі Міди, Джосакіди
І всі знахурі Вебіни.
Розіп'яли в темнім лісі
Біля Гайяватиної хати
Намет свій — святий той захист,
Й мовчки, поважно та тихо
Всі пішли до Гайявати,
Несучи з собою торби
Та міхи із шкур усяких —
Бобрів, видр та злючих рисів.

В тих мішках вони ховали
Цілюще коріння й зілля
Від усякої хвороби.

Як побачив Гайявата,
Що вони ідуть до його,
То і перестав відразу
Плакатись за побратимом,
Зітхать важко і тужити.
Мовчки, слова не сказавши,
Скинув з голови свитину,
Змив з обличчя чорну фарбу
Й до святого їх намету,
Наче сонний, почвалав він.

Там вони його, як треба,
Напували всяким зіллям,
Нашіптуваним настоєм
З цілющих трав та коріння:
З запашної тії м'яти,
Що *Нама-Веск* у їх звалась,
Чи з *Вебіна-Веск*, свиріпи.
Потім над ним в бубон били,
Виспівували заклляття,
Нашіптування таємне:

«Ось я сам, я сам з тобою,
Я — Орел сідий та дужий!

Злітайтеся та вчувайте,
Білоперії ворони!
Мені грім помічникує,
Невидимий дух зо мною,
Дає мені допомоги.
Поклик їх я чую всюди,
Голос їх доходе з неба!
Брате мій! Зведись, одужай!
Вигоюйся, Гайявато!»

«Гі-о-га!» — гукнули разом.
«Ве-га-ве!» — всі в один голос.

«Побратими мої — змії!
Слухайте, як залопоче

Соколяча шкура гучно
Над моєю головою!
Я застрелю тебе, *Манге*,
Серце пронижу стрілою!
Брате мій! Зведись, одужай,
Вигоюйся, Гайявато!»

«Гі-о-га!» — гукнули разом.
«Ве-га-ве!» — всі в один голос.

«Я пророк, пророк великий!
Як замовлю — все жахнеться,
Скажу слово — і від його
Затіпається відразу
Мій намет — Святая хата!
А як стукну — небо вгнеться,
Затрясеться підо мною!
Брате мій! Зведись, одужай,
Вигоюйся, Гайявато!»

«Гі-о-га!» — гукнули разом.
«Ве-га-ве!» — всі в один голос.

Й знявши свої торби вгору
Та потрушуючи ними,
Танцювали танок Мідів
Кругом хворого, й відразу
Гайявата аж підскочив,
Вчуваючи, що одужав,
Вигоївся від хвороби.
Як весною крига тає,
Так його журба розтала;
Як зникають з неба хмари —
Сумні думки позникали.

Потім до Чайбайабоса,
Гайяватиного брата,
Вони почали гукати,
Щоб він звівся з домовини,
Зо дна Великого Моря.
Їх гукання та заклляття
Таку мали в собі силу,
Що як вчув їх Чайбайабос

Під водою Гітчі-Гюмі,
Як дійшов до його голос
Співу їх та бухкіт бубна,—
То мерщій він зо дна звівся,
Підійшов аж до хатини,
Слухаючи їх наказу.

Там крізь щілину у дверях
Подали йому углину
Розпечену і нарекли
Володарем того царства,
Де померші пробувають,
Й, прощаючись, наказали,
Щоб багаття він розводив
По шляхах, де ночувати
Доведеться мертвим душам,
Йдучи в *Сторону Поніма*.

Мовчки подавсь Чайбайабос
Із свого села від роду
Та людей близьких та милих
По лісах глухих та темних,
Наче дим чи тінь легенька.
Як черкавсь де деревини,
То вона не ворушилась,
Як ступав — не пригиналась
І травиця під ногами.

Отак аж чотири дні та ночі
Йшов він тихою ходою
По шляху людей померших;
Їх їдою, суницями,
Годувавсь він у дорозі;
Переправився на дубі
Через річку їх сумную
І по Срібних там озерах
Плив на човні Кам'яному,
Поки його течією
Не занесло у те царство
Душ померших — царство тіні,
Не прибило у ті села,
Де блаженні вік вікують.

Він багато по дорозі
Стрівав душ, страшенно зблідлих
Та заморених вагою,
Що несли поза плечима,—
То була одежа, зброя
І повнії горшки страви...
То усе їм на дорогу
У далекий край Поніма
Надавали свої рідні.

Гірко скаржилися душі:
«І навіщо живі люди
Навантажили отак нас?
Краще б голими пустили!
Краще голодом страждати,
Ніж оцю вагу важкую
На собі нести в дорозі!
Натомив нас шлях далекий!»

Гайявата ж після того
Кинув свою рідну хату
Та й подавсь у інші краї —
Обходив він Східень й Спадень,
Навчаючи людей всюди,
Як вигоюватись треба
Від хвороби всяким зіллям.
З того часу вперше люди
Дознались про знахарство.

XVI. ПО-ПОК-КІВІС

Ось послухайте ви пісню
Про те, як той По-Пок-Ківіс,
Уродливий Єнадіззі,
Людей в селі погвалтував
Несподіваним нахабством;
Яким чудом він спасався,
Як втікав від Гайявати
І який гіркий судився
Йому кінець на сім світі.

На березі Гітчі-Гюмі,
Великого того Моря,
На піщаному Нег-Веджі

Жив вродливий По-Пок-Ківіс.
Ото він на тім весіллі,
Що грав його Гайявата,
Женячись на Миннегазі,
Так завзято-божевільно
Скакав гоца під сопілку;
Ото він своїм скаканням
Понавертав з піску бурти
На березі Гітчі-Гюмі.

Нудно йому бити байди!
Й ото раз він вийшов з хати
Та й потяг якнайскоріше
До Ягу, де вже зібралась
Парубоча вся громада
Слухать його казки-брехні.

Старий Ягу тоді саме
Забавляв усю громаду
Приповісткою своєю
Про *Оджигу*, чи куницю,
Як пробила вона небо,
Як продралася за його
Й звідти випустила літо;
Як раніше її видра
Намірялась те зробити;
Як борсук з бобром та риссю
На верхів'я гір здирались,
Бились головами в небо,
Лапами як гамселили,
Та воно від того бою
Тільки накололось трохи,
Аж поки-то росомаха
Не зважилась за те взятись.

«Як підскоче росомаха,—
Казав Ягу до громади,—
Як підскоче — то від того
Горбом небо так і стало,
Мов повесні лід на річці!
Як підскоче вона вдруге —
Небо так і затріщало,
Мов та крига в половоддя!

А утретє як підскоче —
Так і розскочилося небо!
Вона шух! Мерщій за небо,
А за нею і Оджига,—
Оком не зуспиш моргнути,
Як і та там опинилась!»

«Слухай! — скрикнув По-Пок-Ківіс,
Через поріг шасть у хату.—
Надолужила брехня ся!
Надолужила загірше,
Ніж та казань, що раз у раз
Плеще її Гайявата!
Ми знайдемо щось втішніше,
Ніж твої казки та брехні!»

Й це кажучи, розшморгує
Згорда перед людьми міх свій
Із вовчого того хутра
І виймає з його миску
Та виробки *Погасена:*
Ту сокиру, *томагаук,*
Що в їх звався *Погевогон,*
Невеличку рибку, *Кигo,*
Дві гадюки та дві цурки,
Троє утенят й чотири
З міді кружала, що звались
По-їхньому *Озавабик.*
Були вони зверху темні,
А зісподу, мов жар, ясні.
Усі ж виробки — із кості,
Викрашені як слід в краску,
Зверху — в чорну, а зісподу —
Наче з тії крейди, білу.

Він виробки вкинув в миску,
Струснув нею, щоб вони там
Гаразденько помішались,
Потім висипав на землю
Та і почав вигукувать,
Що то таке з того вийшло:
«Костяки всі до одного
Догори червоним впали;

А змія, Кинебик, стала
На блискучому кружалі.
Як це все перелічити,
То воно по щоту вийде —
Сотня, три десятки й вісім!»

Знову вироби згорнувши,
Положив він їх у миску;
Знову висипав на землю
І вигукувать почав він,
Що то таке з того вийшло·
«Вгору білим впали змії,
І цурки теж білим стали,
А червоним — всі остатні
Виробки... Це буде щотом
П'ять десятків та ще й вісім!»

Так навчав їх По-Пок-Ківіс.
Показував, як-то воно
В ту іграшку треба грати,
Що вигадав Погасена.
Двадцять очей так й впилося
У ту іграшку утішну —
Дуже то здалось цікаво!

«Що й казать! — промовив Ягу,—
Доводилося чимало
На віку своїм вбачати
В чужих сторонах та землях
Загрундзьованих цих ігор!
Треба дуже ручим бути,
Хто зо мною грати схоче!
Не вихваляйсь, По-Пок-Ківіс!
Бо зразу тебе накрию,
Подякую за науку!»

Почали грать. Усі гості
До ігри мов прикипіли,
Така їм вона ваблива!
На одежу і на зброю
До півночі, аж до ранку
І старі, і молодії
Все, знай, грали, заривались!
Та лукавий По-Пок-Ківіс

Обшахрав усіх, як липку:
Повигравав всю одежу,
Усю зброю бойовую,
Пояси, намиста добрі,
Пір'я, люльки та кисети!
Двадцять очей, наче жар той,
Перед ним світили люто,
Мов в голодних вовків очі.

Наприкінці По-Пок-Ківіс
До усіх отак промовив:
«Товариша мені треба,
Завжди я один — чи дома,
Чи куди піти зберуся, —
То все один. Ото й треба
Помічника мені мати,
Щоб за мною носив люльку.
Все, що я сьогодні виграв.
Всю одежу і закраси,
Усю зброю і все пір'я,—
Все на один кін поставлю
За отого уродливця!»
І вказав на парубійку
Чималого-таки зросту,
По шістнадцятому году.
То був сирота, небіжчик
Отого старого Ягу.

Як палахка огонь в люльці,
З-під золи червоно світе.
То так очі у старого
Зажевріли під бровами,
Що він їх насупив дуже.
«Уг!» — промовив старий люто.
«Уг!» — одмовили і гості.

І кістлявими руками
Мерщій Ягу вхопив миску,
Зо зла нею вихнув вгору
І всі виробки розсипав.

Усі цурки попадали
Боком червоним угору,

Усі змії і утята;
А кружала, *Озавабик*,
Чорним попадали боком;
Одні тільки рибки *Киго*
Білим боком поставали...
Вийшло всього п'ять по щоту!

Усміхнувся По-Пок-Ківіс,
Згорнув виробки у миску,
Вихнув нею зручно вгору
Й перед собою розсипав.
Червоно, і біло, й чорно
На землі вони рябіли;
А між ними одна цурка,
Що звалася *Інайнівег*,
Так прямцем угору й стала.
Наче на ноги підвівся
Уродливий По-Пок-Ківіс,
Що, всміхаючись, промовив:
«П'ять десятків! Все за мною!»

Двадцять очей засвітило,
Наче у вовків голодних,
У той час, як По-Пок-Ківіс
Підвівсь і потяг із хати,
А за ним небіжчик Ягу,
Уродливий парубійка,
Ніс оленячії хутра,
Горностайові кожухи,
Пояси, намиста всякі,
Пір'я, і люльки, і зброю!

«Однеси усю ту здобич
В мій намет на Него-Воджу!» —
Згорда мовив По-Пок-Ківіс,
Пишно граючи махалом.

Від курева та від того,
Що як грав, то баламутивсь,
У його пекло у вічі,
Й радісно вбирав він в себе
Ранком свіжу прохолоду.
По лісах пташки співали,

У лугах річки дзюрчали,
І у грудях в Єнадіззі
Від радощів билось серце,
Мов вода б'є із джерела,
І співало-щебетало,
Як пташки співають в гаї.
Гордо по селу ішов він
На зорі, як світ ще тільки
Почав лупати очима,
Пишно вигравав махалом.
І з кінця в кінець село все
Він пройшов і опинився
Біля крайньої хатини,
Де проживав Гайявата.

Тихо було в тій хатині.
Із дверей ніхто не вийшов
По-Пок-Ківіса вітати,
Тільки пташки край порога,
Стрибаючи, щебетали
Та кублились у пісочку,
Вишукуючи покорму,
Та *Кагагі* на оселі
Каркав люто на все горло,
Важко крилами махав він
Та світив очима хижо.

«Видко, що нема нікого
У хатині... Пустісінько!» —
Мовив тихо По-Пок-Ківіс,
Замишляючи лихе щось...
«Нема ні тії дурепи —
Миннегаги, ані її
Господаря, ані баби.
Тут тепер роби, що схочеш!»

Ухопив він за горлянку
Ворона й почав ним,
Наче стукалом, крутити,
Потім, мов мішок з травою,
Придушив й підкинув вгору,
Щоб завис він на оселі —
На глум його господарю.
На глум задля Гайявати!

Далі увійшов у хату
І все добро господарське
Поруйнував та розкидав,
Поперевертав дном угору!
Всі казани, горшки, миски,
Хутра з бобрів й горностаїв,
Шкури з буйволів і рисів —
Поруйнував все до краю,
На глум старої Нокоміс,
На глум задля Миннегаги.

І про все байдуже, далі
Він подався у ліс. Ідучи,
Посвистом дражнив білок він,
А вони, юркі, гризучи
Жолуді, шпурляли в його
Скаларущою з верхів'я.
А як, бува, вгляде пташку —
Голосно їй заспіває.
І пташки до його радо,
Знай, щебечуть із-за листу.

З скель, що Гітчі-Гюмі
Облягли, мов сторожі ті,
Видивлявся він на море.
Вибрав там найвище місце
І уклавсь відпочивати,
Зло радіючи, що буде,
Як звернеться Гайявата.

Розвернувшися на спині
Та порозкидавши руки,
Він дрімав на самій спеці.
Унизу під ним плескалась,
Скачучи на берег, хвиля,
А вгорі над ним буяло
Високоє синє небо.
Кругом його, знай, літали
Хмарами крикливі птиці
Та так наближались близько,
Що аж крилами черкались.

Він набив їх страшну силу:
Десятками так і вергав
З скелі у кипучі хвилі
Невгавного Гітчі-Гюмі.
Тоді морська чайка *Кайошк*
Загукала що є сили:
«От нахаба По-Пок-Ківіс!
Оце він нас зводе з світу.
Де ж то брат наш, Гайявата?
Дайте йому звістку швидше!»

XVII. БІГАНИНА ЗА ПО-ПОК-КІВІСОМ

Спалахнуло страшним гнівом
В Гайявати серце в грудях,
Як повернувсь на село він;
Як побачив, що всі люди
Були отак згвалтовані;
Як учув, що то нашкодив
Той нахаба По-Пок-Ківіс.

Аж не здихне спересердя
І, стиснувши міцно зуби,
Проклинав його страшенно,
Бубонів та гув, мов шершень.
«Я уб'ю його! — промовив.—
Тільки згибать розбишаку!
Та вже, хоч би довелося
За ним гнатись на край світу
І ухоркатись страшенно,—
Все те гнів мій переможе,
Моя помста його знайде!»

Зараз він кликнув сусідів
І мерщій з ними помчався
По-Пок-Ківіса догонить
По лісах, що брався ними
Той на берег Гітчі-Гюмі.
Та його вже не було там:
Знайшлась тільки та місцина
У траві поміж кущами,
Де спочивав він й, лежачи,
Витолочив траву й квіти.

Коли зирк! — аж на *Мускоде*,
На зеленій тій долині,
Що розляглась під горою,
Забовванів По-Пок-Ківіс.
Якось нахабно рукою
Він махнув та мерщій — драла!
Гайявата навздогінку
Загукав з гори до його:
«Хоч би й на край світу гнатись
Довелося за тобою
І ухоркатись страшенно,—
Та все гнів мій переможе,
Моя помста тебе згиба!»

Через річки й через скелі,
По кущах, хащах страшенних
Мчався хитрий По-Пок-Ківіс,
Стрибав, мов та коза дика.
Аж ось взяв та й притомився
Над ставком в глухім байраці,
На тій греблі, що сторожкі
Бобри собі збудували
Через течію бігучу
Поміж плесами ясними;
Де купалось-видивлялось
Дерево у воді тихо;
Де латаття жовтим цвітом,
Гойдаючись, пишалося;
Де очерети шептались,
Хитаючись на всі боки.

Над тим плесом По-Пок-Ківіс
Став на греблі з пеньків-корчів.
Поміж ними тихесенько
Вода, знай, собі дзюрила,
А поверху ворушились
Невеличкії протічки.
З дна ставка того до греблі
Бобер виплив й задивився
Величезними очима
На несподіваного гостя.

Над тим плесом По-Пок-Ківіс
Стояв перед бобром й думав.
По ногах його дзюрили
Протічки, як срібло, ясні.
Й озвався до бобра він,
Усміхнувшись, отак мовив:
«Ой *Амико!* Мій ти друже!
Прийми мене відпочити
В твоїм захисті-хатині,
У водиці твоїй свіжій,—
Зроби ти з мене Амику!»

Помовчавши трохи, бобер
Сторожко йому одмовив:
«Стій, я з другими бобрами
Попереду пораюся».
Й, промовивши те, пустився
Каменюкою у море,
Зник в коренях чорно-бурих
Очеретів та осоту.

А над плесом По-Пок-Ківіс
Ждав бобра на хисткій греблі;
По ногах його котились
З своїм гомоном таємним
Срібло-сизії струмочки
Й з греблі бігли на каміння
І поміж ним на долині
Розливалися у плесо;
Кругом ліс стояв і тихо
Шелестів зеленим листом,
Гойдаючи довгі віти;
Крізь ті віти ясне сонце
Пробивалось й зайчиками
По землі стрибало-грало,
З тінню борюкалось-гралось.

Несміливо, поодинцю
Збирались бобри на греблі...
Ось голова заманяче,
А за нею, дивись, й друга...
Немало часу минуло,
Поки все широке плесо

Вкрили чорні гострі рильця,
Вилискуючись на сонці.

Усміхаючись лукаво,
Повернувся По-Пок-Ківіс
До бобрів з такою річчю:
«Брати мої! Як-то тихо
Та хороше у вас в хатах!
Що ви за бувалі й мудрі,
На вигадки які вдатні.
Перевернiть же хутенько
І мене в бобра, *Амику!*»

«Добре! — одказав Амика,
Цар бобрів йому так мовив.—
Поринай же з нами в воду,
Поринай у став за нами!»

Мовчки в тихий став пустився
За бобрами По-Пок-Ківіс...
Зразу чорною зробилась
І почала виблискувать
На йому уся одежа;
А хвости оті лисичі,
Що були в його на п'ятах,
В товстий чорний хвіст сплелися,
І став бобром По-Пок-Ківіс.

«Брати мої! — він озвався.—
Я бажаю бути більшим
Від усіх бобрів на світі».
«Добре,— одказав *Амика*,—
От як прибудем у хату,
У наш захист на дні ставу,—
В десять разів більшим станеш».

Отак плив попід водою
За бобрами По-Пок-Ківіс.
Бравсь по дну він, де лежали
Гілки, корчі й купи корму,
І доплив він аж до брами,
Що вела в боброву хату.

Там з ним зразу таке сталось,
Що він став і вищим, й більшим
Вдесятеро, ніж раніш був.
Всі бобри тоді до його
Замовили: «Будь же нашим
Від сього часу ватажком,
Найстаршим будь поміж нами!»

Та не довго По-Пок-Ківіс
Бавився оцим почотом:
Той бобер, що чатувати
У осоці зоставався,
Як гуконе: «Гайявата!
Он на греблі Гайявата!»

Таки поспіль за тим гуком
Донеслися з греблі гомін
Та вигукування зичне;
Чутно, щось-то тупотіло,
Хмиз лущав, вода хлющала,
Почало крутить та пінить,
І, налякані страшенно,
Бобри зразу догадались,
Що їх греблю розірвало.

Коли це як загогоне!
Повалилася оселя
На просторій їх хатині!
І крізь щілини у стелі
Заіскрило сонце в хаті.
Тоді бобри — мерщій врозтіч!
На глибиню подалися.
Один тільки По-Пок-Ківіс
Не проліз за ними в двері:
Від пихи та від покорму
Він так пузирем і взявся —
Розпух, роздавсь на всі боки.

Крізь щілини, що в оселі
Поробились, Гайявата
На його дивився і зично
Гуконув: «Ой По-Пок-Ківіс!
Дурні твої заходеньки

І твоє перевертання —
Не спасешся, По-Пок-Ківіс!»

Без жалю загамселили
Його кийки здоровенні,
Молотили, мов пшеничку,
Голову стовкли у гандзур.
І шестеро ловців ручих
Розтягли його на мірах
Та у село і помчали.
Тільки не вмер По-Пок-Ківіс,
Джібі — дух його — не згинув.

Він тіпався та метався,
Вигинався на всі боки,
Як той полог над дверима
Вигинається й лопоче,
Як задме у двері вітер.
Й знову він набрався сили,
Перевернувсь в чоловіка,
Схопивсь та і ну навтьоки —
По-Пок-Ківісом подався!

Та від очей Гайявати
Він не встиг сховатись в лісі:
Хоч як вихор По-Пок-Ківіс
Мчався затінком від сосон
Рожаїстих та гіллястих
До перерубу отого,
Що за соснами манячив
Смужкою ясного світу,
Оже як він там не крився
Під гіллям, що нахиляв їх
Та розхитував страшенно,
А проте з-під гілля він чув,
Як нагонив Гайявата
Його, мов страшенний ливень.

Засапавшись, По-Пок-Ківіс
Припинився відпочити
Перед озером широким.
По йому між маківками
Та високим очеретом,

Що купами поріс всюду,
Тихо плавали казарки.
Вони то ховались в тіні
Дерева, що поросло там,
То на сонце випливали
І виблискували пір'ям,
Здіймаючи носи вгору
Та поринаючи в воду.

«Пішнеке! — гукнув якмога
По-Пок-Ківіс.— Переверніть
Ви мене мерщій в казарку,
Тільки у саму найбільшу,
Вдесятеро більшу й дужчу,
Чим усі другі казарки!»

Тільки що вони устигли
Обернуть його в казарку,
В здоровенную казарку
Із блискучим круглим волом,
Темними двома крилами
І широким, довгим носом —
Аж тут із-за лісу виткнувсь
З криком-гуком Гайявата!

Загукали і казарки,
Здіймаючись над водою.
Табуном так і шугнули
З-під маківок й очерету
Й загукали: «По-Пок-Ківсе!
Стережись тепер якмога:
Не дивися ти на землю,
Щоб нещастя не здобути,
Лихо щоб не прилучилось!»

І завзято подалися
У далекую дорогу —
На холодну, темну північ.
Вони крились туманами
І на сонце вилітали,
Ночували й годувались
В болотах між очеретом;
А як світ — летіли далі.

Вітер з півдня помагав їм —
Попихав якраз у крила.

Коли се звідкільсь неясний
Дійшов до їх гомін й говір,
Людські речі донеслися
Із землі до їх угору —
То в селі під ними люди
Дивилися й дивувались
На оті широкі крила
В По-Пок-Ківіса-казарки:
Вони були в його ширші,
Ніж над дверима запони.

По-Пок-Ківіс чує гук той,
Чує голос Гайявати,
Чує зичний гомін Ягу
І зовсім забув наказ він
Та й зирнув згори на землю...
Де не взявсь страшенний вітер,
Як подме, крутне за крила —
Й обертом поніс на землю!

Марно він почав пручатись,
Усилковувався марно!
Вихрем летячи на землю,
Він то її вздріє зразу,
То казарок в синім небі.
Бache — наближається земля все,
Синє небо іде вгору;
Чує регіт людський, гомін,
Чує гук їх все ясніше...
Ось з очей казарки зникли,
Бache — унизу хатина
І з розгону — геп на землю!
Опукою серед люду
Мертва упала казарка.

Та лукавий його *Джібі* —
Дух його — ув одно око
Перевернув в чоловіка —
В По-Пок-Ківіса-вродливця.
Й знову він пустивсь навтьоки!

Й знову за ним у погоню
Біжить-мчиться Гайявата,
Гукаючи: «Хоч би й довго
Довелось мені ганятись,
Набратися лиха й горя,
Та все гнів мій переможе,
Моя помста тебе згиба!»

На два ступні По-Пок-Ківіс
Був тільки від Гайявати.
А це зразу як крутнеться!
Стовпом зняв угору листя,
Кіптягу поніс, мов хмару,
Та мерщій — в дупло дубове!
Перекинувсь там у змія
Та й сховавсь аж під коріння.

У три миги Гайявата
Схопив дуба в праву руку,
На скіпки строщив відразу!
Та лукавий По-Пок-Ківіс
Знову зробивсь чоловіком
І помчався, як та буря,
До Червоних Скель далеких,
Що з берега озирають
Увесь край і Гітчі-Гюму.

І Володар Скель Червоних,
Маніто могучий гір тих,
Розчинив мерщій печеру,
Розвернув страшенну прірву
І сховав від Гайявати
Його в кам'яній оселі;
Радіючи так ласкаво,
Він повів його в темноту
Своїх печер непривітних.

А на версі Гайявата
Стояв перед зачиненим ходом
В рукавицях, *Мінджікивін*.
Ними він трощив печеру,
Гукаючи на все горло:
«Одчини! Я — Гайявата!»

Та Цар Гір не одчинявся,
Не озвавсь до Гайявати
Із глухих печер безодніх,
З свого кам'яного льоху.

Тоді, знявши руки вгору,
Замолився Гайявата.
Почав викликать на поміч
Царя грому, *Аннімику*,
Та блискавки — *Вевесиму*...
Насунула ніч страшенна,
Знялась чорна вихор-буря,
Помчалась по Гітчі-Гюмі
З тих далеких Гір Громових.
Як зачув-то По-Пок-Ківіс
Страшний вибух *Аннімики*.
Як углядів, що взялися
Огнем в *Вевесими* очі,
То від страху аж затіпавсь
І, як щур той, притаївся.

Величезною стрілою
Скелю блискавка розбила.
І крізь щілину печери
Грім гогонув всередину,
Гукнув: «Де тут По-Пок-Ківіс?»
Розсипалась скеля кремнем!
І під тими кремінцями
Лежав мертвий По-Пок-Ківіс,
Уродливий *Єнадіззі*.

Та шляхетний Гайявата
Витяг духа з його тіла
І промовив: «По-Пок-Ківсе!
Ти довіку чоловіком
Вже не будеш, і ніколи
Тобі вже не доведеться,
Жартуючи, танцювати.
Зате високо у небі
Будеш плавати-літати.
Від сього часу й довіку
Буть тобі *Киню* могучим,
Бойовим орлом на світі!»

З того часу поміж людьми
Ходять всякі побрехеньки
Про вродливця *Єнадіззі*.
І як у селі зимою
Веремія загуляє,
Страшно загуде-засвище
У димарі вітер буйний,—
«То лукавий По-Пок-Ківіс
Свої танці так розводе!» —
Кажуть поміж себе люди.

XVIII. КВАЗИНДОВА СМЕРТЬ

Далеко пішла між людьми
Чутка про Квазиндовую силу:
Нема дужчого від його,
Він не знає собі рівні.
Та заздрі оті нащадки
Лихих карликів та гномів —
Злючих духів, *Пок-Уеджіс* —
Знамірились його вбити.

«Якщо цей нахаба Квазинд,
Ненависний задля всіх нас,
Буде жити на сім світі,
Все нівечити нізащо,
Аби людей дивувати,
Що то він такий силющий,—
То що буде тоді з нами?—
Базікали *Пок-Уеджіс*.—
Він потопче нас, подаве
І водяним злючим духам
Повикида, щоб пожерли».

Отак собі, лютуючи,
Розмовляли *Пок-Уеджіс*
Й намірились його вбити,
Звести з світу, щоб від його
Визволити мир навіки!

Сила Квазиндова й неміч
Була тільки в його тім'ї:
Щоб його на смерть забити,
Треба влучити у тім'я,

Та й то тільки не чим іншим,
Як шишкою із ялини,
Та ще к тому голубою.
Ніхто з умирущих в світі
Не знав про се, а карлики,
Пок-Уеджіс, знали добре,
Знали, як його згубити.

І от вони назбирали
Шишок голубих з ялини
По лісах над Таквамино.
Назбиравши, поскладали
Їх на березі високім,
Де нависли над водою
Червонії гори-скелі.
Упорались й поховались,
Ждучи ворога в залозі.

Було се у південь літом,
В саму спеку, як і вітер
Не війне, не колихнеться,
Як усе так варом й варе.
Тінь по землі не плазає —
Стоїть на одному місці.
Вода в річці ледве-ледве

Ворушиться — тихо рине.
Над водою комашня гра,
Виблискуючи на сонці,
І нестямний її лемент,
Вигукування та пісні
Серед спокою та тиші
Розлягається-гвалтує.

Якраз у ту пору Квазинд
Плив тихенько за водою
По тій сонній Таквамино.
Спускавсь човном по течії,
Омліваючи від спеки
Та куняючи навсидьки.

І нечутно, непримітно
Сону Дух, отой Непавин,

Опустивсь тоді на нього.
По гілках, що позвисали
Аж у воду, по кучерях
Плакучих беріз тихенько
Почав Непавин спускаться
З силою свойого війська,
Невидимого нікому,
Вперед усіх як найстарший.
По гілках спустивсь Непавин
Сизокрило-голубою
Стрекозою, *Деш-кво-ні-ша*,
Та й почав тихенько-тихо
Над Квазиндом тріпотіти.

Квазинд чує, щось шепоче,
Наче стиха шумлять сосни
Чи здалека море грає,
Хвилею шпує у берег.
І почув він, що по тім'ї,
Знай, гепають томагавки —
Ті сокири невидимі
Невидимих Духів Сону.

Як гепнули його вперше —
Так і обняла дрімота,
А як вдруге — від знемоги
В човен з рук весло упало;
А як зацідили втретє —
То перед ним світ покрила
Непроглядная темнота,
І заснув преміцно Квазинд.

Так і плив він за водою,
Як сліпий, сидючи в човні.
Сплючи плив по Таквамино
Поміж лісом, що, мов щітка,
Здіймав з обох боків річки,
Побіля гонких березок
Та залоги навісної,
Де засіли-затаїлись
Його вороги лихії.

Як той град, сипнули в його
Шишки голубі з ялини,
Та прямісінько у тім'я!..
«Смерть ворогу», — загукали
Що є мочі *Пок-Уеджіс*.

Похилився на бік човна
Та й шелепнув в річку Квазинд!
Головою вниз, як видра,
В воду сонную шубовснув.
А човен, задравши носа,
Один поплив геть по річці,
За водою подавсь далі.

Отак згинув дужий Квазинд.
Та не згинула, не зникла
Пам'ять про його між людьми.
І як у лісі зимою
Загуде, завиє буря
Й почне гнути та ламати
На дереві гілля в лісі,—
«Квазинд, Квазинд! — кажуть люди.—
Ото Квазинд на багаття
Збира сушник серед лісу!»

XIX. НЕСПОДІВАНІ ГОСТІ

Ніколи чубатий рябець
Не сідає серед степу
На забитого бізона
Без того, щоб на ту здобич
Й другий за ним не спустився,
А за другим в синім небі —
Дивись, вже шугає й третій...
Й незабаром усе небо
Потемніє від крил чорних
Здобичників отих хижих.

Отак і біда на світі —
Ніколи одна не ходе,
А, як кажуть, з діточками,
Тільки що одна накриє,
А за нею слідом й друга,
Наче круки оті чорні

Летять-мчаться, вчувши здобич,
Так що й ясний світ померкне
Від журби та від скорботи.

Ось на хмуру північ знову
Зима лютая вернулась.
Володар її холодний,
Пібоан, дихнув морозом —
І по річках, й по озерах
Вода кригою покрилась,
Тверда, наче камінь, стала;
Кустратою головою
Він хитнув — кура схопилась...
І все поле снігом білим
Рівно та гладенько вкрилось,
Начебто Володар Світу
Розрівняв його руками.

По лісах під ту хурдегу
Ловці на лижах бродили;
А в селі, у теплих хатах,
Жінки працювали тихо —
Хто вилущував пшеничку,
Хто дубив звірячу шкуру;
А молоді своє знали:
То бабів качали з снігу,
То наввипередки грались,
То на сковзалці ковзались.

Одного разу Нокоміс,
Як спустилась ніч на землю,
З Миннегагою сиділа
За роботою у хаті;
Дослухались вони мовчки,
Чи не йде-то Гайявата,
Що на ловах забарився?

У печі огонь палахкав,
Вигравав по їх обличчю;
Блимав по очах Нокоміс
Срібним світом, наче місяць
Розсипа своє проміння;
А на очах в Миннегаги

Відбивав червоним жаром,
Немов сонце над водою.
Дим, здіймаючись клубками,
У димар котив із печі,
А по кутках у хатині
Ворушилася темнота.

А це зразу тихесенько
Розгорнулася запона,
Що висіла над дверима;
В печі огонь знявся вгору,
Дужче дим заклуботався...
І дві постаті жіночі
Разом уступили в хату.
Не здоровкаючись, мовчки
Перебігли через хату
Геть в далекий куток темний
І там сіли й притаїлись.

По обличчю, по одежі
Видко, що з чужого краю.
Бліді та сумні обидві,
Немов та журба німая.
Тіпаючись, мов померзли,
Вони із кутка дивились.

Чи то вітер опівночі
В димарі завив страшенно?
Чи сова та, *Куку-кугу*,
Застогнала серед лісу?
То серед тії німоти
Почувся з темноти голос:
«Ми людей померших душі.
Оце встали з домовини
І до вас прийшли з *Поніму* —
З того світу причвалали».

Швидко з ловів повернувся
Гайявата в свою хату,
Закиданий увесь снігом,
Із оленем за плечима.
Скида мерщій з плечей здобич
І кладе перед ногами

У любої Миннегаги,
Та глянула — і їй здався
Гайявата іще кращим,
Ніж тоді, як він за нею
Притопався до Дакотів
І так само, як тепера,
Приніс оленя до неї,
Щоб думки свої повідать
Про своє палке кохання.

Коли ж набік повернувся
Та углядів невідомок,
Що в куточку притаїлись,
То про себе так промовив:
«Хто такі це? Ну, та й дивні
Які в Миннегаги гості!»
Оже не спитав, звідкіля,
Тільки як слід привітався
Та попрохав не цуратись
Його хати, хліба й солі.

Не одмовили ні словом
На те йому бліді гості;
А як подали вечерять,
Як розчинили оленя,
То з кутка вони схопились
Й мерщій потягли до себе
Найситнішую частину,
Що призначив Гайявата
Задля жінки — Миннегаги.
Не питаючи, схопили
І, як ті голодні звірі,
Похламкали та і знову
У куток собі забились.

Промовчала Миннегага,
Промовчав і Гайявата,
Мовчала й стара Нокоміс,
Хоч би видали очима,
Що вони тим образились.
Одно тільки Миннегага,
Зітхнувши, сказала тихо:
«Вони нещасні, голодні!»

Не один раз в небі зорі
Загорялись й погасали;
Не один день темна нічка
Світ темнотою вкривала,
Як вкривають сніги землю,
Обсипаючись з соснини.
День у день сиділи мовчки
Оті бліді гості в хаті,
Ніччю — хоч і у негоду —
Ще вони у ліс ходили
Назбирать шишок соснових
Та гілок, щоб протопити;
А як тільки розвиднялось,
То мерщій ховались в хату.

І як тільки повертався
З ловів Гайявата в хату,
Як вечерю подавали
І розчиняли оленя,—
Бліді гості з кутка свого
Мерщій кидались до столу
Й, не питаючи ні в кого,
Тягли до себе найкращу,
Найситнішую частину,
Що призначав Гайявата
Задля жінки Миннегаги,
Мерщій її укладали
І знову в куток ховались.

Та за се їх не докоряв
І поглядом Гайявата;
Ніколи стара Нокоміс
Чого-небудь не сказала,
І молода Миннегага
Не ремствувала ніколи;
Всі вони терпіли мовчки,
Щоб святого гостювання
Не порушити як-небудь
Ані поглядом, ні словом!

От якось раз опівночі,
Як у печі догоряло
Й червоний світ ледве блимав

Серед темноти в хатині,—
Чує чуткий Гайявата,
Що зітхає щось так важко,
А далі почало плакать.

Звівсь з ліжка він обережно,
З бізонового спустивсь хутра
Й, одгорнувши геть рукою
Над своїм ліжком запону
Із оленячих линтварів,—
Він побачив, що то Тіні —
Його гості — так зітхають
Й гірко плачуть опівночі.

І озвався Гайявата:
«Гостійки! Яке вас горе
Несподіване спіткало,
Що так плачете ви гірко?
Чи Нокоміс ненароком
Вас, бува, не образила?
Або, може, не вгодила
Чим-небудь вам Миннегага?»

Тіні помовкли відразу,
Перестали голосити
І промовили тихенько:
«Ми людей померших душі,
Що колись жили із вами;
Ми прийшли до вас з *Поніму* —
З сторони, що на тім світі,
Щоб вас вивідать й навчити.

Лемент горя досягає
До нас у блаженні краї —
То живі до себе кличуть
Тих, що колись поховали;
Мучать їх журбою, слізьми,
То й вернулись ми на землю.
Тільки тут дознались швидко,
Що усім чужі ми стали,
Що усім ми — тільки клопіт:
Нема місця нам на світі!
Не повернеться ніколи
Вже померший з домовини!

Пам'ятай це, Гайявато,
Й накажи ти усім людям,
Щоб з сього часу й довіку
Своїм плачем не журили
Тих, що пішли до *Поніму*,
До нас, у Краї Блаженні.

Хай не кладуть в домовину
Нічогісінько важкого —
Ані хутра, ні закрасів,
Ні казанів, мисок з глини,—
Бо та вага муче душу.
Дайте трохи їстівного
Та огню в далекий шлях їх.

За чотири дні та ночі
Доходе душа на той світ
У ту сторону *Поніму*.
От через се й ви повинні
Поспіль аж чотири ночі
На могилах умерущих
Огнище палить невгасне,
Щоб бачили мертві душі,
Куди-то їм простувати;
Чи ночувать доведеться,
То щоб видко, де лягати.

А тепер прощай навіки,
Наш шляхетний Гайявато!
Не мало ми спокушали
Тут тебе і довго-довго
Випробували терпець твій,
Та ти завжди був однакий:
Духом міцний і шляхетний!
Не кволій же, Гайявато,
Не занепадай душею,
Бо чекають тебе гірші
Бороття та вивіряння!»

Зробилося темно в хаті
Після того, й Гайявата
Почув — щось зашаруділо,
Немов шамотить одежа.

Почув, що хтось-то запону
Над дверима геть одкинув;
Заблищали зорі в небі
І холодом та морозом
Подихнуло на всю хату,
І вже більше він не бачив
Отих душ смутних та блідих,
Гостей з Сторони *Поніму*,
З далекого того світу.

XX. ГОЛОД

Ой зимо! Непевний холод
Та пекучії морози!
По річках та по озерах
Крига, знай, одно товстіша;
По степах та по долинах
Нагортає снігу купи;
Кругом села все страшніше
Гуде лісом завірюха!

Ледве-ледве ловець з хати,
Що замело усю снігом,
Видереться в ліс на лови
В рукавицях та на лижах,
Марно броде він по лісу,
Марно шука, що убити,
Не видко ні птиць, ні звіра!
Хоч би слід знайти — де олень
Чи *Вабассо* походили!
Страшний, як мара кустрата,
Ліс блискучий та пустельний...
І від голоду, позбувши
Памороки, ловець падав,
Гинув у снігу глибокім.

Ой могучий *Бюкадевин*,
Царю голоду страшного!
Ой непевний *Акозивин*,
Трясці людської володар!
Ой страшний, мовчазний *Погок!*
Непомірні людські муки,
Плач дітей, жіночий лемент!

Всю зажуреную землю
Знівечили пошесть, голод;
Само небо і повітря
Від голоду аж зів'яло;
І горіли в небі зорі,
Як вовків голодних очі!

Знову до Гайявати у хату
Прибуло два постояльці.
Так само, як перші гості,
Не вітаючись, вступили.
Сумні-сумні та мовчазні
Ввійшли вони в його хату,
Коло Миннегаги сіли,
Не зводячи й на хвилину
З неї очей своїх лютих.

Перший обізвався: «Бачиш?
Оце тобі Бюкадевин!»
Другий теж промовив: «Бачиш?
Коло тебе *Акозивин!*»
Від поглядів їх та мови
Затіпалось з переляку
Серденько у Миннегаги.
Мовчки, як сніп, повалилась
Вона на ліжко обличчям.
І тремтіла, і нудилась,
То від холоду дубіла,
То уся огнем палала
Від очей, речей страшних їх.

Наче божевільний, кинувсь
В ліс на лижах Гайявата:
Зуби зціпивши, а в серці
Несучи журбу нестямну,
Поспішав він якомога.
Піт із лоба котив градом,
Виступав та ізмерзався.

В теплій із линтварів свиті,
В рукавицях, *Мінджікивін*,
З напруженим в руках луком,
З стрілочницею на спині —

Він все мчався далі-далі
По лісах глухих, пустельних.

«Гітчі-Маніто! — гукнув він,
Звівши в небо сумні очі.—
Зарятуй ти нас, могучий.
Дай нам їжі, бо загинем!
Їжі пошли Миннегазі,
Умирає Миннегага!»

Гучно-зично в німих нетрях,
У хащах безкраїх бору
Отой лемент розкотився!
Та ніхто не обізвався,
Тільки луна сумно-сумно
Навкруги заголосила:
«Миннегага! Миннегага!»

Аж до смерку самотою
Він бродив в сумному лісі,
Серед його хащів темних,
Де колись-то поруч з нею,
З Миннегагою любою,
Він вертався від Дакотів.
Яка їм була весела
В ті часи ота дорога:
Квітки пахощі здіймали,
Щебетали пташки в лісі,
Сяли протічки на сонці.
І мовляла Миннегага
До його тоді так любо:
«Я піду з тобою, милий!»

А тепер отам, у хаті,
Біля Нокоміс старої,
Побіля гостей мовчазних,
Що здобичі дожидали,
Металася перед смертю,
Умирала Миннегага.

«Чуєш? — зопалу гукала.—
Чуєш, як гудуть далеко
Водопади Миннегаги?
То він кличе мене, нене!»

«Ні, моя дитино,— сумно
Одказала їй Нокоміс,—
То у лісі гуде вітер!»
«Подивися,— каже далі
До Нокоміс Миннегага,—
Он мій батько! Самотою
Він стоїть й кива на мене
З рідної мені хатини!»

«Ні, моя дитино,— сумно
Їй одказує Нокоміс,—
То дим знявся та киває!»

«Ох! — гукнула Миннегага.—
То Погока люті очі
Засвітили у темноті;
То він мені здавив руки
У своїй холодній жмені...
Гайявато! Гайявато!»

Безталанний Гайявата,
Хоч від хати був далеко,
Та крізь ліс і через гори
Почув отой страшний вигук,
Сумний голос Миннегаги,
Що нестямно викликала:
«Гайявато! Гайявато!»
По долинах, по заметах,
Попід гіллям білих сосон,
Що від снігу позвисало,
Він вертав мерщій додому,
Зажурений та похмурий.
І почув він, як тужила
Стара Нокоміс у хаті:
«Горе мені, тяжке горе!
Краще б мені, старій, вмерти,
Лягти в темну домовину!
Горе мені! Тяжке горе!»

А як вскочив він у хату,
То побачив, що Нокоміс
Від плачу уся тремтіла;
Як же уздрів Миннегагу

Недвижиму на ліжкові,
То так страшно з горя скрикнув,
Що у небі ясні зорі
Затіпалися від крику,
А ліси, стогнучи важко,
Захитались аж до корня!

Потім тихо, мовчазливо
На ліжко він опустився,
Сів в ногах її холодних,
В тих ногах, що вже ніколи
Не підуть за ним нікуди,
Що ніколи вже із хати
Не вийдуть йому назустріч.

Він закрив лице руками
І сім днів, сім довгих нічок
Так просидів нерухомо,
Неначе закаменілий,
Коло ліжка, не знаючи —
Чи день стоїть, чи ніч темна.

Після того прощалися.
Вирили могилу в лісі,
У глухім та темнім бору
Під цикутою сумною.
Обгорнули Миннегагу
В біле хутро з горностаю,
Положили в темну яму,
Загорнули зверху снігом,
Наче білим горностаєм,
Й попрощалися із нею.

А як зайшло ясне сонце,
На могилі запалили
Огнище з гілок соснових,
Щоб душі чотири ночі
Шлях освічувало довгий,
Що веде в Краї Блаженних.
З хати бачив Гайявата,
Як те огнище палало,
Освічуючи з-під низу
Чорнеє гілля цикути.

І не раз за довгу нічку
Підводився Гайявата
На ліжку отім самотнім,
Де колись відпочивала
Його мила Миннегага,
І, підвівшись, край порога
Сторожив, щоб не погасло
Огнище, щоб у темноті
Її душа не зосталась.

«Ой прощай, прощай! — сказав він.—
Ой прощай, моя дружино!
Я з тобою своє серце
Поховав все, Миннегаго!
Вся душа моя бажає
Полетіти за тобою!
Не приходь і не вертайся
Ти до нас на працю тяжку,
На гірке наше страждання,
Де від голоду й хвороби
Душа скніє, болить тіло!
Швидко я свою роботу
Тут скінчу й не забарюся
Побачитися з тобою
В царстві ясного *Поніма*,
Де царствує життя вічне!»

XXI. СЛІД БІЛОГО

У долині, біля річки,
Товсто кригою покритої,
Стоїть хата, в тій хатині
Сидів дід, старий, суворий.
Білоє його волосся,
Наче кучугура снігу,
Так всі плечі й вистилало;
А з білої шкури свита,
Що звалася *Вобивайон*,
Вся була дірками вкрита.
У печі його багаття
Ледве-ледве тільки тліло.
І від холоду тремтів він.
А надворі таке било —
Світа білого не видно!

І дід, сидячи у хаті,
Дослухався, як-то свище
Та реве надворі буря,
Як вона гуде у лісі.

Угілля в печі, покрившись
Білим попелом, вже гасло,
Як у хату непримітно
Увійшов юнака бравий.
На щоках у його грає,
Наче жар, червона краска,
Очі добрі так і сяють,
Як повесні в небі зорі,
А на чолі зеленіє
Із пахучих трав віночок.
Усміхаючись ласкаво,
Він з квітками ввійшов в хату,
І пішла солодка пахощ
Від квіток його по хаті!

«Ой мій сину! — дід озвався.—
Дуже ти своїм приходом
Звеселив мене, старого!
Сідай сюди, на рогожку,
Ближче до мого багаття,
Разом дожидатимемо світу,
Ти мені розкажеш, сину,
Де бував і що де бачив,
А я тобі: за вік довгий
Не одно зчинив я диво!»

Тут він витяг Люльку Миру,
Стару, всім надивовижу.
Люлька в його із каменю
Червоного так і горить,
А чубук — з очеретини,
Оздоблений добре пір'ям.
Натоптав він кори в люльку,
Положив углину зверху,
Подав гостеві своєму
І почав йому казати:

«Тільки дихну я на землю...
Один раз тільки дихну я —

Так і вкриє річки крига,
Вся вода закаменіє!»

Юнак усміхнувсь й одмовив:
«А як я дихну на землю,
Один раз дихну на неї,—
То квітками вся долина
Так і встелиться відразу,
Вода у річках заплеще!»

«А як я хитну ізо зла
Білим волосом,— дід мовив
Намурмосившись і геть-то,—
Усю землю сніг покриє,
Листя з дерева попада,
Побіліє та й погине;
Із річок, болот, лиманів
Знімуться гуски, лелеки
Та й чкурнуть мерщій у вирій.
Де б я тільки не з'явився —
Вся звірота лісовая
Мерщій тіка у берлоги;
Земля робиться, як кремінь!»

«А як я мотну волоссям,—
Юнак мовив, усміхнувшись,—
То пороснуть дощі теплі
На поля і на долинах,
Землю вкриють квіти й трави;
На озера та болота
Гуси й лелеки прибудуть,
Ластівочка зачеркає,
Защебечуть пташки в лісі...
Де б я тільки не з'явився —
Луг замає квіточками,
Ліс заспіва-защебече,
Листя дерево вквітчає».

Отак вони розмовляли,
А поки минула нічка.
Ось з далеких країв Східню,
З срібних палаців чудових,
Блискуче, як той вояка,

Розмальований червоно,—
Сонце випливло й мовляло:
«Подивіться: ось вам *Гізіс*,
Я — великий *Гізіс*, сонце!»

Занімів старий відразу.
Від землі теплом шугнуло;
Над хатою заспівали
Втішна *Печі* і *Овейса;*
Річка в долині заграла;
Пахощами трав зелених
Понесло з долин на хату...
І при сонячному світі
Гість отой, що звався *Сегвон*,
А по-нашому — весною,
Очевидячки побачив
Дідове обличчя зблідле
І дізнавсь, що то з зимою
Він зустрівся та балакав,
Бо то й справді був *Пібоан*,—
Так зима в краях тих звалась.

По щоках в старого бігли,
Наче повесні протічки,
Патьоками теплі сльози,
А сам він усе зменшався.
Як сонечко геть угріло —
Він розтавав, паром брався
Та водою в землю входив.
І *Сегвон* серед хатини,
Там, де ніччю мокре гілля
В печі тліло та курилось,—
Забачив, як забриніла
Перша весняная квітка —
«*Слід Білого*». По-їхньому ж
Вона звалась *Мискодітом*.

Отак на північ холодну,
Після морозів пекучих,
Знову прийшла весна красна,
Принесла квітки та трави,
Нагнала пташок із півдня.

За вітром, неначе стріли,
Величезні стріли в пір'ях,
Мчались в небі табунами
Лебеді й перекликались,
Летячи, неначе люди;
Далі — одна за другою
Ключем довгим — пливли гуси,
І той ключ, немов вервечка,
Що урвалася на луці,
Вигинався на всі боки;
А за ними — поодинцю
Чи то парами — високо,
Аж під небом, норці мчались,
Висвистуючи крилами;
Вернулася на болота
Мушкодаза і *Шух-шух-га*.

По лісах та по долинах
Співала Овейса сиза,
А над селом по оселях
Опечі червоногрудий
Щебетав та заливався;
Під густим сосновим гіллям
Турчав голуб той — *Омімі*,—
Й, приглушений тяжким горем
Та від журби занімілий,
Почув вперше Гайявата
Те веселе щебетання.
І, почувши, тихо вийшов
На поріг з сумної хати,
Милуючись сонцем ясним
Та красою землі й неба.

Із далекої мандрівки
В краї Вебона, на Східень,
Звідки сонечко приходе,—
Повернувся тоді саме
Старий Ягу, і багато
Він новин приніс з собою.

Всі ізбіглися селяни
Почуть, що казати буде
Він про свої походеньки.

І, слухаючи, мовляли:
«Ну, це справді-таки Ягу!
Де кому другому бачить
Отакі дива на світі?»

А він плів, що бачив море
Забільше від Гітчі-Гюмі;
Як полин, вода в тім морі,
Така гірка, що не може
Ніхто води тії пити.
Тут всі жінки й чоловіки
Зглянулись одно на 'дного,
Усміхнулись і тихенько
Зашептались: «Ото брехні!
Ну,— мовили,— це все брехні!»

«На тім морі,— вів він далі,—
Плив такий крилатий човен,—
Більше он від того лугу,
Вище старих сосон буде!»
Знову тут старі й юнаки
Зглянулися неймовірно,
Усміхнулися й сказали:
«Ну, сьому-то мало віри!»

«З середини того човна,—
Розказував далі Ягу,—
Як вибухне грім страшенний,
Щоб-то Ягу привітати,
А за громом — блискавиці».
Тут всі жінки й чоловіки
Від реготу й покотились:
«Оце,— мовляли,— так казка!»

«У тім човні,— казав Ягу,—
Пливли люди. Налічив я
Сотню цілую лицарства.
І обличчя у людей тих
Викрашено в білу краску,
А борода й підборіддя
Густо заросло волоссям».
Після цього всі над Ягу
Розпочали насміхатись,

Загули, заклекотіли,
Мов граки, загвалтували,
Мов закаркало вороння...
«Ну! — регочучи, гукали.—
Хто ж таки цьому повіре?»

Один тільки Гайявата
Від того не реготався,
Він на глум отой суворо
До реготунів промовив:
«Ягу усе правду каже.
Мені самому вбачались
Такі самі привиденьки.
Бачив я крилатий човен,
Бачив я і білолицих,
Бородатих чужоземців
Із далеких країв Східню,
З яскравого того ранку.

Гітчі-Маніто могучий,
Наш великий Будовничий,
Дає через їх накази,
Засила нам заповіти.
Де вони живуть — повсюду
Роєм носяться там *Амо* —
Такі бджоли, що мед носять;
Де ступнуть вони ногами,
То з-під ступня виростає
«Слід Білого» — дивна квітка,
Що зоветься *Мискодітом.*

Як вони до нас прибудуть,
Ми повинні їх ласкаво
Привітати, мов братів тих.
Про це мені, як з'являвся,
Наказав наш Будовничий —
Гітчі-Маніто могучий.

Він в тих дивних привиденьках
Показав — і що ще буде,
Що нас жде,— таємні дива!
Бачив я велику силу
Людей, нам ще невідомих,

Що з Заходу, мов ті хмари,
Насували в краї наші.
Не одна була в їх мова,
Та однаково в їх серце
Билось в грудях і кипіла
Невсипущая їх праця:
Гупали сокири в лісі,
Луки селами вкривались,
По річках та по озерах
Плавали човни крилаті,
Несли грім та блискавиці.

А далі передо мною
Ішли страшні привиденьки,
Мов з туману виринали:
Бачив я, як наші люди,
Занехаявши наказ мій,
Почали ворогувати,
Знялись одно на другого
І гинули серед січі...
Бачив, як ті, що зостались
Ще в живих, мерщій навтьоки
Подались на Захід, далі —
Без ладу, неначе хмари,
Що розбив їх вітер буйний,
Як сухеє листя в бурю!»

XXII. КІНЕЦЬ

Край берега Гітчі-Гюмі —
Великого того моря —
Гайявата літнім ранком
Стояв в хаті на порозі,
Наче чогось дожидався.

Літній ранок був погожий,
І земля у холодочку
Наче мліла вся від щастя,
А над нею, на тім боці,
Де лягає сонце спати,
Понад лісом, у промінні
Грали роєм бджоли, *Амо*,
І гули в блискучім світі.

Блакитноє небо сяло,
І на морі було тихо,
Хіба, бува, з води *Нама*
Виплигне та бризне вгору
Й заіскрить увесь від сонця.
На березі ліс зелений
Геть здіймався над водою,
Видивляючись на себе
Верхів'ям своїм високим,
Що у воді відбивалось,
Наче в дзеркалі ясному.

Ясний погляд в Гайявати;
Сум його обличчя кинув —
Зник, як туман той від сонця,
Як зника темнота ночі,
Розходиться перед світом.
Він так весело всміхався,
Так радів та був щасливий,
Наче той, хто вже допевнивсь,
Що укоїтись повинно,
Й, дожидаючи, стояв він
На порозі біля хати.

Він підняв до сонця руки,
Розгорнув свої долоні,
Й поміж пальцями світ з тінню
По його обличчю грали,
Бігали по голих плечах,—
Так проміння через листя
Освічує часом дуба.

По воді — ген-ген далеко —
Щось таке летіло біле,
Щось пливло і миготіло
В сизому тумані ранку,
То угору підіймалось,
То униз шугало хутко
І все більше наближалось.

Чи то там літа Шух-шух-га?
Чи поринає гагара?
А чи пливе баба-птиця?

Чи то ота *Во-би-вава* —
Біла гуска — отрушує
Воду з пір'я та із шиї?

Ні, не гуска, не лелека,
Не норець, не баба-птиця
По воді пливе й мигоче
В сизому тумані ранку;
А березовий то човен,
Виблискуючи на сонці,
То пірне, то знову вирне;
То учитель білолицих,
Їх пророк в одежі чорній,
По воді з поводарями,
З товариством своїм їде.

І геть знявши вгору руки,
Щоб повідать їм, що радий,—
Ждав їх славний Гайявата,
Усміхаючись ласкаво.
Ждав, аж поки-то їх човен
До берега не пристане,
Не засичить в піску білім
І учитель білолицих
З човна не вийде на берег.

А як зовсім пристав човен,
Гайявата, радий, зично
Отак до гостей озвався:
«Щасливий день, чужоземці,
В який ви до нас пристали!
Усе село наше жде вас,
Задля вас всі хати — настіж!

Ще ніколи отак пишно
Не вбирали землю квіти,
В високому небі сонце
Ще ніколи так не сяло,
Як в цей день, коли до нас ви
Прибули з країв Заходу!

Ніколи Велике Море
Ще не було таке тихе,

Таке ясне та захисне
Від обмілі й каменюччя,—
Тим шляхом, де плив ваш човен,
Припонів тепер немає!

Наш тютюн не був ніколи
Таким запашним та любим;
Поля ще не зеленіли
Так ніколи, як сьогодні,
Коли ви з країв далеких
Добралися в село наше!»

А учитель білолицих,
Їх пророк в одежі чорній,
На сю річ отак одмовив:
«Мир на тебе, Гайявато!
Мир на твою рідну землю!
Мир молитви, опрощення,
Мир Христа й Святої Діви!»

Й дуже радий Гайявата
Повів гостей в свою хату,
Посадив їх на линтварях
З горностаїв та бізонів,
А Нокоміс подавала
Страву у мисках з берези,
У липових кухлях воду
І *Поквану* — Люльку Миру.

Всі пророки, *Джосакіди*,
І всі знахарі, *Вебіни*,
Лікарі недужих, *Міди*,
Все лицарство із дідами
Перед хатою зійшлося,
Щоб гостей тих привітати.
Край порога вони колом
На землі всі посідали
І курили люльки мовчки;
А як до їх вийшли з хати
Оті гості, то озвались:
«Дуже раді, наше браття,
Ми тому, що нас провідать
Ви прийшли з країв далеких,
З сторони, де сонце сходе!»

І учитель білолиців,
Повернувшись до народу,
Почав казать, що прийшов він
У їх сторону повідать
Про святу Марію-діву
Та божого її Сина.
Розказав, як він колись-то
До людей зійшов на землю,
Як він пісникав, молився,
Чому навчав та як жили —
Богом проклятії люди —
Його на хресті розп'яли;
Як він воскрес в домовині,
Знов ходив з учениками
І вознісся як на небо.

І народ йому одмовив:
«Пильно слухали ми все те,
Що ти казав,— мудрі речі!
Подумати про їх треба...
Дуже раді, наше браття,
Ми тому, що нас провідать
Ви прийшли з країв далеких,
З сторони, де сонце сходе!»

Й, попрощавшись, розійшлися
Кожний до своєї хати
І розказували дома
Парубкам й всьому жіноцтву,
Що до їх Володар Світу
Наслав гостей аж із Східня.

Настав південь; від пекоти
Аж дихати було важко;
Сонні сосни ледве-ледве
За хатами шепотілись;
На піщаний берег хвиля
Зліньки котилася тихо;
Сюрчав коньок, *По-Пок-кіна*,
Й забезпечені від спеки,
В Гайяватиній хатині
Спочивали його гості.

Стиха вечір наближався,
Холодок несучи любий;
Сонце грало та метало
Свої гострі довгі стріли,
Пронизуючи ліс темний,
Заглядало в його нетрі,
Тайники всі озирало —
А все в Гайяватиній хатині
Спочивали його гості.

З м'яких шкур знявсь Гайявата
Й почав прощатись з Нокоміс,
Пошепки почав казати,
Щоб гостей не розбудити:
«Я йду тепер, моя нене,
У далекую дорогу,
Подамсь я туди — на Захід,
До *Кивайдина*, в край рідний;
А гостей моїх на тебе,
Моя нене, покидаю.
Бережи та забезпеч їх
Від страху та недовір'я,
Від журби тії лихої;
Щоб у моїй власній хаті
Їм було, як в себе дома,—
І хліб-сіль, і захист тихий».

Се промовивши, покинув
Свою батьківську хатину
І подавсь в село прощатись
Із усім своїм народом;
А прощаючись, казав він
Отакі народу речі:

«Я виходжу, мої рідні,
У далекую дорогу!
Скільки мине літ та зим тих,
Поки знову стрінусь з вами?
Кидаю гостей моїх вам
У своїй хатині рідній.
Слухайте, чому навчати
Доброму вони вас будуть,
Слухайте їх мудрі речі,

Бо то їх Володар Світу
Наслав нам з ясного краю!»

На березі Гайявата
Повернувся на прощання.
На блискучі хвилі човен
Він із берега посунув
Обережно по пісочку
Та й зіпхнув його на воду...
«Ну, на Захід!» — тихо мовив
І пустивсь в далекі краї.

Червоно сідало сонце,
Хмари й небо запалило,
Немовби степи горіли.
Його слід по Гітчі-Гюмі
Довгим огняним протічком
Геть поcлавсь, пливучи тихо
Все на захід та на захід.
По йому в червоній зорі,
У тій млі жовто-гарячій,
Плив на захід Гайявата.

А з берега народ довго
Навзірці його проводив,
Дивився, як його той човен
Піднімавсь високо в небо
Отим червоним протічком
І ховався у тумані,
Наче місяць-перекроя
Ізникав тихенько-тихо
Серед мли вечорової.

Тоді всі йому гукнули:
«Прощай, прощай, Гайявато,
Прощавай навіки-вічні!»
Зашуміли в лісах нетрі,
Ліс зітхнув, й по йому важко
З гущавини пронеслося:
«Прощай, прощай, Гайявато!»
Зично стрибнула на берег
Пінява сердита хвиля,
Вдарилась й заголосила,

Простогнавши важко-важко:
«Прощай, прощай, Гайявато!»
А *Шух-шух-га* на болоті
Заквилила сумно-сумно:
«Прощай, прощай, Гайявато!»

Отак у вечірній зорі,
У червоному заході
Зник навіки Гайявата.
До *Кивайдина* подавсь він,
Поплив у краї *Поніма*,
Аж до Островів Блаженних —
В царство вічне, де немає
Ні страждання, ані смерті.

1899—1900 р.

СТАТТІ, ПРОМОВИ

В ДОРОГУ!

ЗАМІСТЬ ПЕРЕДМОВИ

I

Ти до мене приходила вранці і ввечері, Сестро-співухо!.. Молодий та палкий тоді був я. Все мені кидалось в вічі, западало на думку: і твоє личко свіже та красне, і твоє вбрання пишне та рясне.

Не квітка рожева, розпускаючись ранком, красувалась і брала на себе мої здивовані очі — то ти між гадками моїми зоріла своєю красою. Не килим цвітний та шовковий, не грядка квіток у садочку — то рясні та пишні убори обгортали тебе, моє диво!

А пізньої ночі, як усе затихне й обляже, як сон почина закривати мої натомлені очі, а чудні марева заснують у темряві, лякаючи острахом душу,— невидимкою ти прилітала до мене, чиста та ясна, на своїх легесеньких крилах.

Ти опускалась на землю... Тихо підкрадалась до моєї оселі... Нишком пробиралась в убогу хатину... Так потай від матері і людей прокрадається мила на любу розмову з коханцем.

Боязко ти підступала до мене — ледве шамотіли рясні твої збори. Ти щось мені шепотала тихенько... Від того шелесту й шепоту кидалось моє злякане серце і,— розбуркані, наче спросоння,— здіймались у йому невідомі й чудні почування.

Ти прихилялась до мене... Радість світилася у твоїх очах; вітання весни-чарівниці грало на твоїм личку; щастя пори молодої тхнуло з палкого дихання... І які-то рожеві надії обхоплювали тоді молоду мою душу! Які прудкії гадки здіймалися вгору і заносились геть аж за хмари!

Я приникав до твого лона — слухав, як билося серце... В чудних перебоях його вчувались мені заводи перших пі-

сень... В гомоні слів твоїх любих я чув шепотання коханців... В шелесті тихім одежі — їх поцілунки, обійми... І моя роздрочена думка все те складала в якісь божевільні пісні про любощі, про долю та волю, про безкраї заміри й надії!

II

Минули ті роки щасливі... Весно-чарівнице! Де ти їх поділа, куди ти замчала від мене?.. Втомилося серце від бур та негоди, довідавшись першої зради... Меркнути стали ясні надії. Буйні гадки почали осідати на землю. Доносився лемент з рідного краю... Я кинувсь-жахнувся... Сестро кохана! Де твої веснянки молодії?

Нема їх — минули... А чий же то голос здалека доходе до мене? Чия довга та жалісна пісня голосе? То ти мене, Сестро, задумала втішити піснею горя людського — журбою мого безталанного краю.

Ось він увесь перед нами... Літа за літами минають, віки за віками проходять — неволя та кривда панує, а доля, знай, плаче-голосить, все правди у господа просить: не дає заснуть козакові!

Носить вона скрізь небораку: по широких степах, на конях баских — на безвідді та спеці; по глибоких морях — на човнах-байдаках, у кипучій та пінявій хвилі; і у січі завзятій-палкій полива його кров'ю людською.

І ти всюди за ним... Невидимою тінню чи страшною марою носишся там, де тебе вороги і не ждали... Закликаєш людей на криваву розправу за обкрадений край, за поламану правду та віру святу, за братерство та волю.

Обізвались непрохідні бори, одкликнулись яри та діброви, і безкраї степи одгукнулись... Піднялось догори бойове знамено... Захитався бунчук у ворожих руках і схилився... Підлетіла ти бистрокрилим орлом і вхопила його в малосилії руки... «Ось він — дивіться!» — скрикнула ти, підіймаючи високо вгору.

Забили в литаври гучні; заграли козацькії сурми... Загула-загукала лицарська слава над Дніпром аж до синього моря... «Та не буде жида, та не буде ляха!..» — гукала. Навіщо?.. Для чого?.. «Рано прийшли ми!» — промовила жалібно ти — і перекинула бунчук до сусіди...

III

Не той тепер став я... Молодеє завзяття підкосило лихо та невдачі; високі заміри зламало життя й потрощило; гарячеє серце втратило багато сили й запалу... Зневірилось все мені в світі — і те недовір'я, мов шашіль, наскрізь проточує мою немічну душу... Постарів я та зубожів, як і край мій убогий.

Сестро убогих! де ти? Куди ти замчалась від мене? По яких сторонах, по далеких краях ходиш-блукаєш?.. Прийди! Хоч на часину прилинь! Руку в недузі подай і поможи нам знайти стежку в забутий наш край!

Довго ми — ой, як-то ще довго! — тинялись в чужій стороні, пестили думки чужі, співали пісні не свої... Чи не пора нам завернути додому?

І ти, моя доле слухняна, послухалась побратима старого: ти знову зо мною, знов коло мене... Де ж твої, Сестро, блискучі та пишні убори? Де краса молода твоя ділась?.. Де твій голос дзвінкий та приязний?..

В простій, старенькій спідниці, згорблена-зморщена, як та бабуся, ти підступаєш до мене... Личенько зсушене, мов та оцвівшая квітка; голос — наче листя сухе шелестить восени, опадаючи тихо додолу... Чи все те пожерла чужа сторона, чи тяжке лихоліття забрало?..

Ти прихилилася до мого уха... Шепчеш мені слово надії... Глибоко запада в мою душу те слово! Серце як не вискочить в грудях: віра в йому оживає на іншую, кращую долю, а роздрочена думка, знай, вимахує крила, щоб залетіти за хмари... Годі, дурисвітко! Опустися на землю, гаразд подивись кругом себе!

Як у чистій та тихій воді одбиваються гори й долини, так в твоїх очах мені видніється світ увесь... Бачу я нелюдську людей жизність та муки голодного брата, безпомочні сльози вдови, плач малих діточок, зраду своїх і чужих, муки пропащих надій, лихої долі заміри... Буде! Дай одпочити моїм втомленим очам!

IV

Чую я, чую, Сестро-співухо, як ти голосиш... Та ба! Ніхто тебе слухать не хоче... Не диво, якби то було серед лісу, старого столітнього бору, темного та непрохідного, чи серед моря безкрайого та безвидного, або серед пущ та нетр непролазних, а то — серед людей!..

Ми одинокі з тобою... Блукавши по світу широкім, своїх розгубили, а чужих не придбали... Землякам, бач, не рідні наші найкращі бажання, не свої наші святії надії, для чужих ми недовірками стали...

Хто ж нашу пісню-голосіння послуха? Хто до нас серцем приникне? Кому нам сповірить журбу нашу й сльози?.. Чи не тим гречкосіям убогим, орачам неосвітним та темним, що й мення позбулись у своєму рідному краї?.. Чи до кого нам тепер повернутись?

Сонечко красне з високого неба поглядає на землю. Світить однаково на лихих і на добрих, живить і гріє кожну билину... Є йому доволі роботи! Місяць, прокравшись крізь густі віти, зирне на нас оком холодним — і покотиться геть собі далі... Він поспіша за прудкою землею! Боязка зірка виткнеться з хмари — і з переляку погасне... Вітрець повійне — зашумить, зашепоче... Хто розбере їх тихую мову?! А люди? Їм за гармидером ніколи слухати нашої пісні!

«Рано ми вийшли на поле жати, рано й пісень заспівали!» — утішаєш ти мене, Сестро, щоб заспокоїти хоч трохи моє розраджене серце... Що ж нам зосталось: прокльони складати чи плакатись на гірке безталання?.. Шкода заходу, Сестро! Наші прокльони зникнуть, як дим той на широкім просторі, а сліз наших ніхто не обітре... У всякого є своє лихо: багато добра свого в світі... Не до пісень тепер голосних-обжинкових!..

Коли ж так, моя втіхо-порада,— коли час для пісень тих минувся,— не мороч голови нічиєї! Краще розказуй ти людям просто й правдиво про буденне життя мого краю... Помагайбі — в дорогу!

1893 р. 26 ФЕВРАЛЯ

Сьогодні якраз 32 роки минуло, як навіки закрилися очі нашого славного Кобзаря. Легко сказати: 32 роки,— без малого не вік людський... Багато за такий довгий час усього на світі перевернулося, багато води утекло... Празнуючи сьогодні роковини того, хто — як сам сказав — не мав і зерна неправди за собою, і оглядаючи минулі літа, ми самі себе повинні спитати: що ми зробили задля тії правди, якій слугував покійник? задля того діла, за котре він свою душу покладав і страждання приймав?.. Ох, гірко признатись, а приходиться сказати, що ми нічого

не зробили. Ми тішили себе і забавлялись іншим порива-нням, розтрачували свої сили на інші заміри і нічого не зро-били ні задля слави покійного, ні задля своїй рідній мові, якій так не лукаво слугував, так високо її підняв і уславив поміж людьми... Не здивуйте ж на сі гарячі докори, що на спомин 32 роковин нашого безталанного поета вирва-лись з моєї душі і вилилось, може й недоладне, поспів'я; не здивуйте, що ним я маю почати святкування сьогоднішніх роковин.

НА 32 РОКОВИНИ Т. Г. ШЕВЧЕНКА

Тридцять другий мина, як Вкраїна німа,
Вся в сльозах, тебе тута стрівала...
Не по у́чту бучну наболілу твою
Сюди голову доленька гнала;

А в глибокій труні, де пророчі твої
Склепились уста навік-віки,—
Прибував ти до нас у одрадний той час,
Як невольникам розкувалися руки.
На зорі того дня, як та воля прийшла,
Лиха смерть поглумилась над нами:
Хто ввесь вік тільки й знав, що про долю співав,
Того мертвого ми зустрічали.

І в могилу німу дорогу нам труну
Обережно ми опустили...
«Не в чужій стороні одпочинуть твої
Кісточки— на своїй Україні!» —
Ми казали тоді і втішались собі,
Що не вмре, розцвіте наша слава.
Та чи то ж розцвіла?.. Тридцять другий мина,
А Вкраїна ще німішою стала!

Хто ж виною тому, що у рідним краю
Все своє забуття покриває?
Що могила твоя біля кручі Дніпра
Одинокая в світі буяє?

Гірко правду сказать, а ще гірше мовчать,
Ми самі усьому то виною,
Бо без віри живем, без надії помрем
І не дбаєм про слід за собою.

Все, що ти тут любив, все, чим на світі жив,
За що муки приймав і скорботи,
Ми, невірні сини, розміняли самі
На нікчемні, щоденні клопоти.

І в нащадок синам кинуть нічого нам,
Окрім жалю про загублені літа...
Отак, батьку, тут ми тридцять два прожили,
Як тебе вже не стало на світі!

Не здивуй, що твої роковини сумні
Я плачем та докором стріваю,
Бо у рідній краю більш, як сліз та жалю,
Я нічого не бачу й не знаю.

1893 р.
26 февр[аля]

ГОСПОДИНУ ПОЛТАВСКОМУ ГОРОДСКОМУ ГОЛОВЕ ОТ 22-Х ШАРОВ, БЫВШИХ В РУКАХ ГГ. ГЛАСНЫХ ПОЛТАВСКОЙ ГОРОДСКОЙ ДУМЫ, КОИ ПОДАВАЛИ ГОЛОС ЗА ПОСТАНОВКУ ПАМЯТНИКА Г. КОТЛЯРЕВСКОМУ НА ПРОТОПОПОВСКОЙ УЛИЦЕ.

ЗАЯВЛЕНИЕ

Будучи терзаемы аж до почервонения совестью за наших владельцев,— не сделали ли они преступления перед памятью нашего достославного земляка Котляревского, определивши ставыты йому памятника на Протопоповской улице, т. е. серед жыдовинских смитныков,— мы, вышереченные и нижеподписавшиеся, уговорили владельцев наших податы жалибну супліку,— тобто слезное прошение, на тот свет нашому дорогому покойнику. Но означенная супліка, как можно думать, не была им благосклонно принята, потому что никакого ответа на оную до сего часу не последовало. Тогда мы с означенною суплікою обращались к г[осподину] редактору «Полт[авских] губ[ернских] ведомостей»,— не напечатал ли бы он таковой в неофициальной части, внизу, под чертой. Сказывают, что в последние часы, как то было когда-то в старину помиж запорожцями,— появились таки хымородники, кои могут сноситься с душами умерших великых людей. От бы оно и было как раз гаразд, чтобы наша супліка добулась до рук означенных хымород-

ников, а жыбы тогда довели оную до ушей нашего славного покойника... Но г[осподин] редактор в нашей усердной просьбе отказал чєрез то, що наша супліка будто бы написана на иностранном языке и некультурными словесами. К этому же он еще додал, что в ней не доволи голландской солы. Так как означенная супліка наша написана не на иностранном языке, а на том, каким нас училы матери говорити, и так как соль употребляется не только для стравы да в корм скоту и мы никогда не слыхали, чтобы кто оною солил свои супліки,— то означенный отказ г[осподина] редактора мы признать имеющим резона не можемо и усматриваем в оном одно только нехотение вывести нас из затруднительного положения.

Имея же в виду и принимая во внимание, что мы, вследствие вышеперечисленного, никогда не можемо добуть душевного спокойствия, без коего немыслимо в жизни существование,— мы, нижерукоприкладствующие, прилагая при сем копию вышеуказанной супліки, покорнейше просымо ваше высокородие, г[осподин] городской голова — заступник наш и распорядитель,— не найдете ли, ваше высокородие, возможным почесть нас за одушевленные предметы, т. е. за владельцев наших г[оспод] гласных гор[одской] думы, имена коих мы по своей служебной обязанности открыть никак не можем, и на точном основании ст. 67 город[ского] положения доложить означенную супліку экстренному собранию гор[одской] думы, дабы оная сделалась предметом внимательного г[оспод] гласных обсуждения и получила соответствующую резолюцию, без каковой мы никак не можемо знайты душевного спокойствия.

В подтверждение сего нашего ходатайства руку прилагаемо, вышеназванные шары...— всего 22.

Были белые, но почервонели.

[ПРО МОВУ]

Ну що б, здавалося, слова...
Слова та голос — більш нічого.
А серце б'ється-ожива,
Як їх почує!..

Таким питанням розпочав один свій вірш наш славетний Кобзар Т. Г. Шевченко, сорокові роковини смерті которого ми зібралися сьогодні святкувати.

Це питання вирвалося у нашого Кобзаря як нестямний лемент наболілої душі тоді, як йому, завданому за писання віршів у москалі, де він пробув цілих десять довгих років, довелося почути журливу пісню матроса з Островної і як ота матросова пісня нагадала йому рідну пісню про сіромусироту, що колись ще дитиною чув він, як тихенько співала її дівчина, стоячи під вербою.

Оже се питання, так поетично виконане і викликане такими журливими споминками, має не одну поетичну вагу, воно викликає дуже широке питання про людську річ взагалі яко вираз наших думок, почувань і про мову народну — особисто яко вираз народної душі, народного світогляду.

Річ людська взагалі виникла з того враження, що відбивалося у людській душі від усього того, що людям доводилося або самим бачити, або від других чути про те, що вони бачили. Різні враження збентежували людську душу — то її лякала або милувала сама природа з її страшними проявами або навдивовижу хорошими постановами, яких не змалює самий митецький маляр, то викликали усякі почування відносини своїх родичів або близьких сусід. Усі ті враження треба було виявити різними зразками або вигуками; треба було змовитися, що той або другий зразок чи вигук означає те чи інше враження, треба було ті зразки чи вигуки запам'ятати. Таким побитом складалася людська річ, перелилося бачене і чуте в зразки-вигуки, в те, що ми називаємо тепер словами.

Певне, не малий час минув, поки люди затвердили ті вигуки, навчилися розуміти їх, поки ті зразки-вигуки почали викликати однакові враження і в того, хто сам бачив та про що розказував, і в того, хто сам не бачив, а тільки розказував про те, що другі бачили та йому казали.

Як просте і незатійливе було життя перших людей, то така проста і незатійлива була їх і перша мова яко вираз їх життя, їх невеличких потреб; а потім, як життя почало ширитись, то з ним і мова людська ширилася, набиралися нові слова задля виразу нових вражень, нових потреб.

Яка то була і чи одна задля всіх людей була та перша мова — ми не знаємо, бо до нас не дійшло ніяких зразків про ту першу мову. Люди не зразу дійшли до того, щоб свої слова виписувати чи вичерчувати чи на камені, чи на глині, чи на шпарутках, або на папері, як от ми тепер се робимо.

Тоді ж як навчилися люди писати, то мова їх була широка, вона вже обхоплювала не тільки прості потреби життя та перші враження, а й їх думки, ті тендітні хвилювання, в які вилилася мішанина деяких вражень з людськими думками.

Учені люди, що немало попрацювали над виучуванням старих мов, знаходять немало однакових слів в різних людей задля виразу якого-небудь враження або думки. Проте ж, щоб запевне довідатись, чи одна мова була у всіх людей, що живуть на землі,— тепер немає на се снаги. Ті однакові слова, що знаходяться у мовах різних людей, тільки виявляють, що або ті люди були колись одного плем'я, вийшли з одного роду, або, може, те слово занесене було до чужинців захожими людьми.

Оже як би там не було, чи одна мова була в перших людей, чи у кожного була своя мова, а історія вже застала людей з різними мовами, і, на мій погляд, це не тільки не зашкодило людям, а ще послугувало на користь їх розвою.

Коли на мову людську дивитись як на вираз їх вражень, думок, міркування, то вона й повинна бути не однаковою, як не однакові краї, де живуть люди, не однакові сторони, де вони розселилися. Як не в нашій волі зробити так, щоб усю землю сповивав той страшенний холод, що огортає її поміж полярними кружалами, або гріла її та нестямна спека, що стоїть у краях між тропіками, то так само несила наша усі мови звести докупи, виробити одну мову задля всіх людей, бо на різних краях землі різні враження, а через це і різні думки, різні почування у людей.

Кажуть, краще б було, якби всі люди говорили однією мовою, не треба б було затрачувати часу на те, щоб вивчитися чужим мовам, а той час краще б було затратити на що-небудь більше корисніше задля людей. Чудні то бажання! Це все однаково як сказати; як добре б було, якби всі люди їли однакову їжу, носили однакову одежу. Чи не заваде шлункові негра той жир, що потрібляє його який-небудь лапланець? Або буде хороша негрові та тепла з линтваря одежа, що носе її і зиму й літо ескімос? Оже сього ніхто не пожадає, а от однії мови жадають. Дехто, забуваючи, що наша мова — та ж і є одежа нашого духу або, ще краще, яскравий вираз всього того, що нас вражає, що ми почуваємо, про що ми думаємо-гадаємо, того, що ми зовемо духом або душею.

Мені здається, що тим і наш світ красний, що він не однаковий, тим і земля наша хороша, що вона порита то горами високими, то долинами глибокими, то рослиною усякою. Зробіть так, щоб усе рівно було, як на долоні, щоб однакова рослина вкрила всю землю — і пропала її краса! Ви занудитесь від тії рівнини та одинаковості. Чого ж нам хочеться так однакової задля всіх мови? Не тільки одежею, а й окрасою свого тіла одрізняються поміж собою люди, а ми хочемо, щоб вони усі балакали однією мовою. Мова така ж жива стота, як і народ, що її витворив, і коли він кине свою мову, то то вже буде смерть задля його душі, смерть задля всього того, чим він відрізняється від других людей. Він повинний буде згинути — стати іншим народом.

ПРО ЖИТТЯ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Найбільше і найдорожче добро в кожного народу — це його мова, бо вона не що інше, як жива схованка людського духу, його багата скарбниця, в яку народ складає і своє давнє життя, і свої сподіванки, розум, дослід, почування.

Навчаючись з малих літ балакати, ми разом з тими словами, що доводиться їх запам'ятати, вбираємо в свою голову і розуміння того, що ті слова визначають,— чи назву якої речі, чи думку про що-небудь. Тобто ми разом з словами набираємося і розуму, набуваємо чужих думок, навчаємося самі думати і ті думки викладати словами. Наші діти, у свою чергу, додають до перейнятої від нас мови своїх вимовів того, що їм за свого життя довелося навчитися, передумати, пережити... Таким побитом і складається людська мова, що з кожним новим коліном все більше та більше ширіться-зростає.

А як добрали люди способу зазначати слова значками, як завелося поміж людьми письменство, то воно ще більше допомогло їм розвинути свою мову, бо поміж людьми виявились такі митці, що все життя своє присвячали на те діло. Одні складали дзвінкі вірші і цим додавали краси своїй мові; другі писали яскраві оповідання і збагачували мову невмирущими зразками; треті — мисливці — виясняли всяку таємину — а її такого багато на світі! — і тим ширили людське знання.

Багато такі митці-письменники допомагали кожному народові розвинути його мову і тим високо підносили його

угору серед інших народів, бо найбільше усього славиться і шанується поміж людьми той народ, у якого його мова широко розвинута і збагачена творами всякого письменства.

І народ, у свою чергу, дуже шанує і поважає своїх письменників, тих славетних майстрів рідного слова, що оздобили його мову своїми невмирущими творами.

У кожного народу є багато таких письменників. І ми, українці, маємо їх у себе, а найбільшого між ними — Тараса Григоровича Шевченка, що своїми славетними віршами показав усьому світові, що мусе талановитий чоловік зробити з простого слова, які виконати невмирущі твори — і ними високо підняти угору свою рідну мову.

Багато всякого лиха та горя довелося йому пережити на своєму віку; від самого малку слідкували вони за ним і до останку, як та іржа, точили його серце, нівечили душу, що так гаряче любила правду та волю, а знаходила кругом себе одні лихі вчинки всякої кривди та неволі. Недаром і його вірші, що зібрані в книжку під назвою «Кобзар»,— такі сумні та журливі, пройняті нестямним болем ображеної душі, политі кривавими слізьми його палкого серця!

Тарас Шевченко вийшов з простого роду. Батько його, Григорій, був панським кріпаком з села Кирилівки Звенигородського повіту в Київщині. Як оженився він, то через кілька літ після сього мусив переїхати в село Моринці, де його тесть купив йому грунт. Тут, у Моринцях, 25 лютого (февраля) 1814 року і народився на світ великий Кобзар України. Через два роки після того батько його знову вернувся в Кирилівку, де й провів малий Тарас свої дитячі літа.

Гірко жилося Тарасові в рідній сім'ї через злидні та недостачі, бо батькові та матері його треба було годувати, окрім Тараса, ще четверо дітей недорослих. Ледве Тарасові минуло 9 літ, як умерла мати і батькові, щоб було кому доглядати дітвору та давати поряд в хаті, довелося вдруге оженитися на вдові з трьома дітьми.

Як у пеклі жилося тоді Тарасові в батьківській хаті, бо мачуха придалася люта, та ще й ненавиділа Тараса за те, що він не потурав її злодійкуватому Степанкові і часто змагався з ним. Од безперестанної лайки, а то й бійки мусив Тарас ховатися по бур'янах, блукати по селу й поза селом, іноді тікав на кілька день аж у друге село до своєї заміжньої сестри Катрі. Як минуло Тарасові 11 літ, помер

і його батько і зостався Тарас круглим сиротою при отих лихих обставинах.

Тарасів батько ще за життя свого віддав був Тараса до дяка у науку. Хлопець придався талановитий і швидко навчився всьому тому, що знав і його учитель. Наука дякова була невелика, вона сягала не дальше псалтиря. Щоб дознатися ще чого більше, перейшов малий Тарас до другого дяка. Та тільки й тут йому не пощастило: замість науки дяк заставляв Тараса носити воду, рубати дрова, топить піч, а то ще часто й густо посилав його читати псалтиря над покійниками. Два роки терпів Тарас таку «науку», а наостанці мусив втекти в містечко Лисянку, де пристав до маляра-диякона, маючи на думці навчитися малювати, бо до малювання ще змалечку мав велику охоту. Тут знову йому не пощастило, бо й диякон був такої ж удачі, як той дяк, від якого довелося Тарасові утікати. Назнав хлопець другого маляра у сусідньому селі Тарасівці, що славився поміж людьми за дотепного чоловіка. Та маляр той не прийняв до себе Тараса. Оглянувши його ліву руку, він сказав, що Тарас ні до якого діла не здатний. Довелося хлопцеві вернутися в Кирилівку, і став він там пасти ягнята. Та не гожим вівчарем був Тарас. Пишний світ божий з його красою або яка цікава книжка не давали йому змоги пильнувати як слід коло овець. Брат Тарасів Микита хотів було привчити його до хліборобства та стельмашити, та не до душі все те було хлопцеві. Віддали його у найми до попа, і в наймитах Тарас не погодився. Покинув Тарас попа та ще раз ударився до маляра у село Хлипнівці. Маляр цей, побачивши, що з Тараса будуть люди, хотів було взяти його до себе в науку, наказавши Тарасові принести дозвіл на те від пана. Тарас звернувся до управителя, а той повернув його у челядника в панському дворі у Вільшаній.

Спершу мали було зробити з Тараса кухаря, та не вийшло діло. Нездатний був Тарас до кухарства так само, як не погодився він потім і за лакея у свого пана, що взяв його з собою у великий город Вільну. Тут Тарас коли не сам малював, що спаде йому на думку, то бавився усякими малюнками, а не дбав про те, щоб бути додільним лакеєм. Упевнився тоді пан, що йому буде більша користь з Тараса, коли він виведе його в малярі, та й віддав його в малярську науку спочатку в Варшаву, а потім у Петербург.

Отут і судилося Тарасові зійти на свій шлях. Хазяїн Тарасів, маляр Ширяєв, посилав його красити на будин-

ках покрівлю, стелі, підлоги та інше що. Вертаючись з роботи, часто забігав Тарас у Літній сад, де було багато усяких статуй (людські постаті з каменю), і тут він їх змальовував. Одного вечора набачив Тараса у тому садку художник Сошенко, українець родом з Богуслава. Сошенка вразило молоде та задумливе Тарасове обличчя. Звернув він увагу і на те, що Тарас і малює неабияк. Познайомившись з Тарасом, Сошенко звів його з земляком Григоровичем, що був секретарем в Академії художеств (це така вища школа у Петербурзі, де найкраще вчаться малювати). Згодом Сошенко та Григорович познайомили Тараса з українським письменником Гребінкою, славетним художником Брюлловим та російським письменником Жуковським. Всі оці добродії почали клопотатись, щоб прийняти Шевченка до Академії, де він зміг би вивчитись на справжнього художника. Та, на лихо, Шевченко був кріпак і без панської волі не можна було сього зробити. Запитали Шевченкового пана Енгельгардта, а той за викуп Шевченка заправив 2500 карбованців. Тоді надумалися так зробити: Брюллов намалював портрета з Жуковського, портрет той продали, і 22 квітня (апріля) 1838 року, коли Шевченкові було 24 роки, викупили його на волю. Почав тепер Шевченко учитися в Академії художеств і незабаром став найлюбішим учеником і товаришем Брюллова.

Та невмирущу славу придбав собі Шевченко не малюванням, а своїми віршами. Ще малим, коли учився в дяка, списував він вірші Сковороди, а далі, як зростав та добирався до розу[му], почав викладати і свої думки віршами. Приятелі Тарасові швидко довідались про це та, прочитавши його писання, побачили, що ще ніхто так до ладу не писав українські вірші, як він. В 1840 році Тарас з поміччю приятелів надрукував свого першого «Кобзаря», помістивши в йому всього 8 віршів, між якими було надруковано: «Думи мої, думи мої», «Перебендя», «Катерина», «Тополя», «Іван Підкова», «Тарасова ніч», а на другий рік він написав і надрукував окремою книжкою «Гайдамаки».

З цього і почалася віковічна Шевченкова слава. Огненне слово його наскрізь проймало серце не тільки тих, кому близьке було народне горе, а й тих, кому й байдуже було до того. Всі дивувалися красі та силі тії простої мови, якою Шевченко виливав свої вірші. Увесь світ став прислухатися до його мови, а на Вкраїні вірші його приймали як благовісне, пророче слово.

Скінчивши Академію і ставши справжнім художником, Тарас Григорович задумав провідати рідний край, бо, вештаючись по світах, він не бачив його більше 15 літ. Літом року 1843 поїхав він на свою рідну Україну погостювати у знайомих та приятелів, яких найбільше було в його в Полтавщині та Чернігівщині. Тоді він одвідав і Київ, і Кирилівку, і Хортицю, де колись була Січ славного війська запорозького. Бачив він, як на Січі «мудрий німець картопельку садить», як його рідні брати та сестри конали на панщині, в неволі... Великим жалем та болем проймалося його гаряче серце. «Скрізь був я,— казав він потім,— і скрізь плакав». Великим гнівом запалилася його душа на тих, через кого важко жилося людям, а ще більше на тих своїх земляків, що, вискочивши в пани, зрікалися свого рідного та гірше ката розпинали Україну. Тоді він, повернувшись до Петербурга, написав і свій «Сон» («У всякого своя доля і свій шлях широкий»), що наробив йому перегодом великого лиха.

Шевченкова слава все більше та більше зростала. Це вже був не Кобзар, що виспівує долю рідного народу, а український пророк, що проповідував людям любов, правду та братерство. Не одні українці переписували та виучували Шевченкові вірші,— немало було і таких, що навмисне вчилися по-українському, аби читати та милуватися його «Кобзарем».

Об цій порі Шевченкові дано у Києві таку посаду, що була йому якраз до душі. Йому доручено було їздити по Україні, оглядати та змальовувати старі церкви, руїни стародавніх палаців, оглядати могили, записувати пісні, казки, а незабаром його настановлено і професором малювання в Київському університеті.

Здавалося, щасна доля зглянулася і на його, огорнула його почотом, славою, оселила в рідній стороні, дала спромогу працювати задля рідного народу. Та ненадовго все то було: 5 квітня (апріля) 1847 року Шевченка арештовано і разом з Кулішем, Костомаровим та ще з деякими товаришами українцями одвезено до Петербурга і посаджено в Петропавловську кріпость. Заарештовано їх було за те, що вони належали до Кирило-Мефодіївського товариства, що в ті часи заснувалося у Києві з української молоді. Товариство це поклало собі на думці домагатися, щоб усі слов'янські народи (великоруси, білоруси, українці, поляки, чехи, серби, болгари) жили самостійно, по-братньому, скла-

даючи одну велику Слов'янську державу, а щоб дійти до сього, товариство покладало, що перше всього треба кріпакам дати волю та завести повсюду добрі школи з наукою на рідній мові.

Усіх товаришів покарано, а Шевченка за його отой «Сон» — найтяжче. Його оддано в москалі і заслано рядовим в далекий Оренбурзький край та ще й заборонено писати і малювати. Одімчали Шевченка в Оренбург, а звідтіля погнали далі за 30 верст у киргизькі степи до Орської кріпості.

Невимовно тяжким було Тарасове життя в далекій неволі. Пробув він у тій неволі 10 років і 4 місяці, поки літом 1857 року не прийшов приказ пустити Шевченка на волю.

Недовго після того й на світі прожив Тарас Григорович. Знесилений неволею на далекій чужині, з понівеченим здоров'ям вернувся він до Петербурга в 1858 році, де йому були такі раді і його давні товариші, і заново набуті знайомі. Та його все тягло на свою рідну Україну, де він таки і побував літом 1859 року, вишукуючи купити шматочка земельки над Дніпром, на горі, щоб там останні літа дожити. Як вернувся він того ж таки року до Петербурга, то тільки й марив про це. Родич його, Варфоломей Шевченко, таки назнав такий куточок коло Канева, на горі, і Тарас Григорович послав гроші купити ту землю. Тільки не довелося йому спочити за життя на тій горі: 26 лютого (февраля) 1861 Тарас Григорович попрощався в Петербурзі з світом на 47 року свого життя. Весною того ж таки 1861 року одвезено його тіло у Київ, а звідти на ту Чернечу могилу коло Канева, що він купив собі для проживання.

Отаке коротке літами, довге та безмірне муками було життя великого Кобзаря України Тараса Григоровича Шевченка, що з її простої мови виконав свої невмирущі твори і тим уславив не тільки своє мення, а й мення дорогої йому України.

Недаром він, покутуючи у москалях свою любов до неї і згадуючи рідну сторону в глухому киргизькому краї, з страшенним болем у серці виголосив в одному з своїх віршів:

Я так її, я так люблю
Мою Україну убогу,
Що проклену святого бога,
За неї душу погублю!

Тепер настала черга і Україні ушанувати свого великого сина за ту безмірну любов його до неї, якою він палав за життя свого. Полтавському губернському земству дозволено збирати жертви на пам'ятник у Києві великому Кобзареві України. Виконуючи цей дозвіл, губернська земська управа закликає всіх щирих українців і всіх тих, у кого б'ється серце любовою до рідної мови, складати жертви на збудування пам'ятника великому майстрові рідного слова.

РІДНА МОВА

Найбільше і найдорожче добро в кожного народу — це його мова, ота жива схованка людського духу, його багата скарбниця, в яку народ складає і своє давнє життя, і свої сподіванки, розум, дослід, почування.

Навчаючись з малих літ балакати, ми разом з тими словами, що доводиться їх запам'ятати, набуваємо і розуміння того, що ті слова визначають,— чи назву якої речі, чи думку про що-небудь. Тобто ми разом з словами набираємося і розуму, набуваємо чужих думок, навчаємося самі думати і ті думки викладати словами. Наші діти, у свою чергу, додають до здобутого від нас скарбу мови своїх вимовів того, що їм за свого життя довелося навчитися, передумати, пережити... Таким побитом і складається людська мова, що з кожним новим коліном все більше та більше ширить-ся-зростає.

А як люди добрали способу зазначати слова значками, як завелося поміж людьми письменство, то воно ще більше допомогло їм розвинути свою мову, бо поміж людьми вия-вились такі митці, що все життя своє призвичаїли до сього діла. Одні складали дзвінкі вірші, додаючи цим краси та виразності вимовам; другі писали яскраві оповідання, збагачуючи мову невмирущими зразками; треті — мисливці — виясняли всяку таємницю, що її так багато на світі! — і цим ширили людське знання.

Багато такі митці-письменники допомагали кожному народові розвинути його мову і тим високо підносили його угору серед інших народів, бо немало славиться поміж людьми той народ, у якого його мова розвинута та збагачена творами всякого письменства.

Коли ми з сього боку будемо зоглядати свою рідну мову, то мусимо зазначити, що хоч у нас теж набралося чима-

ло письменників, що збагачують її своїми творами і не покладаючи рук працюють на спушеній уже письменством ниві рідного слова,— оже становище нашої мови не досягає такої високості, звідки б і інші народи мусили широко користуватись її скарбами.

Нічого й дивуватися цьому, бо письменники почали прикладати своїх рук до рідного слова трохи більше сотні літ, тоді як у других народів вони працюють більше тисячі. Та й то ще треба зазначити, що спершу бралися до того діла поодинокі народолюбці, а решта, вихована в школах, куди рідна мова і близько не підпускалася, мала її за мову незграбну, мужичу, що до якого часу мусила слугувати домашній потребі, а не задля широкої постаті освіти та науки. І тепер ще є чимало своїх-таки мудраків, що, забувши, якого вони роду і плоду, негують своєю рідною мовою, пророкуючи їй короткий вік, доки прості люди просвітяться наукою і одкинуть тоді свою мову як нікчемну, не занедбають її як ні на що не потрібну.

Такі речі давно вже ми чуємо. Та не зупинили вони любові до рідного слова справжніх народолюбців, не затлумили їх віри у будуччину своєї мови, що й без письменства, а однією творчою силою народного духу виконала такі яскраві зразки тендітних пісень, глибоких дум, цікавих казок, приповісток. Та сама творча сила поривала і щирих народолюбців до рідного слова, наструнчувала їх до праці, допомагала виконати свої мистецькі завдання.

Час минав, а число отих народолюбців-письменників, не дивлячись на всякі утиски та пророкування своїх і чужих мудраків, все більше та більше зростає; праці їх все ширшу постать займають, і ми тепер бачимо, що й інші народи починають цікавитись творами наших видатніших письменників і перекладати їх на свою мову, щоб познайомитись з їх самобутньою творчою силою та тими здобутками, які вони прилучають до того всесвітнього добра, що вчені зовуть культурою.

А це ясує, що ми після довгого сну розбуркалися і починаємо очима водити, доводимо світові, що ми, як і другі, хочемо жити та того всесвітнього добра — культури — намножувати. І на цьому шляху не зупине нас пророкування мудраків, бо творча сила ожила і рідну мову воскресила.

А щоб наші мудраки знали, що то таке «рідна мова», то ми мусимо отут подати переклад невеличкого по розміру та безмірно глибокого по змісту твору великого письмен-

ника братнього нам народу Тургенєва, що ось що сказав про рідну мову:

«В часи зневіри, в годину важких думок про долю мого рідного краю,— ти одна моя підпора і запомога, о, велика, могутня, правдива та вільна рідна мово! Якби не було тебе, то як не впасти в розпуку, бачучи усе те, що коїться дома?.. Та як його і не дойняти віри, щоб таку мову не було дано великому народові!».

ПОЛТАВА

Закинуті сліпою долею трохи не на самий край колишньої Гетьманщини, найближчі сусіди Слобідської України,— ми, полтавці, породивши на користь рідної мови талановитого Котляревського, почали хиріти якоюсь неміччю, присипляючи у собі та покриваючи забуттям все те, що нагадувало б нам, чиїх батьків, чиї ми діти. Все своє, все рідне ми зоставляли задля щоденних клопотів, задля хатнього життя, не турбуючись виводити його у світ, не дбаючи про те, щоб його зв'язати з розвоєм та поступом, котрий пробіг побіля нас і потяг за собою наших найталановитіших дітей на користь рідному сусідові (наприклад, ми породили Гоголя і не зберегли його задля себе. Не диво: талановіі треба неомірне поле задля праці, а ми мали невеличкий лан, поділений на ще менші шматочки; йому було б тісно на наших перелогах, він би знікчемнів, захирів, як захиріли і ми).

Не нам розбирати, хто тому виною, колись історія, вибиравши непохибну правду по всіх усюдах, розкаже і покаже, чого воно так сталось, а не інше. Ми ж бачимо одно — що ми хиріємо, що нас опанувала неміч тяжка... Чи не початок це смерті?

Дехто, може, і думає так, тільки не ми. Не дивлячись на те, що вже більше віку не своя мова царює у нас по школах та в громадських справах, вона все-таки не затоптала своєї рідної, що гонобила наші дитячі літа, що чарувала нас своєю піснею і своєю казкою. Сама порода й натура наложила на нас свою одмінну ознаку, по котрій свій свого признає. Іноді стрінеш чоловіка — і по обличчю, і по мові чужинець, а розбалакаєшся з ним, пригадаєш йому то те, то інше з рідного краю, звернеш його увагу до свого — і, дивись, обізвалась у йому рідна душа, заграло козаче серце... та це ж наш, наш!

Багато того свого, прикритого зверху та примазаного зоколу, таїться по душах нашої інтелігенції, а щодо міщанства та кріпацтва, то с в о є, уже нічим ні прикрите, ні примазане, воно так і б'є, так і стріляє у вічі кожному. Ні залізна дорога, що своєю колією зв'язала нас з усім світом, ні воєнна повинність, що нашу молодь розтикує по всьому широкому полю Російської держави і змішує їх з чужинцями, ні школа, котра навчає грамоти не на своїй мові, ні суд, ні уряд — ніщо не зугарне знищити тих ознаків, які накладає порода. Повештається чоловік у чужому краї, наряджиться у чужу одежу, навчиться навіть і балакати по-чужому, а вернувсь додому — і через півроку його не відрізнити від свого,— де й ділося все те принесене чуже добро, воно хіба зосталося як спогадка про те, що було колись, та минуло.

Коли усякі культурні та поступові сили не стирають з нашого народу тих ознаків, по которим він о ч е в и д я ч к и одрізняється від других людей, як-от мова, одежа, звичай і т[аке] і[нше], то ще більш не знищити їм тих с к р и т и х ознаків, якою виявляється народна душа,— як норов, удатність до того чи іншого діла, прихильність або зневага, з малих дитячих літ вигодовані молоком матері, викохані уроженням рідної природи, ті ознаки зостаються довіку, з ними чоловік переступає й за поріг свого життя. Де б не прийшлося чоловікові повертатися, на яких значних місцях не довелося сидіти, якою просвітою огорнутися,— його порода всюди означиться: т а к, а н е і н ш е вона заставляє його робити, т а к и м, а н е і н ш и м слідом простувати, т о г о, а н е і н ш о г о добиватися.

Через це ми і не можемо сказати, що теперішня наша неміч є початком смерті. Ми тепер хоріємо, недугуємо, а бог знає, які ще випадуть на нашу долю часи. Історія нам доводе, що деякі народи були в гірших, ніж ми, обставинах, а настав час — і вони опинилися на сам перед поступового розвою.

Яка нас жде доля, яку ми займемо постать на тому неомірному лану, що зоветься історією,— про те скажуть нам будущі літа чи віки, а теперішній доводить нам, що ми стоїмо на одному місці, дожидаючи, як той справжній хліборооб, доброго поліття. Буде воно — розворушить нашу сонну неміч, і ми спогадаємо наші давні часи, виложимо все, що нам досталось доброго в нащадок від їх, приточимо те,

що самі нажили чи наживемо, і понесемо на користь собі і людям.

І тепер часом випадає на нашій улиці таке свято, що заставляє нас обдивитись кругом себе, заглянути у наше минуле, спогадати, що ми і до чого здатні. Таким святом почався задля нас, полтавців, цей новий рік, коли завітав до нас наш талановитий музика Микола Вітальйович Лисенко з своїм хоча і невеличким хором, оже упорядкованим ним так, як тільки один д. Лисенко має снагу упорядкувати.

Хто не знає композицій добродія Лисенка? Хто не впивався його творами на щиро народній основі співу? Хто не чарувався збірниками його пісень, музикою до «Кобзаря», його кантами, операми? Я не знаю ні одного освіченого українця, котрий не відав би про д. Лисенка, про його невсипущу працю, про його талановиті твори. Оже не кожному доводилося чути, як вони виливаються з-під руки самого композитора.

Усяк знає, що чого словом не висловиш, то те голосом виявиш, що самі найтендітніші і найтонші почування одна тільки музика збагнути може, через те і зовуть її мовою почування. Як думка, як мрія, вона захоплює вашу душу і ваше серце і заносе у ті невідомі краї, де, здається, немає слова-форми, а одні тільки творчі сили вештаються, де вони формуються то в поодинокі голоси, то в цілі акорди, то зливаються у чудючі хори. Серед того неозорного поля голосів яких тільки тонин не бува? Той ллє з їх одну форму, той другу. І як трудно на німих значках, що зовуться нотами, виложити все те, що має виразити той, хто заводив свої твори у ноти! Хоч людський розум і пригадав задля того свої зразки-ноти, щоб ними передати ті голоси, які носилися у душі композитора, та що вони передають одну облуду, одну форму, а той вогонь, що палив творчу душу, той дух, з котрим він витав і носився, не збагнути тим німим значкам.

Через це самі ми хоч і маємо твори д. Лисенка, хоч і користувалися ними, та ніколи не змогли збагнути всього того, що його творча муза мала виявити, бо одних нот, одних сліпих значків задля сього мало. Треба чути його, треба знати, як він виливає кожну пісню, де її протягає, де покоротшує; де в усю силу пускає голоси, а де так задержує, що їх ледве чутно, немов з-під води виринають.

Нам тепер довелося все те почути і дознати. Д[обродій] Лисенко дав у Полтаві аж два концерти — на другий і на

третій день сього року. Не будемо розказувати, що ставив д. Лисенко, це дуже довга річ, бо, окрім того, що він призначив по програмі, багато він дав нам на біс такого, що зовсім не було заведено у програму. Скажемо коротко, що на першому концерті він призначив по програмі шість п'єс своїх композицій, 5 народних пісень, заведених ним же у ноти, та дві великоруські народні пісні, а на другому — п'ять пісень своїх, 7 народних пісень, «Закувала та сива зозуля» Ніщинського і 1 великоруську народну пісню та один романс. Яка з усіх поставлених д. Лисенком п'єс найбільше усього подобалася, трудно сказати, найбільше ж усіх уразили хорові протяжні: «Колядки» (д. Лисенка), «Ой нема, немає ні вітру, ні хвилі» (д. Лисенка) та «Закувала та сива зозуля» (д. Ніщинського), дует на слова Шевченкові «І широкую долину...» і задля одного голосу на слова Шевченкові «Минають дні...» та «Гетьмане! Гетьмане!», а потім танцюристі: коломийки з Буковини, «Спать мені не хочеться» і «Час додому, час». То було справжнє свято, якого не часто доводиться святкувати полтавцям. На це свято зійшлися і свої, і чужі, і всіх воно з'єдиночило докупи, усі ним так упивалися та милувалися! Такого артистичного виразу народного співу, такого удатного вияву то безмірної туги, то безжурної веселості, то танцюристого забору не часто доводиться чути. Один тільки д. Лисенко все те може зробити, а більше ніхто, бо ніхто так глибоко не збагнув народну душу у його співу, ніхто так не пройнявся тим співом, як він, ніхто на основі його не подав у світ стільки талановитих п'єс. Ми не візьмемо гріха на душу, коли скажемо, що задля народної пісні-співу він зробив те саме, що наш незабутній Кобзар зробив задля тієї ж пісні-слова.

Хор д. Лисенка невеличкий щотом, зате повний удачністю та дотепністю, молодими та до ладу підібраними голосами. Набирав він сил задля сього то з київської музичної школи, то між студентством університету,— як бачите, з людей освічених, з людей, котрих тягла до діла не тяга користі та наживи, а та вища тяга, котра пориває чоловіка до діла задля самого діла.

Зате ж і щиросердечно приймали д. Лисенка полтавці: у концертах не було кінця-краю гуканням, та викликанням, та щирій подяці. Кожному хотілося, щоб те свято якнайдовше протяглося, ніхто не хотів розходитися, і тільки гулко носилося по залі: «біс! біс!». Здається, кінця-краю не

було б сьому, якби не похрипли і співачі, і слухачі — перші від співання, а другі від гукання та подяки...

Під той гук та крик думалося нам: що ж це воно таке? Чого воно сталося так? Народна пісня, котрою колись виливав народ своє горе та радість, тепер ті ж самі почування будить у душах освічених і родинців, і чужинців... Видно...

І. Я. РУДЧЕНКО

18 вересня 1905 року у Фінляндському краї, недалеко від Петербурга, на хуторі в Куоколлі, помер І. Я. Рудченко — чиновник з міністерства скарбів (фінансів), а 22 вересня того ж року його поховано на Микольському кладовищі Олександро-Невської лаври з таким невеличким на хресті його гробка написом: «Оборонець чиншовиків».

Не тільки одна оця напись пориває нас у день роковин покійника згадати про його, а й інші його почесні праці задля рідної нам України примушують нас хоч коротенько розказати, хто був такий, як жив і що зробив доброго на своєму віку оцей чиновник з міністерства скарбів. І батько, й мати І[вана] Я[ковича] були здавна миргородчани і вели рід свій від простого козака, що дослужився до першого офіцерського чину, а мати була дочкою невеличкого містечкового чиновника, виводила рід свій по матері від якогось захожого грека, що й прозвався Грековим, мав штабс-капітанського чина і за свою службу був нагороджений землею і кріпаками.

Батько і мати І[вана] Я[ковича] мали в Миргороді своє дворище, а в Миргородському повіті десятин на 60 землі. Було всіх кріпаків чотири сім'ї, що жили окремо від двору на своїх невеличких грунтах, у дворі ж було дві дівки та удова Оришка з невеличким сином Василем. Окрім сього, був ще одноліток Василів — Андрій-сирота, що взято його було до двору через те, що батько й мати його померли від якоїсь пошесті.

Ми дрібно так згадуємо про це через те, що вдова Оришка була за няньку невеличкого Вані, а Василь і Андрій — його першими товаришами, з якими йому доводилося (звісно, залюбки) і коло овечат ходити, і в усякі іграшки грати, а зимою, зарившись у просо на кухонній печі, вислухувати казок, що розказувала няня Оришка, або усяких пісень, що виспівували дівчата, прядучи довгими вечорами. Певне, що

серед оцих обставин дитячих літ І[вана] Я[ковича] закльовувалась у його перша любова до рідної мови, до творчого народного духу, що вилився то в чудовні казки, то в голосні та жалісливі пісні, котрі він, як підріс і добирався до розуму, любив визбирувати та записувати, а згодом почав їх і розробляти.

Всі свої дитячі літа прожив І[ван] Я[кович] у Миргороді. Тут він і вчився — перше в приходській школі, а потім — в повітовому трьохкласовому училищі, котре і скінчив з добрими помітк[ами] в 1857 році, маючи від роду всього 12 літ.

Що було робити далі такому невеличкому хлопцеві? Кожне скаже, що учитися далі, іти в середню школу, а далі і в вищу, бо очевидячки у його виявився талан до учення, не закопувати ж того талану у землю! Так би слід було зробити, та... Середня школа (гімназія) у ті часи була одним одна на всю губернію — у Полтаві, і щоб туди поступити, треба було видержати іспита не тільки з того, про що вчили в повітовому училищі, а ще й чужесторонніх мов (з латинської та французької або німецької). Щоб навчитися оцим мовам, треба було добути окремого учителя, а задля сього не вистачало у батька та матері грошей. Батькове жалування у ті часи було дуже невеличке, і якби не своя земелька, то доводилося б сім'ї й голодувати. А сімейка уже була хоч і невелика, та й не мала на такий достаток: окрім старшого Івана, було ще два хлопці та дівчина. Кожного треба обути й одіти та й хоч про невеличку освіту потурбуватися. Годі було залазити в хмари та про дальше навчання Івася дбати. Треба Івася кудись пристроїти, щоб він сам почав заробляти, щоб на той заробіток хоч самому одягатися. Звісна постать задля заробітку у чиновницького сина — це яканебудь писарська служба. До неї-то найбільше усього і лежало батьківське серце.

Отже, 12-літньому Івасеві не прийшлося зразу поступити на службу. Того ж таки року Івасевого батька назначено казначеєм у Гадяче. За батьком уся сім'я мусила переїхати туди, і Івася, щоб не бив байдиків, замість служби ще на один рік віддали у Гадяцьке повітове училище. Скінчивши в 1858 році удруге ту саму школу, яку він скінчив рік тому назад,— його взято привчатися до служби до каз[начейст]ва і швидко після того й зовсім «опреділено» на службу з умовою, що буде лічитися вона тільки тоді, як помине хлопцеві 16 років.

Отак І. Я. Рудченко, замість того, щоб далі учитися, до чого у його був хист і лежала душа, повинний був стати чиновником. Звісно, що се його не задовольняло. Хист до учення, з одного боку, а думка, що чоловік має стати справжнім чоловіком і дотепним робітником тільки тоді, як перейде через вищу освіту,— з другого,— усе оце примушувало його дивитися на своє службове становище як на перший у злиденному житті захист, під котрим треба було до якого часу пересидіти лиху годину. Думку про вищу освіту піджеврювало у його і його нове товариство з сім'ї добрих батькових знайомих — Драгоманова та Балли. Відомий усім Михайло Петрович Драгоманов, ще тоді гімназист старших класів, і однолiток І[вана] Я[ковича] Миколка Балла, теж гімназист (на жаль, умер, бувши вже студентом), мали на складання поглядів І[вана] Я[ковича] дуже великий вплив. У видатній по освіті та талановитості сім'ї Драгоманових, де до того були і панночки, а середній син Іван був товаришем по службі Ів[ана] Як[овича] (обидва служили у каз[начейст]ві), часто збиралася молодь одводити душу за вичитуванням видатних російських письменників: Гоголя, Тургенєва, Толстого, Островського і інших.

Час був тоді дуже цікавий. Після Кримської війни, що очевидячки показала людям усю недотепність того громадського ладу, який існував у царстві, і вимагала його на інший перемінити, кращий,— люди почали спершу пошепки, а далі й уголос казати, що так жити, як досі жилося, не можна, що заснована на кріпацтві держава хоч і велика, а стоїть на гнилих підвалинах, що треба якнайшвидше знести оте кріпацтво, котре усьому шкодить, і заснувати лад у державі на підставі волі задля кріпаків, упорядкування їх добробуту і улаштування взагалі усього громадського життя. Гасло про кріпацьку волю подав сам новий цар, і вищий уряд мусив попустити обмірковування цієї великої задля царства події. А як в 1861 році був оголошений і маніфест про ту волю, що незабаром після цього почала виконуватись,— то в громадському житті настав такий не виданий до сього і незвичайний рух, який виявляється тільки в часи руйнування головних підвалин життя і засновування нових. Скільки тоді наплодилося усяких думок та напрямків, як краще виконати волю і улаштувати громадське життя! Як допомогти меншому братові — кріпакові, що цілі віки скнів у неволі та безпросвітній темряві, позбутися тих лихих ознаків, які накладає неволя, піднятися угору, стати справж-

нім вільним громадянином. З прихильністю до лиха меншого брата і жадобою допомогти йому позбутися лиха тоді ото піднялося і народолюбство, а на основі його і національні питання, що в нас на Україні самі по собі визначались уже через те, що народ говорив іншою від росіян мовою і мав яскравий доказ в своїй історії, як колись боровся за свою волю та права.

Не будемо вгадувати, куди серце й душа хилили думки молодого І[вана] Я[ковича]. Козача кров батьків, змішана з гарячою грецькою крів'ю, прудко бігала по жилах і приму-шувала битися молоде серце любовою до свого краю, до свого знедоленого народу, а чудовні казки та голосні пісні, що пестили змалу його дитинячу душу, нахиляли його до рідної мови. З гарячим запалом молодого завзяття він кидався на все, що краще виявляло життя народне: йому любі були його звичаї і обичаї, його мова, одежа, усі нащадки його творчого духу: поговірки, казки, пісні. Усе те він збирував та записував, а творчий дух, що лежав у його душі, підбурював і самому до того пристати, і свого чого-небудь додати до отих нащадків народного творчого духу. Він почав перероблювати народні оповідання та приповістки, почав сам складати пісні та вірші. Місячна часопись «Основа», що з 1861 р. почала виходити в Петербурзі, ще більше поривала його думки до тієї роботи. Він не тільки став її щирим прихильником, а й сам допомагав часописі своїми невеличкими працями, що інколи друкувалися під підписом «Кивайголова». А як швидко після того перейшов він на службу в казенну палату у Полтаву, де стрівся з таким освіченим провідцем українолюбства, яким був тоді Дмитро Павлович Пильчиков, то й зовсім переконався в тім, що всі свої сили і свою дотепність він повинний цілком віддати на користь того народу, з якого сам вийшов, на щастя того краю, де родився і виріс. Щоб стати робітником на такому полі, він знову побачив, що треба мати не одну тільки хіть, відвагу та дотепність, а треба здобути і кращі та простіші до того стежки, які дають знання та вища освіта. Знову у його підвелося на увесь зріст свій власний давнє питання про навчання, про освіту. Не дивлячись на те, що він тоді здобув уже класну посаду (був поміч[ником] контр[олера]) і міг жити самостійно на свій заробіток, не вдаючи і на те, що його серце дуже вразили голубі очі молодесенької удови, з якою він хотів було побратися, проти чого всякими засобами остерігав його батько, а як знялось оте питання

про освіту, то він не пошкодував кинути свою грошову посаду, а думку про щире кохання з удовою геть одсунув до того часу, поки не скінчить університету та не стане справжнім освіченим чоловіком. Якщо нам не змилює пам'ять, то він в 1864 році кинув службу і подався до Києва, щоб за поміччю своїх гадячанських знайомих Драгоманова та Балли підготуватись до екзамену задля вступу до університету. Там він стрів ще більший гурт освічених українців: Антоновича, Драгоманова, Житецького, Лисенка, Старицького і інших, що з щирим серцем одгукнулися на жадання молодого юнака, на поривання його душі до освіти та праці на користь своєму краєві і всякими засобами допомагали йому з'ясувати національне питання і свої відносини до його. У розмовах, а часом і гарячих спірках того гурту доводилося йому перевіряти свої почування й заміри науковим дослідом його освіченого товариства, вироблювати думки на підставі того досліду, ширити свій світогляд; а творчий дух та гаряча працьовита вдача вимагали якнайшвидше скористуватися отим дослідом і своїх рук приложити до праці. Він немало у ті часи писав усячини: і публіцистичні статті до часописів на пекучі нужди свого народу, що, вийшовши на волю, вимагав улаштувати і свій добробут, і свою освіту, і досліди та розвідки про його, про окремі явища в його громадському житті (от як про чумацтво), збирав народні твори (казки, пісні), перекладав на свою мову вірші значних поетів Слов'янщини, а найбільше усього писав вірші (більше задля себе).

Звісно, що це все не сприяло нудному виучуванню латини і витверджуванню інших речей, потрібних задля того, щоб здержати екзамен: живе діло приманювало більше до себе, вимагало більше уваги, примушувало віддавати задля його більше часу, ніж задля витверджування зазначених уроків. Незабаром проминуло ті два роки, на які батько згодився давати з свого невеликого достатку запомогу синові, щоб йому видержати іспит до університету. Минули ті два роки, про іспит нічого було гадати, щоб не провалитися на йому, і довелося І[вану] Я[ковичу] знову посаду шукати, щоб було чим самому жити.

Посада знайшлася в Житомирі, в контрольній палаті, де був управляющим звісний видавець українських приказок, прислів'їв і такого іншого Симонов (Номйс), що закликав його до себе за помошн[ика] контролера.

З великим жалем довелося кидати Київ, а більш всього

оте щире товариство, серед котрого йому так добре жилося, і їхати хоч і в свою ж таки країну, та так спольщену та пригнічену польським панування́нням. Хоч би ж було їхати задля того, щоб визволяти народ з того занепаду, в якому він конав, та виводити на просторий шлях, а то задля того, щоб підщитувати німі цифри народних податків на казну та громадські справи або розглядати, чи так, як законом зазначено, витрачуються оті податки урядом,— звичайна робота невеличких щотоводів-чиновників, що виконують її більше усього задля заробітку, по змозі, а не по любові або не по тому, що лічать її корисною задля громадського діла роботою.

Та його чула до правди душа та сповнене народолюбством серце і в такій нудній роботі вишукували живого діла, маючи у думці підказати вищому урядові, як краще і правдивіше улаштувати податкову справу або зменшити некорисний задля краю розход, а корисний побільшати. Такого напрямку вимагав держатись тодішній державний контролер Татаринов, такого держався і управляющий Симонов. Маючи це на увазі, хоч і доводилось нудитись за такою роботою, а І[ван] Я[ковичі] робив її з охотою — щиро. А як умер Татаринов та настановлено було на його місце іншого контролера, що почав інше дивитись на головні обов'язки контролю, то колись люба робота в контролі зразу задля І[вана] Я[ковича] стала нелюбою, остогидлою. А тут і Симонов вибув, прислали іншого управляющого, з поглядами котрого І[ван] Я[ковичі] не погодився і мусив шукати іншої роботи.

РОБОТА

Ні, не слава — ота шинкарка п'яна — поривала мене в мої молоді літа до роботи. Моє невеличке серце ще змалечку пестила любов до тебе, мій обездолений краю, і вона оповила мою душу чарівними снами і підбурювала думки до роботи. Наче дрібні ластівки, вилітали вони з моєї голови і щебетали мені голосні пісні про давню давнину, як колись наші діди билися з ворожою силою за правду та волю.

Зачарована тими боями та здивована лицарським змаганням, моя душа рвалася до діла, бажаючи хоч чим-небудь невеличким прислужитися тобі, мій рідний краю!

«Довбай, довбай, хлопче! — щось стиха нашіптувала мені у вуха доля.— Знай, що дощова крапля і твердий камінь проточує...»

Минулися оті чарівні сни та дитячі співи-забавки, як тільки справжнє життя встало перед моїми очима з його убожеством та темнотою поневоленого народу, що скнів у злиднях та недостачах, розгубивши колись славних оборонців по глухих просторах Московщини та глибоких снігах Сибіру... Спустів, занепав рідний край. Онуки отих оборонців, одкинувшись од своїх та приставши до чужих, допомагали його занепаду: чорною зграєю хижого гайвороння укрили вони вільні степи і, поділивши їх поміж собою, густо засіяли просторі лани лихим зерном тяжкої неволі...

Страшною марою оце сучасне життя стало передо мною і лякало мою юнацьку душу своїми злодіяцькими заходеньками. «Що воно буде? І як воно далі буде?» — допитувалась моя залякана душа, та, призвичаєна ще змалку до роботи, вона не піддалася жахові і, потай усіх, темними ночами скликала свої яскраві думки до гурту, наструнчувала занепалу силу і почала викладати оті випади лихого життя дрібними рядками на папері.

То була утіха для себе серед оцього злиденного життя. А як довідались про те сторонні люди, як прочитали сумні приповістки про людське горе та гірку долю поневоленого краю, то так і загукали: «Це ж життя, само життя встало перед нами і б'є у вічі своєю гіркою правдою та лихими витребеньками. Слава рукам, що списали його! Слава трудовникові, що вихопив його з таємниць людського духу і вивів на світ білий, як гіркий докір, що не жили ми, а ниділи, що дбали не про одностайність та добро людське, а менджували тільки ним задля своєї користі!».

Роздрочені та підбадьорені отими вигуками думки закуйовдились в моїй голові і ще більше поривали мої руки до роботи. Солодким трунком веселили вони моє серце, пахощами рідних квіток п'янили мою душу, жалісливими співами чарували моє почування... Зачарований та сп'янілий, я брався за свою роботу, радіючи, що хоч малою-невеличкою цяточкою слугуватиме вона на користь рідній країні та її поневоленому народові!

Непомітно промайнула і ця літня доба мого тихого життя, як усе на світі минає. Все, що довелося нажати за оцю пору, зложено в копи, звезено в стоги, вимолочено, провіяно... Чисте зерно пішло поміж люди, зосталася тільки соло-

ма та полова... Насува осінь з її негодою, ота стареча пора з її недугуванням та хворобами. Приборкані літами думки не здіймаються високо вгору, не зносять жадань в широкі простори ясного неба, а окривають побілілу голову важким сумом та дрібними клопотами старечого життя... Журно, нерадісно!.. І тільки ти, моє давнє призвичаювання до роботи, приносиш моїй душі утіху, а серцеві пораду, тільки ти серед непроглядного туману-суму, що оповиває мене, показуєш смужечку ясного світу на повитому важкими хмарами теперішнього часу небосхилі!

Грудень 1909 р.

ЩОДО ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ М. А. ДМИТРІЄВА

В 125 числі «Ради» надруковано невеличкий по розміру, та значний і глибокий по змісту заклик С. Ф. Русової, як би годилося ушанувати пам'ять М. А. Дмитрієва яко людину з чутким серцем та широко розвиненими громадянськими завданнями, що за короткого віку свого багато піклувався про наші різноманітні національні справи, горів і болів ними, доки нагла смерть так несподівано ж одірвала його від нас у саму найкращу пору його життя, коли дожидалася найбільша користь від його невсипущої праці.

То був гіркий жарт сліпої долі, що своїми іграшками так часто глузує з наших сподіванок, нищить наші рожеві надії, завдає непереможного жалю нашій душі і своїми лихими вчинками давить, наче залізними обценьками, наше серце! Скільки нам за той недовгий час після смерті М[ихо-ли] А[ндрійовича] довелося бачити і переживати усяких іграшок сліпої долі!.. А проте життя не стоїть, а йде собі своєю ходою, вимагаючи від нас більшого напруження сили та невсипущої праці через велику втрату наших щирих робітників. Вимагає воно і вшанування пам'яті їх як найкращих людей і невсипущих трудовників.

Я цілком пристаю до думки вельмишановної С. Ф. Русової і декого з друзів і товаришів небіжчика Дмитрієва, що найкращим вшануванням його було б видання літературного збірника, присвяченого його пам'яті, по тій програмі, яку намічено у заклику С. Ф. Русової, і я з великою охотою радніший прикласти по своїй силі праці до найскорішого виконання того доброго заміру, тільки не стаючи на чолі, як до цього закликає мене С[офія] Ф[едорівна], а йдучи уряд

з іншими учасниками, хто поділяє думку про вшанування пам'яті М. А. Дмитрієва і допоможе своїми працями виконати її якнайшвидше і найдотепніше.

Гей, хто в полі — озовися!
Гей, хто в лісі — одгукнися!

Цим закликом давньої пісні звертаюся за допомогою до всіх наших старих і молодих письменників, до всіх щирих прихильників невсипущої праці небіжчика М. А. Дмитрієва, друзів і товаришів його.

П. Мирний.

Всякі роботи до збірника прохаю засилати по такій адресі: Полтава, 3-я Кобищанська улиця, А. Я. Рудченко.

ГІРКА СЛЬОЗА НА ДОМОВИНУ СЛАВЕТНОГО СИНА УКРАЇНИ, НЕЗАБУТНЬОГО ЇЇ СПІВЦЯ-БОЯНА — МИКОЛИ ВІТАЛІЙОВИЧА ЛИСЕНКА

Безмірно тяжкий сум і невимовно пекучий жаль обняли мою душу, як побачив я число «Ради» з оповісткою про несподівану смерть Миколи Віталійовича.

Перестало битися чуле серце віщого Бояна, що за свого віку так голосно відкликалося на все добре й лихе в своєму рідному краї! Склепилися навіки ясні очі, що загоралися невгасаючим палом в щасну хвилину або застелялися густим туманом великого горя, коли лиха доля ставила перегороди задля щастя рідного краю! Схрестилися, закам'яніли невсипущі руки, що за свого життя так жваво рвалися до роботи на користь темному народові, на славу милої його серцю України!

Орлиний льот творчої думки, могутню силу натхнення широкої душі, глибоку віру серця у кращу долю і безмірні надії на те, що вона таки колись настане, що прийде свята Правда і своїм сяйвом затлумить чорні присмерки шкодливої Кривди,— все, все оце так нагло перепинила і обірвала несподівана смерть!

З'єднавшись з нашими ворогами, вона тепер глузує над нами, святкує свою гірку перемогу. Та не довго їй доведеться глузувати, не навіки вона правитиме своє святкування перемоги: одійде важкий задля нашого серця похо-

рон, угамуються наші жалі і сльози, і невмируща слава його невмирущих творів, як те ясне сонце, здійметься високо вгору і залле своїм світом всю широку Україну — від простої селянської хати, де його творча душа упивалася співом рідної пісні, до високих палат, де той спів під його мистецькою працею переливався у вищі тендітні згуки, повні чудової краси та принадливого чару... І осоромлена смерть геть одійде набік перед його величною постаттю, що встане перед очима розбудженого краю на увесь свій високий зріст і мерщій сховається у глухі нетра та темні пущі, щоб не дивитися, як свята Правда буде квітчати високе чоло славетного Співця-Бояна невмирущим вінком слави.

Полтава. 28 листопада 1912 р.

НАД РОЗКРИТОЮ ДОМОВИНОЮ СЛАВЕТНОГО СИНА УКРАЇНИ М. М. КОЦЮБИНСЬКОГО

Ще один гіркий посміх лихої долі! Ще безмірно важка втрата на нашій широкій Україні! Помер Михайло Коцюбинський. Поліг великий майстер рідного слова, що в огненному горні свого творчого духу переливав його в самоцвітні кришталі і, як великий будівничий, виводив їх, свої мистецькі твори, повні великого художнього смаку, глибокої задуми і безмірно широкої любові до людей, їх — добрих і лихих — вчинків!

Лиха смерть не зглянулась на нестарі ще літа його віку, ні на пишний розцвіт талану, ні на повсякчасну жагу жити-творити і своїми творами уславлювати рідну країну перед великими світами. Не маючи волі над творчим духом, вона потайки, як той шашіль, точила недугами його тіло, нівечила хворобами його силу і одразу без всякого милосердя обірвала тонку нитку його короткого життя.

Пекучий жаль проймає серце перед цим лихим її вчинком, гіркі сльози давлять душу перед розкритою домовиною славетного сина України, а пригнічена думка виводе невтішні візерунки про наші безмірно великі втрати у той час, коли в таких невсипущих трудовниках, яким був небіжчик, була найбільша потреба... Безсило опускаються руки, клониться від тяжкого суму голова на груди, меркне-тьмариться надія на краще! Хто інший займе його провідну постать на безмежній ниві рідного письменства?

Тільки й утішає віра, що та творча сила народного духу, котра надала його нам, не зникне безслідно ніколи, а його праця буде сіяти провідною зорею над шляхом інших, що підуть слідом за ним.

Хай же рідна земля м'яким пухом ляже над його домовиною, а невмируща слава заквітчає вінком безсмертя його помучене чоло.

ВІДОЗВА ПОЛТАВЦІВ ДО КИЯН З ПРИВОДУ СВЯТКУВАННЯ ДНЯ СТОЛІТНЬОГО НАРОДЖЕННЯ Т. Г. ШЕВЧЕНКА

У цей славетний задля всієї соборної України день — день столітнього народження нашого кобзаря над кобзарями Тараса Григоровича Шевченка — ми, полтавці, з берегів тихої Ворскли, де колись перший майстер рідного слова — незабутній Котляревський — виспівував свого Енея, мусимо одгукнутися до вас, мешканців осередку старої України-Русі — золотоверхого (або великокняжого) Києва і прилучити до вашого суму свій невгамовний жаль та гірку скорботу на несподівану усім нам заборону урочисто вшанувати Того, хто усім своїм життям та кипучою силою творчого духу уславив на увесь широкий світ Рідний Край, озброїв його мову на змагання з забуттям та смертю і вивів її на широкий шлях безмірного поступу.

Нехай і так! Не наша мати,
Та довелося шанувати...—

одкажемо словами нашого невмирущого генія на ту дошкульну заборону і пригадаймо у цей урочистий час, чим ми були до його і що він зробив задля нас.

Чим, справді, була за часів життя його Україна?.. Занедбаним людьми та спустошеним лихою історичною долею краєм, де царювала тяжка кріпацька неволя, де почувався важкий стогін та лилися гіркі сльози колись вільного народу. Його культурні здобутки ще з великокняжих часів знищено і розпорошено на протязі довгих віків. Його дзвінка і співуча мова, що так яскраво виявлялася у творах безвісних літописців України-Русі та невідомого співця «Слова о полку Ігореві», занехаяна і з пишних хором та широко-

го вжитку закинута у глухі села, де стала говіркою задля хатнього обійстя, а не задля потреби культурного життя та широкого письменства... Безпросвітна темнота огортала голови й душі силою поневолений нарід, а кріпацька неволя руйнувала та нехтувала його добробут... Здавалося, глуха смерть носилася над цим безталанним краєм, справляючи німий похорон над його колись кипучим життям та покриваючи забуттям його давню славу.

Та то тільки так здавалося, а, проте, потай від широкого світу, в недосяжній задля людського зору глибині народної душі йшла своя непомітна робота його творчого духу, дожидаючи тільки слушного часу, щоб вийти у широкі світа, виявити свою силу й кебету.

Про ту потайну силу свідчили народні думи та побутові пісні, повні глибокого чуття, безмірного жалю та нерозважного суму, та ті поодинокі мисливці, що, наче ясні зорі на похмурому небі, інколи пробивалися з-під обліжних хмар та непроглядного мороку,— от як Сковорода з його осяяними світом тодішньої науки думками, що скликали людей до опрощення і рівноправства, або Котляревський та Квітка з їх талановитим письменницьким хистом, що просту мужичу мову призвичаювали до літерацького вжитку.

Та то були тільки предтечі перед появою справжнього генія народного творчого духу, що сто літ тому назад народився.

Не в ясних високих палатах, не серед розкоші й достатку, а в кривобокій кріпацькій хаті, серед злиднів та гіркого убожества народився той геній, щоб своєю натхненною душею та огненними піснями уславити на увесь широкий світ рідну йому мову — мову Старої Русі, що за великокняжих часів вільно ширилась й розросталася, а за козацькі часи була зброєю, якою українська людність боронила свою культуру. Це ж стародавня матірня руська мова, винесена на світ божий з глибоких джерел народного творчого духу, викувана під вражінням просторів своєї країни, свого неба і сонця, землі, води і повітря. Історична доля розрізнила Стару і Нову Русь, а коли знову сполучила їх, то нову, Московську Русь, високо підняла вгору і нарекла її Великою, а Стару Русь-Україну з назвою Русі Малої — прихилила донизу, в занепад привела її найстарішу руську мову.

Оцю-то стару, занедбану мову наш славний Кобзар оздобив своїми високонатхненними творами, вивів її на просторий шлях всесвітнього поступу, проклав нею широку

стежку до народного відродження і сполучив давню славу свого краю з новою — сучасною.

Він, як сам пророкував, «возвеличив малих отих рабів німих і на сторожі коло їх поставив слово». І те його слово, як голос справжнього життя, буде жити і ширитися, доки й світу-сонця! Ніякі заборони йому не зашкодять, як не зашкодили й не зашкодять всякі лихі вчинки його невмирущій славі.

Уклонімося ж низьким поклоном перед його величною постаттю і в день його столітнього народження, коли нам заборонено цей день урочисто святкувати, пом'янімо його в своїм серці, як він сам сього бажав, «незлим тихим словом»!

ПРОМОВА НА МОГИЛІ І. КОТЛЯРЕВСЬКОГО

Славетний батьку відродження української мови!

У великий день святкування 150-літніх роковин Твого народження прийшов я на Твою могилу не хвалу Тобі складати: Твої невмируще твори найбільш всього уславили Тебе на всю широку Україну, котру Ти за свого життя так щиро кохав і задля її занедбаної мови такого багато зробив, що величезний майстер нашого слова — наш пророчий Кобзар — мусив голосно вигукнути:

Будеш, батьку, панувати,
Поки живі люди;
Поки сонце з неба сяє,
Тебе не забудуть...

Що більше сього мушу я сказати?.. Хай інші, більше дотепніші від мене, розкажуть людям про Твої діла невмирущі. А я прийшов скласти на Твою домовину свої гіркі жалі та пекучі сльози, що Тебе тут немає і нікому повідати про те сучасне лихо, що доводиться переживати нашій нещасній Україні.

ЩОДЕННИКИ

[1865]

25 апреля 63

Сегодня, после долгих дум, я дал себе обет записывать все мои впечатления, накопившиеся в известный день, т. е. писать дневник.

Сюда войдут все умозрения и умозаключения, которые часто блеснут на одну минуту в моей голове и скроются почти навеки, т. е. неизвестно когда снова они пробудятся. А так как мой разум иной раз касается вещей и вопросов очень для меня нужных, но, благодаря моей слабой памяти, они остаются неисследованными и неразрешенными, то я положил их записывать и когда-нибудь, от нечего делать, пересматривать начну свой журнал, то все-таки увижу, что вот-то такой вопрос не решен, и всеконечно решу. Итак, у дорогу! Но как сегодня уже вечер, то завтра утром постараюсь унесть мои впечатления.

Глупо! будто это уже так нужно непременно записать сегодняшние впечатления, что я еще пишу «п о с т а р а ю с ь», как бы обязан кому что-либо. И смешно, и глупо!

26 апреля

[...] У полдня читал в № 12 «Эпохи» за [18]64 год статью Соловьева «Женщинам». Я никак не пойму этой статьи! С первого листа начинает говорить за женщин, затронутых литературой и чреватых современными идеями, отнимает у них самостоятельную готовность на разумное дело — они вообще податливы. Потом говорит, что развитие женщины задержано п р о с т и т у ц и е ю. Не понимаю этого слова, искал у словаре — нет. Далее доходит до романа «Что делать?». Это, говорит, картина развращения благородной женской натуры хитрыми теоретическими умствованиями!! И все это вытекает от того, что Лопухов, заметя любовь Веры к Кирсанову, вел с ним теоретический разговор.

Странно! Потом Писарева ставит между Рахметовым и Базаровым: «Это,— говорит,— средина». Смешно! В романе этом автор выставил, как лучшие существа бывают ретроградны от врожденных предрассудков, а предрассудок у него и то, что женщина восприимчива. Глупо! Почти всего занимательнее так это вот что: самый естественный исход этой трагикомедии есть любовь Веры к Рахметову и жизнь сообща с ним, с Кирсановым и Лопуховым. Я уже здесь ничего не вижу, кроме лжи. Где же та любовь к Рах[метову], когда он уехал за границу и больше его не видать. Или мне память изменила, или черт его знает!! не понимаю ничего, надо прочесть снову «Что делать?».

Перед вечером ходил в ливаду гулять и снял вид заярской церкви. Этим и кончу повествование вчерашнего. Да, нет, нє все еще: соловей произвел на меня радостное впечатление. Песня его перерыла во мне давние дела, а теперешние воспоминания.

27 апреля

Самое тягостное положение, когда нет человека, тоска, не знаю, до всех ли она одинакова или ко мне только, и такая злобная; по моему разумению, до всех она одинакова и вот почему: люди построены одинаково, собственно говоря, за организацию, что же касается его [человека] духовного строения, так здесь присутствует многое множество элементов. Но я не намерен говорить за духовную деятельность человека, скажу только, что природа кладет на него свою печать. Значит, я, находясь под влиянием одной природы с братами-гадячанами, одну испытываю и скуку с ними. Впрочем, не знаю, как по-чьему, а по-моему — это самое тягостное положение: читать, писать, спать не хочется. Поговорить бы с кем-нибудь — черт подтаскал дежурство. Гадкое положение! Воображаю, как будет на Николая 9 мая. Впрочем, я замечаю, что погода на меня много действует, а сегодня пренесноснейшая погода: то солнце блеснет, то ветер с дождем повеет. Скверно!

28 апреля

Сплю. Вдруг шум, что за шум? Присяжный, чтоб он треснул, кричит, что у него подшучено табакерку. Привязывается ко мне, я и сном и духом не видал его табакерки;

начал божиться, не верит, но еще дужче шумит, у меня уже в голове мелькнула мысль велеть ему замолчать силою закона, впрочем, он скоро пошел. Итак, я у 5 часов прокинулся и уже больше не заснул.

Прихожу домой, мне дают письмо от Ивана. Как оно меня обрадовало; жаль только, что «Кобзаря» нет. А те издали? [...] изуродовали «Кобзаря», такое гениальное произведение! Черти!..

Когда б на мою долю хоть те пришлись, что издает бурса. Ну, какое несчастье Украине, этой бедной вдове; народ подавлен, воспитание на родном языке запрещено [...], «Кобзарь», и тот изуродован. Несчастная Украина, мать ты моя! [...]

Не начать ли дневника писать на украинском языке? С завтрашнего дня же бро́саю московский и берусь за свой.

Как его изучить пословицы и приказки нашего люду, память у меня плохая, а знаю, что это такой этнографический источник для изучения народа, какого еще никогда не было. Спасибо Номису за его труд, великое спасибо. Стой, начну изучать так: возьму какую-нибудь сторону — религиозную, нравственную ли и буду добиваться толку. Буду проводить параллели между загадочными преданиями народа и научными истинами; это изучение, кажется, должно врезаться в память мою, впрочем, наверное не знаю. Как бы Иван приехал на каникулы, то с ним бы порахуваться, а то... пусто!..

29 квітня

Оце і сьогодні думав над приказками. Думав-думав і нічого не видумав [...]. Тепер серце рветься, хоче виливати своєю мовою сльози бідної вдовиці, та ба! не тямить, тільки тихо-тихесенько заплаче та й засне. Пригадаю батька:

А я... а я
Тілько вмію плакать,
Тілько сльози за Украйну...
А слова — немає! —

та й заплачу серцем одиноким. Уже думаю кинути брать з бібліотеки книжки і заніматися пословицями кожного дня. Так і то — є там гарні книжки і нужні мені. Думаю писати яку-небудь повість і вмісті приказки ізучати, та хто його знає, як і буде. А буде так, як буде, я тільки знаю, що я

дурень, та й превеликий, що не вчився нашої мови [...]. Правда, в мене є велика надія, мені тільки 16 років, та що, кажуть, знать, те за плечима не носити, хоч би і в 6 було, а не в 16!

2 травня

От уже 2 травня, а я і забув про свій журнал. 30 квітня були іменини старого — так день ізбайдикував, ну нехай то так: Кесарево, каже писаніє, кесареві, а де ж божіє боброві? Учора хто його знає що і робив, що й за перо не брався. Сьогодні мої іменини, 16 років уже стукнуло, а що з того?

Ну що з того, що шістнадцять
Мені вже минуло?
Знов у серці ворушаться
Кривавії думи;
Знову його давить горе,
Та ніхто не знає,
Як серед ночі тихенько
Воно заридає
На гіркую свою долю,
Ніхто не почує.
Та і лучче, а то б, може,
Ще налили
Тії сльози мого серця
Кровавії ріки.
Не плач, серце, дивлячися
На вбогу каліку,
Не дивися... От все моє,
Усе моє діло:
Ридать... плакать, і волосся
Моє побіліє:
І сам ляжу у могилу
З гіркими сльозами...
Чи одно хоч на сміх серце
Мене ізгадає
На сім світі? Чи спом'яне
Яким добрим словом?
Нащо мене споминати?
Не зробив нічого
Путящого, а так тільки
Проволочив годи,

Як розбійник у неволі;
Та лив гіркі сльози,
Та домовляв горе вдови,
Путнього ж нічого...
І положать моє тіло
У землю сирую,
І зариють, як собаку,
Ніхто не посадить
На могилі калиноньку;
Зозуля кувати
Не прилетить ранесенько,
Соловей співати
На могилоньку не сяде...
І буду лежати
Покинутий і забутий
І людьми, і богом...
Знать, такая судилася
Козакові доля!

Отакої веселої серце заспівало, хай йому усе добре! Такої веселої, та й нічого радуваться: куди гляну-подивлюся, все горе-неволя, а де те щастя? Хто його знає:

Єсть на світі воля,
А хто її знає?
Єсть на світі доля,
А хто її має?

Чи не так воно і є? Правда, великая святая правда! Гине слава козацькая, долі нема [...].

3 мая (травня)

Сьогодні дочитував в «От[ечественных] зап[исках]» за січень статтю: «Мнение Бокля за Джона Милля». Хвалить його, хто його вже знає і як, а він того і не заслужує; бо він тільки, як сам Бокль каже, тільки з'єднив теорію з практикою, говорячи за политическую экономию, которі були виявлені наперед його.

А тепер почав «Евгения Онегина». Яка сила поезії!

5 травня

Лінивий я став, дуже лінивий, уже пропускаю по дню у дневнику, хоч учора було багато дечого написати; читаю

теж не так, як колись читав. А так тільки байдикую. Мені учора трапилось бачить случай, котрий може постояти против того, що наш люд називають злодіями. Приходить жінка получати гроші на дітей замість провіанту; казначей якось їй і видав замість 6 та 12 карбованців. І гадки о тім нема. Коли це прибіга через скільки годин, каже: «Мені передано 6 карб. Я не хочу їх, мені слідує тільки 6 р., а тут 12. Я прийшла додому, стала лічить — 12, я так і обмерла. Та за гроші та скоріше сюди».

Я зараз і пригадав оте батькове —

наша слава
Без золота, без каменю,
Без хитрої мови,
А голосна та правдива,
Як господа слово!

Другий случай був такий (мені розказували). Тут всяк, звісно, наставляє май місяць, ото і ми поїхали. Було там усього і поїсти, і попити, так те все вже випили і виїли, а пити ще хочеться. Один, не знаю хто, і пішов понад берегом, а ми біля Псла остановились, дивиться — рибалка, гука на його. Приїхав він. Ми його і послали за горілкою, а це було уже уночі. Ми ж об тім рибалці і думать забули, уже збираємось у дорогу та й знаємо-таки, що 'кий чорт вернеться. Ні ми його не знаємо, ні він нас, ну і возьме ті гроші, і поїде. Коли це вже зібралися зовсім їхать, рушаємо, кричить рибалка: «Підождіть, нате горілку!» Ми до його — горілка; так ми і не пили — йому віддали, ще й на півкварти дали за те, що він чесно зробив.

Хай же після цього ніхто не зве наш люд злодіями. Звісно, в сім'ї, кажуть, не без урода, та все ж таки не ввесь народ злодії, як пани звикли говорити.

Уп'ять трохи не забув. Тепер у нас вибирають уполномочених для вибора в земство членів та гласних, так на цих-то виборах наш народ показав, що і він однакових прав з панами. По землі слідує 6 дворян, а в 3 стані ні одного не вибрали, так же город закінчив. Назаревського-попа, кажуть, як вибирали, так ні одного білого не було. Об'явлено було, що хто піде наліво — не збере, хто направо — збира, так вони всі наліво. А у Харківській губер[нії], не знаю в якім повіті, кажуть, що вибрали предсідателя і членів з своїх, ще й неграмотних. Так пани кричать так, що ну. «Чого,— каже,— вони нас недолюбляють, чортові шквири?» —

«Було б,— кажу,— вам ще більше держати у неволі, то тоді б незіснували ще».

Отака неправда у людей є — того що він дворянин і пан, йому і дається право подавити народ, а народу не дають, поганці, і оборонятись. Постойте, що він ще вам покаже. Будете знать, що пан, що мужик — все одно. Та ще в такім ділі, як земське учрежденіє. Постойте, ось ще буде гласний суд. Побачимо. Вже світ правди прогляда у наше віконце.

6 травня

Учора увечері лежав я біля каз[начейства], приходить Стрім'янов і Нимчасенко, чини судейські. «Ходім ходити»,— взивають. «Ходім»,— кажу. Пішли. Заговорив я з Нимчас[енком] за жінок. Я кажу, я не встрічав образованої жінки ніде, та, кажу, вони все однакові — на слово вірять скоро, тим і я до їх не дуже охочий. Я люблю, щоб мої думки хто гудив, а всяка жінка не способна на це, так об чім же я буду говорити, коли зо всім зо мною согласна. «А попробуйте,— каже,— сказати яке палюче слово, коли вона не обколеть вас».— «То от,— кажу,— була Кучерова».— «Це,— каже,— не образована, ця нахапалась. Так лиш навчилась, хапаючи вершки якої-небудь істини». Цим і кінчився наш говор. Казав, що у Яснопольського 16 буде весілля, і друге чорт-зна-що. От чоловік він чудний. Хоче йти по естественному факультету, а не читав нічого по єстественній історії. Тричі чудний!

Сьогодні, пообідавши, пішов у садочок. Боже, як і хорошe! Груша, сливи цвітуть, бджілка гуде, і як прихилиш ухо до землі, то так, як музика, заграє все живе! Рай та й годі. Ще, правда, сьогодні хотілось піти у ліс, та ба! Не піду. А соловей же то, соловей, так і виливає. [...]

Сьогодні у каз[начействі] нарисував з одної жінки зразок обличчя — не таке зовсім, тільки так сидить і така одежа.

Борисенко розказав одну побрехеньку таку: один чоловік пішов у неділю брати копи — возить додому. От наклав зовсім віз, тільки ще так оставався один снопик положити.. Він за снопик, а гадюка відтіля, він її батогом, поки бив, поки і вбив. Вона, здихаючи, і крикнула: «Скажіть Наталі, що немає Росаллі». Приїхав додому та й розказує жінці новинку, тільки що сказав «немає Росаллі», коли тут як вискочить з-під лави гадюка та прямо йому у вид так і впи-

лась. Укусила — він і вмер. Отаке колись було, тепер такого ніколи не буде!

7 травня

Учора я проходжувався по городу. Ходив дивитись на воду за острог. Відтіля йдемо, сидить щось нагорі. Ближче підходимо — Дуняшка. Я так і затрусився, та злякався, щоб не було біди. Як удержав себе, тоді й кажу поштальйонові: «Гірка доля оцих! тяжко гірка!» Я не знаю, чого я такий чулий став тоді: у мене трохи сльози не потекли. Сьогодні, як гарно буде, піду туди і розпрошу, яка її н и в а. Хочу з життя їх написати повість. Отут і пословиці трохи підучу. Ходив у садочок. Мене природа так розтроюджує, що я, як згадаю Тараса, так і заплаче серце.

Одурив мене, сукин син, Єлсинський! Сказано, піп! От чорт, а як серце бажало, щоб та розказала за своє життя — та ба! Одурив, сукин син! Ходив і до його на кватирю, та тільки дурно забився — нема чортового сина. А, стерво! Коли б побачив, бив би! ей-богу, бив би! Ну, як таки так: дав слово бути в 8 годин увечері, а зовсім його не було. А, чортів син! Постой, завтра я тобі дам, твоїй совісті півській!

9 травня

Учора вилаяв Єлсинського; після обід писав одну повістину віршами, як гине наша краса дівоча од паничів, ще мені треба буде написати, хоч прозою, як москалі розвращають жінок. Учора увечері гуляв і бачив Дуняшку, знаю все її життя — вона рада такому, хоч і знає добре, що гірко так жити. Сьогодні, може, напишу її життя; любивши віддалась, ще із радістю — дурна! А вона на гречаночку похожа [...].

Устав дуже рано, гуляв по саду: як хороше — боже, як! Цвіте мир, а солов'ї йому пісні співають [...].

16 травня

Був у заярській церкві — півча співала — препогано! Ішов через лісок Техаковича і більше получив того вдоволь-ствія, чим у церкві, хоч і під церквою на траві сидів і

гарно було сидіти,— та що! У ліску удесятеро лучче. Збирався з Борисенком іти у ліс куди-небудь проходитись,— та що й казать!.. Сестра, як дурна, розревлась та й не пустила як жінка. От дур жіночий!.. А тяжко мені, що його й робити? [...]

17 травня

Учора був на вінчанні у церкві. Дивився на молодого і на молоду, і якась туга стала давити моє серце, чого — не зна! Тільки я думав за б р а к, це (без розводу) не святе, а розпрокляте таїнство, котре іноді соєдіняє дві людини на вічні муки. Воно то таїнство це то і нерозумно лаяти, а треба лаяти люд, котрий під цим святим таїнством прикриває п о р а б о щ е н и е л и ч н о с т и. Воно, по-настоящому, ніхто не сміє зобижати другої людини, а найпаче жінки як помічниці своєї, так піди ж ти з дурним людом! Сестру мою чоловік лякає тим, що вона від бога і должна покорятися йому, як церков Христові кориться. О! Господи! отакий чоловік мій зять! Під покривалом віри хова всі свої безсовісні діла. Стерво! Сестра ж моя, звісно, богомолка і слухає його, як бога, що буцімто і справді вона должна кориться. А, брак ти проклятий! А людська совість от до чого доходить?! «Тобі,— каже,— і бог повелів мене слухати!» А ти, бог розпроклятий, коли ти оддаєш одного чоловіка на волю другого!!! І бога, таку святу і правдиву личность, ставлять у такі безсовісні діла підвалиною, от люди!!!

18 травня

Сьогодні написав до брата у Київ, а завтра думаю ще до того мовчазного приятеля Іващенка, негарний він друзяка.

21 травня

Какое предназначение человека? Этот вопрос вчерашний вечер занимал мою голову. Думал я, думал, и все выходила чепуха. Мне говорили так: первое назначение человека есть привязанность к своему родному, т. е. к отцу и матери, далее эта привязанность растет, и когда человек подрастает, он начинает привязываться к тем знакомым, с

которыми родные в хороших отношениях, и им всячески служит; а еще далее человек привязывается к родине-отечеству и для его служит, работает. Вот в чем и назначение его, сиречь в служении и работе своему, родному. Когда же я говорил, что назначение человека есть жизнь, меня обличали в этом, говоря, что и животное живет, но я, как над этим вопросом мало думал, то не мог хорошо и спорить. Животное живет, говорят. Гм! Что же человек, как не высшее и развитое животное? Где различия человека от животного? Нигде. Первое и самое крупное из физических: язык человека. Но ведь почем мы знаем, может быть, и животные говорят между собой? Я ведь, попавши у Англию, не разберу ни слова, потому что я русский, так же я не могу разобрать значения собачьего визга. Язык народа есть условные произношения для определения какого бы то ни было предмета. Что же тут неестественного и сомнительного, что собаки говорят? Все это возможно. Только их язык не развит, как язык человека, и притом еще не способствует быть языком литературным! Человек, благодаря природе, произведшей его на свет таким совершенным, может перо починить и писать (хотя и это не дается без труда). Что же тут удивительного! ведь попугай же говорит! Значит, и сомневаться в том, что животное говорит, не может человек благомыслящий. Никто наверное не знает, но может быть. Для чего соловей поет? И он, как и человек, старается устроить жизнь как можно поблагоприятнее, веселее и поэтичнее, для этого необходима подруга в жизни: и вот он своим пением старается всячески завлечь самку, как наш брат хорошим убором и припомаженной головой. И в его-то песне вы и слышите голос любящего (значит — говор — язык, о!) молодого человека, который хочет всячески усладить слух своей самки. Теперь отчего он перестает петь? Очень просто. Человек, женившись на девушке или вообще женщине, им обожаемой, как-то теряет часть своей поэтической жизни и далее все охладевает до тех пор, пока не начнется проза. То же и с соловьем. Он счастлив, спарувавшися: он поет, желая доставить и подруге своей счастье, покуда нет еще продукта любви. Как только начала самка несть яичка, уже поэзия лопается. Сядет самка на яичка — лопнула поэзия, начинается проза. О материальном благосостоянии, об устройстве как можно поблагоприятнее и безопаснее жизни — только уже и заботы. Наконец, третий период — дети. Мать отдается им

вполне: она готова сама пострадать за детей, а муж уже далеко — у нее есть утешение — дети!!

Не то ли самое повторяется в жизни человека, только как-то совершеннее, разумнее? Значит, те самые зачатки, которые в человека доведены до высшей степени совершенства, находятся и в животном, только в каком-то полусонном состоянии. Из этого следует, что человек ничем не различим от животного. Духовною жизнью, а духовная жизнь есть разумная, а разум есть и у животного. Только тем, должно быть, что человек может создавать разные идеи и возводить в всесотворяющую силу — это бога!!! Но ведь и это пустое в сравнении с различием. Идеи — дело ума, а ум есть и у животного. Значит, человек ничем не различим, значит, он есть животное развитое — ни больше, ни меньше к а к ч е л о в е к!! И высшего его в мире существа нет. А если и различим, так различим своим исключительно развитым умом — всесоздающим и всепостигающим. А из всего это[го] и следует, что предназначение человека есть ж и з н ь, в полном смысле этого слова, ж и з н ь у м с т в е н н а я, р а з у м н а я, а все остальное вытекает из этой жизни.

Моє серце якось аж зраділо і неначе всміхнулося, як почуло, що Олена Олексіївна приїде. Ні, я таки її любив — тільки цього ніхто не знає і не відає, та й лучче — ніхто й не насміється.

22 травня

Як мені Олену хочеться побачить, показати їй свою поему «Безталанна», та ба! Немає її тут, коли вона приїде — не знаю, та ні в кого і попитати, або хоч і попитать, то зараз люди почнуть думати: д л я ч о г о й о м у? А я бажаю, щоб люди нічого не знали. Балла скоро приїде — якось аж на серці легко!

23 травня

Учора ввечері сиджу у казначействі — чую, ідуть дівчата і співають, о господи! «Х у т о р к а»!!! Серце моє обкипіло, я не зайняв їх ні словом, хоч були там і хороші, тільки думав, як їх язик таке вимове, як не стане колом!

У почтмейстера був: почтмейстерша хоче всячески визвати мене на спор, та ба! Їй хочеться знать, чи я що знаю,

чи ні. Вона дума, що я мальчик ще, тільки так умію говорить на вітер. Та хай собі дума, що хоче, мені то що за діло! А я зовсім не такий: я по-своєму себе знаю, і вона мене по-своєму. «И пусть себе», як каже Череванін з «Молотова».

24 травня

Сумно! Хоть би прийшов хто та промовив
Хоч єдине слово,
То все б таки веселіше
На серденьку стало,
А то сиди, як розбійник
У тяжкій неволі,
І до завтрього не чути
Ні єдине слово!

Хай йому лихо, самому діжурствові. Так сумно, так сумно, що хай йому кат!

26 травня

Учора їздили варити каші, та хай їй чур — усі грали ролі сумашедших. У Ярмолая трохи не порозбивали собак, мабуть, тим його сьогодні і у казначействі не було — усе збирав до купи, бо ми порозганяли. Тепер смішно і жалко, що так прогаяв я один день.

28 травня

Позавчора приїхав Іван з Баллою — добре дуже зробив, весело тепер буде, тепер тузі прийдеться не по нутру — утече з моєї хатини.

Іде осінь — іде й лихо
У мою хатину;
Ні з ким сісти — промовити
Єдиноє слово.

24 січня 65 року

Багата кутя

Сьогодні празник із празників! Коли він уп'ять повториться у житті моєму? Сьогодні получив од Івана лист і в йому — портрет Гонти! Це того лицаря, що

Щоб не було зради,
Щоб не було поговору,—

порізав дітей рідних за те, що вони були католики.

Які тепер люди? [...] Оце, дивись, говоре, говоре, що мов і тим, і тим жертвую,— а як прийдеться до скрути — то й назад. Ні, будь ти Гонта! Я на його як погляну, серце неначе здавлене, так і опуститься. Що за обличчя, що за погляд страшний?.. Ні, не буде другого такого празника мені ніколи!

1870 рік

Дні моїх тяжких незбувшихся надій, дні мого горя, моїх сліз, моїх важких думок, що, як те вороння, обсядуть моє серце, обіймуть мою душу і оснують увесь розум часом важким і неодрадним туманом,— кому я вас покажу? кому передам? Чиє ясне око гляне на вас, мої марно проведені літа, без роботи в роботі, і хто, розібравши всю ту мізерію життя, скаже добре слово: він жив між нами, і чисте його серце хотіло любить, та, не маючи кого, ізотліло в даремнім шуканні живої душі з теплим словом? Молода сила просила роботи, а в невільній роботі — помарніла і зникла його сила, як степова трава. Або ж огудить (хай! аби правдивим огудом): він жив не знать для чого і поліг, не кинувши сліду ніякого,— не варт він і слова од людей!?

Хай же од сьогоднішнього дня прожиті часи, передумані думки зостановляться рядами у сій книжці і виявлять незнайомому мені чоловікові, як попадеться йому у руки ся книжка і як хіть або туга приневолять його перечитати все, що буде написане, всі мої радості й горе, жадання-надії, мій погляд на мир, всього мене — як я жив і був, і, розібравши все те, хай він промовить надо мною своє послідне слово. Хай, кажу! а може, і самому коли здасться ця іграшка дітям на цяцьки.

15 лютого

Пив чай і читав. Прийшла од К. дівчина, принесла записку: просять у карти грати. Ніч темна, погода сира — одбива всяку хіть, але і чума несамотня, одного в хаті підбива іти: так і буть, піду!

Сперш грали у карти. Погравши, Н. Я. з своєю завждішньою поговоркою: «Ось послухайте мене, то будете людьми»,— підступив до нас з пляхою наливки. І ми, правду кажучи, поки слухали Н. Я., щоб людьми стать, поки поробились з нас якісь зозульки, а не люди. Там «Чумака» співають; а П. Я. підтанцьовує під його, тоді як ця пісня прийшлася до танців так, як корові сідло. Усяк з знаючих спів «Чумака» скоріше заплаче, а от же П. Я. під неї танцював. Правда, піднявши зараз на глузд, ми посадили його на диванчику, де він тут же, ради оддишки, і вивернувся. У мене ж вертілось усе у голові, як у якім безоднім вертепі,— і люди, і думки, все зливалося умісто. Пам'ятаю, ми (я да А. Я.) довго спорили з Н. Я. і Л. П. за чиновничу підданську долю. Ми держалися більше правди і думки, вони — життя і мети. З спору нічого не виходило, окроме того, що ми один одному сказали, що всяк говорить правду в однім разі, і брехню — в другім. І усяке з цим согласилося.

Далі Н. Я. з Левком (як ми його завжди зовемо) співали щось церковне, постове. Ми з А. Я. глумилися з їх співу. Левко ніяк не зуміє узяти первого басу, то бере октави, а той пнеться угору з своїм тенором, як дурень з балабайкою; і виходило, як кажуть, ні богові свічка, ні чортові ладан. Хотіли співати пісень — і пісні не йшли на лад. Далі уже А. Я. згадала «Перевожчика», що колись співала їй її хресниця — дівчина. Заспівала.... Боже мій! що то за пісня, що за голос! Я отетерів... То туга плаче своїми сухими, що одриваються з великим болем од серця, сльозами; то молода жіночка затягла свою невимовно важку і гірку жалобу на бездольне життя з ревнивим мужем!.. Я слухав ту жалобу, моє серце пило ті сльози, вони пекли його... Правда, пісня не довго тяглася. А. Я. не зна усії і проспівала тільки стишків два. Де б достать її? І що то за пісня чудовна... Я йшов додому, і перевилась вона своїми жалкими переливами у моїй душі; я ліг уже спати, все крутилося кругом мене, одна тільки пісня та якось тихо-тихо чулась і змикала очі...

16 лютого

Ух! як погано було вранці. Немов сови ночували у моїй голові і од їх нестерпимого стану болить вона уся, немов оси звили своє гніздо у їй...

День був мокрий, туманний і ще додавив своєю непривітністю, аж наче болістю. За серце — мов п'явки ссуть, у грудях глухо і сухо та жарко... Погано, погано!

У П. мій хресник С. заболів. Бідна дитина, як побивається: стогне у третій хаті, аж сюди чутно. Кажуть, у його — п е р е х о д и.

17 лютого

Ітак, мій хресник не видержав — переставився. Бідна дитина! родилась для того, щоб зрости, пожити, та, півроку подивившись на мир, і поліг. Задумався я над життям людським... і невеселий потяг на службу.

Прийшла пошта і роботи принесла цілу коробку. А до того ще й казначей мучить своїми недорахунками за розходи... Та провались воно все — дай хоть вільно дихнути!..

Прийшов обідати, як і корогви принесли — ховать дитину. Пішов і я, прослухав панахиду, попрощавсь з хресником... Іди собі, мале дитя, у сиру землю, поки не зазнало лиха, іди малим — і краще, і легше: невелика користь, невелика й утрата!

18 лютого

Отак! відкіля не дожидали і тучі, відтіля ударило громом і посипало градом! Всі недорахунки казначеєві за розходи розвіялися, як дим по полю, і зоставили, здається, у його голові за мене якесь пророкування... А втім, хто його знає — ніхто не віда, як хто обіда, і один бог знає, що чоловік думає-гадає. Одно хороше те, що душа його етала на покої та й моє серце трохи угамувалось. І від чого я так побиваюся за всякою усячиною? Чого вона мене до живого доймає? Не пойму.

Після обід лежав собі і читав. З кухні чутно — балакали жінки. Я кинув читать і почав слухати їх мови. Одна, Васька, згадала про кріпацтво і про свого пана. Розказувала, як він розійшовся з своєю жінкою, накидавши низку малих дітей, і почав жити з своїми кріпачками-дівчатами.

як крав ув однії панни дівку Ганну, як та не змагалася йому продати її, знаючи, що вона вже знюхалася з ним...

Була вона Ксьонзишина, а він стояв у Корицького, і знюхались вони собі там, і красива була — боже! огрядна, повна, на лиці, як калина. От візьми та й узнай Ксьонзиха, що вона знюхалася з ним, та як почала драть, та так збила — як печінка, синя уся.

От пан бачить, що так і так, та й хотів її купить: давав за неї дві дівки і грошей. Так Ксьонзиха не продала. «Якси таки можна,— каже,— одбить од жінки чоловіка?..» Не продала. То оце, бувало, як прийде її зять (тії Ксьонзихи) до пана у карти грати, та грають, грають, а потім пан як почне благати та просити, щоб уговорив як тещу, щоб продала вона Ганну; та той і каже: «Слухай, Павел Миколайович, якби вона моя — я б тобі її дурно оддав, а то ж, бач, що вона тещина і теща не хоче продати; що ж я тут удію?».

От пан та з Рудковським з Комишної і зговорилися, коли не хоче так продати, украсти її; не знаю, чи знав об цім зять Ксьонзихи, та, певно, знав, то, видно, їх усіх штуки.

Зговорились ото украсти і, як тепер знаю, було це восени. Украли вони її і одвезли у Комишну до Рудковського. А ми, їх крестяни, і ходимо на роботу туди. То оце мої товаришки і хваляться: яка-таки у нашого пана красива нянька. А я знаю цю Ганнушку, та мені і невдогад. Яка ж там, думаю, така? А її як привезли, то наші жінки, або які там жінки — накритки та дівчата,— пішли у двір мазати — загадано було хату вимазать зсередини. Приходжу ото і я з ними. Тільки він, наш пан, Павел Миколайович, виходить та й каже: «Іди собі, Васько, ти додому, тут і без тебе помажуть». А я тому і рада — пішла. Тільки приходять товаришки з роботи і хваляться: така і не така красива у пана нянька. Яка ж там така? Пішла я уп'ять була на роботу. Уп'ять сказали: іди додому. Е, так стой же, тут щось є: видно, я знаю ту няньку, що не допускають мене і в комнати. Пішла. На другий день приходжу рано і прямо у комнати. Увійшла у передню, тільки там і Ганна. Побачила мене і сховалася. Я стою собі. Виходить Рудковський, а він у пана за управителя був.

— Ти чого?

— На роботу.

— А тобі ж сказано не ходить.

— Так що ж,— кажу,— паночку, на мене мої товаришки обіжаються.

Він як затупа ногами.

— Хто ж тобі,— каже,— пан — я чи твої товаришки, і чий ти повинна приказ сповнять більше: мій чи товаришок?

— Звісно,— кажу,— ви наш пан, ваш і приказ повинна сповнять.

— Ну так і йди собі к лихій матері,— каже, вже одійшовши.

Я возьми та й усміхнись. Смішно мені стало того, що не загадують роботи через Ганну, щоб я не бачила її і не сказала кому.

Він і побачив, що я сміюся.

— Чого ти,— каже,— смієшся?

— Так.

— Чого ж так?

— Хіба,— кажу,— не можна сміяться?

— Ні, ти, видно, чогось смієшся. Ти, видно, бачила щось.

— Ні, я нічого не бачила.

— Ні, бачила. Кажи, кого бачила?

А я візьми та й скажи.

— Слухай же,— каже,— Васько, іди собі додому та й не приходь, тільки про Ганну нікому ні слова. Бо тільки хоч язиком мельнеш — як скажу Павлу Миколайовичу, то так тебе одвіє нагайками, що не найдеш живого на собі тіла.

Я і пішла та вже мовчу, мовчу. Та так пошти місяців зо два вигуляла за тії Ганни. А там, чую, у городі струс. Пані Ксьонзиха та подала об'явку, що вкрадено у неї дівку. Пішли скрізь обиски, шукають, а вона у Комишній сидить.

Та вже тоді тільки Ксьонзиха згодилася продать, як найдеться. А це саме було перед різдвом. Пан і пошли у Комишну за нею сани і четверку коней, прикотили її. А тоді мороз-мороз, так що вона трохи не змерзла на дорозі. Досталося за те ж кучерові, адже збив так нагайкою, що нігде і курці клюнуть — не тільки що.

Так як купив ото вже її пан і стала вона у його, до того там моя сестра Марія була, так ся так за дівку в горницях, а та як би і хазяйка. Пані ж — і не навертайсь. Раз приїхала і тільки що напилася з дітьми чаю, як він іде. «Ти чого? Хто тобі право дав без мого позволенія являтися сюди? Вон! щоб твоя нога тут не була». Так вона, сердешна, плаче-плаче та опівночі і поїхала до казначея.

Ну от, який був на такі діла, а їй-богу добрий пан був,

дуже добрий. Бувало, попросиш що у його, а таки ні в чім не одкаже. Грошей позичить у кого, а тобі запоможе. І як умирав, то казав: «Ви,— каже,— кохайтесь у правді так, як я кохаюсь».

Ні жінки, і дітей своїх од жінки не любив. Тих, що з крестянами нажив, і жалував, і любив, а своїх ні.

Він, кажуть, сперш хороше з своєю жінкою жив, та мати її, теща вже, не злюбила його. А жінка, звісно, пішла по-материному, то як пішло у їх, як пішло, так він і покинув її та сам у городі і жив.

Боже мій! та скільки-то у його пропало через це. Адже моїй сестрі Марії, як уже вона йому під нрав не підійшла, як одділяв, дав корову, овець, три кожушанки, 12 плахот, усе гарусом та бумагою затканих. А тепер де воно те у неї ділось? Нема нічого. А й Ганні купив місце, поставив хату, наділив хазяйством і, як умирав, випустив на волю. А як умирав — приїхала жінка — велів не пускать. Синок, тоді учився він у Києві, скільки раз писав до його записки: «Позвольте мені, папінька, хоч попрощатися з вами»,— ні, не пустив. Він і досі, як згадає, то жалкує: «Я,— каже,— довіку сього не забуду і довіку буду плакатись на його за це».

Отже, він так не любив дітей, а як купували у його ліс — не продав. «У мене,— каже,— діти, я задля їх кохаю худобу»,— і не продав.

Не раз і досі смішно, як згадаю. Було у його 4 садки у Комишній, та такі великі, що ув один год я за самі сливи виручила 70 крб.; приношу до його, так він мені 3 крб. подарував — ну це ж, каже, тобі.

Так ото однії осені, ще не гаразд листя опало, як упав сніг, сказано, сніг великий — ну, так по пояс і займає! Так як намело того снігу у садку на вишні, та так і понагинало. А ми пішли та й позламували на топливо.

От він раз іде на охоту, коли гляне на садки — аж вони так тільки одні стовпи стоять де-де, а то всі витрощені. Хто то? Приїхав у Комишну, зве нас.

А ми, душ нас 20, усе накритки та дівки, приходимо. У стан, кажуть, одправлять, щоб не рубали садків. А в мене — і духу нема.

Приходимо, стоїмо. Виходить він:

— Хто садки сплюндрував, сякі-такі дочки?

Мовчимо ми.

— У стан їх, звініть, що скажу, к...в.

Далі: «Несіть лиш сюди лози, я їм задам сам, я їм покажу, як садки рубать».

Та й підходить до нас:

— Признавайтесь, хто ламав садки?

А товаришки взяли та й випхнули мене уперед

— Ти,— каже мені,— рубала?

— Рубала.

— Ти? — до другої.

— Рубала.

— Ти?

— Рубала.

— Ти?

— Я не рубала.

Він уп'ять до мене.

— Так ти рубала, ти, видно, і привід перша дала?

А я, звісно, вже: помилуйте, кажу, паночку. Це ось як було. Та й розказала, як це було.

Полютував, полютував він, а далі й каже:

— Ну, будь ви чоловіки або жінки — я б вам задав; а то що ви накритки та дівки — то щастя ваше. Вон з двору!

Так ми урозтіч тоді, хто куди попало.

19 лютого

Дяка Петр[енкові], я достав ту пісню, що 15 лютого співала А. Я. Ось вона:

Ой тепер я сама,
Як билинонька в полі;
Та не дав мені бог
Ані щастя, ні долі.
Тільки дав мені бог
А ревнивого мужа:
Що він п'є, та гуляє,
Та мене розоряє.
А як прийде додому,
Не говорить зо мною...
«Ой хіба ж мені,
серденько,
Розійтися з тобою».
Ой піду ж я, молодая,
А до броду по воду,
Ой чи не побачу
Перевожчика в броду.
«Перевожчик-молодчик!
Перевези через воду,
Ой перевези через воду
Аж до рідного роду.
Перевези через воду
Аж до рідного роду,
Ой нехай же я побачуся
Хоть четвертого году».
Перевожчик-молодчик,
А він сього не вчуває...
Ой сів же він на лодочку
Та й весельцем махає.
Ой почула стара мати

По тім боці моря:
«Не плач, доню, не журися,
Та така ж твоя доля.
Не плач, не плач, моя доню,
Бо така твоя доля!
Ой полюбила пройдисвіта,
Та по місяцю стоя».
Ой не я ж його полюбила,
Полюбила моя мати...
Тільки ж мені повеліла
Білі рушнички дати.
Тільки ж мені повеліла
Білі рушнички дати,
А попові повеліла
Білі рученьки зв'язати.

Чи я ж в тебе, моя мати,
Та пшениченьки не жала,
Що ти ж мене туди дала,
А куди я не бажала?
Чи я ж в тебе, моя мати,
Увесь хліб переїла,
Що ти ж мене туди дала,
А куди я не хотіла?
Ой зав'яжи ж мені, мати,
Чорним платком очі
Та поведи до річеньки
Темненької ночі.
Та й утопи головоньку,
А щоб вона не зринала;
Ой щоб же я, молодая,
Сього горенька не знала.

Чи єсть що правдивіше цієї пісні?.. Чи єсть найжальче її співу? Тихі, задавлені сльози, гірка божевільна жалоба, одинокий, важкий та тяжкий плач молодої жіночки у неволі ревнивого мужа!..

Я часто задумуюсь над жіночою долею: та ж людина, а життя зробило з неї рабу-невільницю. Накипівша у серці туга, надломлююча душу болість від витребеньків свого повелителя часто і густо виливається тим живим сріблом, тією щирою пшеницею — тихим, тяжким та важким поспів'ям... Їм тільки і дана воля в цьому. Через сю стежку тільки і доноситься жіноча гірка жалоба на свою долю до вуха освітнього чоловіка: змилосердься, брат! Та вже вона, сердешна, так звиклася з своїм життям-буттям, що дивиться на старшинство чоловіка як на давній дідівський закон, як на свою віру, як на свого бога. Сердешная рабо негідного люду! Замість віри тобі напускають ману, замість бога строять капища з різницями!.. Терпи, моя щоденная думко, поки другі люди настануть і другу заспівають, вольну та веселу, з тобою!

20 лютого

Сьогодні одібрав од сестри й зятя листи. Бездольная моя Саня! Коли з одного боку сонце світить, з другого громом б'є. Чоловік її жива і тямуща людина, жить би,

жить, але хвороба не дає. Завжди недужа, голубка. Пише, що і малий недужий. Сердешний! через бажання бачитись зо мною скоштував гарячки! Аж мені ніяко перед ним.

Увечері грав у карти і запрошено на завтра до Д. Дав слово — треба буде піти.

21 лютого

Сьогодні дядюшка прийшов на службу, пропустивши, видно, задля масляної. Співав він, танцював і жалувався на хворобу: «Нездорово щось, голубчику!» — промовляв часто.

Москалі завели різні байки. Казна-що розказували. Слухав мій дядюшка, та, видно, як глухий, чув тільки, що соромне розказувалось, а що і до чого — певно, того не чув.

— Ні, слухайте лиш сюди,— обернувся до мене з річчю,— ви ніколи, мабуть, не чули сії пісні?

— Якої? ануте.

— Заболіла,— каже,— в одного чоловіка жінка, або вона не заболіла, а так напустила ману: не любила його і любила дяка; чоловік був такий низький-миршавенький і усе так тільки — дай та подай. От ото вона заболіла та й каже чоловікові:

— Ох! щось нездорово, чоловіче. Мені чогось здається, що якби поїла царських (? мабуть, р а й с ь к и х) яблучок, то зараз би й одужала.

— Де ж їх достать,— каже чоловік,— тих яблучок?

— Ох, чоловіче! аж у Лубнах. Піди, бога ради, може, хоч трохи полегша... ах... ах!.. ах!

Уволив чоловік волю жінки — пішов.

Іде та й іде, вийшов уже за город, стало вечоріти,— їде гончар з ярмарку, попродавши горшки.

— Здоров був.

— А куди ти,— каже,— ідеш?

— Та така й така,— каже,— біда. Занедужала жінка — посила у Лубни за царськими яблучками.

— Роман же із тебе,— каже гончар тому чоловікові, а його Романом і звали.— Тут щось,— каже,— є: ось послухай лиш мене. Не йди ти в Лубни, лучче вернімось до тебе додому, та заночуєм, та тоді все побачимо.

Той і згодився. Поїхали.

А там уже жінка з дяком завела бенкет: п'ють, гуляють. Страви всякої, горілки — чого душа забажає.

Коли рип у двері — гончар.

— Добривечір,— каже він.

— Здорові.

— Пустіть, будьте ласка, заночувать.

— Я,— каже жінка,— нам і самим нігде гаразденько, не можна, чоловіче добрий; їдьте до других.

— Та я, хазяїни добрі, тут коло припічка заночую, я нікого не знаю, пустіть, бога ради, я тут біля припічка, принесу свої рядна та й ляжу.

Поговорили дяк із жінкою.

— Та ночуйте вже,— каже жінка.

От той розпріг там воли, та обмотав Романа у рядна, спитавши, як жінку його звуть, та і впер у хату, положив біля припічка, і сам сів, дивиться на їх.

Тільки жінка і почала виспівувати, пританцьовуючи:

Ой коли б той не прийшов,
Що по яблучка пішов.

А дяк: «Тру-ту, тру-ту, тру-ту!»

А вона уп'ять:

Коли б же той привернув,
Що горілки роздобув.

А дяк уп'ять: «Тру-ту, тру-ту!»

А чоловік-гончар і собі:

Чи ти чуєш, Романе?
Твоя жінка Уляна
Та із дяком гуляє.

А вона:

— Ох, лихо! Це трохи лиш і за нас.

— Ні, ні, добрі хазяїни, я чоловік несвідущий — не знаю тут нікого,— а сам почав уже розв'язувати Романа з ряден.

От вона уп'ять:

Коли б же той не прийшов,
Що по яблучка пішов;
Коли б же той привернув,
Що горілки роздобув.

А дяк собі: «Тру-ту, тру-ту, тру-ту!»

А чоловік собі:

Чи ти чуєш, Романе?
Твоя жінка Уляна
Та із дяком гуляє.

А Роман уже розв'язаний: «Чую, чую»,— каже та й устає, та як узяв дяка за чуба, як почав молотити, так той насилу ноги поволік.

22 лютого

Заговіни. Сьогодні, кажуть, дівчата, як і в прошлу неділю, збираються грати у т а н ц я. Ігра їх така: беруться ключем за руки і, співаючи, пробігають попід руками першої пари.

Я колись чув і бачив це у Гадячому. Співи начиналися так:

Дунай танчик виводив. 2.
Що виведе, то і стане. 2.
На дівочок погляне. 2.

А тут, каже Петр[енко], співають, а це і веснянка. Коли б мені зазнатися хоть з однією дівкою, попросив би, щоб розказала, що тут співають, які пісні. Треба буде попрохати хоч Петренка.

23 лютого

Од малого одібрав листа. Пише, що простудився та й лежав, а тепереньки полегшало. Одписав я сьогодні і йому, бо завтра, може, що переб'є.

Оце сьогодні жилавий понеділок, попоїв я пісного — і гидко як на душу, так і на здоров'я. До того ще й погода така несамовита. Піст дасться взнаки! Замовкли вечірні співи дівочі, парубочі, замовк і жонатий народ, не чуть навіть і п'яниць, що ще учора горло драли,— умерло все; одно тільки вода реве через греблю і мовить, що не спить ще природа; і не скоро вона вляжеться: робота її — в кожен час, в кожну хвилину, як павук той в'є свою штучну павутину, так робить вона своє діло: там схитила душу з миру, там народила п'ять, там змиває землю від зимнього сну, щоб розібрати-розкрасити повесні травою, квітками і звеселить похмуре чоловіче око. Защебече тоді кожна пташка, заспіває соловейко — і піде слава по всій землі, і заб'ється одрадою серце, і заспіваєш і ти під те щебетання, під той

спів свою тихую пісню душею... А ще поки тепереньки одна чорна грязюка валяється всюди, та вода розлилася, та виспівує свою навісную пісню чорний ворон!

На душі сиро, самотньо, на серці важко та тяжко, і річ не йде на лад, язик, як колода, у роті валяється.

27 лютого

От уже чотири дні, як приймався я за свої записки. Правду кажучи, нічого було й прийматися; тепер піст і таке сумне врем'я, що бери його враг! Ще хоч гаразд, що сніг упав та ясні дні — все-таки на душі веселіш. А то хоч пропади!

Сьогодні задумав писати одну повістину. Главу вже накомпонував, що буде дальше — не знаю. Хочеться мені безталанную долю людськую вивести у ній, та не знаю, як то воно вдасться. У мене нетерплячий норов; мені коли б сьогодні почав, сьогодні й скінчив, а так це можна тільки накинути очерки одні, та цілу повість мені і не вдасться, мабуть, ніколи накомпонувати.

Скільки вже в мене є початого, та не покінченого! Так і валяється до слушного часу, а коли-то той час прийде, хто його знає? Скоріш море діжде погоди, чим моя робота — кінця. Я, правда, думаю, від чого воно мені не вдається: я не за своє діло берусь... Треба мені сперш усього з розказів почати — невеличкі їх писати, а потім і за більше взятись. Так ніт же — зараз за більше. Знаючи тма-мна, думка і оксію утнути. А воно, бач, і ні.

Говорили сьогодні за багатство. Зароїлись мої думки, застукало дужче серце... Чого? Я подумав: що якби я багатий був? що б з мене вийшло? Тепер не знаю, не скажу нічого. Одначе думаю, що чортзна-що. Лежав би, лежебока,— більш нічого путнього б не вийшло. А втім, хто його знає? Уже ж я і тепереньки неабияк, хоч копійки нема, але живеться, як сам хочу... Чого ж мені? Чом же я не лежу? Чого і зачим я турбуюсь? Хочеться мені слави запобігти в письменстві? Ні, не хочу тії слави, їй-богу, не хочу. Вся моя слава — Україна, якби я їй добра хоч на мачину зробив, то б мені і була слава, я більшої не хочу. Якби я зміг показати безталанную долю життя людського, високую його душу, тепле серце, як вони є у мирі — то б моя слава була і моя надія справдилася... Через це я і пишу, і пишу, пробую — а ось, може, і вдасться... Так що писан-

ня — моя думка, моя надія, моя віра... Все оддам задля його, тільки його ні задля кого, воно моє багатство, моя слава, хоч через його слави-то я ніякої і не запобіг.

5 березозоля

Учора я був діжурним. Хто коли-небудь служив по фінансовій часті, той добре знає об тому гаспидському діжурстві. Сум і туга уриваються у твою душу, холод і дубовий стіл, на котрому спиш або, краще, качаєшся цілу ніч, мучать твоє тіло.

Прийшов я у 9 годин увечері, всі вже полягали спать, була тільки за мною остановка. Ліг і я, як та собака, посеред столу, зігнувшись, і од холоду закутавсь у свою кожушину. Спасибі їй! Хоч вона обороняє моє немощне тіло од холоду.

Ніч була місячна, хороша. Вітер тільки гув по залізній криші та цвіркуни перекликалися у пустих хатах. І найшли на мене думки, одна другої тяжче, одна другої важче. Пригадалась моя служба і в Гадячому, і в Прилуці, і тута. Невесело, і як невесело! зробилось на душі,— наче камінь хто звалив на хилі груди. Задумався я над життям свого брата-чиновника. Непривітне воно само по собі, те сидіння з дня у день над столом, те брязкання на щотах, те составлення усяких сведєній та відомостів, само тоді уїдається у серце, а коли ж нема хіті того робить, коли робиш ради куска хліба,— о, яке невеселе і тяжке таке життя! Часом і начальник знічев'я налає тебе — і то треба мовчать, коли хоч м'який кусок хліба їсти... Серце моє наливалося огнем, у грудях ходили прибої гніву... О, чим я тобі відомщу, ти, кляте життя — невільне, підданське! Чим я тобі вимещу, дурний начальнику, за твої даремні попріки, за твоє огудне і неправдиве слово?! Нічим? Ні, я виставлю тебе напоказ усьому мирові, твої дурні привички, твоє насилування чоловічої совісті. Ти не даєш молодій людині ступня самостійно ступити, яке твоє діло до його віри, до його совісті, до його щастя і нещастя?..

А «охранительные начала»? О дурні, дурні! Хоч би подумали те, що під чистим, безупречним життям може скритися яд зміїний, отрута і неспокій усякого покою, як общественного, так і частного-личного.

6 березозоля

Читаю Шекспіра. Що за сила слова, що за глибина думки? І це — поет 16 віку? Де ж поети нашого віку, віку чоловіколюбивого, віку цивілізованого? Де вони?.. От 300 років минуло, як не стало Шекспіра... 300 років — легко сказати, багато води утекло, багато дечого перевернулось, багато дечому научилися, а заглянути у душу чоловічу глибоко-глибоко, у його серце і виявити, розказати, що у них робиться у час лихої долі, у час великої радості, нещастя, горя,— виявити те все словами, як Шекспір, ще ніхто не навчився... Ми вже пережили вік пісень, пора за діло, кажуть нам. А візьміть ви пісню Шекспіра. О! глибоко, глибоко вона хвата вас за серце, ллє у душу вашу таку несказанну тугу за Ліра, за Отелло і радість за Корделію, Дездемону, Офелію, що ви плачете із приливу несказанного горя і несказанної радості. А гамлетівське: буть чи не буть! у кого воно не обзивається у серці при початку якого діла нового, незнайомого, скованого з совістю чоловічою, з його думками, вірою? Воно, як та горлиця, єжечасно туркоче у душі чоловічій і не дає покою, наповняє тривогою серце кипуче, і скрикне чоловік словами Гамлета:

О, щоб сеє тіло, неподатне, біле, стемніло!

12 березня

От уже скільки днів, як задумався я над своєю драмою. Вона сниться мені... Привиджується, як удивлюсь у що... Чи не драма — моє діло, моя робота?.. Чи не вона мою душу так тягне до себе, моє серце заставляє пориватися?.. Всі думки мої збила умісто і виливає з їх дві форми життя людського... старого бахура — Пилипенка і добру, як голубка, тиху, як вода літня, хорошу, як самий ангол,— мою Галю, мою любую думку любого серця!.. О, коли б мені докінчити її!.. Дві дії уже є... Тільки ще не дії, а рямця для дії... Ще я її 10 тисяч раз перероблю, щоб тільки вимовить як слід, як у житті воно є... Музо моя — госте одинокої душі! Не покидай мене, поки я не викончу моєї Галі як слід... Вона — покірна дитина твоя, люби ж її і грій, доколи ще б'ється кров у моєму серці!.. Бо що ж без тебе зосталось мені? Хата — пустка, люди — бездушні трупи людей... Хіба ж моїй душі сконать так у бездушній пустині бездушного люду?.. Нащо ж я змалку рвавсь так душею і тілом у дру-

гий край, край думки глибокої і широкої, що обніме собою увесь мир, увесь світ? Хіба для того, щоб сконати в пустині? Я язик собі вирву, коли він, стільки літ даремно лежачи за зубами, не заговорить так, щоб і каміння завило, щоб у бездушнії трупи не урвався світ правди і любові... Боже мій! ця неділя і радість для мене, і несказанна мука!..

14 березня

Ніколи ще у мене так шпарко серце не билося, ніколи стільки роботи не було, ніколи так думки не тіснили моєї голови, як тепер! Уже чотири дії моєї драми написані, ще 5 — та й кінець! Поглянув я на свою роботу — скільки ще перероблювать треба! Галя тільки, бачу, у моїм серці така, яку я задумав, а в драмі — нема і тіні її. Василь не кругло обрисований. До Пилипенка моя душа не лежить, і я його, здається, не виставлю так, як треба. Багатир, скупий, бахур... все, од чого моє серце жахається!

Одно ще зараз ухватило мене так за серце, що я готов розірвати на малі шматочки мою працю. Подивився я на «Долю», драму Стеценка,— і... в мене мало не пародія... Боже мій! уп'ять мука мені! уп'ять моє серце замість радості наливається тугою і думками о нікчемності своїй... Ну, невже вся моя робота, всі мої пориви серця, думки, надії, все, все, що святе для мене — один дим... нікчемна ігра молодої крові?.. Для чого ж я, дурний, томлю сам себе, не даю собі спокою ні вдень ні вночі? Невже мені сказать словами Василя Кучера: «О, то безталанний день, коли мати зачала мене, коли викинула з себе!»? Боже мій! муки мої, муки! і коли я покончу з ними?..

От іще ж мука! Уже з місяць, як одбираю і од роду, і од добрих людей звістки! Чи ще живі вони, здорові? І живі, і закували уста, і здорові — і забувають мене, недужого, одинокого, серед цього пустого миру...

24 березня

Такі мене баглаї напали, що я вже починаю думать, як колись дитиною, що баглаї — такі люди, котрі зв'язують руки і ноги і заказують думать. Прокляте врем'я — анафемський піст!

Написав до малого лист, та якось і посилать не хочеться: подума, чи не божевільний він, справді? Бо, по правді

кажучи, здоровий мозком чоловік такого не напоре, як я йому. А нехай здоров зносе!

Безталанна моя доля! лежить моя робота та чекає, щоб робили її, а мене баглаї напали!

29 березня

У моїй душі і плач, і досада, і туга... Надворі так хороше, весело, весною пахне, сонечко світить, а мені не одрадно. Рій думок та гадок скучилися у моїм серці, і в'ються, і дав-лять. Читаю «Обломова». Чи не Обломов і я? Чи не того і мені так тяжко! Почав писати другу драму, та, мабуть, через обломовщину і не скінчаю... Так якось тяжко та важко. З рук усе випливає, ніщо не миле, не любе. Хоч би закохатися в кого! у кого ж? де тут є така, щоб покохала моє серце? Нема її. Та, мабуть, і у всім світі немає. Моє серце — мій ворог!

І правду сказать — не живу я з людьми як слід, не поводжуся з ними... лежу і лежу собі дома та влюбляюсь у себе. Прокляте життя! Чого ж я хочу од його? Що я хочу зробити сам у своїй німій самотині. Сили мої глухнуть, серце тліє... а я думаю зробити що добре... Дурень, дурень! Між люди! у справжнє життя! Хай воно тебе посіпає, хай зачіпає — отоді, може, і вийде що, як не звихнеться сила, як не заплісняві серце!..

30 березня

Боже мій! ніхто, мабуть, так не мучиться, як я! Нікому, мабуть, немає стільки горя і туги, як мені... І через віщо ж! через кого? Через самого себе! Душа і серце тліють і тліють серед самотнього життя, серед важких думок... Хто дасть мені, безталанному, руку помочі? Невже всі мої муки, мій бій з життям за ту невеличку дорожку, за той слід, що хочеться зоставити по собі,— одна химера, нікчемна думка, даремна праця, вигравання молодої крові по гарячим жилам?! Боже ж мій! для чого ж я, коли так, живу? для чого убиваю силу молоду, літа нівечу, коли це все минеться колись за великим жалем і болем, що було воно, що гріло серце, будило і душу, і розум?.. Так краще ж покінчити з ним за один раз, тепер же, сьогодні і ніколи не ждати нічого — то сон, химера!! Що ж робитиму я тоді? де дім і свої часи і свою силу? О! я, здається, безталанніше всіх у мирі!

Думав я оце за свою скінчену драму і надумав таке, що аж голова пішла кругом... Вона нікуди не годна, як не годне ніщо моє — все-все, од малого до великого!

Навіщо ж я сидів неділю, носив її у своїм серці, як добро яке! Жив нею, спав?.. На те, щоб другому чоловікові і на очі показать не можна було?.. То ти безглуздий! Може, воно і правда...

Безталанна доле моя! Прокляте неосвітнє життя!

5 квітня

Одібрав од брата пошти разом 2 листи і книжки. Спасибі тобі, мій рідний брате, щирий товаришу, за твою ласку і добре діло! «Метода Оллендорфа» якраз підійшла під стать: життя моє з дня на день пустіло і глухло, і не було мені нічого одрадного для душі, нічого потрібного для мозку; тепер я радію несказанною радістю і п о ж и р а ю «Методу» з невимовним прожорством. Французький язик став мені за закон, котрий не сповнивши, я щитатиму себе винним... Ти пишеш, що кожен день час потрібен задля занять... Буду два, три сидіти, не ляжу спать цілу ніч, поки не пойму, що треба мені пойняти, і не витверджу, що треба вивтердить і знати. Коли б мені тільки управиться з виговорами 2 і 3 гласних, а то я завіряю, що одолію швидко. Тепер-то я тільки довідався, що в мене пам'ять стала, як те решето. Не пойму тільки, чого воно так: що-небудь зовсім непотрібне задля мене почую — і в'їсться воно у мій мозок, і сидить, не виприсне; французькі ж виговори, приміром, *аи, еаи — о, ои — у* треба гвіздками семип'ядними прибивати, щоб не випрыснули з дурної голови!

30 квітня

От уже скільки пройшло врем'я, як брався я і за перо задля себе; після празника то і то наважував робить — от і наробивсь. Просто світ мені немилий!

Позавчора розказав мені Демид[овський] за крикливиці. Крикливиці — дитяча болість. Буває, як от дві жінки стрінуться з малими догодними дітьми на дорозі: ув одного з них і бувають крикливиці: удень — слабе — миле; настане ніч — хоч хати відцурайсь — кричить. Демидовському розказувало дві жінки, як ото їх, ті крикливиці, лічити.

О д п е р ш о ї. Перед вечором дати кому-небудь дитину,

а матері зоставатися у хаті. Хай та, що взяла дитину, ходить коло хати та, до кожного вікна підійшовши, питає:

— Добривечір! Чи є у вас крикливиці?

А мати хай відвічає (з хати):

— Ні, нема крикливиць, а є сонливиці та дрімливиці. І такеньки до кожного вікна, та аж тричі обходить хату.

Од другої. Дати матері дитину якій-небудь теж дитині (уже змишленній) та розпалити огонь у печі, і щоб дитина ту дитину держала на руках до огню головою. А матері вийти з хати та під вікно, що проти печі, одсунуть його та й питать:

— Чи дома крикливиці?

А дитина хай одвічає:

— Нема дома — пішли на вечорниці.

Та хай і хитне його головкою до огню.

— Піду ж і я.

Та й піти аж за ворота; та, вернувшись, уп'ять і вдруге, і втретє такечки.

Французький язик мій став на мілі. За гаспидською казенною роботою я боюсь, щоб не забуть і тих уроків, що пройшов. Боже мій! Коли б хто знав мої муки?! От і травень настає, людям — радість, а мені — мука. Нема простору, нема свіжості, щоб дихнути на всі груди,— хоч пропадай!

20 травня

Я не з днями, а з часами становлюся лінивіше, неповоротливіше. Умира моя душевна сила, затихає самоє серце. Бандура моя не гра вже мені на високі струни, видно, швидко і на низькі перестане.

Де ті ділись часи, що просиджував я цілі ночі, не одриваючись, компонуючи тії поспів'я?.. Усе як у воду кануло... І давні поспів'я мої здаються нікуди годним хламом, і убиті часи — тяжким та важким спомином.

Часом у душі проснеться давня радість, та й та тихне, покрита холодним туманом розсудливості, або ж ужалить таким жалким жалем про майже страчені часи, про даремно прожиті літа. Воно, розібравши потроху, то марного-то у мене мало було. Всі ті поспів'я, той поетичний душевний розвой зробив моє серце дохідне до кожної біди, доступне до чоловічого нещастя... Давав йому дивитись іншим поглядом на мир, поглядом братерської любові... А й то га-

разд. Тепер я кинув своє нікчемне віршування, французький язик убива мої зайві часи, що тратились на його.

Од брата одібрав карточки, з його і з його жінки. Він старий, старий; вона — хороша, з ясним і добрим лицем. Чого я не люблю так тих сумних, закритих видів? Воно, кажуть, що люди з закритою душею дуже далеко простують... Та од мене, од мене дальше одвертай їх, моя доле!

Читаю «Поездку на Южную Русь» Афанасьєва-Чужбинського. Що за ясний погляд на народ, що за добре серце у своїй роботі!.. Добрая душа так і просвічує, перевита ясним розумом.

6 липця

Тітка розказувала, що колись, ще за кріпацтва, як бувало варять їх крестяни на степу ріпу, то, ні чистячи, ні дуже її миючи (бо води не дуже-то на степу багато), зложать у казан, а вона як розкипиться, то Батий, старий дід, візьме притику та й поб'є, змісить усю ріпу. Тоді сідають та ложками і їдять.

Івашин же розказував, що як ще був він малим та як вийдуть пастухи пасти і од нічого робить почнуть заводить різні реготи, співи, а то: а давай, оце один каже, як піп чита у церкві,— та й почне:

— Туз б'є короля, король — вишника, вишник — нижника, нижник — десятку, десятка — дев'ятку, дев'ятка — восьмаку, восьмака — сьомаку, сьомака — шостаку...

А другі приспівують, так як дяк: господи, помилуй — по морді!.. То перший знов почина і чита швидко, а ці за кожним разом приспівують — по морді, по морді,— та цим зведуть такий гвалт та регіт, що мов табун коней.

14 липця

Обідавши учора, зговорились ми, що гріх у молоко лити воду. Я в шутку й кажу Оришці: «Гріх,— кажу,— лить у молоко воду, розводити водою, бо черви у вухах заведуться». Усміхнулась вона та й каже: «Такого я не чула, а що гріх лить, то гріх. Одна,— каже,— жінка та продавала таке молоко, наторгувала грошей та й пішла у Київ богу помолиться. Прийшлось їм переїжджать через річку на поромі. Тільки що пором з'їхав на середину, як передня половина

його стала тонути. Поромщик побачив та й кричить: «Ой! Хто грішний, скакайте у воду скоріше, хай через одну душу не погибаємо усі». Тоді та жінка давай сповідатись. Отак і так, каже, продавала молоко, розведене водою, і грошей наторгувала. «Де ж ті гроші?» — питає поромщик. «Ось!» — та й показує у вузлику. «Кидай же скоріше у воду». То вона як кинула, так пором і піднявся зараз, і пішов.

Учора я так наїздився по Хоролу на човні, що аж спина пальта мого була мокра од поту. У 5 годин пішов у каз[начейст]во. Там з Дем[идовським] поїхали гурточком. Хоро-ше так мені було. Воздух чистий, дишеться рівно і легко... серце б'ється весело. Уїхали ми в очерети. По ту і по ту руку, як стіна, очерет, над нами небо, під нами вода... Човен пішов тихо-рівно поміж лататтям, де, як каша кипить, голо-вастики, або пуголовки. І скільки їх? Тисячі тисяч... Ви-їхали на чисте плесо. Вода чиста, чиста, без ряски, латаття повикидало своє широке листя і колишеться воно так тихо та рівно, що аж любо дивиться.

Зверху його жовті чашечки квіту, де-де вже зелені ти-ковки. Глянув у воду. Боже мій! До самого дна, попереплі-тувані на всі сторони, опускалися бадилля і латаття, поміж ними он риба пропливла, он щось заворушилось, там во-дяна кропива, хитаючись і сюди і туди, покрива увесь діл річки. Скільки-то життя у річці? — подумав я. Далі ми по-пливли на маківки. Повний білий, як лілія, цвіт гойдавсь поверх води, між круглим широким листям. Давай я їх рва-ти. Всього тільки вирвав 3, їздили ми і далі шукати — не-ма: видно, хлопці їх повиривали.

Далі ми повернули Хоролом повз винокурню і заїхали на лужок Д[емидовського], там перше він мені указав на ро-гіз, який він. Давай ми і його пелехати. Напелехавши чима-ло, повернули додому. Поки я прийшов, то на мені все плаття було, як у хлющі. Дома Лука підмогоричує уп'ять кататься. Напився я чаю, надів самоходи і послав Івана шукать доброго човна. Найшов він, і попливли ми уже ніччю при зорях. Іван був за кормчого, я — за гребця. Чо-вен плив рівно і скоро, ніс його так і розрізував воду, так і біг, як муха. Поїхали ми вниз Хоролом... а зорі сяють, во-да чиста, і одкинулось усе небо у воду. Хороше так, понад річкою огоньки жевріють, там парубоча пісня чутна, там дівчата петрівки співають, а човен наш біжить та біжить, тільки весельця плещуть. У душі одрада, у серці легко. Кров ллється по жилах дужче і дужче. Проїхали собор, по-

вернули у протічок, щоб повз винокурню поїхать. Щось свиснуло.

— Ото черепахи свистять,— каже Іван.

— Ні.

— Їй-богу, черепахи, я сам колись бачив у болоті.

Вилізла вона на сухеньке та й свистить. Свист був здоровий і противний, на свист її обізвались ночні болотні пташки, жаби, з города пісня, гам, співи — і все це приливало до нас водою укупі і заходило у серце якоюсь веселою природною піснею. Ми повернули назад.

— Поїдьмо на той бік мосту,— каже Іван.

— Мабуть, не пройдемо поміж палями,— обізвавсь Лука.

— Пройдемо.

— Веслуй,— крикнув я, закуривши папіросу. І човен наш уп'ять поніссся, як млинок, по чистій воді. Поїхали ми аж пошти до млинів. Біля Яру щось хлюпоталося у воді.

— То, мабуть, баришні купаються,— каже Іван.

— Костянтин, Іван,— кричить щось з берега,— візьміть і мене покататься,— чутно хлоп'ячий голосок.

— Візьміть мене,— обізвалась дівчина.

Лука затяг «Чумака», я підтягував. І дивно, і весело неслися наші голоси вздовж річки і слалися по тихій воді, над нами небо світило своїми ясними зорями, кругом повзали, як змії, чорні хмари; і небо, зорі, хмари — все видно було у чистій воді, як у дзеркальці,— і все то так тягло співати мене, так весело було, легко, що я з більшою силою налягав на весла. Скоро ми припливли до берега, і неодрадно було вставать мені, не хотілося кидати човна.

1894 рік

14 грудня

Господи! Яка тяжка та пекуча туга облягає моє серце ось уже четвертий день з того безталанного часу, як одібрав я від лікаря листа, що моїй дорогій Шурі стало гірше! Добирається до другого місяця, як я відвіз її у Харків і кинув одну одним на руки чужим людям. Хоч просвіта допомагає людям стати кращими, жалісливішими до чужого горя; хоч мене не кидає думка, що лікар Платонов чуло обзивається і до мого горя, і до її хвороби, оже хіба ж він один

там серед юрми других чужих, між котрими лиха доля судила моїй дружині пробувати?.. У неї свої привички, свої нажиті літами потреби, а в їх (чужих) свої: не зрозуміють одно одного. Та ще до того яке-небудь її жадання полічать за жадання недуже, за вередливість хвороби... Нічого йому потурати! З їх погляду, може, воно так і треба, а задля неї — це одна образа, образа гірка, що викликає гнів, ненависть до людей, недовір'я до їх замірів... Може, і через це їй стало гірше? Лікар не пише, чого й від чого. Може, й сам гаразд не знає. А для мене його лист гострим ножем угородився у серце, тяжкою нудьгою обляг душу. То не тічка вовків зібралась у лісі і завела свою голодну пісню, то гірка нудьга завела її в мому серці! Господи! доки ж мені отак мучитися, скніти? За які тяжкі гріхи наложена оця покута на мене? Нікому я не жадав лихого ніколи, усім мені бажалося тільки добро зробити... За що ж на мене оця кара тяжка? Хіба задля того, що я люблю свою дружину, як свою душу; щоб не любив її так палко; щоб пам'ятав, що [нрзб.] чоловік — дим, котрий розжене і легеньке повітря, і щоб через це не витрачував свого серця на любову до ненадежного діла?! Якби ж, господи, вона була мені тільки одно — дружина, а то вона ще й мати моїх двох невеличких хлопчиків? Одному $2^1/_2$ роки минуло, а другому тільки 6-го грудня другий рік почався. Одно бігає і починає лепетати, а друге тільки спинається на ноги та викрикує одні йому одному звісні викрики. І ото ж оця маліч повинна виростати без матірного догляду? Ні, господи, ти цього не допустиш. Не даром люди в молитвах своїх взивають тебе чоловіколюбцем. Я вірю, що ти зглянешся хоч не на мене — уже доживаючого віку,— то на діток моїх, на моїх малих немовляток. Спаси ж їх, господи, і помилуй! На який час край моє серце ще гіршою тугою, дави його ще міцнішими обценьками, тільки хай буде то на ч а с, а не навіки... Голова моя не пригадає, що буде, коли то — н а в і к и. Та я не хочу й думати про це, бо скільки не думатиму, то не пригадаю нічого путнього... Я вірю, що ти — чоловіколюбець.

15 грудня

І сьогодні письма нема ні від лікаря, ні від жінки... Нехай жінці не можна писати, може, заборонено; а лікареві?.. Господи, коли б вони знали, як болить моє серце від того,

що немає звістки про недужу, то не одно, а цілий би оберемок отих писем наслали... А от же нема! В моїх ухах так і дзвенять оці слова лікаревого посліднього письма: «Ал[ександра] Мих[айловна] в последнее время волнуется больше, чем бы то следовало по штату ее основной болезни... Сон тревожный... Недовольство окружающими, подозрительность... Вынужден пригласить вновь сестру милосердия... Свидание не возможно...» Як засіли оці слова в моєму серці, як прочитав я послідній лікарський лист, як ухопили його своїми пазурами, як здавили ще 10 грудня, то й по сей час і сидять там, і шкребуть, і давлять!.. Іноді не одну гірку сльозу видавлять з моїх очей... А нової звістки — чи гірше стало, чи одпустило — немає... Боже ж мій! За що ж мені оця гірка, оця важка мука?! Іноді сам себе бавлю, допитуючись: що краще, чи те, що письма нема, чи якби було та з нерадісними звістками?.. Нема — виклика надію, що буде та ще, може, й радісне; а якби прийшло та — не доведи, господи! — з недобрими вістками, тоді вже не буде місця і надії,— одна мука заполонить і душу, і серце... Отак подумаєш та й утішишся, що звістки ні доброї, ні недоброї немає. Ох господи! не дай хоч мені збожеволіти. У мене двоє невеличких діток.... Хто ж їх як слід догляне, хто про їх потурбується, як ще й я занедужаю?.. Ні, не хочу про це думати... А про віщо ж? Про діток? Тепер вони сплять, мої голуб'ятка. Спіть, спіть, доки лиха мука не одбере від вас святого дитячого сну. А може, їх доля буде краща, ніж доля вашого тата та мами? Пошли, господи! Кажуть же: чим далі, тим люди роблятся кращі і через це і життя своє можуть заснувати краще. Може, воно коли й так буде, оже як подивишся на п р о с т е життя наших дідів та батьків, як порівняєш його з нашим, то те давнє життя здається далеко більше і кращим, і розумнішим, ніж наше, поплутане усякими химерними витребеньками, швидке та нервозне... Не встигнемо ми зіп'ястися на ноги, як уже й постаріли, не зуспимо набратися сили та здоров'я, як уже й почали витрачувати їх на всякі витребеньки болізної думки... Чи не через це, бува, тепер і [нрзб.] так? Винуватимо і господа, і лікарів, що нам не до[по]магають. Як же ти допоможеш тому, що в самому корні зацвіло, з самого початку почало гнити?

16 грудня

І сьогодні звістки нема. О господи! за що ж мені мука така?! Сьогодні якраз 31 рік минув, як моя Шурочка народилася на світ. І цей день — день радісний для кожного, задля мене — день нудьги важкої та незмірного горя. Господи! згляньсь хоч на те, що ось уже трохи не два місяці, як я без неї горюю; згляньсь на діточок, що не бачать матері своєї, не знають її теплої ласки. Допоможи їй, нещасній, подужати свою хворобу якнайскоріше, верни її під нашу оселю, принеси разом з нею мир і спокій в наше безталанне життя.

О господи! молю тебе, благаю!!!

17 грудня

Сьогодні таки прийшов лист від лікаря. Не дождавшись його, я послав йому депешу. І на неї одібрав одповістку: жінка стала спокійніша. У листі пише, що немає нічого лихого, чого б можна о с о б е н н о боятися. А все добавив: о с о б е н н о, тобто острах є, а тільки не особенний, як він каже. Господи! одверни і особенний, і неособенний острах скоріше. Це буде краще всього. Допоможи їй побороти свою хворобу, підкріпи її у тому нерівному змаганні. Самій їй так бажалося бути здоровою. Допоможи ж їй добути мерщій того бажання. Від його нікому гірко не буде, а нам, певне, покращає!

18 грудня

Сьогодні чогось мені не так важко, як прошлі дні було. Може, й моїй вірній дружині полегшало. Коли б то! Та ще якби так, що як полегшало, то щоб уже й не гіршало. Це б було краще всього. Скоріше б моя безталанна Шурочка вернулася додому, до своїх дітей. От як вернеться, яку-то переміну знайде? Вітя підріс, порозумнішав, почина уже все говорити. Балакає іноді безперестанку: виговоритися хоче. А Минюточка? Моя мала дитиночка! Хороше, як та квіточка, веселе — як ранок погожого дня, утішне — як куколка. Уже поривається ходити, та ще не твердо держиться на ногах. Тільки, знай, стрибає. Візьмеш на руки — стрибає, спустиш на долівку — стрибає, посадиш — і то поривається стрибати. Життя у йому так і ходить, так і говорить. А оче-

нята? Небо у літню погожу добу не таке синє та ясне, як вони у його! Так і горять голубим огнем! Зовсім вилита мати; таке ж і біловолосе, таке ж голубооке. Може, через те я без сліз іноді не можу на його дивитись. Гляну — воно нагадає мені її, сльози так і підступають під горло, так і здавлять його... Ох, мученька моя!

1 студня

От скільки днів пройшло, як я не балакав сам з собою. Їздив по губернії, їздив у Харків; вернувся — робота дихати не давала. Через те і не балакав. Їдучи у Харків, мав думку, що лікар не заборонить побачитись з моєю многострадальною дружиною. Де тобі? Заборонив! Тільки грошші заплатив за місяць, тільки наслухався, що він знаходе у Шурочки, який недуг її шлунку додержує там у тій лічебниці. Всю вину звертає лікар на її базедову болість і всі ліки дає тільки проти неї. Я запитав його про еротизм, що так виразно пробивається у її листах до мене. Ні, каже, то все не має ніякої ваги, одна базедова болість. Пекли, нещасній, спину гарячим залізом, тобто проти базедової болісті. Як сказав я Іоніну про те, як думає Платонов,— закрутив головою. Він не згоджується, що всьому вина — базедова болість. То, видно, Платонов наслухався Ковалевського, а Ковалевський дуже помиляється у своїх поглядах на сю болість. Засмутила мене Іонінова думка. А що як справді вони помиляються? Платонов сказав, що коли Шура гетьто заскуча, то треба буде узяти додому. І не вигоєну, недужу ще? Що я буду робити, як хвороба її знову вернеться? Тоді знову везти до Платонова? Вичеркнути все те, що до сього було, плюнути на ту немалу суму грошей, що затрачено до сього, і знову починати тратитись? Коли ж кінець сьому буде? А кінець грошам не за горами. Ще на півроку, може, буде, а потім?.. Ні, я не хочу думати, що моя Шурочка звернеться додому не вигоєна. Вона сама, нещасна, он як рветься сюди, моле, сльозами просе. Серце моє рветься на шматки, читаючи її листи; бачити її мені хочеться он як! А я все одписую: перетерпи, голубко! Сам свою жагу бачити її давлю у своїй душі, щоб, бува, не опанувала мною, а я її прошу-благаю: посидь там, долічися вже до кінця. Чи послухається-то?.. Ох, краще не забігати вперед, краще не думати про те, що, може, ще і не скоїться. Буду надіятися на тебе, господи, молю і благаю тебе: спаси і помилуй її, нещасну!

2 студня

Немає вісток від моєї дружини. Сумно!.. Сьогодні після обіду взяв Минюшку і ліг з ним на кушетці, щоб погойдатися. Здумалась мені пісня: «Ой і коню мій, коню!..» Розбитим мученим голосом завів її, та трохи-трохи не розплакався, сльози так і залили очі, підступили під горло, здавили його... Голос задеренчав — так бренить тільки розбита скрипка; сльози трохи не линули з очей, якби стояв — може б, вони таки й упали додолу, а то, лежачи, нікуди було падати; засліпили тільки очі... Ох господи! скільки раз я сю пісню співав при Шурі, держачи на собі Вітюшку? А тепер з Минюшкою прийшлося завести її без неї. Коли ж я знову заспіваю їй?! Якби лист прийшов від неї! Завтра їду в Кременчук та Хорол і не знаю, не відаю, що там з нею коїться. Хоч би, звернувшись, одібрав від неї листа та ще й з добрими вістками... Пошли, господи!

7 студня

Учора вернувся з Хорола. Там, розказуючи Адешелідзам про недуг Шури, так розвередив своє серце, що трохи не заплакав. Під тим впливом вертався додому сумний, сподіваючись застати листа. Нема!.. А тут до сього горя та ще й друге: Вітюня упав з стула і жаліється на ваву в носі... плаче, аж захлипується, аж трясця його тіпає... Чи не зламав, бува, ножки?.. Побіг вечером до лікаря. Обдивився малого: полому нема; забився дуже. Пораяв ліки; обіцяв, що завтра повинно пройти. Оже мале і сьогодні жаліється на ножку; лежить у кроватці, не встає... Господи! навіщо ж до старого горя та ще й нове? Мало старого, чи дошкуля воно не дуже? Зашпури і від старого не одходять; гострим гвіздком засіли у душі і серці і не дають спокою... А тут ще й нове!.. А тут ще й сестра збирається додому: мати недугує та й по хазяйству треба. Ну й життя завдалося — ворогу моєму не пожадаю! Ох, підкріпи мене, господи! допоможи скоріше пережити оцю лиху хуртовину, бо вже не знайду моченьки терпіти, сили мої починають мене кидати...

8 студня

І сьогодні письма немає... Та доки ж його дожидати?! Певне, добрим похвалитися нічим, а про лихе якось ніяково

писати. Обіцяла сестра Ширина Стазя дати вістку, та й від неї нема. А сьогодні Вітюні гірше: ніжка розпухла, ступити нею не може. Прикликав лікаря. Каже, опаски ніякої; коли б клали лід учора — опуху б не було. От ти й знай!.. Сьогодні бідна дитина поривалася скокнути та побігти, а замість того, як ступила на ножку, так опукою і опустилася і знову гірко-гірко заплакала. Бідне хлоп'ятко! За що вже його господь карає?

10 студня

Учора бачився з братом Шуриним. Розказував, що сестра Стазя їздила в Харків, бачилась з лікарем; бачила мою безталанну дружину у вікно; обдивлялася її хатину, розпитувала про її хворобу. Лікар завіряє, що все йде як слід, що він сподівається бачити її зовсім здоровою в січні... Ох, як мені полегшало від цієї звістки! І хвороба синова здалася менше тяжкою, ніж раніше здавалося. Може, його ніжка трохи і заспокоїлася, а може, то тільки мої гіркі та сумні думки малювали мені його тяжку хворобу. Одначе хлоп'я і досі не ступає на ніжку. Не довідався я, чи через те, що болить, чи, може, боїться. Хай ще трохи полеже, спочине, та тоді вже почну довідуватися, чи не ступає від хвороби, чи від страху. Сьогодні сестра поїхала в Гадяче провідати матінку. Хоч би матінка була здорова, щоб не задержала довго сестри. Бо без неї я як без рук. Коли при їй не догляділи старшого хлопця, укрутили ніжку, а без неї буде так, що обом і голови поскручують: чуже лихо ніколи не доходе так близько до серця, та ще кожне дбає про те, як би веселіше час згаяти, а не про те, як би другому догодити, малу дітвору доглянути. О господи! допоможи скоріше вичуняти моїй дружині та вернутися до своїх дітей. Тоді тільки я буду певний, що вони зостануться і здоровими, й не каліками. Я вже не дбаю про своє щастя; коли яка крихотка спаде і на мою долю, помолюся тобі і всею душею моєю подякую,— а щастя моїй дітворі, господи правий, пошли!

13 студня

День на день похожий: яке вчора, таке й сьогодні. Зранку сподіваєшся, що письмо буде. На службу прийдеш — нема. Думка, увечері буде. Прийде тая сьома годи-

на — і теж нема... Та коли ж воно буде і чому його немає? Гірко, тяжко на душі і радісного нізвідки не видно. От життя задалося!

14 студня

Кожен день — тільки одно скарження та страждання... І сьогодні письма нема, як не було учора, позавчора, і так — давно-давно уже! 27 грудня як одібрав, та й досі! Мені не дивно, що від неї нема. Може, їй заборонено писати. Чому ж лікар не пише?.. Невже правда, що Стазя писала про його: подлец и грабитель? Три листи до його послав, у кожному просив через тиждень сповіщати мене за неї. От уже три тижні мина, а вістки нема. Чому? Скажи хоч ти, господи! Хоч у сні одкрий мені сю тайну. Моченьки не стає терпіти!

16 студня

Сьогодні прийшов лист і од лікаря, і од жінки. Слава тобі, господи, слава тобі! Лікар пише, що жінці покращало; а вона листує, що давно вже не одбирала від мене такого хорошого письма, яке було послідньє. Радіє, нещасна; каже, як прочитала його, то наче дома побула. Ох, коли б ти знала, моя скорбото, який би я радий був, якби справдилися лікареві сподівання, що ти в січні будеш здорова. Господи! не словами — сльозами молю тебе, пошли се щастя скоріше!

Носив до Іоніна «Хіба ревуть воли, як ясла повні?». Спасибі знайомому — добув їх аж за кордоном. Я певний, що цим приносом найкраще догоджу безсребряникові Іоніну. Що за добра душа, що за хороша людина! Підношу йому книжку з ось якою присвятою:

Цілителю недужих душ,
Тяжкої людської хвороби!
До тебе думкою я мчусь
В теперішній оцій пригоді.
Не знаю я нікого тут,
Щоб близько так приймав до себе
Чужеє лихо... Кругом люд,
Та жалості не жду до себе!
Бо в кожного чимало є
Свого незміряного горя;

Йому він серце віддає
І сторониться від чужого.
Один не дбаєш тільки ти
Про своє щастя; і спокою
Свого не хочеш берегти;
Віддаючись чужому горю,
Ти ним болієш, мов своїм...
І через те до тебе, брате,
Навперейми один за одним,
Знай, товпляться чужії люди!
І я чимало клопотав
Тебе пригодою своєю:
Не раз і спати не давав,
Не раз дурною головою
Я гаяв час твій дорогий...
Прости ж мене за теє, брате!
Своїм ти серцем золотим
Один уміеш все прощати.
Прости й на споминку того,
Хто клопотав тебе чимало,
Прийми від серденька його
В подяку працю його давню.
Як прочитаєш ти її
Та ще як скажеш разом з нами:
«Ох, правда, не ревуть воли,
Як перед ними ясла повні»,—
Я знатиму, що ти простив
Мою вину перед тобою;
І серцем мученим своїм
Тоді я тільки заспокоюсь!

17 студня

Я знав, що нічим так не догоджу Леонідові, як тим, що подарую йому книжку. Зрадів, як мала дитина! Цілувались ми безперестанку. Що за золоте серце, що за добра душа! Сказано, світ не без добрих людей — і правда. Всюди знайдеш хоч одного, хто приникне ухом своїм до твого болючого серця і вислухає його важкі забої. Ох, спасибі йому: він у великій пригоді став при моїм тяжкім горі та й надалі не зоставляє мене без своєї ради. З веселішими звістками веселіші почалися і гадки. Муза моя, що під час щастя мого так непробудно спала, прокинулася і ще вчора,

наговоривши Леонідові теплих привітів, сьогодні завела уже й мені пісню. Охриплим від горя голосом почала, а скінчила вірою в щастя. Ох, коли б тебе, моя втішнице, не обдурила та віра, а разом і мене з тобою. Ось її пісня.

П'ять літ минуло, як з тобою
Побрались ми... Вже шостий йшов...
Незабарною, тихою ходою —
Хвилиною мені той час пройшов!
Щасливі ми були, голубонько, з тобою!
І ти, щасливая, ростила двох діток...
Жили ми, серденько, як риба та з водою,
Не знаючи важких та в'їдливих гадок.
Аж ось вони прийшли з хворобою лихою,
Бодай не довелось їх знати й ворогам!
Вже третій місяць йде, як розлучились ми
з тобою:
Я з дітками зостався, а ти?.. Ох, краще нам
Було б повік не бачитись, не знатись
І думку ту про щастя занедбать!
Тоді б не довелося нам отак каратись
І лиха на світі не довелося б знать.
За що ж на нас оця пригода стала,
Що злого ми вчинили і кому?
Чия завислива душа на нас послала
Оцю лиху нерадісную млу?
Не знаю я, а ти ще більш не знаєш,
За гріх який караємося ми...
Терпи ж, голубонько, терпи до краю,
Я сподіваюся дождать іще весни.
Я певний, що вона у пишному уборі
До нас іще прийде і сонця світ
Осяє й розіб'є нам важкі пути горя,
А доля щасная зашле привіт!

4 січня 95 р.

Ось коли я вертаюся знову до розмови з самим собою! Трохи не три тижні минуло від того дня, як мене осіяла муза своєю надією. Спасибі їй! Вона не обдурила мене: я їздив у Харків і бачився з своєю дружиною 27 студня. Лікар казав, що їй куди краще стало і що як так буде іти поправка і далі, то обнадежує відпустити жінку додому в кін-

ці січня. Бачившись з жінкою, я своїми очима добачив і своїм серцем дознав, що лікар правду каже. Слава господеві милосердному, моя дружина зовсім при собі. Трошки примічається, як лікар каже, неустойчивости, оже вона вже сама справляється добре з тією неустойчивостью. Цілий день, як бачився я з нею, був днем великого для мене щастя... Муза з своєю надією не обдурила! Думав, що не без сліду зостанеться наша стріча. Оже, слава богові: якраз на Новий рік одібрав від неї листа, писаного на другий день по нашій стрічі... Хоч би крапелька виявляла про її хворобу! Лист зовсім здорового чоловіка. Турбується, безталанна, що я так схудав та змарнів. Доленько моя! як ти будеш здорова, то я незабаром поправлюся. Мене твоє лихо та хвороба сушили, а сам я не почуваю за собою ніякої болісті. Дай, господи, щоб ти скоріше поправилася та вернулася до своєї хати, до своїх діток-сиріток. Якби ще не вони, то я, здається, зовсім би збився з пантелику, зовсім занепав від горя. А то вони розвеселяють мене. Спасибі їм, а найбільша хвала богові, що він кінець минулого року звеселив мені надією, а Новий рік постановив радістю. Дай, господи, щоб ця радість не замутилася знову тугою та слізьми; багато і так я їх пережив і пролив! щоб початий радістю Новий рік і зостарів під радістю, передавши її своєму нащадкові, а цей — своєму та так один по одному — аж до кінця мого віку. Амінь.

ЛИСТИ

1866

1. До Олени По-вої

1886 р.

Да, со мной случилось недоброе: я Вас не забыл, нет! Я только Вас не могу любить, как прежде. Вы меня знаете, я отдаюсь или весь, или совсем не отдаюсь... Я теперь весь отдался: мне кажется, я зачахну, если лишусь той, которую я так полюбил... Как это случилось? Я, право, и сам еще хорошо не понял. Кто? Это для Вас решительно все равно. Я виноват перед Вами, я это чувствую; но чувство любви теперь у меня сильнее чувства вины, а потому прощайте. Будьте счастливы. Если услышите, что меня не станет,— не жалейте: о камнях нечего жалеть. Все бумаги перейдут к Вам, из них Вы все узнаете... А теперь еще раз прощайте. Будьте счастливы.

1867

2. До Івана Білика (Рудченка)

3 серпня 1867 р.

Оце, друже мій Іване, і я прицугався у Гадяч, приїхав учора [...], хоч би його чорт узяв! Не їхав, а мучився. Що тобі сказати? Маменька годує мене просто на убой, всякії тобі лакомства і ласощі підставляє під ніс — їж; наливки больно істощилось, ну, правда, душу розмочити можна. Оце я приїхав у Гадяч поговорити об собі; не життя мені в Прилуці, хочеться вирватись і покинути скверний город з його поганим людом, з його гидким чиновничеством. Якщо не пощастить переводом — не переведуть, то подам в отставку та поїду або у Полтаву, або ж до тебе. Гидко, бра-

те, що ти це захворів, та ще такою пакосною болістю. Бажаю тобі скоро одужати. Бувай здоровий.

Твій брат, товариш *Панас Рудченко.*

P. S. З дороги думки геть роз'їхались, так що не зведеш укупу чого-небудь путнього.

1872

3. До Івана Білика (Рудченка)

Березень 1872 р.

[...] Ш[евчен]ко как продукт известного склада жизни подлежит критике в е с ь, а не по частям, да и не эстетической критике, а выяснению его исторической роли как поэта и как выразителя известного общественного положения [...].

4. До Олександра Огоновського

Червень — липень 1872 р.

Пане добродію!

Щирий поклик вашої громади до праці завітав і в нашу глуху сторону, живою одрадою обізвався він у кожній не конче зіпсованій душі, будить надію у серці, порива руки до роботи, голубить одрадну нашу думку.

Який не малий наш гурток, повитий чужими хмарами сторони, де рідна мова сливе незвичайною — мужичою, де уряд вибавляє її, як отруту, з народного життя, як припону розвою — не дає їй вимахати дужії крила своєї мочі; як початок розруху — зове і грядуще,— так, кажу, який не малий наш гурток у такій стороні — 4—5 душ, але у кожного забилося серце, проясніли очі, піднялися голови, набирають сили руки, одібравши перші два видання вашої «Правди». Це наше, наше — рідне! — шепчуть уста. Наша мова, наше слово ллється з серця!..

Годи ж вам, всяке щастя і добра доля, у вашій щирій праці! Щасливі ті руки, що перші знялися положити нову підвалину під рідну хату, і свята та віра, що піднімає їх

на добро і користь рідному краю. Дай, боже, щоб усе було гоже, а негоже одверни, боже!

А тим часом, не мусячи і собі, як каже батько, гнилою колодою валять по світу, я одібрав 8 вірш і засилаю Вам, високоповажний добродію, з них 6 перекладі, а 2 — самотнє компонування. Я зову їх самотніми через те, що самотнє життя моє їх мені нашіптувало у вуха. Коли Ви найдете їх гожими, то мушу просити Вас, високоповажний пане добродію, надрукувати їх у ближчих виданнях «Правди», підписуючи під ними «Панас Мирний».

Бажаючи ще раз хосенній праці широкого і просторого шляху, а вашій надії — пишного квіту.

Зостаюсь Ваш, високоповажний пане добродію, покірний слуга

Панас Рудченко.

P. S. Ми, засилаючи свої листи за кордон, часто-густо боїмося, коли б вони не пропали де, не перехватили їх... Через це і мушу просити Вас, в[исоко]п[оважний] п[ане] добр[одію], сповістити мені, коли час тому буде, чи одібрали Ви засилку мою і чи найдете з неї що гоже до «Правди»? Шлях до мене: Пол[тавская] губ[ерния], в г. Полтаву. Аф[анасию] Як[овлеви]чу Рудч[енко] в губ[ернское] к[азначейст]во.

5. До Івана Білика (Рудченка)

Липень 1872 р.

[...] Что за невидаль такая? удивишься ты. Еще новая неудачная попытка? Да, отвечу, и попытка на драму. Эта дурочка муза с того дня, когда она сбросила с себя свой кудрявый убор стиха и перерядилась в неряшливую прозу, не удовлетворяется более немыми воздыханиями сердца и солеными слезами, она потребовала более питательной пищи — крови. И как только я ей не подношу этого напитка, она предстает ко мне во всем своем грозном величии, с раздутыми ноздрями, горящими глазами и бледная, как призрак, кричит неистово: дай мне пить! Бедная спутница уединения! На этот раз она от опьянения одурела и потребовала не свежей крови, дымящейся еще запахом жизни, а попросила колдунью-воображение вызвать из могил давно почившие трупы и пожелала испить их гнилой жидкости. Пусть ее тешится! — подумал и я... И предстал предо

мною романтический борец свободы, горделиво он сбирается на Вовчу скелю и своими мертвыми воздыханиями потрясает затхлый воздух теперешней атмосферы; рядом с ним выступает создание воображения — Лимеривна, не живая девушка с бьющимся в грудях сердцем, а призрак, наэлектризованный одуряющим напитком любви; как призрак, она носится, летает, мучится и умирает, оплаканная романтическими борцами свободы, испуская из своего сердца гнилую жидкость, называемую кровью, которую с такой жадностью пьет моя дурочка муза. Мир вам, долго почивавшие тени давно почивших героев! Я прошу искренно у вас извинения за нарушенный мною ваш мертвый покой.

Что сказать о том впечатлении, какое произвела моя попытка на здешних романтиков? Они, друг мой, с такой спешностью побежали в свой романтический склад, вынули оттуда все имеющиеся там куришки, зажгли их с немень-шею спешностью и начали курить под моим носом так, что у меня голова пошла кругом... Один кричит: вот оно, батюшки, что! Эге, да это сила наша, А[фанасий] Я[ковлевич], это наша жизнь. Другой, скорчивши глубокомысленную рожу, благодарит меня от всего романтического сердца и — будущий историк литературы — обещает ей громкую известность и видное место. Мне показалось, что он так вот уселся передо мною, оседлал свой нос глубокомысленными очками, взял чернильницу, перо и начал выводить: «ходивем есть, блудивим есмь, во мраке и не обретохом тя, древности наша, коли приходиве муж от ни и ко Ерусалиму и роздере завісу на брамі и показавем нам свет велий» и т. д. Я от такого песнопения чуть не затрезвонил на всю вселенную, но... тут случилось маленькое обстоятельство, которое поудержало мой восторг. Именно во время такого курения, не знаю, от него ли, или же от моего чтения, только Микола заснул и начал испускать удивительное храпение на всю хату. Это обстоятельство имело для меня решительность приговора к смерти,— оно показало, невзирая на все свои страстные сцены, всю безжизненность выводимых людей, открыло их воздушные жилы, и я увидел отвратительную гниль вместо крови, а вместо сердца — кусок мяса, источенного червями... Проклятое обстоятельство! Я выкликаю все заклинания магов на твою голову,— но все по пустякам. Крик заклятий глухо проносится по стенам убогого жилища и замирает с моими вздохами... Поэтому я, как можно скорее, собираю свои шпар-

галы и убираюсь к себе, оставивши романтиков допаливать свои куришки... Но, к несчастью, они не оставили меня в покое и на другой день, отыскавши еще одну забытую ими вчера впопыхах куришку, пришли в мою хату и начали курить,— но куришка уже сильно смердела — должно полагать, отсырела от дурной погоды, и поэтому отыскались в попытке и риторика страсти, и слишком длинные монологи... но все это клонилось к одному — отчего все это не стихами писано? Тогда бы то было классично! [...]

1881

6. До Феофана Лебединцева

27 січня 1881 р.

М[илостивый] г[осударь] Феоф[ан] Гавр[илович]!

Я получил от редакции «Зари» за подписью Русова приглашение быть ее корреспондентом, высылая корреспонденции на Ваше имя. С охотою и принял бы на себя эту обязанность, имей я больше свободного времени — раз, а во-вторых — вообще склонность к корреспонденции. Но сей род писаний, откровенно говоря, мною вовсе нелюбим. Вот почему, не отклоняя приглашения, я не могу дать положительного слова быть постоянным, а главное ч а с т ы м корреспондентом.

Посылаемую корреспонденцию, если сочтете нужным напечатать, печатайте без подписи автора.

Ваш покорный слуга.

7. До невідомої особи

Лютий 1881 р.

Кличете мене, добродію, до себе на святкування роковин Тараса Григоровича. Радніший би прибути до Вас, побачитись з добрими знайомими, познайомитися з Вашою молодою громадою прихильників безсмертного талану, посумувати з Вами одним сумом за велику утрату, поболіти одним жалем,— та те діло, до котрого приставила мене сліпа доля, не пускає від себе. Не здивуйте, що чоловікові часом ради шматка хліба приходиться нехаяти кращими його бажаннями, вищими замірами, дорожчими сподіями.

Щоб чим-небудь виявити перед Вами свою прихильність до Вашого святкування, посилаю шматок своєї недавньої роботи, котра, сподіваюся, хоч, може, і не варта сама того, буде невеличкою ознакою і моєї прихильності, і мого бажання познайомитися з Вашою громадою. Коли самому не можна, засилаю до Вас свої діти, хай вони повідають, що на сей раз у нас з Вами і воля, і дума — єдина.

А поки що мені хочеться ще і окремне побалакати з Вами...

Нам довелося жити в лихий час. Всі бачать і всі добре знають, що це за час,— далекі пустинні Сибірі, неблизькі місця північні відають, як у їх гине немало молодого завзяття, де скніє часом і талан, і розум, наш цвіт, наш первоцвіт. Наша надія пропадає там. Одна сліпа кара, чи є, чи нема за що, ходить кругом нас і то там, то там вириває по одному. Що в такі часи робити? Куди не глянемо ми, куди не кинемося, всюду і холодно, і пусто... Не дарма так багато молодого народу на себе руки накладає. А в нашій російській пресі тільки в послідній час проривається то там, то там великий на те жаль, гірка скорбота. Чи давно було і того не чутно? Чи давно тільки один гіркий регіт талановитого сатирика роздавався серед лукавого хихикання охранителів, неначе заводи сови серед глухого лісу у глупу північ?.. На наших очах це все було, ми самі все те чули, а інші і на собі гаразд довідалися. Та не можна сказати і того, що цього вже більше не буде, що воно минуло. Лихий час!

Оже який не лихий він, а все з широкого історичного погляду каже про справжнє життя, про те, якщо два нерідні напрямки зійшлися і борються, валандаються, хто кого переможе? Та стривайте лиш: чи це змагання — наше змагання, чи погнічених діло — наше діло, їх завіти — наші завіти? Не можна сказати, щоб воно було нам і не рідне — коли наше браття стражде і гине, а було б кам'яне наше серце, коли б не боліло. Уп'ять же, живемо ми в одному часі, в одному царстві, одними законами правимося,— все те, чіпаючи других, нас чіпає, і бажання кращої переміни — наше давнє бажання. А проте, на мою думку, все воно не наше головне діло. Те змагання — змагання іншого строю життя, іншого розвою, іншої віри... Щоб не було помилки, гляньмо ми, в яких різних і не однакових постановах стоїть їх діло і наше діло. Я не буду триматись ні економічних, ні політичних сторон,— раніше я сказав, що ми живе-

мо в однім царстві, під одними законами — і між нами нема різнації. Я візьму другі постанови, постанови цивілізації, культури. Почнемо з мови, почнемо з язика, так як народна мова — душа народна, це йому найдорожча могила, куди найвиразніші вимовки наймиліших бажань, надій, радості й горя назносила людська помка, і з його, з сього живого склепу, бере він дороге добро по потребі розвою своєї малої дітвори. Це перший плуг, котрим кучерявий розвій повинен пройтись по рідній ниві, коли він справжньо бажає їй добра. У яких же постановах стоїть цей головний фактор нашого діла? Лихо нам, та ще й не мале. Він не тільки лічиться за нижче щось, мужиче, потрібне для села і дому; він приймається як ворог, котрому його супротивник не дає вгору глянути. Дійшлося до того, що не [нрзб.] народна пісня не може бути виголошена з кону, ні одна п'єса не може бути поставлена в театрі, кращі ноти повинні друкуватися без слів пісні, учені вчинки, переклади з других мов зовсім заборонені, а самостайні твори... для їх вигадано разом дві цензури,— що не доріже червоним карандашем свій цензор, те вичеркне ще червонішим чорнилом головний уряд. Після таких урізок не тільки нічого живого не зостанеться, а кісточок часом багато недостане. Отаке! І це все робиться не над чим другим, як над мужичим живим словом, як над діалектом, різновидностю одного й того ж язика... Нащо? Чого ж хотять від нас? Щоб ми забули свою мову? А з нею позбули і ту головнішу окремність, якою люди різняться від других людей? Не одежею ж справді різниться француз від німця, хоч, певне, і в одежі є різниця. Кажуть, нащо нам плодити таких багато нижчих мов, коли і без того на світі немало головних. Я скажу з другими, це б краще було, коли б усі люди зразу забалакали однією мовою. Оже моє серце не зраділо б тому. Це б було ознакою пропажі усяких окремностей, усього дорогого і найлюбішого м е н і, м о є м у розумові, м о є м у серцеві. Це б був би один розум, одно серце, одно бажання, а не сотні тисяч, з котрих і складається той квітучий пучок, що зовуть життям. Вам любі на муштрі москалі, витягнені ув одну лаву, як струни, одіті в одні каптани, в одні чоботи, шапки?.. Мені кажуть, що це сила. І я бачу, що сила, сліпа сила, котра по одному слову команди повертається, розсипається, збігається, кидається вперед, подається назад. Що ж вона мені, ця жива машина, каже про життя, про справжнє життя, яким, певне, б'ється кожна

часточка сії машини, кожне серце кожного москаля?.. Отакими, певне, москалями поробилися б усі ми, коли б зразу заговорили однією мовою. Кому люба така муштра, хай любується нею, мені ж любий той рукомовний лемент, яким оголошується наша земля, як любі нам гори й долини, ліси й перелоги, а не любі зовсім б[и] були ліси та ліси або перелоги та перелоги. До сього я думаю, що поти буде жити наша земля з її окремними поясами, з її холодом і теплом, доти будуть жити і людські мови, так як вони є голосовий вираз природних окремностей людських і того саморозвою, і бажання, щоб усі заговорили однією мовою,— марне бажання!

Коли ми з сії постанови глянемо на їх діло і наше діло, то усякому видно стане, яка велика різниця між ними і нами. Там змагання культури з культурою, тут — за культуру; там бажання постанови своїх ідей, своїх поглядів на ту або другу яву громадського життя — тут змагання за саме життя, за право на його. Дехто скаже: то це нам поступатися назад, починати заново те саме, що давно нашими батьками пережите? Ні, це не ступінь назад, а ступінь вперед. Хіба бажання завести у гурт цивілізації і освіти цілий окремний народ буде ступнем назад? Життя не стоїть, [нрзб.] з часу на час ширяться,— на підставі цих-то провідних ідей доводиться вести уперед народ, а не на тих, котрі царювали у 15—16 віці. Як би там хто не хотів, а ці ідеї обізвуться у великому значному і незначному ділі, вони заставлять робити так, як се можна робити у 19 віці, а не так, як робилось у 16.

Яке ж після сього найголовніше і найперше діло у нашій трудній роботі? Хто скаже, з чого його починати і як починати? Я не ставлю ніяких перепон тому, хто почне що-небудь робити. Хоть що-небудь, аби не нічого. Хто любить свій народ, хто бажає йому добра, той певне знатиме, за що узятись і як узятись, аби найбільше принести йому того добра. Коли нас буде велика купа, коли наших народолюбців будемо лічити не по пальцях, а сотнями тисяч,— доти усяке упорядкування роботи буде тільки поміхою в роботі. Кожному саме серце і уміння скаже, куди йому притиснутися. Головне: більш діла, справжнього діла, охоти роботи чи самої роботи, а не пустодзвонного краснобайства.

Уп'ять же, повертаючись назад, поглядаючи на прошле народів, на його історію, ми бачимо в цьому вільнолюбивому потоці, що мова, слово займало, глядіть лиш, чи не пер-

ше місце. З появою великого літературного (я не ділю ученої літератури од усякої другої) талану тільки починається те, що зовуть наші близькі сусіди «народным самосознанием», тільки з того часу глухі чули, а незрячі бачили, що народився новий Христос. Так було і у других, так і у нас.

Котляревський перший по талану завів у літературну мову наше просте слово. Як перший ступінь дитини, і ступінь Котляревського був не твердою поступою доспілого мужа, а тільки ознакою, що в народі почалось глухе самосознаніє, котре просилося на світ божий. За Котляревським пішов Квітка. Справжня його любов до народу зразу поставила діло на його певний шлях. У кожному творі сього майстра слова уже не чується глухого реготу над мужичою мовою, який чується у Котляревського, не видно уже варнякання. Та й Котляревський, і Квітка були першими і одинокими збройниками у цьому новому ділі. Той, кого ми зібралися сьогодні святкувати роковини його смерті, сей тільки умів звичайною рукою узятися за діло і повести так, як до його ще ніхто не вів. Його просте та щире слово обізвалося у кожнім серці, його ідеї, котрі чуються у кожному і невеличкому творі, зразу заполонили до його тисячі прихильників. З його уже починається те, що в послідні часи зоветься українофільством. Не моїм слабим рукам, не моїй неумілості викладати перед вами про цей напрямок. Хай візьмуться за се діло уміючі руки, більше знаючі голови. А я, як щирий прихильник високого талану, попрошу у вас уваги послухати на вічну пам'ять того, хто ніколи не вмре, сей невеличкий шматочок моєї недавньої роботи.

8. До Івана Білика (Рудченка)

12 червня 1881 р. 31 мая 1881 г.

Никогда еще, друже-брате, письмо не ставило мене в такое затруднение — отвечать да или нет, как на этот раз поставило твое предложение. Вот я уже три дня ношусь с ним, и оно, как гвоздь, забитый в голову, постоянно перед моими глазами с вечно одним и тем же вопросом: ну, так как же? да или нет? решаешься или не решаешься?

И вот начинаю взвешивать все условия за и против, все выгоды и невыгоды теперешнего и будущего положе-

ний. С точки зрения чисто практической я спрашиваю: чего тебе ждать и что можно достичь, сидя здесь? Положим, что на меня зарятся и как на секретаря, но если не решаются пока сделать, то, во-первых, потому, что я человек дела, а не услуг, которые, собственно, и входят в круг обязанностей секретаря, а во-вторых, вырвавши меня из счетного отделения, тем самым боятся ослабить значение его. Оно до сих пор считается первым и вообще пользуется самым лестным мнением. Почему? Все знают, и начальство знает, и как только встретится какое-либо затруднение — направляются и направляют за советом ко мне. Что я скажу — тому и быть. Все распорядительные управления прибегают также ко мне за уяснениями, сам контроль, обратившись в преследователя формализма, не трогает палаты, да и не отыщет к этому зацепки. Все это говорю тебе не с целью показать, насколько это льстит моему самолюбию, но чтобы ты знал, насколько я здесь человек нужный и как прочно сижу на месте. Товарищество более чем уважает. Конечно, в семье не без урода, и здесь отыскиваются завистники, но с грошовыми познаниями, они не дерзают стать в открыто враждебное положение, а [и]з-за спины меня не уязвишь. Таким образом, положение мое, как видишь, весьма прочное и не без надежд. Конечно, секретарь не большая птица, и при теперешнем начальстве мне не особенно бы и хотелось секретарствовать; но вместе с этим секретарство — ступень к нач[альнику] отд[еления]. Протяни службу теперешнее начальство долго — можно, пожалуй, при вакансии на старость лет дожить и до нач[альника] отд[еления]. При другом же начальстве нивесть что будет, хотя я смело могу рассчитывать на лучшее мнение среди всех своих сослуживцев. Таковы выгоды и невыгоды теперешнего моего положения. Ну, а будущее, предлагаемое тобою? Какова там работа, какие обязанности? Положим, ты бы не предложил, вероятно, дела, которое мне не под силу. Да и вообще дело меня не особенно страшит. Страшит скорее пригодность моя к делу и более всего мнение: а, брат брата за собою тянет. Ну что, если такое мнение составится в будущих сослуживцах? Мне это было бы больнее и прискорбнее всего. Я могу перенесть открытое: ты, братец, мол, ни к черту не годен! — но шушуканье: протекция, из-за спины брата... Как хоч, а при этом единственно, что разумно будет, при первой возможности — дать куда-либо стречка. А будет ли куда? Но, положим, что всего этого

не будет, я удержусь, я даже составлю о себе мнение как о порядочном столоначальнике и т. д. Что дальше? Ты указываешь и на дальнейшее, но... мне просто не верится в это дальнейшее. Для этого нужно более или менее серьезной подготовки, для этого нужен и известный лоск, которого у меня, хоть в трех сахарных чернилах вымочи да еще и сверху ваксой потри, никогда не добьешься. Ораторствовать у меня способности нет, развязности, соединенной с нахальством, и подавно не ищи. Что же я буду за птица в вицмундире? Нет, брат, скажут, ты работник хорош и твоими руками жар загребать можно, но каштаны ты есть не годишься. Пожалуйте сюда, Рудин, берите каштаны, спеченные им, и кушайте. И Рудин покушает, да еще, пожалуй, за твою службу скажет в глаза: «Экой ты, хохол, неблагодарный!»

Но все это дела будущего, на которые я меньше всего стараюсь смотреть обольстительно и меньше всего жду от них чего-либо. В данном случае я настолько незатейлив и неприхотлив, что вполне удовлетворяюсь имеемым и меньше всего думаю о карьере. На этот счет я разумею мнение тех чудаков, которые говорят: чем высший генерал — тем большая свинья. В этом изречении не без доли правды: в самом деле, вчастую положение человека, а тем более официальное, заставляет быть в разладе с самим собою, чем выше положение — тем разлад этот увеличивается. Для иных это ничего не значит, но для меня — такое положение служило бы источником самых невыносимых нравственных мук. Вот почему я старался в служебном отношении отыскать такое местечко, которое, обеспечив меня на счет дневного питания, не ставило бы в разлад с совестью. Теперешнее положение именно таково: это тихая пристань, где я свободно беру деньгу, зная, что она дается мне за известное число рабочих часов добросовестного, хотя и легкого труда, но такого, который не насилует ни моей совести, ни моих убеждений, ни моих заветных мечтаний. Я располагаю всеми своими лучшими склонностями свободно. Так ли будет там? Таково ли положение в административно-руководящем учреждении? Вот вопрос, который я, не зная будущих своих обязанностей, не могу теперь разрешить.

Теперь относительно с в о и х работ. Здесь я в тиши захолустья и, окруженный во всем проявлениями чисто хохлацкой жизни, я не выхожу из роли постоянного наблюда-

теля, прерывая подчас эти наблюдения тем или другим желанием схватить их и перенесть на бумагу. Но не слепой же я и вижу, что желания эти, без возбуждающих импульсов, все далее-далее должны слабеть. И я серьезно потрухиваю, не явится ли день, в который можно будет сказать и finis!.. Вообще в Полтаве на этот счет не то, что в Киеве. Там я отыщу и людей, интересующихся делом, и помещение, куда бы можно было сложить свои труды. А главное, я отыщу такого незаменимого и сотрудника, и ведателя всех моих сокровенных, как ты. Только в Киеве я могу скорее что-нибудь сделать основательное. Только там, самоуглубившись и сосредоточившись, я приведу в некоторый порядок массу своих наблюдений, отыщу и серьезную критику своим работам и найду подчас м ы с л ь, которую здесь и днем с фонарем не отыщешь. Вот главное, что тянет и зовет меня в Киев. С этим только и может быть связан мой переход. Что же касается службы, то от нее можно потребовать, во-первых, чтобы она, прокармливая меня, не отягчала бы непосильною работою, а во-вторых, не заставляла входить в сделки с совестью.

Отправляясь от сих 3 положений, я попрошу тебя взвесить все сказанное и не забарись сообщить более подробно: какого именно рода служебная работа предстоит мне? Как она велика и будет ли мне под силу? Ты сам, рассчитывая выбыть через год, думаешь остаться в Киеве или переехать в другой город? Возможно ли будет, по условиям киевской жизни, уделять на образование Андрюши руб[лей] 10 в м[еся]ц? Не с целью оттянуть решение я задаю эти вопросы, но с целью уяснить свое будущее положение, чтобы, решая так или иначе, не пожалеть ни на себя, ни на других. Кроме того, я в настоящее время не могу еще дать положительного ответа потому, что Митинщевский теперь в отпуску, и мне предварительно ввиду наших чисто товарищеских отношений нужно бы с ним переговорить. Он будет к 5 числу, к этому же времени определится, будет ли Андрей переведен в 6 класс, или останется в 5. Не скрою, что переход его может также ускорить мое решение,— ученику 6 класса дается более простора и в выборе квартиры, и вообще в личном положении; тогда как останься он в 5 классе — нужно будет подыскивать квартиру общую. А это более затруднительно, чем можно предполагать. Мальчик он прекрасной души и сердца и хотя не бойкий, но жаль будет, если утратит и те драгоценные качества, какие имеет.

Молодость вообще так восприимчива в своих поступках и руководствуется более всего страстными влечениями, не соображаясь нисколько с их разумностью: вчастую самые безобразные поступки возводятся на высоту молодечества, героизма и отыскивают массу подражателей. Если же он перейдет в 6 класс, то можно будет отыскать квартиру где-нибудь у своих знакомых.

Итак я перед тобою выложил всю мою душу. Виждь, сообрази все сказанное с будущим моим положением,— подойдет ли оно под склад моего характера, более пассивного, чем боевого, и пассивным образом защищающегося от всякой скверны, и скажи: следует ли мне бросать мой тихий уголок? При этом не забудь ответить о служебных обязанностях. А я, получивши твое письмо, не замедлю ответить, да или нет. Я думаю, неделя-другая мешкания в таком вопросе еще ничего не значит, тем более, что, как ты пишешь, вакансия открывается м[еся]ца через 2. Ты просишь заворотить к тебе, где бы мы переговорили глаз на глаз с тобою и порешили. Сам знаю, что переговоры личные — значительно лучше, чем письменные, где подчас г л а в н о е-т о и скроется под немым выражением. Но дело в том, что я могу вырваться только в августе — не ранее. Нечего делать, ограничимся письменными сношениями. Не задерживай только ответом. Обнимаю тебя как брата и своего лучшего друга. Целую ручку Марье Петровне, детвору не меньше смачно целую и желаю им нагуливать крепости и телес на даче.

9. До Михайла Старицького

Жовтень 1881 р.

Шановний добродію Михайло Петрович!

Щоб не гаяти часу, відповідаю якнайхутче на Ваш прихильний лист од 10 жовтня. Дуже зраділо моє серце, вичитуючи з його про Ваше бажання розпочати видавництво українського літературно-наукового місячника. Годі нам швендяти по чужих сторонах та запрохувати сусідньої ласки. Пора, давно пора нам згадати про се — у цьому наша сила і це наше найперше діло. Думаючи так, я не ложу огудки на другі справи і не ставлю їх нижче цієї, ні. Раз — вольному воля, спасенному — рай, а вдруге — тільки при товариській спілці усяких справ я жду найбільшої користі

для нас. А проте все-таки не одмагаюся, що літературне діло — наше перше діло. Хто б що не робив і як його не робив на користь народові — все то буде носити на собі сліди всесвітнього поступу та розвою, звісно, не без того, щоб туди і свого чого не налипло,— одно тільки літературно-наукове діло носитиме на собі чисто народні ознаки. Як же нам, дбаючим про розвій найкращих народних основ, не дбати найголовніше про се? На Ваш замір, поти прийде дозвіл від уряду на місячник, видавати альманахи теж прихиляюсь. Чим більше виданнів — тим краще, краще що-небудь, чим нічого. Довго і так ми мовчали, хоча, правду кажучи, не мало нам приходилось звідати усяких заборонів.

Викладаючи свої думки про літературну справу, Ви самі, добродію, побачите з цього, що я з найбільшою охотою, чим зможу, стану запомагати Вам у сьому ділі. Ви просите яку-небудь виготовану частку з мого нового роману. І то можна. От я тільки не знаю, чи справлюся з переписуванням у такий малий час, який Ви ложите. Ви самі гаразд знаєте, яке нудне діло та переписка, та ще коли її робити самому авторові. А довірити другому тут, правду кажучи, і нікому. Треба, щоб перепищик хоч трохи маракував і в орфографії. Ба, про неї Ви нічого і не сказали. Чи з и к а н н я м (то, бачте, *ы* там, де треба *и*, *и* — де *і*), чи кулішівкою думаєте друкувати? І чи ъ треба, чи не маєте думки вживати? Не забаріться сповістити мене, бо на днях думаю запрягтися у переписку.

Щодо гонорару, то я не знаю, що Вам про се і сказати. Мені невідомо, на яких початках Ви думаєте постановити своє видавництво. Коли і на свій кошт, то, певне, вигод Ви невеликих ждете від сього. А без вигод які там гонорари? Гонорар — діло користі, а нам, дбаючим про те, як би послужити своєму краєві, думати про гонорари зовсім недоладно. Одначе, коли Ви вже намірилися платити другим, то і мені гонорара самі определите по середній ціні Вашої оплати.

Прикликаючи на Ваші заміри щасливу фортуну, бажаючи Вам усього доброго

до Вас прихильний.

10. До Михайла Старицького

27 листопада 1881 р. 15 грудня 1881 р.

Шановний добродію Михайло Петровичу!

Недавнечко скінчив я перепис першої частини своєї «Повії» і, склавши руки, мав надію подержати її з тиждень, щоб хоч трохи одігнати від себе звичайні при сьому ділі урази і, забувшись, ще раз гаразденько її перечитати — може, де знайдеться яка помилка або незвичайне слово, котре треба б було іншим замінити. Аж гульк! Ваш лист нагадав мені, що сьогодні уже і той день, котрий Ви виставили як послідній срок у нашій умові. Як приском мене обдало!

Похнюпивши голову і вибачаючись перед Вами нещотно раз, я мерщій схопив свою рукопись і налаштував до пошти. Завтра її засилаю. Не довше як через три дні Ви одберете, може, разом з цим листом повістку на «ценную посылку в 10 руб[лей]». Це і буде Вам моя праця. В своєму листі Ви раєте уладнувати її так, щоб можна було друкування розбити не більше як на дві книжки. Не знаю, як Ви зробите у сьому разі. Всього роботи чи й вистачить як на 4 друкованих листа, і вся вона зведена в одну книжку. Можна її розірвати і надвоє, тільки тоді прийдеться попрощатися з тим, що зоветься «цельностью». На другу ж книжку альманаху, коли Ви маєте пустити її разом з першою, я не обіцяю вистачити другу частину, так як біля неї чимало треба попрацювати, а зайвого часу тепереньки у мене і геть-то небагато. Робіть, як признаєте для свого видання краще. Одного тільки попрошу у Вас: псевдонім (Мирний), виставлений на роботі, хай зостається і в печаті.

Тепер, скінчивши з діловим боком своєї праці, познайомлю Вас, шановний добродію, і з самою системою або планом роботи, маючи надію, що Ви прихильно приймете мою немудру сповідь. Головна ідея моєї праці — виставити пролетаріатку і проститутку сього часу, її побут в селі — 1 частина, в місті — друга, на слизькому шляху — третя і попідтинню — четверта. Гуртом усю працю я назвав «Повія». Цією назвою народ охрестив без пристановища тиняючих людей, а найбільше усього проституток. Вона ж взагалі обіймає і всі частичні назвиська, через те я і зостановився на сьому слові, хоч, може, воно декому здасться і недолад-ним. Кожну частину маю надію виготувати так, щоб всяка мала свою самостійність або цільність. Коли у селі (1 ч.)

давить Притиківну свій дука Грицько, то у городі (друга) не леґше пригнітить городянський крамар Загнибіда. Дякуючи йому, вона улазить у таку напасть, котра згоне її матір з світу. А без матері що її принаджує до села? Кругла сирота, служити вона стане у кого? У городі і служити краще, і робота легше. Притиківна наймається у городі до пана (третя частина). Інший побит, вищі звичаї міські захоплюють її зовсім, з тілом і душею, і Притиківна, закохавши панича, ступає на слизький шлях. Раз ступивши на хистку кладку, вона не здержиться і мчиться далі — сторч головою. Про се розкаже 4 частина — «Попідтинню». Спершу вона співачка у городському садку, потім содержанка колись знайомого їй крамаря, тепер члена губ[ернської] зем[ської] управи. Життя б у розкошах, та раз — член сам жонатий чоловік, а друге — і старий. На лиху годину, вона знову стрівається з паничем, теж жонатим. Старий ревнивий підслухав їх розмову — і Притиківна знову на улиці. Поти молода — вона ще не подається своїй недолі — і віється де попало, з ким попало, поти догуляється до шпиталю, а там і до безнісся. Далі уже нікуди йти — під темний вечір і москалі одкидаються, а служба в жида — її [на] харч не стає. Зимою вона плентається в село — там не без добрих людей — та й замерзає під своєю колись хатою, а тепер жидівським шинком.

Такий мій, добродію, план. Три часті сяк-так зведені, над четвертою прихватком працюю і сам не знаю, коли скінчу. Хотілося б і скоріше, та раз — ніколи, а вдруге — скорої роботи не хвалять. Правду кажучи, і в засилаємій до Вас частині є багато дечого лишнього, а главне через спіх не так упорядкованого, як би то було треба. Сповістіть, чи приймете мою працю. Якщо вона, бува, не погодиться, то рукопись передайте братові.

Щасти Вам, доле! До Вас прихильний

П. Р.

1882

11. До Михайла Старицького

7 квітня 1882 р. 26 березня 1882 р.

Шановний добродію Михайло Петровичу!

Вибачте мене, що я ще не зібрався одлистувати до Вас ~~на~~ Ваш перший, ще до різдва посланий лист, як Ви знову листуєте до мене. Дуже рад, що моя праця прийшлася до смаку, а ще більше буду радіти, коли нею послужу на користь нам рідного діла. Правду кажучи, об цьому я найбільше усього і думаю, й дбаю: годі нам бавитися сякими-такими казочками, та приповісточками, та плачем-співом, хоч і щирим, та бездужним,— пора нам глянути ясними очима на нашу роботу, пора додати їй, окрім любові, і освітнього погляду, і посидючої праці, щоб не сміялись побічні люди, щоб не сказали: от це і вони з своїм писком та в пшеничний ряд! На мою думку, тільки дотепною і достиглою роботою ми можемо заткнути незажерливі роти наших ворогів, ми засліпимо неситі очі, а тим самим і нашу справу поставимо вище, ніж вона досі стояла.

Ви, певне, добродію, догадуєтесь, куди се я стрижу, ведучи таку річ. Стрижу я туди, куди б і самому не хотілося. Який я не радніший подати ще частину задля другого випуску Вашої «Ради», оже не спроможуся. Мене від самого різдва і досі душать казенною роботою та ще й будуть душити до самісінького палкого літа, так що я і досі не довів до кінця своєї «Повії» і коли доведу — не знаю. Літом спека так мене розварює, що до роботи я зовсім не годжуся,— надія на весну та осінь. Весна тепер, кажу, не вільна, а осінь — за осінь ще не скажу нічого. Уп'ять же, уже й підкінечна робота показує, що треба багато дечого переробити у другій частині, а як прийдеться звести усе докупи — то тоді знову треба все перебрати та перетрусити. У такій великій праці, та ще не за одним заходом робленій, самі, добродію, знаєте, знайдеться дечого і багато лишнього, і недоговореного — лишнє треба геть одкинуть, невимовлене — договорити. До сього хоч мені мова і не дуже завгорює, та все ж і її треба причепурити, щоб, кажу, не стид було перед людьми показатися. Дуже б мене уразило, коли б хто сказав, що це я вже про славу дбаю. Не втаюся: про славу, тільки не свого м е н н я, а про славу с а м о г о д і л а. У мене одна

думка: як би нам нашу красну мову так високо підняти, як підняв її Шевченко у пісні. А чи я се зроблю, чи другий — для мене байдуже. Не пеняйте на мене, добродію, що я на сей раз не даю певного слова. Кажу Вам: не виспію, не зможу виспіти з другою частиною «Повії». У мене є невеличкі обриски з життя. Колись малась думка у таких обрисках подати (як Щедрін у «Семействе Головлевых») цілу низку народних типів від дідів аж до сього часу, зв'язавши їх докупи однією ідеєю: як з покоління до покоління виродовлювались наші найталановитіші люди, і як тільки освіта посліднього часу знову довела внуків до того погляду, що вся робота батьків була одна тяжка помилка, і як вони знову привернулись до народу. Я не залишив зовсім сії праці, оже на який час все-таки її одкинувся... А проте є, кажу, у мене обрисків зо два (аркушів на два або й більше друкованих), може, Ви ними заткнете дірку замість другої частини «Повії»? Сповістіть, я вже знайду як-небудь час їх переписати і незабаром до Вас подати.

До Вас щиро прихильний.

P. S. Ольга Петровна знає один такий обрис — «День на пастівнику». Я їй колись засилав задля куценьких видань. Не знаю, чи він де вийшов? Спитайте її, вона скаже, чи погодиться він задля Вашої «Ради». Другий буде «Батьки», де виведені батьки тих хлопців, що показані в першому обрису.

12. До Олени Пчілки

Травень 1882 р.

[...]всего один раз в последнем действии для того только, чтобы сказать: «Не плач, Ярино. Ходімо на улицю — погуляємо». И затем берет Ярину и уходит. И это называется подруга Ярини?! Годі. На цього капосного невольника тільки бумагу та час згаяв.

Ви пишете, що послали Елизавете Ивановне свою рукопись еще в апреле. Странно, что она с нею где-то ховалась? Теперь она за границей, в Вене, что ли, лечится. Полтавские кумушки проговорили, что ей даже запрещен въезд в Рассею, но на то есть и кумушки, чтобы говорить такое. Более достоверное, что она серьезно была нездорова, так что понадобилась даже операция искусного хирурга. Как бы там ни было и что бы с нею ни было, но про новую пиесу

ничего не слышно. В одно время прошел слух, что и старые опять запрещены. Оказалось, что слух имел только относительное значение: до сих пор все пиесы обыкновенно разрешал полицеймейстер, а с сего времени для малороссийских вышла привилегия: полицеймейстер лишен этого права, а губернатор принял на себя лично. Все, как видите, привилегия! Недавно давали «Наталку Полтавку» на возобновление памятника ее автору, который, к стыду полтавцам, разрушается. В сем деле принял участие и город и отвалил в поощрение талантов (впрочем, умерших) целую сотнягу рублей.

Буде. До свидания. До вас прихильний

А. Рудченко.

13. До Михайла Старицького

Грудень 1882 р.

Спасибі Вам, шановний добродію, за засилку книжок. Я їх одібрав: 4 пр[имірники] «Гамлета» і 3 — «Пісень і дум». Більшу частину послідніх (перекладі) мені уже відомо по виданням «Правди», де Ви спершу їх друкували, меншої (самостійні твори) я ще ніде не бачив і дуже радо стрів їх у Вашому збірникові. Не з меншою жагою накинувся я і на переклад «Гамлета». Переклад Шекспіра — це немалий скок уперед у нашому літературному поступу. Я колись сам брався за переклад «Макбета» і добре знаю, що це за морока, той Шекспір. Здається, так викладно він пише, а проте перемовляти його на нашу мову дуже тяжко. Не багатечко угризнув я «Макбета» та й кинув. Ваш «Гамлет» удався. Шкода, що тут нігде достати перекладів Куліша: лепське варто подивитися, як він дався талановитому перекладникові «Мойсея». Мені тільки одно здається, та я й сам на собі звідав, що, як не лицюй Шекспіра, а він на нашій мові якось чудно бринить, ні живої речі, а тим більше живих людей. Думаю, від того, що Шекспір малює ніколи не бувалий у нас побут: все то королі, то царедворці, тоді коли ми тепер тільки хлібороби. Звісно, і в нас не без своїх страждань, котрі Шекспір так вимальовував (наприк[лад], пісня про вдову, що вигнав син, може бути порівняна до «Короля Ліра»), а проте при чужих та нерідних нам обставинах все то здається чужим.

Питаєте за мої праці, сподіваєтесь бачити у с ю «Повію»

у другій частині «Ради». Ох, добродію, гірко мені Вас зневіряти, а проте приходиться. Щоб надрукувати усю «Повію» (ще 3 частини), то прийшлося б одкинути видання «Ради» бодай чи не на рік або й того більше. Звести то я її сяк-так звів докупи, довів і до краю, та тільки-то й слави, що довів. Багато, дуже багато прийдеться ще над нею попрацювати, поти вона стане стиглою або, як казав колись Гоголь, витанцюється... Ще, може, на другу частину спроможуся, а на всю, запевне скажу, ні. Похвалюся: остогидла вона мені гірше гіркого полину, а проте все-таки хочеться довести до пуття. Другого нічого і не розпочинаю, все коло неї копаюся.

Чи одібрали Ви, добродію, мої два обриси з життя — «День на пастівнику» і «Батьки»? Коли вони не погодяться до «Ради», то Ви зашліть їх назад до мене. Вони здадуться до моїх ще загаданих праць.

Коли б уже скоріше побачити Вашу «Раду». Я чув, що найдовше вона залежиться до 15 січня. Пересилю як-небудь сей місяць і буду, як бога, дожидати.

Бажаю Вам всього найкращого і найлюбішого в світі.

До Вас щиро прихильний.

1883

14. До Михайла Комарова

18 квітня 1883 р. 6 квітня 1883 р.

Шановний добродію Михайло Федоровичу!

Віктор Іванович передав мені Ваш «Покажчик». Дяка палка Вам! Кращої, віковічнішої й кориснішої праці не треба! Чи судить нам сліпа доля, що наша нива розростеться і розів'ється, як добра яблуня серед пишного саду, чи заглушить її кропива та чужосторонні рослини і сам господар візьме та виполе її,— Ваш покажчик зостанеться. Він буде показувати нашим правнукам і правнукам, чим колись жила і боліла рідна країна, що робили і над чим працювали діди та прадіди. Задля теперішнього ж часу і кожному, хто забажав би найкраще познайомитися з нашим горем-болями, кориснішої книжки не знайти! Я з такою несамовитою жагою перечитував кожне ймення кожного видання, буцім я читав не голі надписи, а до ладу упорядковані і чепурно

прибрані праці дорогих нам робітників. Думки оббігали довгу постать довгих літ... Сумно робиться на душі, важко на серці, оглядаючи усе те поле одним бистрим поглядом. Скільки біля його ходило орачів, скільки зажинало женців? Які негоди та перепони шкодили доброму ділу? Одно тільки й веселить: що б не було, як гірко не було, а воно все далі росте-ширяться. Спасибі, велике спасибі Вам. В своєму листі Ви нагадуєте і про словник. Віктор Іванович познайомив мене з тим напрямком, по якому рішили пустити сю корисну працю. Бажаю їй якнайшвидшого кінця. Давно вже з тим словником морочаться, та щось його ніяк не доведуть до краю. А праця трохи лиш чи не найвартніша буде.

Щодо моїх праць, то восторжений В[асиль] П[етрович] наказав Вам дуже щось багато. Я познайомив його з тим, що було досі надруковане, а з недрукованого показав йому тільки ворох «Повії», котру я по частинам облаштовую. Перша, як самі знаєте, надрукована у «Раді», другу недавнечко скінчив і зашлю через брата до Києва; третя і четверта дожидаються зайвого часу. Так як мої приповістки і оповідання не дома друкувались, а в сусідах, то я маю надію попитати щастя дома. Готую перший податок. Після свят, певне, його впорядкую і зашлю через брата до Києва. Більше сього немає у мене нічого готового і дотепного до друку. Управившись з «Палієм», думка є узятись за новий роман «Повія», про котрого я розказував дещо і В[асилеві] П[етровичу]. Чи не прийняла, бува, його тепла і щира душа моїх заміри за зовсім скінчену працю? Та й помилився ж, бідага! По правді вам кажу, окрім того, про що я вище написав, немає у мене нічого доладного до друку. Коли буде — я не дуритиму. Наше діло на такий слизький шлях поставлено, що, дивись, не сьогодні, то завтра казенний поштар візьме та й гукне: «А звертай лишень у провалля!». Треба берегти кожну годину. Не втаю і того: робітник я до своїх праць дуже крутий і не без ледарства. Водиться-таки цей грішок за мною. Чого не буває? А й те сказати: узявшись за велику працю, треба для неї б багато зайвого часу. А де його, в ката, брати, коли не мало його одбирає служба? Оце Вам і все за мої праці. Бувайте здорові та богові і людям милі. Бажаю Вам більше видати таких корисних праць, як Ваш «Покажчик». До Вас і серцем, і душею прихильний.

Коли хочете що написати, пишіть, напрямляючи лист в казенну палату.

1886

15. До Бориса Познанського

24 серпня 1886 р. 12 серпня 1886 р.,
Полтава.

Давно вже я одібрав від Вас, шановний добродію Борисе Станіславовичу, Вашого листа, а от тільки тепереньки зібрався на зайвий час, щоб Вам одписати. Вибачте за таке довге примовчування. Раз, як кажу, зайвого часу не мав, а вдруге, хотілося прочитати ту рецензію у «Київській старині», що Вас так образила. Разів кілька забігав у книгарню — і все нема: хто-небудь та й поспішиться перехопити. Оце недавнечко довелось-таки і мені залучити її.

Правду кажучи, я не знайшов нічого такого у тій рецензії, щоб заради неї збивати бучу. Правда, «Чудаки» бринить дисонансом, коли нижче перечитати розбір оповідань. Тут Ви так вихваляєте мене, а вище — «Чудаки» стоїть!.. Це вже гріх Лебединцева. А проте збивати ради сього бучу, мені здається, не варт. Те ж саме можна сказати і про кінець рецензії, де розбирається побічна сторона видання. Тут хоч і гострого дечого багато мається, оже й не без правди. Таких термінів, як «твори», не варт би було вставляти, та коли вже вони зайняли право гражданства, то й я за другими посунувся. Своїх, бачте, ще не народилося, от і приходиться нести чужі до своєї кузні. За те і облаяно; й, по правді кажучи, слід. Ну, а щодо «Збиранищі», то тут уже й я скажу, як у пословиці кажеться: що кому: кому піп, а кому — попадя, а кому — й попова наймичка... Слово це чисто народне, а коли воно не кожному подобається — то на всіх і не вгодиш. Не згоджуюсь теж я й з радою озаглавлювати книжки менням автора, як-от: Квітка-Основ'яненко, Котляревський... Мені здається, бачте, що треба спершу добути те мення та тоді вже його ставити. Оже це все вищеречене не варт, кажу, того, щоб ради його уносити розладдя хоч би і в «Київську старину». Залишіть, добродію, якщо досі не здіймали бучі. Бувайте здорові та богові милі.

Ваш *П. Рудченко.*

16. До Ганни Адешелідзе

27 грудня 1888 р.

Добрейшая и многочтимая Анна Осиповна!

Извините, что я не лично, а письменно обращаюсь к Вам со своею просьбою,— боюсь в такой ранний час побеспокоить Вас личным присутствием.

Вопрос о поездке нашей еще не подымался. Кажется, если не сегодня, то завтра он будет разрешен окончательно; кажется — мое сердце чует! — что мы выедем если не завтра, то послезавтра. Таким образом, для меня не только погибнет суббота и воскресенье, но я, быть может, не успею возвратиться к 23 числу — дню выезда Александры Михайловны — и не буду уже видеться с нею, а следовательно, и не буду иметь возможности лично пожать на прощанье ее руку, пожелать ей всяческих благ и поблагодарить за все те удовольствия, какие доставляла она своей игрой, своим весельем, разговорами... А мне бы так хотелось этого! Отсюда и просьба к Вам: спросить Александру Михайловну, не стесню ли я ее, если сегодня между 3—5 часом после обеда забегу к ней на квартиру отдать д о л ж н о м у д о л ж н о е?

Жму крепко Вашу руку. Всегда готовый к услугам
А. Рудченко.

15 декабря 1888 г.

17. До Олександри Шейдеман

28 грудня 1888 р.

Многоуважаемая Александра Михайловна!

Возвращаясь вчера от Вас растроганный, я пришел домой совсем уже распуганный... В таких случаях я всегда обращаюсь к помощи всеисцеляющей музы. Скорбная, она и на этот раз послушалась моего призыва и запела мне сквозь слезы благословляющий гимн. Посылаю Вам его как благодарность за вчера и как напутственные пожелания в предстоящую Вам далекую дорогу. «Да сбудется,— по словам музы,— все то, что Вы здесь сердцем искали!»

Простите некоторые вольности: муза всегда любит нежные слова и не переносит местоимений 2-го лица множественного числа, заменяя их единственным.

Вас искренне чтущий и глубоко уважающий

А. Рудченко.

16 декабря 1888 г.

1889

18. До Олександри Шейдеман

4 січня 1889 р. 23 декабря 1888 г., Полтава.

Шурочка! Милая моя! Сколько содержания самого нежного и самого возвышенного заключается в одном этом слове «милая»! Я много раз его слышал, быть может, не раз приходилось самому произносить его; но никогда оно не вызывало того тончайшего ощущения, какое изведал я, применивши его к тебе, моя дорогая! Ведь это не слово, обыкновенное человеческое слово, которым выражается понятие людей; касаясь более области чувства, оно тем самым [более] подходит к музыке, чем к обыкновенной человеческой речи. Говорят, что только музыка есть язык чувства. Если это так, то что такое звуки ее в сравнении со звуками, какие слышу я в слове «милая»? Решительно ничто! Никакая музыкальная фраза не может сравниться с ними, выразить того содержания, какое выражает оно. Хохлы применяют его к богу — высшему идеалу правды и добра. Они говорят: «Милый боже, милый боженьку!» И я только теперь почуял и понял весь смысл такого прилагательного к божеству. Нужно, значит, жить, а главное — нужно п о л ю б и т ь так, как я полюбил тебя, чтобы понять это слово. Оно теперь носится всюду за мною, звучит в моем сердце самыми нежными аккордами, вызывает представление о тебе, моя многострадальная!

Но полно философствовать над словом. Сегодня в 6 часов вечера я приехал; сейчас же побежал к нашей добродетельнейшей, более того — любящей добро — Анне Осиповне, чтобы узнать хоть что-нибудь о тебе. Ведь я бросил тебя больною, разрываемую на части; я не видел тебя в течение 5—6 дней; ничего не слышал о тебе... Что мне при-

ходилось пережить и перечувствовать в дороге за это время — про то знает только моя душа и мое сердце. Фантазия рисовала мне всякие страхи, а неизвестность не только не подавляла ее образов, а напротив — еще больше подогревала фантастические представления... Совсем я, голубушка моя, истерзался! Естественно было явиться желанию узнать хоть что-нибудь о тебе, и я бегом побежал к Анне Осиповне. Добрая, она утешила меня. Она рассказала, какою видела тебя в день отъезда; показала мне твое письмо к ней. Жду завтрашнего дня, как бога, чтобы получить твое письмо. Что-то ты мне скажешь в нем, моя милая? Между прочим, из письма к Анне Осиповне я увидел, что ты опять ночь не спала. Добрая моя, дорогая моя! Не делай этого! Только сон сможет подкрепить твои силы; только он восстановит душевное равновесие, необходимое для разрешения столь серьезного вопроса, какой тебе поставила жизнь. Ведь нужно же его разрешить; и не так или иначе, а взвесить все за и против, проверить не только сердцем, но и умом, и тогда только сказать: да или нет. Ведь правду же я говорю? Послушайся же этой правды, успокойся. Откладывай решение вопроса на сколько тебе угодно будет; приезжай сюда, согласно своему обещанию, 5-го января, и если ты совершенно будешь покойна и здорова, я с удовольствием приму участие в беседе по разрешению вопроса. Ведь мы об этом серьезно не говорили да и не могли говорить, упиваясь одними только восторгами наших чистых, наших святых чувств друг к другу. Дорогая моя! Ради всего доброго, чистого, святого, прошу тебя: успокойся, что бы там ни было, суждено ли будет моим мечтам сбыться и будущее будет наше, или их разрушит жизнь, невзирая на то, будет ли мне сладко или же горько,— я все снесу, как немало приходилось мне за 39 лет моей трудовой жизни переносить, но прошу: успокойся и только спокойная произнеси свой окончательный приговор. Согласна ты на это, милая моя Шурочко?

За себя одно только могу сказать: здоров и если в дороге не помер от тревоги и скуки, если не замерз от холоду, то только потому, что твой святой образ всюду следовал за мною, грел и живил мое истерзанное сердце. Береги же себя, моя ненаглядная! Пусть добрые гении оберегают тебя от всего недоброго. Целую твои рученьки. Раз полюбивший тебя, но — навсегда

А. Рудченко.

24 декабря. Сейчас получил твое письмо, ненаглядная моя! Спасибо тебе, окрылило оно меня. Я думаю, что от того и солнце сегодня так ярко светит, что я получил такое отрадное письмо от моей Шурочки. Я чувствую такой прилив нежностей, что будь ты здесь — сжег бы тебя своими поцелуями! Сегодня вечером опять буду писать тебе, а пока — одна просьба к тебе: береги себя, многострадальная! Поцелуй свою добрую маму за меня; поздравь ее с праздниками, скажи ей, что раз полюбивши ее дочь, я не могу не полюбить и мать, породившую и воспитавшую такую дочь: яблоко от яблони недалеко падает. Боюсь, голубушка, разберешь ли ты мое писанье,— так мелко и так неясно нацарапал. Целую тебя, крошку мою, ненаглядную мою! Всегда и вечно твой

А. Рудченко.

19. До Олександри Шейдеман

5 січня 1889 р.

24 декабря 1888 г.,
Полтава.

Дорогая моя Шурочка! Вот уж задался сегодня счастливый для меня денек: не успел я прочесть твое милое, нежное первое письмо, принесшее мне столько радости и столько утехи! — как его настигло и другое. Добрая моя! да ведь это все равно, что голодному два обеда преподнести в один день. И действительно, я с жадностью голодающего набросился на твои письма. Все для меня сразу пропало: служебные дела, окружающие... все ушло куда-то вдаль, замолкло, заглохло... Осталась одна моя душа беседовать наедине с тобою. И я всецело отдался этой немой беседе; десять раз перечитывал одно и то же слово; рассматривал росчерк пера; углублялся в постановку фраз; следил за движением мысли, чувства... Были моменты, когда я слышал твой голос, твою мягкую изящную речь... Милая моя! человеческое слово не в состоянии схватить и передать тебе всех тех ощущений, какие толпой окружили меня; для этого нужны звуки; сочетание самых нежных, тонких, мелодичных звуков... пение... музыка! К несчастью, я не обладаю ни голосом, ни искусством играть и поэтому лишен возможности передать тебе тот ряд неуловимых ощущений, какие охватили меня во все время прочета твоих писем. Одно только могу сказать: ты вся вылилась в них, вся;

со своими порывами, нежностью и глубиною чувства и даже со своим инстинктивным не то отвращением, не то ненавистью к людям, которые тебе почему-то не милы. Таково отношение твое к кузине Маше. Я не знаю ее и не могу судить, насколько ты права и насколько она виновата; но из твоего письма вывел заключение, что между вами существует какой-то инстинктивный антагонизм, если не ненависть... Добрая моя! пусть никогда не совмещаются в твоем нежном сердце такие два противоположные чувства, как любовь и ненависть; последнее так портит, так извращает нравственную природу человека. Отбрось его, голубушка! Пусть твоя нежная любовь простит людям, причиняющим нам обиды; учись, изящная моя, прощать людей. Эта простая истина заповедана нам великим нравственным реформатором Христом. Знай, наидорогшая мне, что люди — не более как результат наших же отношений к ним. Дурны они — и люди будут дурны. Устраняй же от себя, нежная моя, все то, что может портить твою нежность; учись, говорю, п р о щ а т ь людей. Эта великая наука должна быть вполне ведома всепрощающему, любящему сердцу. А оно ли у тебя не бьется этим чувством хотя бы по отношению ко мне?! Дорогая моя, милая, нежная, изящная! Если ты хотя одну тысячную долю той любви, которою бьется твое сердце ко мне, перенесешь на людей — я не менее буду счастлив, так как для меня все же останется 999 тысячных! Чистая моя! будь святою, чтобы я не даром молился тебе!

Я очень рад, что условия твоей жизни в Карловке складываются благоприятно и ты надеешься скоро поправиться. Успокойся и вполне овладей собою. Спокойствие и самообладание — первые условия для разрешения вопроса... Чем-то он разрешится? Великий учителю правды, Христе! помоги моей дорогой Шурочке разрешить заданную ей жизнью задачу!.. Ты ничего, милая, не пишешь мне; сообщала ли Мише что-нибудь, или же кто другой сообщал ему. Напиши, голубушка, как ты и вообще твои предполагают поступить в этом случае? Решение вопроса по отношению к Мише занимает меня так же, как и окончательное, по-видимому, разрешение вопроса тобою по отношению ко мне. Я преклоняюсь вполне перед твоим решением; я рад ему, как может быть рад несчастливый человек счастью; но такое субъективное чувство не может быть мерилом п р а в и л ь н о г о разрешения задачи. Я желал бы, чтобы и Миша увидел всю с п р а в е д л и в о с т ь разрешения и остал-

ся бы доволен. Тогда бы только, милая моя, дорогая мне, мы вполне были счастливы.

Тебе, ненаглядная моя, понравился «П'яниця»? Как я счастлив! Ты не поверишь, как я счастлив, что мог доставить тебе такое удовольствие! Конечно, «П'яниця» выше «Лихий попутав», и Василенко не прав. «Лихий попутав» — это первый рассказ, заставивший обратить всех внимание на меня как на талантливого писателя; а «П'яниця» уже доставил мне славу, которой я вообще убегаю. Многие в п'яниці усматривали гоголевского Акакия Акакиевича. Есть, правда, между ними только то общее, что оба они лишены боевых способностей. Но Акакий Акакиевич Гоголя — ограниченное существо; тогда как п'яниця рвется к чему-то высшему, лучшему и если погибает, то только в силу дурных условий жизни. Когда «П'яниця» появился в печати, то рецензенты указывали, что он н е м о г написать такого письма. Быть может, рецензенты и правы были; для такого письма необходимо было иметь более широкое миросозерцание, чем обладал им п'яниця. Но я этим произведением преследовал иные задачи, чем имели в виду рецензенты: я хотел показать, к а к п о г и б а ю т л у ч ш и е и с и м п а т и ч н е й ш и е с т о р о н ы н а ш е й д у ш и и с е р д ц а с р е д и д у р н ы х о б с т о я т е л ь с т в. Отсюда — и тот возвышенный полет мысли п'яниці, какой оказался в письме. Но оно осталось неотправленным по назначению, и п'яниця сделался пьяницею. Одна только Наталя, прозревшая своим женским любящим сердцем что-то лучшее в нем, наградила его свечечкой за упокой души.

В параллель с «П'яницею» тебе, голубушка, необходимо прочесть еще «Перемудрив». Тут уже иные люди — боевого закала. Как сценическое произведение «Перемудрив» — слабо. Но я не претендовал и не претендую на роль драматического писателя; я — повествователь, беллетрист. Взялся же за это дело потому, что увидел ложное направление нашей (хохлацкой) драматической литературы, пробавляющейся или стариною (Котляревским, Квиткою), или кривлянием. Мне хотелось обратить мысль писателей на серьезные современные темы. Как повествователь я справился со своей задачей: дал несколько мужских и женских новых типов; но как драматический писатель я вышел вполне несостоятелен — у меня мало действия, а все основано на длиннейших монологах с целью лучшей обрисовки типов. Конечно, такое произведение на сцене невозможно.

Как видишь, милая моя Шурочко, я до сих пор подвизался на двух родах литературной деятельности, ты же меня заставляешь попробовать свои силы еще и на третьем — на поэзии. Я, правда, люблю поэзию, в особенности лирическую, но только не признаю за ней общественного значения, и потому не старался пускать свои произведения в печать, хотя многие мне протурчали уши. Чудаки, право! Они забыли давнишние слова Лермонтова, обращенные к поэту: «Какое дело нам, страдал ты или нет?» А моя лирика — это слезы страданий. И какое, в самом деле, людям дело до того, как я страдал или наслаждался? Им самим плохо, для этого необходима иная постановка общественного строя, так сказать, реформаторская деятельность; а к ним какой-то неизвестный поэт лезет со своими слезами! Понятно, пошлют его к черту!.. Но для тебя, моя дорогая, любимая так горячо мною и полюбившая меня, совсем иное дело. Тебе я открою всю мою душу, все сердце, все, что во мне есть и хорошего и дурного; суди меня, но только люби... Списываю тебе, голубушка, несколько произведений моей музы...

1

То було повесні... На високім шпилі
Ми з тобою в лісочку сиділи.
Унизу по лугах річка синя тяглась,
А над нами дуби гомоніли.
Соловейки в гаї щебетали тоді,
На кленочку зозуля кувала,
А в кущах, у ліску, он на тому бузку,
Сиза орличенька стогнала.
Про що тії дуби розмовляли тоді,
Ми не слухали, серце, з тобою;
Соловейко не нам у кущах щебетав,—
Ми щасливі були так обоє!
Ти лічила літа, що зозуленька та
Із кленочка, знай, віщувала;
Я ж по очах твоїх — зіроньках тих ясних —
Вивіряв, що тебе клопотало.
Ось минула весна... наступила зима,
Розлучилися ми із тобою:
Ти побралася з ним, з своїм нелюбом злим,
А я, серце,— з журбою німою.
Від туги та нудьги я другої весни

Пішов в ліс, де торік ми сиділи...
Очерет та сага вкрили річку в лугах,
Самі луки пожовкли, зчорніли;
Височенні дуби не шумлять, як тоді,
А німують без листу, сухії;
І на їх верхів'ї чорний ворон квилить,
По гілках стогнуть сови ночнії.
Наче господа гнів на той край налетів,
Повернув все в пустиню, руїну...
І не диво: бо ми нещасливі самі,
А без щастя все на світі гине!

2

Як на тебе я дивлюся,
Наче богові молюся:
На душі так стане тихо,
Мов на світі нема лиха!
А як ти на мене глянеш —
Мов ти небо прихиляєш:
Від очей твоїх блакитних —
Само лихо кудись зникне!

3

Я недужий, голубонько Саню!
Болить моє серденько скраю,
А ще більше жаль душу проймає,
Що сьогодні ти нас покидаєш.
Я не знаю, що зо мною сталось,
Як до мене ти раз засміялась...
Голубими своїми очима
Немов небо синє прихилила.
Як я глянув в те безоднє море —
Попрощався із своїм спокоєм:
То не зоря в хмарі померкає —
Душа моя в йому потопає.
Одинокий, я вже не шкодую,
Що втопив там волю молодую;
Один жаль серденько моє крає,
Що сьогодні ти нас покидаєш...

4

Як хочеш щастя — йди сюди,
До мого серця припади!

Горить воно, огнем пала...
Не віриш — то поглянь сама,
Й його безодню ти своїм
Ізміряй поглядом ясним.

Поки живі ми — хай туга
Нас не чіпає навісна;
А до людей — то нам дарма!
Їх поговір — одні слова,
І щастя не дадуть вони,
Як ми не знайдемо самі.
Коли ж хоч щастя — йди сюди,
До мого серця припади!
Поки горить воно, пала —
То щастя той огонь здійма;
А як потухне, то тоді
Не діждеш більш його к собі!

5

Нам кажуть: серцеві не вір,
Бо там живе лихий той звір,
Що не доводе до ума
Спокою нашого й добра.

Не вір і людям, кажуть нам,
Тим прирожденним ворогам,
Що тільки й дбають про користь,
Котра їх серце точе, їсть.

І вроді віри не доймай,
Не думай справді, що там рай:
Троянди-рожі як цвітуть,
А колючки на їх ростуть...

І я те слухаю, мій раю,
Пильную, серцем догоджаю,
І догоджаю, і корюсь,
Поки з тобою не зійдусь!

6

Тільки вчую твій голос, голубко,
Моє серце, як пташка, тріпнеться;
Все, що кращого літа надбали,
Все те зразу в йому озоветься!

І слова найлюбіші шепчу я,
Наймиліші мення добираю...
Не знайти тут другого такого,
Щоб з твоїм порівняти, мій раю!

Воно глибоко в душу запало
І навіки із серцем зжилося,
Мов той голос з струною тонкою,
Із душею моєю злилося.

Через те тільки голос твій вчую —
Моє серце, як пташка, тріпнеться;
Все, що кращого літа надбали,
Все те зразу в йому озоветься!

Довольно. Ты знаешь, который теперь час? Половина второго ночи. Христос уже давно народился. Народится ли он и нам?.. Я верую, что народится, не знаю, как ты. Буду ждать тебя, как бога, 5 числа.

Карточек Анна Осиповна еще не заказывала. Есть только пробные. Во всяком случае я их от нее возьму и вышлю тебе заказным 27 числа, так как 25 и 26 приема на почте не будет. Своей также не могу послать — не имею тех экземпляров, которые готовил Хмелевский. На 4-й день, если будет фотография открыта, зайду и закажу. Потороплю изготовить и по получении сейчас же вышлю.

Сообщи мне, голубушка, как вообще, а не одна только мама твоя, относятся ко мне все твои родичи — братья, сестры. Ты же, вероятно, говорила им что-нибудь обо мне.

Целую тебя, моя добрая, изящная, святая! Голубушка! будь для меня святою! Для этого, кажется, не много нужно: только любить меня и любить людей.

Всегда и вечно твой

А. Рудченко.

20. До Олександри Шейдеман

6 січня 1889 р.

25 декабря 1888,
Полтава.

Когда бы ты знала, моя дорогая, милая Шурочко, как мне скучно стало, сидя за официальною работою сегодня?! Все более серьезное было оставляемо для моего приезда, и вот я теперь расправляюся со своими недоимками. Скучно, сухо!.. Мысли кружатся там — возле тебя, моя изящная, и я их должен подавлять гнетом всяческих официальных выкладок, выводов, подсчитываний... Моченьки моей не стало! Все бросил и взялся за письмо к тебе, моя дорогая!

Как тронула нас сегодняшняя твоя телеграмма! Прости мне, добрая моя, что мне пришлось только отвечать на телеграмму, а не предупредить ее. Все это происходит не от моей нерешительности, а от излишней, быть может, осторожности — не поставить любимого мною существа в неловкое, ложное положение. Как мне, например, хотелось в то злополучное воскресенье, в которое я выезжал из Полтавы, забежать к тебе проездом на вокзал? Все глаза свои высмотрел на окна твоего училища! Но все-таки не заехал, потому что ты и утром как-будто беспокоилась моим присутствием и не приказала мне заехать. Так же точно не послал и телеграммы сегодня, боясь поставить тебя в ложное положение в глазах твоих близких, мнения которых о наших отношениях мне еще не вполне известны. Только этому, дорогая моя, припиши мою нерешительность и не осуди меня за слишком щепетильную осторожность,— большей обиды я не знаю, как неосторожным обращением сделать неприятное человеку, да еще так горячо любимому мною!

Отвозя телеграмму на почту (кстати, вбросил и письмо... Голубушка! Ты, вероятно, терзаешься, не получая от меня писем? Уверяю тебя, не я виноват в этом. Я возвратился только 23 вечером и письмо от этого числа сдал 24, вчерашнее же — сегодня), я забежал к Виктору Ивановичу. Застал Надежду Яковлевну, помолодевшую и очень интересующуюся тобою, а главное — твоим отъездом в Питер. Я сказал, что, судя по письму твоему к Анне Осиповне, ты еще возвратишься в Полтаву. Какие-то темные облачки зачертали на ее ясном взгляде! Так, по крайней мере, мне показалося. Юлия Яковлевна передавала о том вечере, когда вы читали «Лихий попутав», как ты интересовалася моим

произведением и как жалела, что в последнее время я оставил писать. Виктор Иванович грозился надеть свои искусственные зубы и чуть ли не ежедневно ходить и грызть меня за то же, за что ты жалела. Хотя мне не страшны его зубы (искусственные ведь!), но я думаю, моя добрая и дорогая Шурочко, что ты возьмешь меня под свою защиту, если он сумеет и искусственными нанести мне глубокие раны. Да? Не ошибаюсь я? Скажи же, скажи, мое милое, изящное создание!

Вечером ходил чаю пить к Анне Осиповне. Мне почему-то нездоровилось, и я был там очень кислый. Вчера, справляя б а г а т у к у т ю, я позволил себе лишнюю рюмку вина выпить (пил молча за твое здоровье, витая мысленно возле тебя) и через это сегодня наказан. Через это же и был кислый в Анны Осиповны. Пока не пришла хозяйка со своей сожительницей — Анной Степановной, Анна Осиповна передавала, что виделась с сестрой Варей, которая решительно заверяла, что мы с тобою поженимся. Узнала она об этом от Ели (помнишь: черненькая? Живет в хозяйки), а та — от хозяйки... Говору-то, говору по поводу наших отношений целый короб! Как бы я желал и как бы был счастлив, если бы их предположения и разговоры осуществились! Но пока не разрешен тобою окончательно в о п р о с, я не считаю себя вправе выводить какие-либо положительные заключения. Я могу только мечтать об этом, но и могу быть наказан за свои мечты... Боже мой! За что? За то, что я тебя так люблю, так безумно люблю?!

Посылаю тебе, моя дорогая, еще несколько стихов. Ты просила об этом, и я буду счастлив, если прочет их доставит тебе хотя какое-нибудь удовольствие или развлечение.

[1]

У сні тебе я цілував
У чоло і в очиці сині
І твої руки білі-білі
До свого серця пригортав.
І любо так було мені!..
Ти вся горіла, мов в огні,
І головою ізлегенька
Склонилась до мого серденька.
Той сон пройшов, пройшла мана...
Не ти, а тяжка самотня
Заглянула в розкриті очі...
Не спав я більше тії ночі!

2

Як гляну в твої я очі прозорі,
За серце вхопе пекуче горе,
А жаль всю душу почне проймати...
Кого-то прийдеться їм доглядати?
Доброго мало, з лихом не биться...
Тільки ж, голубко, як з ним мириться,
То знай, що краще нехай ті очі
Витечуть слізьми темної ночі!
Бо як над миром зоря засяє,
Хай про те, серце, усяке знає,
Що ради квіточки та золотої
Не проміняла ти своєї волі!

3

Іде весна, іде красна...
У небі сонечко так сяє!
І мир очиці розкриває
Після того тяжкого сна.
Радіє все — земля і люди,
І пташка весело співа...
Тільки та радість не пройма
Мої запалі хворі груди.
Чого ж ся болість тут мені
У цій веселій стороні,
В цьому щасливім любім краї?
Того, що тут тебе немає!

Аж ось і літечко прийшло...
Земля, мов пишна тая пані,
Пишається в своїм жупані.
І серце людське ожило,
В йому прокинулись надії,
Що — дасть господь! — тая зима
Їх не застане без добра
Холодними в лихій хатині.
І всі веселі, всі щасливі,
Тільки моя душа боліє...
Чого ж боліє то вона?
Того, що тут тебе нема!

Аж ось і осінь хмура йде...
Блакитне небо важкі хмари

Замазали-зашпарували;
Пропало сонце; ліс гуде;
І буйний вітер над землею
З дощем холодним, знай, гуля;
Та людям він не дошкуля —
Вони веселою сім'єю
Сховалися по теплих хатах;
Важкого смутку їм не знати;
Той смуток — втішенька моя...
Бо тебе, серденько, нема!
Холодная зима настала...
Морози люті... Довгі ночі...
А не туманить людські очі
Туга запеклая та злая.
В хатині гомін; дітвора
Щось радо матері щебече;
А мати слухає ті речі,
На батька скоса позира;
А той над чоботом працює...
І чує все, та мов не чує...
Якого ж треба ще добра?
Та ба! Мені його нема!

Довольно на сегодня. Час ночи. Милая! Ты спишь? Пусть оберегают мои мечты твой покой. Обнимаю тебя, дорогого мне, искреннего моего друга.

Вечно твой

А. Рудченко.

Завтра, вероятно, писать тебе не буду, так как вечером предполагаю к о л я д у в а т ь у Виктора Ивановича. Он сегодня предлагал послать к тебе коллективное письмо от всей здешней компании. Видишь, как другие любят тебя?.. Как же мне не любить тебя?!

21. До Олександри Шейдеман

7 січня 1889 р. 26 декабря 1888 г., Полтава.

Шурочко, мечта моя! Спустимся на землю!.. Не подумай, мой бесценный друг, что я с ума сошел, делая такой призыв. Видишь ли, я много думал сегодня о тебе, о наших отношениях. Сегодня мне после обеда как-то было не

по себе, не спалося... Вот я и думал. Думал я, дорогое для меня существо, отчего это ты мне так дорого, отчего я тебя полюбил? Правда, вопрос интересный? Пришлось, душа моя, анализировать свое чувство; пришлось с высей поднебесных сволочь его на землю и холодным рассудком расчленять самые нежные порывы, самые дорогие мечтания... Ведь так или иначе, а поэзия нашей любви пройдет, обратится в обыденную прозу добрых дружеских отношений. Вот поэтому-то я и поднял такой вопрос, тем более, что раньше я всегда сторонился брака, считая семейную жизнь хотя и нормальною, но мало пригодною для людей, посвятивших себя кабинетной деятельности. Откуда ж мне сие? Действительно ли я люблю тебя, или только — как говорил еще Лермонтов:

То кровь кипит, то сил избыток?!

Вот тут-то, душа моя, и пришлось мне повозиться с чувством. И знаешь, к чему я пришел? Что действительно люблю тебя. Люблю потому, что люблю жизнь, потому, что в тебе столько жизни и в таких разнообразных и изящных формах она проявляется, движениях, речи, что нельзя не очароваться тобою; потому, что в душе твоей зажглась искра божия и светит всему доброму, чистому, лучшему. В каких бы положениях люди ни находились, какое бы дело ни делали, а раз в душах их есть искорка божия — она скажется сочувствием друг к другу. Биографы нашего поэта Шевченка рассказывают такой случай. В Питер приехал Олдридж — известный английский трагик, родом негр, говорящий только по-английски. Тем не менее Шевченко, не знающий ни слова по-английски, когда пришлось ему встретиться с Олдриджем в доме Толстых, с первого взгляда сошелся с ним; взявши под руку великого трагика, он молча ходил с ним по комнате, и оба друг другом умилялись. Биографы говорят: нужно было видеть их умиление, чтобы вывести заключение, что они друг друга вполне понимали,— в них сказались художнические инстинкты. Если не в такой мере, то все же сказались они между мною и тобою. Вспомни чтение «Товаришів». Не зная малорусского языка, ведь ты же сама говорила, что все поняла. И я вполне верю этому: это искорка божия, тлеющая в наших душах, сказалася. А раз это есть,— чего же нам еще нужно? Главный нравственный устой найден, все остальное само собою придет. Я, по крайней мере, в этом

убежден. Неровности характера, если они только есть, при уважении друг к другу не могут иметь никакого значения. Так я, моя милая Шурочко, думал сегодня и пришел к тому заключению, что д е й с т в и т е л ь н о люблю тебя, потому что ты — м е ч т а моя!

Решивши бесповоротно этот вопрос, я счел необходимым высказаться перед тобою, мой искренний друг. Дальнейшее и от тебя зависит. Буду ждать... Буду ждать твоего приезда — соскучился я за тобою, милая!

Сегодня был в Василенка. Говорили о тебе. Как мне приятен был этот разговор, хотя со стороны Над[ежды] Яковл[евны] замечалась грустная нотка, что ты еще приедешь. Допрашивала: когда? «Не знаю»,— соврал. И как мне было не врать, видя со стороны ее неискренность? Посылаю тебе нашу группу и карточку Адешелидзевых. Они вложены в 1 т. Пушкина, одна — по одну сторону переплета, другая — по другую. Так они вполне сохранятся; а с книжкой ведь ничего не станется — возвратится обратно. Позволь мне обнять тебя, моя милая, добрая, изящная! Рученьку! Рученьку подай мне!

Всегда твой

А. Рудченко.

Получила ли ты мои письма? Пиши мне возможно чаще. Какое наслаждение читать твои письма!

22. До Олександри Шейдеман

8 січня 1889 р. 27 декабря 1888 г., Полтава.

І знов мені не привезла
Нічого пошта з України...
За грішнії, мабуть, діла
Караюсь я у цій пустині
Сердитим богом...

Так когда-то давно в Киргизской степи, на берегах Аральского озера, в ссылке, пел поэт моего родного края. Его болеющая душа несказанно страдала, не получая вестей из родины о близких и любимых им людях.

Этой же грустной песнью начинаю и я к тебе это письмо, моя дорогая Шурочка! Вот уже 3-й день, как от тебя нет вестей (телеграмма твоя на первый день ничего ведь

не сказала мне, здорова ли ты, успокоилась ли)... Вероятно, за какие-нибудь грешные дела покаран я сердитым богом... За какие же? Не чувствую я греха перед тобою. Одно только могу предположить, что письма мои слишком поздно дошли до тебя. Первое я вбросил 24 и, быть может, оно пошло только 26. Но, милая моя! Раньше 24 я и не мог его послать; я ведь возвратился только 23 вечером. Быть может, мое предположение возвратиться раньше ввело и тебя, и меня в заблуждение; тебя — ожидающую письма, меня — обманувшего твои ожидания. Конечно, это разъяснится дня через 2—3, но до того? За что же мы наказаны сердитым богом! Крошка моя! Милая моя, добрая! Два-три слова от тебя, как ты живешь, как себя чувствуешь,— и я буду вознагражден за страшно томительные ожидания. Мое расстроенное воображение вечно забегает вперед и рисует картины, одна другой мрачнее... И не удивительно, впрочем: ты ведь такая расстроенная, совсем больная уехала отсюда, твое страдающее сердце слишком уж было взволновано, терзалось. В первом письме ты, впрочем, сообщила, что мама твоя благотворно подействовала на тебя,— да будет свято вечно имя матери! — но второе, второе-то письмо?.. Эта сцена с кузиной Машей тебя вновь расстроила, вновь заволновалось твое сердечко, необходимо было прибегнуть ко льду... Голубушка! Хотя одно слово, как ты себя чувствуешь? Одно слово! Успокой мою ноющую душу.

Сейчас только возвратился от Анны Осиповны. Она была не в голосе петь, но все же спела немного,— устыдил и устрашил ее тобою. От «Убаюкай» у меня чуть-чуть слезы не брызнули. Но знаешь, что я вынес? Только ты, одна-единственная, могла организовать наш товарищеский кружок. Теперь он еще живет воспоминанием о тебе; но нужно тебе долго не быть среди нас — воспоминания притупятся, и все, созданное тобою, разрушится; останутся, по-видимому, те же люди, но, утративши объединяющую силу, расползутся по своих норах, забьются в свои мелочные интересы и, скучающие, будут с грустью смотреть, как медленно, бесцельно и уныло заползут дни за днями, один другого монотоннее... Зиждительница! У меня сердце стынет и обращается в лед, как я подумаю, что тебя не будет среди нас. Разве это мыслимо? Ну, скажи: мыслимо ли это?

В моїй душі, як у безодній ямі,
Темнота темна залягла...

Моє ти щироє та вірноє кохання!
Ти в сонця світу добула
Недаром добрими своїми очима...
Укинь хоч іскорку туди!
І освіти куточок той, де гинуть
Мої надії молоді!

Так моя скорбная муза когда-то мне пела — одинокому, скучающему, ищущему чего-то... Теперь, когда я нашел то, что искал, звуки ее голоса снова раздались в моей душе, и я спешу поделиться ими с тобою, наш Серафиме. Освети же, ненаглядная, тот темный и укромный к у т о ч е к, где погибают молодые надежды от темноты, от отсутствия света. Не дай им погибнуть! Ведь не даром же ты своими глазами добыла свет у солнца... Добрая моя! Когда же настанет, наконец, 5-е января? Ведь это — целая вечность! Но раньше 5 я не смею надеяться видеть тебя; до того же весточку, весточку, милая, дай!

Карточки свои я заказал сегодня. Будут только 2 января. В этот день я не буду иметь возможности взять их раньше 3—4 часов дня, следовательно, послать могу только 3 числа; ты намерена приехать 5. Получатся ли они до твоего отъезда? Вряд ли. Скажи же: как мне быть и на чье имя свою карточку отослать?

Какие вести из дальних хладных стран? Что говорят снега белые, боры дремучие!.. Да озовись же, мой ненаглядный Сфинксе. Успокой нежно тебя любящего и изнывающего от отсутствия вестей

А. Рудченка.

23. До Олександри Шейдеман

9 січня 1889 р.

28 декабря 1888 г.,
Полтава.

О мой молчаливый Мольтке! Моченьки моей не стает: 5-й день от тебя, дорогая моя, весточки нету... Если хорошо быть великим стратегом и изводить других молчанием, то могучее это средство вовсе не годится в области чувств, где главная цель — не изводить людей, а давать им источник жизни... Жизни хочу, моя милая Шурочко, а не страданий! Хотя пессимисты говорят, что жизнь-то и есть страдание. По натуре я более пессимист, чем оптимист; но

раз вкусивши от оптимизма, хочу насладиться им вполне. Не отравляй же, милая, моего оптимистического порыва таким могучим орудием, как молчание.

Прости мне, дорогая моя, мои невольные укоризны; уверяю тебя — исстрадался я... Дух мой подавлен; интерес ко всему пропал; мрачные мысли кружат надо мною... Не подумай, что все это от неуверенности к тебе,— задумчивый и всегда сосредоточенный, в детстве я только так верил в бога. Но ведь ты, болезная моя, какою уезжала отсюдова? Свирепый зверь — и тот бы тронулся твоими нравственными мучениями! Как же мне, в первый и, быть может, в последний раз в жизни встретившему мечту свою и полюбившему тебя как заветную мечту и идею, быть равнодушным, пятый день не имея никакого сведения о тебе? Да заговори же, мой изящнейший Сфинксе!.. Кто тот чародей и кудесник, что обратил тебя в молчаливую статую?! Ну, что если всему виною этому одна только почта, неправильно отвозящая мои письма к тебе, а твои — ко мне? Вот уж злее иронии не может быть! Что общего между нашим чувством и калеками-лошадьми, несвоевременно отвозящими письма? А ведь оказывается, что и тут есть связь; что мы находимся в полной зависимости от жидовских кляч, еле передвигающих ноги. Ну, не насмешка ли это? Скажи, не насмешка ли, самая грубая, самая злая, какая может быть послана только с е р д и т ы м б о г о м? Не осуди меня, голубушка, если я и завтра, не получивши письма от тебя, взвою к тебе телеграммою; слишком наболело мое сердце тобою, чтобы я мог еще и дальше ожидать. Добрая моя! Милая моя! Мольтке мой! Сфинксе мой! Да заговори же, заговори! Одно слово от тебя, одно немое слово в письме: жива, здорова и... что в сравнении с ним музыка, пение? Тем более, что я теперь оглох для всего. Дай же мне слух! Жду.

Вечно твой *А. Рудченко.*

Скажи мне, милая, не насмешка ли какого-то злого демона сказывается в наших отношениях? Только что открылись друг другу, только что поведали сокровенная своя, а тут и разлука подоспела со своим злейшим молчанием. Что это: изведывание нас, поверка наших чувств? Нет, это самая грубая, самая свирепая, злая насмешка!

24. До Марфи Шейдеман

Квітень 1889 р.

Дорогая мама дорогой для меня дочери!

Позволяю себе обратиться к Вам с настоящим письмом, рассчитывая, что Ваше доброе материнское сердце отнесется за это снисходительно ко мне — Вам совершенно чуждому, незнакомому и неизвестному человеку. Моя глубокая любовь к Александре Михайловне поддерживает у меня эту уверенность, как она же дает мне и смелость называть Вас в этом письме мамою: слишком уж я люблю Вашу дочь, чтобы иные какие названия могли гармонировать с такою любовью.

Познакомившись с Александрою Михайловною около году тому назад, я частенько встречал ее у своих знакомых, где мы так приятно проводили время, обмениваясь мыслями, впечатлениями... Обмен этот породил не только симпатию между нами, но дал мне возможность увидеть и общность взглядов на многие вопросы, занимавшие нас. Все это повело к тому, что я в один прекрасный вечер излил перед Александрой Михайловной свои чувства — и был награжден взаимностью. После этого нам ничего более не оставалось, как только связать и освятить наше обоюдное влечение друг к другу благословением родителей наших, благословением церкви.

Раскрывая перед Вами историю наших взаимных чувств и отношений, я льщу себя надеждою, дорогая мама, что Вы не только дадите свое согласие на освящение их, но и сами освятите своим материнским благословением; обещаю Вам, насколько хватит моих сил и умения, дать Александре Михайловне и необходимое спокойствие, и ту материальную обеспеченность, какую я, сообразно получаемым мною средствам, могу предоставить. Думаю, что жизнь наша будет тихою труженическою жизнью, чуждою всякой роскоши, но полною необходимым довольствием и радостями тихой согласной жизни. Надеюсь, что Ваше материнское благословение и наша обоюдная друг к другу любовь поможет нам осуществить ожидаемое.

Целую заочно Вашу матерински благословляющую нас ручку, искренне сожалея, что время и пространство не позволяют мне исполнить этого лично. Жду Вашего благословения на наше настоящее и будущее счастье...

Искренне и сыновно расположенный к Вам

А. Рудченко.

Адрес мой: в Полтаву. Афанасию Яковлевичу Рудченко, начальнику отделения казенной палаты.

25. До Олександри Шейдеман

24 квітня 1889 р.

12 апреля 1889 г.,
Полтава.

Шурочка! Друг мой сердечный, друг мой бесценный! Если бы ты знала, моя милая, какая меня п у с т о т а охватила, как я с тобою распрощался! Удивительное, право, дело: расстались мы с тобою на какие-нибудь три дня, расстались для того, чтобы в эти три дня покончить навсегда с вопросом о разлуке, чтобы в эти три дня уладить мелочные хлопоты по службе, по хозяйству; и я умом сознаю всю необходимость и основательность нашей кратковременной разлуки; а тем не менее сердцем чувствую, что вокруг меня образовалась какая-то пустота, которую не наполнит ни беганье до истомы, ни заботы скорее покончить все хлопоты. Если я и совершаю все-таки дело, то не как разумное [существо], а как автомат, у которого нажали пружину и заставили делать всякие манипуляции. Мысли мои и чувство не здесь, не со мною, а там, где ты, мое золото, возле тебя витают, задавая чуть ли не ежеминутно один и тот же неотвязчивый вопрос: а что делает в это время моя цыпонька дорогая? Желание видеть тебя, обменяться взглядом, вопросом, кажется, срослось с моим существованием. И вот в течение трех дней я не буду видеть тебя, не буду говорить с тобою — и мне кажется все это так странным, так необычайно странным, что я не могу даже понять, как это может быть. Тем не менее это есть, об этом говорит действительность... Мамочко моя! Когда бы ты знала, как п у с т о вокруг меня и х о л о д н о без тебя?! А если вспоминаю твои слова, сказанные вчера тобою — «как мне здесь все стало чуждо»,— пустота и холод удесятеряются... И ты там, мне наиболее дорогое существо, страдаешь тем же, чем и я здесь?.. Одно осталось утешение: ведь это страдание только временное, для того, чтобы теснее сроднить, соединить нас. Ведь правда же? Скажи же, скажи, моя ненаглядная, что правда! и я запою тебе... Нет, я не

запою, я не могу запеть; нет слов и мотивов, которые бы передали движение моих чувств. Как ты передашь электрический ток? Один только свет, в виде искры или пламени, укажет на его существование. Для этого нет слов, нет звуков. Вот почему, мой Серафиме, я чувствую только приближение с в е т а, но не нахожу ни слов, ни звуков для передачи, как он приближается.

Я, кажется, зарапортовался: напустил такого туману, что здравомыслящий человек, пожалуй, подумает: не с ума ли спятил? Но я знаю, что ты меня поймешь, мое сокровище. Ты обладаешь такою чуткостью, что для тебя мои бессвязные речи понятны. Поэтому только я и не разрываю настоящего письма.

Ты действительно удивительно чутка. Помнишь: ты била со мною пари, что мой старший брат не будет на нашей свадьбе? Я еще ничего определенного не знаю, но чувствую, что ты права. Письма от него нет. Сегодня я послал телеграмму его жене, завтра жду ответа. Вероятно, результат будет отрицательный. Посмотрим, что завтра скажет.

Теперь оповещу о моих скитаниях. Приехали мы в половине первого. Бросивши в квартире чемодан, я сейчас же полетел в палату за письмами. Их получилось трое; но не те, что ждались. Два поздравляют визитными карточками с праздником; Виктор Павлович извиняется, что не мог отвечать на мое письмо. Причину ты знаешь из письма к Анастасье Михайловне. В письме ко мне он просит приветствовать тебя, мою дорогую, мою ненаглядную Фриночку, с праздником и пожелать всего хорошего и радостного. Да сбудутся его пожелания!

Так как письма от старшего брата не было, то я, опечаленный, отправился исполнять порученности. Чинчевич, подлец, еще и не приступал делать пальто Семену Марковичу. Я ему сказал, чтобы непременно было готово в пятницу вечером. Он обещал на 2 часа субботы. «В таком случае,— говорю,— вы не исполните своего обещания: я еду в 8 часов утра в субботу, и пальто не будет получено там». Он замялся и сказал, что завтра отдаст его шить, может быть, поспеет к сроку. Чувствую опять, что обманет. Был в Зекеля, спрашивал шпоры. «Нет, не ждем получения»,— сказал; забегу в пятницу вечером. Замшевые перчатки $7^2/_4$ у него взял. Проку в них не знаю; дал 1 р. 60 к. с тем, если не погодятся, возвращу обратно. Забегал к Орлову, говорил за столики. Обещал жид завтра исправить, а также

и вставить стекла в мою шкафу. Вероятно, соврет, на то уж он и жид. За сим бегал в квартиру. Но увы! Поцеловал только в замок да с тем и возвратился обратно, чтобы подкрепить свое бренное тело яствием. После обеда настрочил в Киев телеграмму и лично свез на телеграф. Принимала молоденькая телеграфистка, очень, по-видимому, довольная свсею форменною курточкою, и не знаю, от этого ли, или от того, что напротив ее сидел также молоденький телеграфист и о чем-то болтал безумолку, но она все ошибалась в счете слов и тем продержала меня немилосердно долго. Разругавши в душе форменные курточки, а еще больше молоденького телеграфиста, я, заполучивши, наконец, квитанцию, отправился к Попову за пистончиками. Купил их дюжину, чтобы у моей цыпы не болели пальчики на ножке. Было уже 4 часа, и я с поникшею головою отправился снова на квартиру. Но увы! Татьянушки нет как нет. Поворотивши за угол на Садовую, я, наконец, ее встретил — шла от Райченковых. Дети Райченка гуляли в саду и забежали ее проведать да вместе и прихватить с собою. Этим и объясняется ее отсутствие. В квартире все благополучно, но замка нет как нет. Татьянушка очень беспокоится отсутствием какого-то флаконочика духов. Я ее утешал, что, вероятно, ты его взяла с собою. Передавала, как ей скучно было на первый день, и даже заплакала при этом. Просила меня поцеловать за нее твою рученьку всего только один раз. Дура! — подумал я. Просила бы тысячу — я с готовностью исполнил бы эту просьбу даже и в настоящий момент, если бы было возможно. За сим, передавши ей все твои наказы по записке и взявши от нее все предметы также по записке, отправился я, словно волк в чужую кошару, пить чаю сначала к хозяйке, а затем к Анне Осиповне. Везде был принят радушно. Анна Осиповна рассказывала, что у нее был на праздниках нежданный гость — брат первого мужа. Вчера он уехал и, вероятно, разлука с ним повергла ее в тоску. Тоска, по крайней мере, светила ее глазами. Само собою разумеется, что я поскорее постарался удрать, чтобы написать письмо моей дорогой, моей ненаглядной цыпе и излить перед нею свою тоску. Мамочко моя! Прости меня, если я невольно заставлю и тебя грустить. Кому же мне поведать, сокровенная моя, как не тебе, моя ненаглядная?! Обнимаю тебя, моего искреннего, моего сердечного друга, и целую, целую, целую...

Вечно твой *А. Рудченко.*

P. S. Забыл сообщить, что щетки и воск, а не парафин, купил. Паше будет чем потешиться. Все мои хлопоты по квартире и по исполнению порученностей окончены. Что же я буду завтра делать? Вероятно, пойду по начальству. Поцелуй, милая, за меня дорогую маму. С какою нежною материнскою любовью благословила она меня сегодня в дорогу! Поцелуй тысячу раз ее благословившую меня руку; я верую, что благословение ее принесет нам только счастие. Веруй и ты, моя милая, пусть никакие сомнения не разрушают нашу уверенность!

26. До Олександри Рудченко

7 серпня 1889 р.

26 июля 1889 года,
Полтава.

Казенные дела покончены. Теперь 10 часов вечера. Освобожденная мысль моя льнет к тебе, моему доброму другу, моему дорогому существу, к моей ненаглядной Шурочке! Как живется тебе, мое золото? Благополучно ли доехала? Представь себе, когда ты выехала, когда я, вступивши в комнаты, обрел в них одну тоскливую пустоту, меня почему-то начала беспокоить мысль, не случится ли в дороге какое несчастье. Я тебе хвалился, что, увязывая чемодан, сделал какой-то неловкий поворот и почувствовал острую боль от поясницы по направлению к ногам. Боль эта в особенности усилилась, когда я возвратился в комнаты. Чувствую — не могу двигаться. Я лег — боль не покидала, но еще более не покидала меня мысль. как бы не случилось с тобою в дороге какого несчастья. Я всячески старался отделаться от нее, ворочался, чтобы вызвать еще больше самочувствие боли; тем не менее мысль зарядила одно: а что если лошади понесут? Ведь как раз время железнодорожного поезда... Испугаются —и понесут — убьют, искалечат... Господи! И почему я не сказал, чтобы по приезде сейчас же прислала телеграмму?.. Теперь, когда время охладило меня, я только думаю: какой я несчастный был тогда?! Сам лежу, потому что двигаться не могу, сам чувствую острую физическую боль и вместе с этим чувствую другую боль и досаду на себя и на обстоятельства, как раз случившиеся в такое время,— хотя бы заснуть, но и спать я не мог. Положение было поистине не из комических! Чтобы отвлечься, я, скарлючившись, сел за казенные дела. Нужно

было значительных усилий, чтобы заставить себя вникнуть в них. Вот так из-под строк докладов и высматривает и моя боль, и мое представление о каком-нибудь дорожном несчастии с тобою. Золото мое! Поистине тебе говорю, я еще никогда не страдал так и физически, и нравственно, как в день отъезда твоего. И теперь мне тоскливо, и теперь я чувствую глухое одиночество,— куда ни пойду, на что ни посмотрю — все напоминает мне тебя, все говорит, как мы с тобою то или другое устраивали, о том или о другом заботились,— но тогда, мой бесценный друг, было что-то во стократ хуже, тогда чувствовалось бесконечное страдание и полная беспомощность. Голубчик мой! Цыпонька моя! Я теперь только вижу, как ты для меня дорога и необходима, как я люблю тебя, мою добрую, мою нежную, мою милую, ненаглядную! Скажи же мне, как ты доехала, как чувствуешь себя? Ты здесь хвалилась каким-то недомоганием. Прошло ли это у тебя? Если нет — скажи Семену Марковичу и от меня попроси его вникнуть в твой недуг и определить, вследствие чего он; я же при первом удобном случае отдячу ему за это сторицею. Скажи, как нашла своих? Все ли здоровы, благополучны? Как мама подвигается, как Оля поправляется? Поклонись от меня всем, расцелуй всех и пожелай исполнения самых лучших, самых заветных каждого желаний. Что, Оля приедет с тобою? Прихвати ее, бедняжечку. Может, большее движение скорее восстановит ее силы. Я был сегодня в театре и узнал только то, что театр снят по 1 августа, а будет ли продолжаться игра до этого времени — сами актеры не знают. Несмотря на приезд Вайнберга, в театре еще большая пустота, так что Вайнберг сострил на бис, выразившись: «Так мало публики, а такой большой аплодисмент!» Пока идут и назначаются все комедии — для забавы публики. Будет ли драма и будет ли участвовать Савина — неизвестно. Известно только, что она не уехала и что Славин, по случаю малых сборов, разменял свои процентные бумаги, чтобы чем-нибудь да пропитаться. Вот тебе и все о театре. Я, впрочем, думаю, что актерам не выбраться из Полтавы не только к 1 августа, а и после этого срока,— помрут они здесь голодною смертью, что может охладить желание Нины поступить служительницею Мельпомены.

Я до сих пор ничего не сказал тебе о моих болях и оставляю тебя в неведении на этот счет. Не беспокойся, моя заботливая. Острая боль чувствовалась только в день твоего

отъезда да до полудня на другой день, а за сим стала уни-маться. Сегодня я уже совсем молодцом: хожу не скарлю-чившись, и только когда-не-когда чувствуется не боль, а скорее усталость. Сегодняшнее яковлевское купанье и уста-лость уничтожило. Теперь хоть самый бешеный вальс тан-цуй, если бы я умел только танцевать. По дому также все благополучно. Вчера почему-то почти всю ночь преследо-вала мысль, а что если воры прокрадутся? И я напрасно почти до света ожидал их — никаких воров не было, только не выспался, так что после обеда позволил на часик вздрем-нуть. Ведь ты за это на меня не посердишься? Не сердись, золотце! Сейчас тебя порадую. Знаешь, что фикус наш, который было замер и смерти которого ты все ожидала, ожил, да не только ожил, а даже раскрыл оболочку нового листа. Маленький листик, тощенький, тем не менее — побе-да над смертью! Да здравствует жизнь! Да здравствует и суббота, когда я увижу тебя, мою дорогую, мою добрую! Обнимаю тебя заглазно тысячи раз, а целую — тысячи ты-сяч. До свидания, голубчик, до субботы... Поклонись всем, обними всех.

Вечно весь твой *А. Рудченко.*

Извини, золотце, что м а ч к о м тебе накатал; устанут твои глазки, разбирая мое н е р а з б о р ч и в о е писанье.

27. До Олександри Рудченко

8 серпня 1889 р. 27 июля 1889 г.

Сейчас, мой ангел, получил твое письмо. Благодарю и благодарю за известие. Этим ты меня совершенно избави-ла от постоянно преследующей мысли — не случилось ли чего в дороге. Ради самого Христа, прими меры против простуды, если только вытирание водкой не помогло. Я сам, цыпонько моя, собирался было в тот день отправиться к Яковлеву; но не тут-то было,— дождь полил как из ведра. Хозяйка пророчила даже град, и мы в предупреждение всяких случайностей позакрывали ставни. Града не было, но дождь тюжил преважный.

Я очень рад, что ты там весело время проводишь. А я?.. О себе много не буду говорить,— если бы не казенные де-ла, пришлось бы в лес от тоски забежать. Начальство на сегодня приглашает в городской сад — на аллегри дам-ского благотворительного общест[ва]. Но какое там может

быть общество без тебя? Лаврова?.. Унеси мои ноги подальше от таких беспутных дам!..

Жид вчера принес самовар, ведро и замок. На сегодня обещал дать ему другой самовар, от денег сам жид отказался до совершенного исполнения заказа. Боченков бондари не принесли.

Извини за такую несвязность и скачки мысли от одного предмета к другому,— спешу ответить и затем перечитывать дела к докладу: сегодня ведь четверг... Еще пятница, а там суббота, суббота, когда я увижу и расцелую тебя, мое золото. Пока заглазно обнимаю тысячу раз. Поклонись всем, поцелуй всех. Поздравь Олю — носительницу жизни.

Всегда и весь твой

А. Рудченко.

28. До Олександри Рудченко

8 серпня 1889 р.

27 июля 1889 г.,
Полтава.

Цыпонько моя! Да неужели же я не увижу тебя в субботу? Письмо твое холоднее самой холодной воды в яковлевской купальне окатило меня. Я так привык уже субботу считать днем свидания нашего. И вдруг? Какая-то охота тебе по сердцу пришлась!! Да неужели же стрелянье и убиванье может доставить удовольствие твоему доброму любящему сердцу? Нет, что хочешь,— и августовское освещенье, и яблоки, и упоение садового воздуха,— все это имеет свою прелесть и свой резон, но только не охота. Ты, вероятно, письмом своим хотела подразнить меня и выдумала какую-то охоту. И откуда у тебя хищнические наклонности явились? Это противно не только вообще женской натуре, но еще более должно быть противно твоему доброму сердцу. Мамочко! Да пойми же ты, что охота — это убивание жизни! Я ничего не имею против того, чтобы ты весело провела еще день-другой, только не на охоте. Это ведь не безопасно. Плюнь, мамочко, на охоту, не воспитывай з в е р я в своем добром, любящем сердце. Мне, конечно, больно будет, что я тебя не увижу в субботу, но еще будет больнее, когда я лишу тебя удовольствия. Решай, голубчик мой, как хочешь, пришли только телеграмму — ждать тебя в субботу или нет.

Поцелуй ручку мамы и скажи ей от меня, что я прошу, молю ее, если ты останешься далее субботы в Карловке, т о

чтобы она не пустила тебя на охоту. Ради любви моей к тебе, мое золото, прошу тебя, плюнь ты на охоту!

Платки завтра куплю, если не уехал еще Ахмедка.

Обнимаю тебя до личного свидания, которое когда будет — не знаю... Поклонись всем и поблагодари за то, что не дают тебе скучать.

Всегда твой

А. Рудченко.

1890

29. До Олександри Рудченко

9 січня 1890 р.

28 декабря 1889 г.,
Полтава.

Дорогая моя Шурочко! Пишу тебе на казенной бумаге и в казенном месте, т. е. в палате. Не посетуй, что буду краток: некогда. Приехал я благополучно в половине восьмого. Дорога была скверная, а главное скучная. Дома застал более чем хорошо,— все чисто, блестит. Молодец Евгения! Она, видимо, ожидала и тебя, но... обманулась и сразу же голос ее очень понизился.

Не знаешь ли, голубчик, передавали ли со мной масло? Оно мне если и не мешало спать, но тем не менее сократило сон. Вечером за чаем я вспомнил, что ты за день перед моим выездом говорила, что масло передашь через меня. Между тем я не спросил кучера, когда приехали домой. И весь вечер оно меня беспокоило; а что если передали, кучер не досмотрит и его украдут? Сегодня встал чуть свет и, хвативши поскорее чаю, побежал в гостиницу. Савелий говорит, что, кроме корзиночки с бутылочками для сельтерской воды, ничего ему не давали. Успокоился. Тем не менее ты все же расспро[illegible], не было ли оно со мной передано, и если не было, то уже сама привези.

Управляющего нет; на второй день уехал на Зеньков и Гадяч. Губернатор также вчера поехал в Питер. Таким образом, мое беспокойство поскорее приготовить журнал по поводу начета совершенно напрасно. Пока возвратятся тот и другой, буду обдумывать, как бы его ловчее изложить.

Обнимаю тебя, моя дорогая! Целую в ручки, в ножки и в животок трошки. Веселись, мое золото, и не поминай меня лихом. Всем, всем мой сердечный привет.

Вечно твой *А. Рудченко.*

1891

30. До Олександри Рудченко

8 січня 1891 р. 27 декабря 1890 г., Полтава.

Мое золото! Добился я до Полтавы только в ³/₄ десятого — дороги совсем нет, полное бездорожье. Тем не менее добрался благополучно, хотя немного перезяб. Пока Катерина занимается стряпней и самоваром, чтобы накормить и напоить меня, я сел за письмо к тебе сегодня, чтобы на завтра не задержать Ониська. Думаю в 8 часов отправиться к Аннушке и к Зборовскому исполнить заказ Сони. Письмо от Семена Марковича к Герасимовичу отдал Ониську, чтобы он непременно снес его сегодня же, для чего даже заезжал нарочито, чтобы показать Ониську местожительство Герасимовича. Не знаю, будет ли все исполнено по желанию Семена Марковича.

В квартире все благополучно; так, по крайней мере, заявляет Катерина. Я же нахожу вовсе неблагополучно: тебя нет. Потерплю до 31 числа; если волки не съедят при обратном переезде, то снова восстановлю благополучие — тебя увижу. А до того целую тебя и прошу: береги себя. Лучше, золото мое, если ты в отсутствие мое будешь представлять себя не барышней, а дорогою для меня дружиною и будешь беречь себя хотя для меня.

Еще много раз крепко целую. Всем мой сердечный привет.

Всегда твой *А. Рудченко.*

P. S. Второпях, собираясь к выезду, забыл свой женихов-ский порттабак на столике в передней. Папиросы можешь отдать кому-нибудь, но порттабак сохрани. Он хотя уже сослужил свою службу, но, как старый драбант, мне дорог.

31. До Омеляна Огоновського

17 січня 1891 р. Полтава, 5(17). I 1891.

Вибачте мені, високошановний добродію, що я не спромігся зразу, як одібрав Ваш лист, одписати на його. Раз — ніколи було, службова робота перечила, а вдруге — треба було з різних — і своїх і закордонних — видань вибрати, що, де й коли друкувалось з моїх творів. На другій половині сього листа Ви знайдете списочок всього того, що було коли-небудь надруковано. Все, що коли-небудь виходило у світ або має вийти коли,— все те писано нашою мовою. По-великоруськи я не писав і не друкував нічого: хай ті, хто має талант і хист до сього, прикладають свою працю...

Про своє життя не подаю Вам ніякої звістки, бо думаю. що не в йому вага й сила, а в тих працях, що до сього появилися у світ або ще коли-небудь появляться. Лермонтов про се гаразд колись сказав: «Поэт! что в имени твоем?...»

Не можу Вам подати звістки і про рецензії на мої праці, бо вони розкидані більше усього у великоруських щоденних часописах, котрих я не зберігав. Здається, в «Истории украинской литературы XIX столетия» Петрова, що вийшла у Києві, маються деякі покажчики, що, де й коли писалося про мої праці.

Гоноблячи надію побачити незабаром Вашу рецензію про мої праці, зостаюсь до Вас завжди прихильним

А. Рудченко.

Видання закордонні

I

У часописах

Лихий попутав. Оповідання (Правда. Письмо літературно-політичне. Львів. 1872 р. Листопад, ст. 356—373, і грудень, ст. 410—422).

Подоріжжя від Полтави до Гадячого (Правда, 1874 р., ст. 438, 464, 500, 544).

П'яниця. Повість (Правда. 1874 р., ст. 649, 689, 729, 777).

Казка про Правду і Кривду (Правда, 1889 р., січень, ст. 233—254).

II

Окремні

Хіба ревуть воли, як ясла повні? Роман з народного життя (Женева, 1880 г.).

Лихі люди. Повість (Женева...? р.)

Видання місцеві

I

В альманахах

Повія. Роман з народного життя.

Частина перша (Рада, 1883 р., ст. 112—172).

Частина друга (Рада, 1884 р., ст. 41—122).

Як ведеться, так і живеться. Образки з життя (Рада, 1884 р., ст. 135—198).

II

Окремні

Збираниця з рідного поля. Приповістки, оповідання й драматичні твори.

Вип. I (Лихий попутав. П'яниця). Киев. 1886 р.

Вип. II (Перемудрив. Комедія в 5 справах). Киев. 1886 р.

Оце й все. «Повія» і «Як ведеться, так і живеться» ще не скінчені.

32. До Олександри Рудченко

2 липня 1891 р. 21 июня 1891 г., Киев.

Все жалеют, дорогое мое золото, что тебя с нами нет... Шидловская дорогою спрашивала: а что же это Александра Михайловна не поехала, как будто знакома с тобой? Ответил ей то же, что и Александру Владимировичу... А Марья Петровна говорит, что пока ты не будешь у нее с визитом, она не заглянет в Полтаву. Первое слово ее при встрече меня было: а где же Александра Михайловна? Пришлось ей более напрямки рассказать, почему ты с нами не поехала. Я искренне жалею, что ты не со мной. Во-первых, необыкновенно приятное путешествие, которого тебе не знаю когда придется испытать; во-вторых, сообщество самое простое и

милое; а в-третьих, очень и очень жалели мы все, что ты сама себя лишила возможности полежать на травке под столетними дубами и липами на даче у Марьи Петровны. Ее я в городе уже не застал, пришлось изъездить всю Куреневку, пока отыскал их дачу. Вот природа, деточко! Оля говорит: это наша Швейцария. И в самом деле: много грандиозного в навороченных одна на одну горах, покрытых лесом, в чудных лужайках, непроходимых дебрях, среди которых в котловинах приятно блещут зеркальною поверхностью пруды. Кой-где видны обнажения обрывов, но их желтый цвет среди зелени приятно ласкает глаза. Чертовски красив этот город не только сам по себе, но и своими предместиями, которых искусство человека еще не тронуло и они так и застыли в своей первобытной красе. Но полно восхищаться. Завтра еще предстоит восхищение. Оля завтра именинница и взяла слово быть у них. 16 лет исполняется девчурке, и оно мечтает о долгом платье, а на вид ему никто не дает 14 лет, такое оно щуплое да неразвитое физически. Пася, впрочем, тоже не далеко отошла, хотя и старше. Жалеет, что все не удается познакомиться с тобою. Приглашал к себе, благо, она любит путешествовать. Петя в Гадяче, вероятно, будет и у нас, но не знаю, когда.

Как же ты, мое золото, себя чувствуешь? Поправилась ли? Стал ли желудок исправляться? Берегись, голубчик мой, не ешь, чего доктор не позволил. Я всю дорогу думал о тебе и о твоем здоровьи, так что даже и не заметил, как солнце сожгло мне руки и нос. Приеду — выгонишь: нос, как буряк, красный, а руки — словно подушки, напухли, даже больно. Предполагаем мы с Алекс[андром] Влад[имировичем] выехать отсюда 23-го, 24-го будем в Переяславе, 25 — в Золотоноше и того же числа поспешим в Прохоровку, чтобы съехаться с его семьей на пароходе, а 26 должны бы быть в Полтаве к $^1/_2$ второго.

Обнимаю тебя, моего наилучшего и наилюбимейшего друга.

Вечно твой *А. Рудченко.*

Мой привет Анне Осиповне и Юрию Семеновичу. Еще прошу — береги себя.

33. До Олександри Рудченко

13 липня 1891 р.

1 июля 1891 г.,
Полтава.

Дорогая моя! Чего же ты так скучаешь, что ни окружающие тебя близкие люди, ни их веселие не радует твоего сердца? Обо мне, мое золото, не беспокойся: я совершенно здоров и все у нас благополучно. Переехал я, как и предположил, 30 июня утром, хотя, наведавшись сюда 29 и увидевши, что только часа два тому назад как покрыли пол лаком,— очень загрустил. Где мне спать и где заниматься? Катерина утешила, передавши слова мастера, что дня через два можно будет войти. Решил, в случае невозможности, занять кабинет, оселиться в передней Клоппенбурга, благо — его еще не было с командировки. Грустную повесть об этом передал Анне Осип[овне] и Юрию Сем[еновичу]. Они, спасибо им, начали уговаривать остаться еще у них денька на два. Но я, сделавши предварительно распоряжение, чтобы сторожа пришли и с собою привели извозчика для перевозки, твердо стоял на своем. Откровенно говоря, надоела мне п о з ы ч е н а хата с отапливающеюся печкою, а еще более надоели одни и те же разговоры на одну и ту же тему. Хотелось поскорее бежать в свой угол, хотя и недостроенный, но все же свой. Он мне казался страшно мил и манил к себе, как обетованная земля жида. Я уже строил всяческие предположения — где что поставить, как устроиться. Но не тут-то было: к вечеру набежали тучки, помалу начали заволакивать небо, а затем и совсем покрыли его. Пошел дождь, чистый, мелкий, такие дожди только осенью засевают. В то время была Варвара Осиповна, что-то рассказывала про московские выставки; но я не слушал; кошки скребли за сердце: а что если этот дождь и назавтра не перестанет? Как я буду перевозиться в дождь?.. По случаю дождя или по чему-то другому, но все зараньше подняли вопрос о сне. Варв[ара] Осип[овна] пошла в половине 10, Анна Осип[овна] назначила для себя 10, Юрий Сем[енович] поднял вопрос об акушерке и докторе, а я думал: что я буду делать, если и перевозиться нельзя, и нарождение новой жизни начнется? Грустно мне стало. Вероятно, эта грусть и тебе передалась; вероятно, так уж мы сжились и сроднились с тобою, моя дорогая, что самочувствие одного, не обращая внимания на расстояния, передается и другому. По крайней мере, письмо твое свидетельствует, что грустили

мы с тобою одновременно. Кто же кого наделял этою неприветливою гостиею? Если я тебя, то прости мне, моя добрая, что я своим чувствительным и легко впадающим в меланхолию нравом причинил тебе невольно страдания. Если толчком к грустному настроению была воображаемая неудача к перевозке, то до известной напряженности и остроты довели ее думы о моей цыпоньке, как она доехала и как себя чувствует... Так мы все грустные и разошлись. Я долго не спал, зачитывался; да и у моих соседей что-то было не покойно: кто-то выходил, что-то брал и снова уходил, и снова выходил. Тем не менее сон имеет свои права. Когда я заснул — не знаю, но когда проснулся, то сквозь щели увидел сияющие лучи солнца. Радостно на сердце стало, и я с жаром принялся за укладку всякой дребедени. Уложившись и омывшись, застал Анну Осиповну одну, скорее ползающую. Говорит, плохо спала, плохо чувствовала себя и рано-ранешенько услала Юрия Сем[еновича] за Вайдою. К 9 подъехала подвода, и так как Анна Осиповна попросила оставить им на время железную кровать, то я, все остальное уложивши, поспешил откланяться. Такое ли трогательное было прощание, или одиночество после моего отъезда, или же болезненное состояние, но Анна Осиповна по уходе моем очень плакала. Так, по крайней мере, говорил Лосятинский, которого я встретил вечером у Виктора Ивановича. Говорит: захожу с купанья и застаю Ан[ну] Осип[овну] плачущую, Юр[ия] Сем[еновича] — растерянного, Вайду — хлопочущую возле ванны; после приехал Мейер и сказал, что разрешение очень близко; быть может, и вечером. Но ни вечером, ни ночью, ни даже сегодня утром оно не последовало. Об этом я сегодня наводил справки у Юр[ия] Сем[еновича]. Вчера же, переехавши, я, к удовольствию своему, застал пол совершенно отвердевшим, так что прямо переселился к себе в кабинет, предварительно, конечно, устлавши его чем возможно — и плахотками, и коврами, и ряднами. Вышла настоящая мозаика, но для глаз очень приятная. Уставившись, пошел к Алекс[андру] Карл[овичу]; он утром возвратился из поездки. Пили чай и болтали о всякой всячине, больше всего он рассказывал о путешествии по Константин[овскому] уезду. Говорил, что его переселились на дачу, что дети и жена совершенно здоровы, но отец совершено безнадежный, что он в шутку предложил Алек[сандре] Деомид[овне] остаться там на всю зиму и что, так как она это предложение оставила без ответа,

то он вдогонку послал ей целое письмо доказательств. Видимо, играет человек в кошки и мышки. Квартиру ему предлагает Квитка казенную в банке. Квитке по закону полагается 6 комнат, он и хочет этим правом воспользоваться, но 4 комнаты уступает Клоппенбургу, а себе оставляет только две... Видишь, сколько я тебе новостей накатал. Но буду последователен и опишу тебе, как я время проводил до днесь. Расставшись с Клоппенбургом, обедал; лег спать, но не спал; в 6 пошел к Васькову купаться. Освежился важно, но выкупался скверно; много водорослей и тины. На куланьи встретил сумасшедшую Радецкую, которая, назвавши меня герцогом де Рудини и рассыпаясь в благодарностях за все мои благодеяния, приглашала к себе. Насилу открестился, и только холодная вода изгладила то неприятное впечатление и чувство жалости, какие явились при виде человека, потерявшего рассудок и несущего рядом со здравыми мыслями и суждениями какую-то галиматью. После купанья чай пил, а потом пошел к Вик[тору] Ив[ановичу]. Там застал большое общество, все сестры, да братья, да племянники с племянницами. Вик[тор] Ив[анович] варил кашу. Все, бедняга, ожидает отпуска и все его не дождется. Мне кажется, что Квитка, бывши в Петербурге, подвез ему воз-
ка да теперь и выкручивается пред ним. Просидел я там до половины первого. Спал хотя немного, но прекрасно. Сегодня весь день чувствую себя хорошо. Пред этим письмом только что окончил занятия. Уже вошел в норму.

Я не знаю, деточка, следует ли тебе ради вишен ехать сюда? У Навроцких Катерина справлялась. Говорит, еще не созрели. В этом году, благодаря холодной весне, все фрукты недели на две запоздали. Поэтому, если тебе хочется ради вишен приехать, то не стоит: мне кажется, что мы, возвратившись сюда к 20 июля, еще застанем их, может быть, дороже копеек на 10—15 ведро — не велика разница! Если же ты хочешь приехать ради меня, то не беспокойся. Суди сама: приедешь сюда сегодня, а завтра снова ехать. Это тебя утомит страшно; к тому же здесь ничто не устроено. По-моему, лучше тебе оставаться там и ожидать моего приезда. Не помрем же мы за какую-нибудь неделю. Наказ твой относительно абрикос исполню; говорят (я их не особенно люблю и до сих пор не пробовал), они в этом году хороши. Если будут шпанки или хорошие сливы, то их куплю. А вот насчет рамочки, не знаю, есть ли здесь подходящие. Мы как-то смотрели с тобой: выбор страшно нека-

зист. Когда именно предполагает приехать Семен Маркович? Ты, видимо, была очень расстроена, когда писала письмо: не сказала даже, приехала ли Стазя и когда вы предполагаете ехать к ней. Деточко моя! Это тебя так лето расстроило. Поправляйся, моя голубушка, а то в каком виде ты встретишь осень и зиму с их занятиями? Вспомнил о занятиях, вспомнил об институте, припомнил и рассказ о вашей Драгомировой, устроившей кутеж и объятия на лодках. Но об этом расскажу, когда увижусь с тобою.

Анне Осиповне заплатил 6 р. 66 к., перевозка стоила 1 р. 70 к. Живу еще до сих пор на 2 р. 20 к., которые ты оставила Катерине. Вообще денег израсходовал мало, да и буду беречь, потому что негде расход записывать. Ты, моя милая мошенница, оставила на всю книгу только полстранички.

Обнимаю тебя, мое золото. Целую и руци, и глазки, и губки, и все дорогие мне возвышения. Поцелуй за меня маме ручку, кого найдешь нужным — в губки, а Надежде Михайловне передай от меня тысяча тысяч благодарностей за то, что она оберегает наидорогшее для меня существо, мою цыпу, мою добренькую, мою миленькую, любвеобильную Шурочку. Еще целую тебя, еще и еще... Гам! Тебя съем! Пора спать: 12 часов.

Всегда и вечно твой *Афанасий*.

34. До Марії Заньковецької

5 листопада 1891 р.

24 листопада 1891 р.,
Полтава.

Несказано дякую Вам, вельмишановна Марья Костянтиновна, за Ваші звістки про «Лимерівну». Коли її дозволили ставити, то тільки дякуючи Вашим турботам про се. Так як вона не призначалася для кону, то, певне, і Вам, і Миколаєві Карповичеві прийдеться чимало попрацювати, щоб її пригнати до сього. Тільки Ваш талан та Миколая Карповича смак гоноблять у мене надію, що «Лимерівна» піде. Хотілося б мені бачити, як вона піде і як уразить громаду; певне, і Ви, засилаючи до мене свої звістки про неї, думали, що я прибуду на першу постановку її, і через те слали їх до мене якнайхутчіше — телеграмами. Оже марні Ваші дорогі мені заміри: моя служба не дає мені стільки вільного часу, щоб можна було прибути на Ваші запросини.

Сиджу сьогодні дома і, копирсаючи нудні казенні справи, думкою в'юся над Курськом і гадаю — яку ще свіжорозцвівшу квіточку уплетете Ви «Лимерівною» у свій незав'ядаючий віночок слави?! Коли то буде повна рожа чи пишна незабудка, то, певне, виною тому не моя слабосила авторська праця, а Ваш талан. Лебідочко наша! Ви нам дали такі образки Безталанної, Наймички і інших безталанних, котрих ми без вас ніколи б не побачили у авторських творах. Автор, який він не мистець свого діла, дає тільки мертвий скелет людини, намічає тільки типічні ознаки, а артист одухотворяє ті намічені автором форми, дає життя і вираз авторським істотам. Я певний, більше ніж певний, що таке життя Ви надасте і моїй «Лимерівні», коли тільки вона хоч трохи здатна до кону. Надіюся, як доля колинебудь понесе Вас до Полтави, то своїми очима побачити, чи здатна та «Лимерівна» на що-небудь. А до того — бажаю Вам всього найкращого в світі! Бувайте здорові та богові і людям милі.

Жінка моя низенько Вам кланяється і запрохує Вас до Полтави. Моє сердечне привітання Миколаєві Карповичеві.

До Вас душею прихильний

П. Рудченко.

P. S. Чи правда, що Ви їдете до Петербурга на усю зиму і що у Вас настав мир з Карпенком-[Карим],— і він не забороняє Вам грати свої п'єси?

1892

35. До Марії Заньковецької

21 лютого 1892 р.

9 февраля 1892 г.,
Полтава.

Многоуважаемая Марья Константиновна!

Дня три тому назад получил я переделку 5-го акта «Лимерівни», а вчера — и Ваше сердитое письмо в ответ на мое, быть может, не менее сердитое. Вдобавок к этому вчера же получил еще письмо из Москвы от племянника, в котором сей юный и, наверное, далеко не последний почитатель Вашего таланта делает намеки, что Вы отказываетесь ставить

«Лимерівну» ввиду происшедшего между нами недоразумения по переделке 5-го акта.

Чтобы исчерпать и прекратить навсегда это недоразумение, будемте совершенно откровенны. Вам, вероятно, не менее чем мне, известно, насколько каждая мать ревнива к своему дитяти. Такими ревнивцами оказались и мы: я, как автор — к своему произведению, Вы — как артистка — к наивозможно рельефному изображению на сцене того типа, какой задуман и проведен в моем произведении. Отсюда — естествен мой страх, чтобы переделкой не испортили пьесы и не менее естественно Ваше желание, чтобы в постановке ее еще выпуклее обрисовались изображаемые автором черты задуманного им типа и еще красивее с сценической точки зрения показалась зрителям пьеса.

Прочитавши переделку, я, к великой своей радости, должен сознаться, что напрасно я питал ревнивое чувство, зная, в чьих руках находится мое детище, и что такою переделкою 5-го акта, какую сделали Вы, пьесе придана большая сценичность, а развязке — трагический конец: самоубийство в бессознательном состоянии может вызвать лишь безысходную тоску зрителя, а сознательное и героическое самоубийство, полное упреков и отчаяния, заставят его вздрогнуть всем существом.

Очень сожалею вышедшему между нами недоразумению и надеюсь, что этим объяснением оно будет навсегда погребено.

Всегда Вас искренне почитающий

А. Рудченко.

1893

36. До Миколи Лисенка

Початок 1893 р.

Славетний наш Бояне, сьогочасний Кобзарю
Миколо Віталійовичу!

Минуло четвертина віку від того часу, як Ви випустили у світ свою першу книжку «Українських пісень». Певне, що всі ті, у кого серце не скаменіло під натиском щоденних клопотів, ознаменують святкуванням Вашу 25-тилітню невсипущу працю, Ваші заміри не тільки зберегти навіки-вічні

голоси народних пісень, а на основі того народного співу викомпонувати інші пісні, інші голоси,— щиро народні по духу, та вже освічені ніколи не померкаючим світом науки.

Дивує та веселить нас ся Ваша довга невсипуща праця! Не накоченими і прочищеними шляхами пішла вона, не по ораному і заскородженому полю покотилася, а вибрала непочатий куток забутого людьми і обділеного долею краю, прихилилася до його сумних голосів, поєдналася з його горем і радощами, які він вилив у своїх піснях... Треба було спершу всього їх винишпорити та визбирати і, звівши докупи, розібрати: що то і чого воно коштує?

Не застрахала Вас ся чорна праця — молоді літа та щира любова до свого народу допомогли Вам довести її до краю. Оже Ви не заспокоїлися на сьому: Ваша творча душа, напоєна народними голосами, Ваше чутке серце, зігріте любовою до рідного краю, поривали Вас на інші праці — на праці самостійного компонування.

Історія колись розбере і розкаже непохибну правду, що Ви зробили на сьому новому полі і яку значну постать займали, а ми скажемо одно: що не корисного добутку шукали Ви своїми працями, не бажання слави поривало Вас до їх, а та ж таки щира любова до народу, що допомагала Вам у Вашій чорній роботі, підбивала Вас і на сі нові праці: не було у Вас іншої користі, як уславити свій народ, не знали Ви іншої слави, як показати всьому світові, що доброго зробив він на музичному полі і що міг би зробити, якби світ науки освітив його темноту.

Та ж щира любова до свого рідного підбивала Вас ще на іншу працю — показати людям свої роботи не в одних німих значках, які дають ноти, а в живих виголосах концертів, в постановах цілих опер. Про сі постанови концертів та опер ходила чутка по всій просторій Слов'янщині, вони покрили Ваше чоло славою, та до нас доходила від їх тільки глуха луна.

Оже щаслива доля сього року погодила і нам: новий рік Ви настановили полтавцям аж двома своїми концертами, напоївши наші душі великою радістю і збудивши в нас ще більшу жагу до того чарівного трунку, який Ви піднесли нам на новоліття.

Ми певні і сподіваємося, що сьогорічна Ваша мандрівка по рідному краю є тільки початок тії великої мандрівки по всій Слов'янщині, яку пестить Ваша прихильна до рідного краю душа; що незабаром Ваші заміри й надії справдить

щаслива доля і що нам нашого сьогочасного Кобзаря незабаром прийдеться знову вітати у себе. Ми лічимо дні, коли дождемося славного часу!

А поки що, озираючи тепер Вашу 25-тилітню невсипущу працю, ми здивовані стоїмо перед нею; нас дивує, що ні довгі літа, ні часом злигодні години — ніщо не притомило її, не звернуло з тієї стежки, яку собі намітила вона, якою все йде і якою дійшла до тії слави, про котру співає народна дума:

Що та слава славна
Не вмре, не поляже
Однині й довіку
І до кінця світу!

Закінчимо ж наш щирий від серця привіт пожаданням Вам довгих та щасних літ на користь рідному краєві, якому Ви так щиро та непохибно слугували до сього. Ви справдили заповіт нашого славного померщого Кобзаря, що наказував нам:

І чужому научаться,
Й свого не цураться!

Слава ж нашому сьогочасному Кобзареві,
Слава нашому славетному Боянові
Миколі Віталійовичу Лисенкові,
Вовіки вічні слава!

37. До Олександри Рудченко

14 липня 1893 р.

2 июля 1893 г.,
Полтава.

Дорогая Шурочка! Не мог писать тебе сейчас же по приезде, так как и был утомлен после дороги, и нужно было бежать в палату заявить о своем существовании и узнать новости. Ввиду того, что в вагоне спать не ахтительно, я, конечно, не выспался. Нужно было проделать и эту обязанность, чтобы вечером быть готовым к борьбе с ежедневным служебным врагом — докладами. Все это проделано и исполнено было в надлежащем виде. И вот, окончивши доклады, я первым делом принимаюсь за ночную беседу с тобою. Услышь ее хотя сквозь сон; ты, вероятно, уже спишь, так как сейчас ударило половину 12-го.

Доехал я, как ожидалось, благополучно. Все застал в порядке. Пол в кухне не только сделали, но даже и покрасили один раз. Еще не расспрашивал, во что это обошлось. А между тем застал у себя письмо от какого-то поверенного Милевской, в котором он, ввиду тяжкой болезни Марии Варфоломеевны, просит выслать сколько-нибудь денег за квартиру. Письмо получено еще 9 июня. Его, впрочем, видела Люция, и так как она уехала к тетке в Питер, то, вероятно, скажет, почему я не отвечал на письмо. Думаю послать деньги Марье Варфоломеевне, сколько причтется за июнь по исключении издержек за настилку пола, а также оставлю часть на покупку обоев. Затрудняюсь без тебя выбрать, а то бы купил. Предполагаю, что рублей 8—10 будет достаточно на обои, работу же можно произвести на счет платы за июль.

Юбку для тебя белую бумазейную отыскал; отыскал и блузик Витюше, а также его черные калошки. Завтра куплю порошка и в понедельник все тебе вышлю посылкою. Боюсь, как бы денег хватило: из 31 руб. остается всего лишь 14 руб. Думаю до 20 июля прожить на них, а уже с 20-го на полученное содержание произведу нужные закупки. Не знаю, сварю ли тебе варенье, а главное — заготовлю ли вишен. Аннушка сказывала сегодня, что ни вишен, ни шпанок не будет. Вероятно, она, сказывая это, думала, что не будет обильно. И это верно. Следовательно, цена на вишни и шпанки будет немалая. Посмотрим — увидим. Если цена будет бешеная, то не лучше ли сварить варенье тебе там, а я здесь запеку и смариную хотя половину того, что ты заказала. Во всяком случае, по словам Катерины, сезон вишен еще не начался; есть, но какие-то привозные, как она выражается, сухие.

Лосятинский получил место, но не бухгалтера, как я просил, а столоначальника. Это его опечалило, да, откровенно говоря, не понравилась и мне такая неустойчивость Ал[ександра] Влад[имировича]. Вот что значит не быть в Полтаве во время назначений!

Фенька только с неделю назад нашла место в институте и уже жалуется на плохие корма. Катерина сказывает, что все время проживала у нас и писала письма, что очень беспокоило Катерину.

Скажи мне, пожалуйста, ты брала мое ситечко для чая? Я его не нахожу и не придумаю, где бы оно должно быть. Не нахожу также своей резинной зубочистки. Если она

не у тебя где-нибудь, то, вероятно, я ее ткнул куда-либо, но не припомню, куда.

Как ты живешь? А? моя цыпонька малая, мое дитятко — Витюшка? Береги себя и его. Пиши почаще. Я уже сообщил тебе через извозчика, что как покрыла ночная темь, так всю дорогу до самых Песок Витюша в своей красненькой рубашечке так и стоял перед глазами, так и скакал при каждом толчке. Пиши же, пожалуйста, и о себе, и о нем: ведь целое лето не буду вас видеть. Только надежда на то, что вы поправитесь, и умягчает горечь разлуки.

Целую тебя, моя дорогая, а Витюшечку — каждый пальчик и на ножках, и на ручках цемкаю, а самого так бы и съел, да ба: далеко!

Будьте здоровы и веселы. Всегда вечно ваш

А. Рудченко.

Маме, Саше, Кате, Марии Петровне со чады и всем вам сущим мои самые задушевные приветы, горячие объятия и искреннейшие пожелания всяческих благ.

Андрей Иванович здоров, только какой-то смирненький: чувствует вдовство, аки и аз многогрешный. На завтра бухгалтера собираются давать обед Григорию Ефимовичу по случаю его отъезда; конечно, в числе их и Андрей Иванович. Сегодня он вечером заходил ко мне; за стаканом чаю прокалякали с полчаса или час. Конечно, беседа все вращалась около вас, магниты вы наши! Да хранят вас добрые гении от всего недоброго.

Как мама себя чувствует? Не простудилась ли старушечка в лесу?

1894

38. До Миколи Кирпотенка

6 травня 1894 р. 24 апреля 1894 г., Полтава.

Воистину воскресе, многоуважаемый
Николай Яковлевич!

Спешу удовлетворить Ваше любопытство по делу Тютюнниковых. Дело это хоть и не в моем отделении, тем не менее я близко с ним знаком, так как оно рассматривалось

в общем присутствии палаты. К тому же знакомый нашего управляющего земский начальник Сухотин и лично, и письменно просил управляющего сделать возможное по этому делу; почему оно весьма памятно, так как объяснения по нему давались в общем же присутствии как Сухотину, так и одному из Тютюнников, которого Сухотин прислал в палату узнать с у т ь его. Дело в том, что Тютюниковы, как незаконнорожденные дети крестьянки, п о з а к о н у должны состоять в том самом обществе, к какому принадлежит и их мать. Так как ревизия была в 1858 г., а они родились после ревизии, то для регистрации такие дети обыкновенно записываются по семейным спискам. Так их и записали под фамилиею Тютюнниковых; некоторые из них даже были учителями под этою фамилиею и вообще значатся и именуются Тютюнниковыми. Таким образом, возникает главный вопрос о причислении их в лубенские мещане: возможно ли их перечислить не как Тютюнниковых, а как Родзянковых? Конечно, нельзя, так как это будет перемена фамилии, а перемена фамилии производится лишь по высочайшему повелению. Вот почему одному из Тютюнниковых было сказано, что просьба их палатою не будет уважена и что самое лучшее, если они подадут новую просьбу об оставлении их первой просьбы без последствий и о возвращении им документов. На подачу этой новой просьбы дано им 2 недели, а если в этот срок от них просьбы не поступит, то первая будет разрешена в смысле отказа. Посоветуйте им, как лучше поставить дело, чтобы переменить им фамилию на Родзянко, мы решительно ничего придумать не можем. Так стоит дело, что решительно ничего нельзя поделать. Если они прибегнут к высочайшей милости, то, вероятно, и там последует отказ, так как такие просьбы по закону удовлетворяются лишь тогда, когда подаются от дворян, а не от мещан и крестьян.

Таким образом, из вышеизложенного Вы сами можете усмотреть, что тут является не каприз того или другого лица, а н е в о з м о ж н о с т ь по самому положению дела. Казенной палате по закону не предоставлено права перечислять незаконных детей в другое сословие п о д д р у г о ю ф а м и л и е ю, а под тою, какую они носили и носят до подачи просьбы о том перечислении. Вот почему просьба Тютюнниковых о причислении их в лубенские мещане н е к а к Т ю т ю н н и к о в ы х, а к а к Р о д з я н к о и не может быть удовлетворена.

Очень сожалею, что не могу в этом деле ничем помочь: решительно ничего придумать нельзя, как поступить, чтобы поправить дело.

Всегда готовый к услугам Вам

А. Рудченко.

39. До Олександри Рудченко

30 жовтня 1894 р.

26 октября 1894 г.,
Полтава.

Милая Шурочка! Я обещал тебе писать сейчас же по приезде и спешу исполнить это обещание. Перемен в доме за такой короткий период времени, конечно, не могло произойти да и не произошло: все благополучно, все здоровы — и дети, и домашние. Все очень благодарят тебя за привезенные им мною от тебя поклоны и желают тебе как можно скорее оправиться, совершенно выздороветь. Ты, конечно, сама, моя дорогая, не менее нас желаешь этого. Главное — успокойся и не тревожься о нас; говорю тебе, что у нас все благополучно, все здоровы. Витюша, благодаря установившейся погоде, гуляет ежедневно, а Минюша прыгает, как птичка. Необыкновенное у него желание ходить. С целью исполнить его желание мы его ежедневно ставим в кроватку, и он, довольный-довольный этим, обойдет кругом раза два. В будущее воскресенье, я надеюсь, мы с тобою увидимся и побеседуем более подробно обо всем; а пока до свидания, мое золотце, будь покойна и оправляйся скорее.

Всегда твой *А. Рудченко.*

40. До Олександри Рудченко

7 листопада 1894 р.

18 октября 1894 г.,
Полтава.

Дорогая Шурочко! Только сегодня получил пробную карточку нашего Витюши и спешу ее послать тебе. Вследствие того, что Витя снят в полуоборот, карточка, на мой взгляд, вышла не совсем удачною: линия, обрисовывающая лицо с теневой стороны, как-то расплылась. Вероятно, Витя легко покачнулся. Волосики также не совсем искусно вышли: с левой стороны — хохлик; как-то скомканы. Но в общем Витюша все-таки очень похож. Как видишь — замер

в ожидании, как будет вылетать из камеры-обскуры птичка. Карточка даст тебе понятие и о его здоровье. Не беспокойся: совершенно здоров, как и Минюша, который очень и очень за это время вырос, пополнел и стал похож на Витюню. На руках его теперь не удержишь: так и прыгает, так и рвется то в ту, то в другую сторону, желая больше всего ходить. Я думаю, что не долго придется ожидать этого; чересчур сильное желание; да он и ходит, если удерживать его за ручки. Сегодня вечером был Евгений. По обычаю осматривал спящих детей и умилялся их позами. Минюточка лежал бочком и ручку подложив под головку. Совсем как взрослый. Славный мальчик! Евгений говорил, что скоро предполагает быть в Харькове и видеть тебя, если это будет разрешено. Покажись ему такою, какою показывалась мне в воскресенье, но не утром, а после обеда. Стоит только тебе поработать над собою, удерживаться от раздражений, и ты будешь совсем паинька. Право, милая. Будь же здорова. Все тебе сердечно кланяются. 1-го ноября я предполагаю ехать на Переяслав и Золотоношу. Вероятно, проезжу дней 5-ть. Обнимаю тебя, мою добрую, и желаю как можно скорее укрепиться, выздороветь.

Всегда вечно твой

А. Рудченко.

41. До Олександри Рудченко

10 грудня 1894 р. 28 ноября 1894 г.,
Полтава.

Дорогая моя Шурочка! Сегодня мой знакомый привез мне твое письмо. Спасибо тебе за скорый ответ. Не уразумею только, для какой надобности ты вложила в письмо кусочек синей бархатки с заткнутою в него иголкой? Вероятно, ты хотела что-то написать по поводу сего, да позабыла. Но не в этом суть, а в твоем усиленном домогании непременно свидеться с тобою и непременно взять тебя домой. Милая моя! Никто в мире так этого не желает больше, как я. Если бы я сегодня получил письмо от Ивана Яковлевича, что ты совершенно здорова,— у ветра занял бы крыльев, чтобы моментально перенестись к тебе! Истосковался я без тебя и настрадался... но, голубушка моя, я не имею права, я не смею не верить Ивану Яковлевичу, когда он говорит, что свидание невозможно, а тем паче твое

возвращение домой. Он не только посторонний человек и потому могущий, наблюдая со стороны, более верно судить о твоих поступках, но и врач, которому дана возможность знать, что то или иное действие с твоей стороны вызывается тою или иною болезненною причиною. Мы, в силу наших субъективных ощущений, всегда можем ошибиться, утверждая, что мы совершенно здоровы, когда врач находит, что мы обязательно должны еще лечиться. Скажи, пожалуйста, вправе ли мы себе верить? Конечно, нет. В силу этого я, мое золотце, как ни тяжело мне, подавляю в себе собственные желания и подчиняюсь требованию Ивана Яковлевича, зная, что за это я буду вознагражден твоим выздоровлением. Думаю, что если и ты спокойно поразмыслишь над этим, то придешь к таким же заключениям. Ты говоришь: возьми меня, поживу в Полтаве недельку-другую, и если будет хуже — возвращусь обратно. Но — во-первых — разве ты можешь с уверенностью сказать, а главное почувствовать, что тебе стало хуже? Ведь вот же Иван Яковлевич находит, что ты еще больна, а ты говоришь: совершенно здорова. Что же будет дома, когда все будут находить, что тебе стало хуже, а ты одна скажешь: нет, лучше? Во-вторых — твоя болезнь требует лечения полного, лечения д о к о н ц а. Если ты возвратишься и тебе станет хуже, то все, что затрачено на твое лечение, должно быть выброшено и лечение начато вновь. Вправе ли мы, живущие лишь собственными заработками и имеющие двух детей, так относиться к нашим незначительным средствам? Если мы в данное время и тянемся, если отрываем от детей те незначительные сбережения, какие удалось нам скопить с тобою, то лишь питая надежду, что с твоим выздоровлением все это наверстаем... Дорогая моя! Только искренняя любовь к тебе, моему лучшему другу, дает мне возможность терпеливо переносить эти жертвы — и моральные, и материальные. Потерпим, моя голубушка. В особенности ты, как нервная и менее терпеливая, призови на помощь все силы своего разума и возьми сама себя в руки. Знай, что нет никакого резона Ивану Яковлевичу испытывать твое терпение и лишать тебя приятного. Ведь разрешал же он наше свидание после 3-хнедельной разлуки, когда тебе стало значительно лучше. А теперь твои прошлые два письма лучше всего доказали мне, что тебе стало хуже. Да ты и сама не отрицаешь, что раздражительность твоя увеличилась. То же самое сообщает и Иван Яковлевич и, как врач, находит, что при таком

состоянии твоего здоровья свидание наше невозможно, оно только ухудшит твое положение. Следовательно, в интересах же твоего здоровья тебе необходимо, мое золото, подчиниться временно печальной необходимости и не настаивать, не раздражать себя настаиванием исполнения твоих болезненных желаний. Исходя из всего изложенного, я в прошлом письме говорил тебе слушаться совета Ивана Яковлевича и точно исполнять его врачебные требования. Теперь повторяю то же самое, только с большею подробностью и мотивировкою. Ради любви к детям своим, ради любви ко мне, ради скорейшего твоего выздоровления прошу тебя сдерживаться и терпеливо сносить временные лишения и неудобства.

Детишки совершенно здоровы и веселы. Саша и Марта Александровна тебе сердечно кланяются. Обнимаю тебя, моего лучшего в мире друга, мое наидорогшее для меня существо.

Всегда вечно твой *А. Рудченко.*

42. До Олександри Рудченко

21 грудня 1894 р. 9 декабря 1894 г., Полтава.

Дорогая Шурочка! Я, кажется, сообщал тебе, что мне предстояла поездка в Кременчуг и Хорол. Возвратился я обратно 6, выехавши 3-го. Виделся с Адешелидзе, которые тебе очень кланяются. Твоя крестница выросла, укрепилась и менее стала капризною. Насмешила меня до умору: я просил ее спеть. «Не могу,— отвечает,— язык опух!» Такая чудачка. Хотя под конец вечера все-таки спела.

Дома у нас, слава богу, все благополучно: дети совершенно здоровы, все течет своим порядком. Как ты себя чувствуешь? Почему не пишешь? Я, впрочем, частно получил о тебе известие, что тебе гораздо лучше, но раздражительность все-таки тебя не оставляет. Сдерживайсь, милая; прибери себя к рукам; к врачебной помощи приложи еще и собственную волю, тогда выздоровление твое пойдет как по маслу.

Обнимаю тебя. Детишки целуют маму, уже и Миня знает, как целовать: лижет язычком. Саша и Марта Александровна сердечно тебе кланяются.

Всегда вечно твой *А. Рудченко.*

43. До Олександри Рудченко

28 грудня 1894 р.

16 декабря 1894 г.,
Полтава.

Дорогая Шурочка! Чем дольше живешь на свете, тем больше стареешь и начинаешь верить во всякие предзнаменования, иначе говоря — делаешься суеверным. Так, по крайней мере, это происходит со мною. Я тебе не раз говорил, что 16 число всегда было для меня днем радостных событий. И на этот раз оно не изменило своего назначения: я сегодня получил от тебя и от Ивана Яковлевича радостные известия. Содержание твоего письма показывает мне, что ты чувствуешь себя сравнительно хорошо. Об этом же сообщает и Иван Яковлевич. Слава богу! Несмотря на то, что сегодня сырой, туманный день, снег, переходящий иногда в дождь, идет, а для меня — словно солнышко светит; так радостно на душе, что тебе лучше. Крепись, моя милая, бодрись! Своей бодростию допомогай врачебному уходу. Ведь только при полном согласовании своих желаний и действий с врачебною помощью возможно бороться с самыми злыми недугами. Твой же недуг, выражающийся в некоторой возбудимости, указывающей на незначительное нервное расстройство, вовсе не злой, и его легко одолеть. Я, по крайней мере, надеюсь вскорости получить от тебя и о тебе еще более радостные известия.

Детишки совершенно здоровы. Витюша все почему-то поет: «Господи, помилуй!» Минютка, смотря на него, себе подтягивает... Этакие шуты!

Обнимаю тебя, моего лучшего друга. Всегда вечной твой

А. Рудченко.

1895

44. До Олександри Рудченко

4 січня 1895 р.

23 декабря 1894 г.,
Полтава.

Дорогая Шурочка! Только что возвратился из поездки в Константиноград, как застал от тебя письмо. Оно меня очень обрадовало. Слава богу, что тебе лучше: более дорогого сюрприза к празднику мне и не нужно. О елочке для детей, милая моя, не беспокойся: если она и будет уст-

роена им по-прежнему, то с возвращением твоим можно будет устроить и другую. Это не важно, а важны добрые известия от тебя и о тебе. Детишки чувствуют себя превосходно: Витюша все уже говорит (если бы ты слышала, как он произносит фамилию Шейдеман — умора!); а Минютка, вероятно, через неделю будет самостоятельно ходить; уже шага три может сам сделать, а затем сейчас же опускается руками на землю. Осторожный!

Когда возвращался из Константинограда, заезжал в Карловку. Видел Левочку. По действиям своим — точная копия Мини: так само, как наш, с помощью няни и ходит, так само и выкрикивает одному ему понятные слова и звуки. Наш только будет поизящнее и покрасивее; Левочка чересчур толстый, и глаза словно у китайца; но мальчик жизнерадостный. Все в Карловке здоровы. Спрашивали о тебе и очень радовались, что ты оправляешься.

Извини, дорогая моя, что на этом прекращаю свое письмо: после поездки очень устал и спать хочу. Обнимаю тебя, моего лучшего друга. Пиши, как будешь себя чувствовать.

Всегда вечно твой *А. Рудченко.*

45. До Олександри Рудченко

11 січня 1895 р. 30 декабря 1894 г.,
Полтава.

Дорогая, милая Шурочка! Посылаю тебе с этим письмом все то, о чем ты просила меня. В посылке имеется список всех предметов. Не посылаю только сонаты Бетховена; я их не мог никак отыскать, да, откровенно говоря, считаю посылку их не только не нужною, но даже, быть может, и вредною, так как ты сейчас же могла наброситься на исполнение их, а я думаю, музыка тебя еще может очень раздражать. Все остальное посылаю на имя Ивана Яковлевича с тем, что если он что-либо найдет неудобным, то ты не должна заявлять никакой претензии на устранение неудобного, а тем более волноваться. Таков был наш уговор с тобою, и я надеюсь, что ты свято исполнишь. Как ты спала ту ночь, в которую я уехал, и как вообще чувствуешь себя по моем отъезде? Пиши, пожалуйста.

Евгению напишу сегодня. До сего времени не было. Дома все благополучно: дети здоровы, дела текут по-прежне-

му. Саша обещала тебе писать. Она очень кланяется и крепко целует тебя.

Так как ты это письмо получишь в новом году, то поздравляю тебя заранее и в числе самых дорогих пожеланий отдаю превалирующее значение скорейшему твоему выздоровлению. Набирайся, друг мой, с новым годом новых сил и нового здоровья. Обнимаю тебя крепко, сердечно.

Вечно всегда твой *А. Рудченко.*

46. До Олександри Рудченко

13 січня 1895 р.

1 января 1895 г.,
Полтава.

Дорогая, милая моя Шурочка! Если окончание старого года было для меня не особенно веселое (сидел в палате до половины 11-го ночи, так как получилась с почтою бумага, по которой необходимо было сделать распоряжение до нового года); если я встречал Новый год сам за чтением газет, то первый день прошел для меня не без радостей. Как раз сегодня получилось твое письмо, а вслед за ним и телеграмма. Это меня очень обрадовало, так как из письма увидел, что ты себя чувствуешь не дурно. Напрасно ты только обо мне беспокоишься: я совершенно здоров. Кратковременные мои поездки по губернии необыкновенно на меня благотворно действовали, и все, кого я ни встречаю, находят, что я очень поправился. Чего я показался тебе таким исхудалым — не знаю. Я ведь никогда не отличался полнотою, да и не люблю быть полным по пословице: жирный конь в работу не годится. Вероятно, вследствие того, что мы с тобою давно не виделись, я тебе и показался похудавшим, а может быть, и бессонная ночь сказалась на мне. Выезжаешь обыкновенно в 2 часа ночи, приезжаешь в 7 утра, а в дороге какой сон? Конечно, бессонная ночь скажется. На самом деле я чувствую себя необыкновенно здоровым, никакая немощь не посетила, даже головной боли во все время не было. Так что твое беспокойство, моя заботливая, совершенно напрасно. Не беспокойся и заботься больше об укреплении своих сил. Посылку я отослал на имя Ивана Яковлевича. Вероятно, завтра или послезавтра она получится. Само собою разумеется, что все, что не годится и не следовало присылать, будет устранено Иваном Яковлевичем (о чем я его очень прошу), а ты, мое золото, не протестуй:

єму, твоему исцелителю, лучше знать, что для тебя вредно, а что полезно. Поэтому и нужно вполне следовать его советам.

Вчера без меня, а сегодня уже при мне зажигали елку для детей. Пришел Клоппенбург со своими. Боже! какая это была радость для них! До елки Витюша уже заявлял желание баеньки, а то так оживился, что насилу уложился. Впрочем, он и устал. Минюточка тоже радовался, раскраснелся, гудет, как голубок, да в каждую вещицу на елке тычет своим пальчиком. Слава богу, оба совершенно здоровы. В доме также все благополучно и в порядке.

Ты спрашиваешь, куда Ване писать? Я сегодня собирался ему писать в Варшаву. Адрес его: его пр[евосходительст]ву Ив[ану] Як[овлевичу] Рудч[енко], управляющему казенною палатою. Я думаю, если письмо пошлешь в Варшаву, то оно дойдет к нему, хотя бы он был и в Питере: по адресу, оставленному им в Варшаве, перешлют.

С этим письмом посылаю тебе и письмо Саши еще от 30 декабря. Собирался отослать 31, да некогда было.

Обнимаю тебя, моего лучшего друга, и желаю в новом годе совершенного обновления твоих сил. Будь здорова и блюди здоровье.

Всегда вечно твой *А. Рудченко.*

47. До Віктора Василенка

14 січня 1895 р. — 2 січня 1895 р., Полтава.

Щиро поважаний добродію Вікторе Івановичу!

Одібрав учора Ваші карточки (спасибі, що й мене не забуваєте!) та й засумував... Як то колись купно стрівали ми Новий рік; а тепер?.. Бодай не довелось і нашим воротам! Щодо мене, то кінець минулого року я провів у палаті; якраз получилася нужна бумага, і хоч перепадися, а зроби по їй усе до нового року. Сидів до половини 11 години. Вернувся додому — один як палець. Сестра пішла до своїх дітей; мої облягли спати... Сам вештався-вештався по хаті, вичитував газети, аж поти не вморився. Схопився — ще далеко до того, поки почалось розвиднятись... Шпаркі думки уже не дали спати... А як там дітвора, чи буде на сьогодні здорова? Як жінка одна собі у Харкові — чи не погіршало їй?.. Їздив, бачите, до неї на другий день свят. Бачив її і

знайшов, що їй покращало; прийшла вже в себе зовсім; тільки коли-не-коли обізветься її тяжка хвороба, та вона вже її осилює... Ото і думаю, чи не погіршало, бува, від того, що побачились? Більше двох місяців не бачились; мене й здорового тіпала лихоманка, як побачив її, а її ж то — недужу?.. Отаке все невеселе і лізе в голову, не дає спати. Як тільки розвиднілося, мерщій устав, перехопив чаю та мерщій з дому. Одіслав депешу до жінки та знову в палату — довідатися, чи впорала менша братія все те, що звечора наробили, тобто чи зготували роботу задля відсилки на пошту. Приходжу, а від жінки — лист дома мене дожидає, а незабаром і депеша — поздоровляє дітей з Новим роком. Лист, писаний на другий день після того, як ми бачились, приніс мені радісну звістку, що жінці ще краще стало, що вона себе зовсім здоровою почуває, а коли й зостається до кінця січня, то задля того, щоб зовсім уже підкріпитись... Після сього мені зразу полегшало.

Отак, добродію, як бачите, стрівав я і поставляв Новий рік. Почався він, либонь-то, і радісно, а що нам далі принесе — поживемо — побачимо. Мені здається, що вже гіршого не буде, ніж половина минулого року — бодай вона ніколи не верталася не для мене тільки, а й для всіх тих, хто хоче по-людськи жити. Бо то не життя було, а одна мука, одна пекуча туга! Часто я думав: задля чого це все? кому потрібно, і нащо здалося отак мучити чоловіка? І — похвалюся Вам — не раз я гадав, що це кара за те, щоб не принаджувався чоловік до чого-небудь одного, не віддався йому всею своєю душею і серцем. І справді: якби я не кохав своєї жінки, не піклувався про своїх дітей,— хіба б я мучився отак?.. Одна огидливість не привертала мене до сії думки. Я казав сам собі: то так роблять одні бездушні люди; ті нащадки Епікурея, хто бажа тільки ласощів та веселощів від життя. Наш народ інше дума; він каже: життя — довга нива, поки пройдеш її — не раз поколешся. За оті колючки на моїй ниві я приймав і свою пригоду. Не вік же вона буде; дасть бог, може, і в наше віконце засяє сонце; затягнуться болячі виразки, підживуть, і життя знову поплететься тихо та мирно; а під ту тиш, може, що й доведеться мені зробить не задля себе тільки, а для рідного краю, що згодував тебе, принадив твоє серце до себе, заставив його любити.

Та буде вже Вам розказувати про себе. Хотілося б знати, як Ви, добродію, повертаєтесь там, як Вам живеться,

що поробляєте? Низенький мій поклон Юлії Яківні і пожадання найкращої долі у новім році. Обнімаю Вас щиро, сердечно. Пишіть, якщо знайдете зайву годину. Ще раз спасибі Вам, що не забуваєте.

Щиро до Вас душею і серцем прихильний

П. Рудченко.

1896

48. До Григорія Маркевича

Між 11 і 18 березня 1896 р.

Многоуважаемый Григорий Игнатьевич!

Не будете ли Вы свободны в будущую среду, 6 числа, чтобы пожаловать ко мне часов в 8 вечера для восприятия от купели совместно с Леонидом Алексеевичем вновь нарожденное мною для Мельпомены чадо, именуемое «Згуба»? Если будете свободны, то я очень бы просил Вас запастись терпением часов на 2, на 3 и затем высказать Ваше откровенное мнение — годно ли будет вновь нарожденное чадо на что-либо. Если же Вы в среду не свободны, то не назначите ли для этого другой какой, более удобный для Вас день, о чем я должен буду сообщить заблаговременно Леониду Алексеевичу?

1897

49. До Олександри Рудченко

21 червня 1897 р.

9 июня 1897 г.,
Полтава.

Дорогая Шурочка! Письмо твое меня и порадовало, и несколько огорчило. Порадовало потому, что получилось так скоро (писано и подано 8, а получилось 9 утром), а огорчило сообщаемыми тобою сведениями о Вите. Что такое с ним, что он киснет? Вся суть, кажется, в его желудке или кишках. Нужно бы посоветоваться с доктором. Малейше переест чего — сейчас и расстройство, тогда как раньше

страдал запорами. Не простуживает ли он как-нибудь ног или животика? Теперь опять настала дождевая пора. Ты сообщаешь, что у Вас в субботу дождь ливмя лил. Может, промочил ножки? Вообще на него нужно бы обратить серьезное внимание. Очень будет жаль, если он не воспользуется дачею, как бы надлежало, т. е. вместо того, чтобы нагуливать здоровье, будет болеть.

Зато сведения, сообщаемые тобою о Минюше, радуют. Вот уж настоящее дитя природы: когда спать, так спать — часов 20 в сутки, а гулять, так юлою целые дни перед глазами вертеться! Почему ему так в субботу захотелось спать? Не на дождь ли? Как истинное дитя природы, он и тут весь сказался. Что, в самом деле, делать в дождь или под дождь, как не спать? Меня, однако, дожди начинают беспокоить, не за себя — им я здесь рад, а за вас, так как они заставляют сидеть в комнатах вместо того, чтобы пользоваться природою. Впрочем, у вас, благодаря высоте комнат, это не так тягостно, как здесь, хотя лучше было бы, если бы хляби небесные не так часто разверзались над вашими краями. У нас они идут целыми потоками. В субботу ливмя лил, вчера, только что я успел домой возвратиться, линул как из ведра, а сегодня — прошел небольшой часов в 12 дня, а вот недавно (10 часов вечера) ушатом лило, да еще с громом, молнией. При этом все-таки задуха, парит. Боюсь, как бы не оказался прав Маслов, говоря, что июнь и июль будут так же дождевые, как и май.

Здесь все благополучно. Я совершенно здоров. Парюсь днем в окружном суде, а вечером — у себя за работой, но чувствую себя недурно. С сегодня начал скупать понемногу все, что нужно вам привезти. Купил себе цепочку для часов, Вите — удочку. Скажи ему, если он будет себя нехорошо вести, то и удочки не привезу, и не покажу, как нужно ловить рыбку. 11-го день его рождения. Так как я в этот день не могу быть, то ты поцелуй его за меня крепко и пожелай ему быть паинькой, т. е. здоровым и послушным; а я, когда приеду в субботу, то сам его поздравлю и поцелую, да исполню и его просьбу — подарю ему и рубля, и полтину. Привезти ли вам шпанок покушать? Уже продаются, хотя еще скороспелки, а настоящие еще не вызрели. Привезу также капусты и другого, чего ты потребуешь. Остальное, о чем я записал, бывши у вас, все уже вложено в чемодан и ожидается моего отъезда. Не знаю, привезти ли тебе давилку (как ты называешь) или несколько листиков промокатель-

ной бумаги? Последнее менее громоздко и, кажется, будет удобнее.

Я письма Елены Ивановны прочитывал все, но не разобрал некоторых слов. Читал и ответы Булацель, но не сообщал тебе потому, что центральное место в письме занимает море, одно море, а другое все — лишь легкие добавления к этому.

Не знаю, право, воспользоваться ли мне любезным предложением г[оспожи] Перцович насчет линейки. О плате она ничего не сообщает, а дурно — я не хотел бы. К тому же в субботу будут ехать Перцович, Руф и Свердлов. Если я с Перцовичем столковался по службе, то Руфа и Свердлова совсем не знаю. Вероятно, у них будет также багаж. Куда же мне их стеснять со своим? У меня ведь будет три вещи: чемодан, корзинка с вареньем и кубик с мясом и другими снадобьями. Где я его размещу? Мне кажется, лучше взять того же возницу, который меня отвозил на вокзал. Хотя мы ехали с ним час с четвертью, но что прикажешь делать? Я ему говорил, что если он будет в субботу, то я поеду с ним. Так, вероятно, и сделаю.

Однак арап белой арапии не промах — взял за перевозку куба 40 к[опеек]! Я его не видел и потому не мог говорить с ним о цене, а также и тебе не сообщал в письме. Хорошо ты сделала, что заплатила ему. Господь с ним! Пускай на здоровье поживает, если взял что лишнее; на то он и арап.

Бедная наша роза: совершенно сронила все листья. Я ее выставил из комнаты надвор, да в соседи к ней придал и лавр. Что-то он все сидит на одном месте — не движется; между тем как пятиспорум закудрявился. Ввиду этого я и лавра выставил в сад. В комнатах остался только большой филадендрон да стребелькуватая, как Лосятинский, волномирия. Из корня она дала новые побеги; если старые унич-тожатся, то будет чем заменить.

Чудная статья в «Неделе» о воспитании, где автор говорит, что своими теперешними системами мы только насилуем духовную деятельность детей; а не помогаем им естественно развиваться. Когда буду ехать, захвачу с собою, чтобы и ты ее прочитала. Кстати, привезу и № «Полт[авских] губ[ернских] вед[омостей]» с фельетоном Горленка о памятнике Котляревскому. Это ответ на мою просьбу. Я рад, что он не письмом мне ответил, а огласил печатною

статьею, которую всякий прочтет. Нужно бы послать этот № и Позену.

Обнимаю вас крепко и целую сердечно, пока — за глаза, а приеду — лично исполню это и охотою, и с любовью. Будьте здоровы (главное здоровы) и богові милі, как говорит народ.

Всегда вечно ваш *А. Рудченко.*

50. До Олександри Рудченко

19 липня 1897 р. 7 июля 1897 г., Полтава.

Дорогая Шурочка! Ты себе представить не можешь, как было приятно ехать до Разъезда: чудный ароматический воздух поля, плавающая над нами луна, нежащая прохлада ночи и другие прелести... Недурно было и в вагоне. Я все время стоял в коридорчике вагона 2-го класса у открытого окна и наслаждался убегающими предметами. Чисто фантастическая картина была, когда мы въехали в лес,— сквозь ча[illegible]у бегущая луна постоянно мелькала сребристым светом... Затем даже переезд от вокзала был приятен, но когда я вступил в обиталище, то такой пахнуло на меня печкой, что сразу пот прошиб и пропало всякое расположение духа. Посмотрел на термометр, в кабинете 23, а в зале 24°. Ну можно ли жить при такой температуре? Как я позавидовал вам, наслаждающимся благорастворением воздухов и не испытывающим жары! И сегодня не легче: несмотря на то, что я был в одном белье, тем не менее пот не давал дышать, а спал после обеда самым пакостным образом. Теперь ровно 12 часов ночи; окно открыто, и я только что могу дышать. А что же будет, когда закрою окно и уляжусь спать?

Купил сегодня 50 шт[ук] абрикос. Аннушка говорила, что это уже последние для варенья и нужно спешить. Поэтому я и поспешил. Катерина успела их наколоть и обдала раз горячим сиропом.

Заходил к Сакину. Есть у него и холст, и бумажные ткани: бязь, мадеполам и еще какая-то другая, название которой я упомнил. Холст, кажется, лучше прошлогоднего, но дороже: 70 к[опеек]. Завтра, идя на службу, зайду к Печужкину, посмотрю, какой у него простынный холст. А для рубах 50-копеечный парус будет хорош и у Сакина. Штучка 25 арш[ин], следовательно, будет стоить 12 р[ублей] 50 к[о-

пеек] на 6 рубах. Бумажная ткань по 11 к[опеек] аршин. Приезжай, посмотришь и выберешь. Я только находил бы, что лучше всего ехать тебе вечером,— не жарко и приятно; а то, пожалуй, приедешь с головной болью от жары. Впрочем, если страшно ехать ночью, то лучше днем. Витюшу не советовал бы брать. Впрочем, как знаешь. Я купил ему 100 рассказов из жизни животных. Нужно только отдать переплесть.

Писем ниоткуда нет: ни от Вани, ни от Горленко, ни из Гадяча. Не могу понять, почему из Гадяча нет.

Обнимаю вас крепко, сердечно. Будьте здоровы и счастливы. Пожалейте хотя чуточку вашего изнывающего от жары

А. Рудченка.

18 июля.

Сейчас заходил к Печугину. Холста не смотрел, так как его нужно было искать, а мне ожидать некогда. Но лавочник сказал, что меня помнит и что такой холст, какой я покупал в прошлом году, есть. Следовательно, выбор может быть произведен: посмотрим у Печугина, а затем — у Сакина. Еще раз обнимаю вас сердечно. Жду.

А. Рудченко.

51. До Цезаря Білиловського

31 серпня 1897 р. 19 серпня 1897 р.,
Полтава.

Вельмишановний добродію Цезарю Олександровичу!

Давненько вже одібрав Вашого листа, та не мав часу одписати на його — служба ганяла мене по деяких повітах,— і я звернувся тільки позавчора. Дуже Вам дякую за Ваш портрет. Заслані Вами задля Падалки й Річицького і досі я не передав — Падалки нема в городі, кудись повіявся по губернії, а Річицького зовсім не знаю. Як звернеться Падалка — зашлю йому обидва зразки і буду прохати передати один д. Річицькому. Коли ж і Падалка не знайомий з Річицьким, то тоді вже знайду ярміс сам передати йому Вашого портрета.

Спасибі Вам і за звістки про наші діла, як вони там у Вас впорядковуються. Сподіваюся, що при зайвому часі Ви й надалі не обминете мене своїми звістками.

Тепер до діла, тобто про мою обіцянку дати Вам «Згубу» задля 5-ї «Складки». Тут вийшло, шановний добродію, таке, що й сам не знаю, що його вчинити. Не пам'ятаю, чи казав я Вам, як Ви були у мене, що «Згуба» призначалася задля ювілейного альманаху славної пам'яті Котляревського і століття нашої літератури. Альманах повинний був видаватись в Києві, і я заполучив оголоску ще торік, тоді саме, як «Згуба» тільки ще була спечена. В оголосці нічого не було виречено про те, що в альманах приймаються і драматичні утвори. Прочитавши декому з тутешнього гурту свою «Згубу» і порадившись з товариством про те, чи здатна вона задля такого важного часу, як святкування альманахом 100-ліття нашої літератури,— я написав листа до «Київської старини» (куди прохали засилати усі роботи) і прохав сповістити мене, чи приймають вони драматичні утвори. В своєму листі я виложив і погляд на видання альманаху і на те, що, видаючи його на спомин Котляревського, буде великим гріхом не пом'янути нашого першого драматичного письмовця драматичним утвором і не показати — наскільки-то люди «Наталки Полтавки» одрізняються від людей сього часу,— тобто: виявити на увесь світ, що сталося з нашим народом за такий довгий час,— чи він зостався однаковим, чи перемінився, і коли перемінився, то чи на що краще, чи гірше. Мені здавалося, що «Згуба», захопивши, з одного боку, селян, а з другого — городян, покалічених деморалізацією,— якраз була підхожа задля такої мети. Так думало і тутешнє товариство. Написавши про все те, я сподівався одповіту. Оже того одповіту і досі не діждався. А тепер, вештаючись по деяких повітах, я заскочив і в Гадяч, де застав Косачку, що приїхала тути на літо з Києва (у Гадячому є маєток Косачки). Вона разом з Старицьким одібрана в редакторський комітет задля упорядкування альманаху. От вона і накинулася мокрим рядном на мене віддати задля їх альманаху «Згубу». Я їй сказав, що «Згубу» я ще торік призначив задля альманаху, писав про неї листа до «Київської старини» і, не одібравши ніякої на сей лист звістки, пообіцяв її Вам, як Ви були в Полтаві, задля Вашої «Складки»; що віддам їм «Згубу» тільки тоді, коли Ви на се згодитесь. Так от бачите, добродію, що трапилося? Сиділи-сиділи, мнялися та мовчали, а тепер — хоч ригни, а дай їм те, що вже задля другого обіцяно! Одначе я сказав Косачці, що я напишу до Вас і як Ви поступитеся своїм правом задля їх (на мій погляд) дуже важного діла, то

«Згубу» я віддам їм. Тепер, шановний добродію, виложивши Вам усе, я здаюся на Ваш суд,— як знаєте, так розсуджуйте: чи «Згубу» Вам засилати, чи до ювілейного альманаху віддати. На мій погляд, вона б дуже задля ювілейного альманаху на пам'ять Котляревського годилася, а проте, як Вам вона обіцяна, то кажу, що від Вас буде поступитися своїм правом. Якщо Ви поступитесь, то я, може, що виберу задля Вашої «Складки» з своїх віршів, а не то — у мене є невеличка, давно вже написана приповістка «День у дорозі». Я її комусь-то давав задля друку, та так вона десь і загинула, зосталася одна чернетка. Сповістіть, добродію, якнайхутчіше. До вас серцем і душею завжди прихильний

П. Рудченко.

52. До Цезаря Білиловського

10 вересня 1897 р. 29 серпня 1897 р., Полтава.

Я так і знав, вельмишановний добродію Цезарю Олександровичу, що Ви не з тих, щоб не поступитися своїм правом, коли річ іде про діло громадське. Це вже така наша доля, наша повинність: не про себе дбати, а про користь дорогого нам усім і рідного діла. А проте все-таки спасибі велике Вам, що Ви зарятували і мене. Адже якби Ви не згодилися, то що б мені було робити з киянами, що своєю недбайлістю трохи не наробили дешпоту і собі, і мені?.. Через те ще раз спасибі Вам. А щоб не голе було те спасибі, то я разом з ним засилаю до Вас і свого подарунка задля «Складки», коли Ви його приймете і признаєте доладним. Вибачте, що невеличкий подарунок. Може б знайшовся і більший, та поспішав, щоб не зостатись у брехунах, як прийшлося зостатися з тією «Згубою». Як знайдеться зайвий час, то ще пориюся у своїх шпаргалах, може, ще що добуду, то теж зашлю. А поки що поведу річ про самий гостинець. Прочитавши його, Ви, може, добродію, здивуєтесь, що це на старість почав я про кохання співати? Не здивуйте! Це давній стогін, квітки молодої весни... Тепер я їх тільки підібрав, щоб зробити з їх одного б у к е т а, та хіба де трохи яку квітку причепурив, тільки всього. Підібрав же я їх, як самі, добродію, побачите, так: спершу заспів, а за ним — і самі пісні, що повідують, як у людському серці почало закльовуватись кохання, як воно росло, ширшало, як

упивалося щастям, знайшовши того, кого шукало, і як лиха доля обірвала його... Послідню пісню придав задля того, що вона у собі зміщує все те, про що дрібніше розказують передні пісні. Через це, мені здається, що їх не годилося б розривати, а так купкою і надрукувати у «Складці». Назвав я їх «Мої коломийки» через те, що вони, як і справжні коломийки, затримуючи кохання, здається, годилися б і задля музики. Ми бачимо, що народ перестав тепер складати пісні, а коли що й зложе — то краще б було його і не складати... Час, видно, минув, натомість повинні освічені та талановиті люди надійти з своєю запомогою. Їх пісні уже не будуть народними піснями, оже вони можуть розтектись поміж народом, полюбитись йому і стати їм рідною піснею. А коли і не підуть в народ, то є не мала купка освіченої молодежі, що може упиватися ними, як упиваються Пушкіним, Лермонтовим, О. Толстим... Мені здається, що не варт бракувати такої потреби, треба і задля неї піклуватись. Спершу я дивився на такі зальоти душі та перебої серця як на діло тільки того, хто упивається тими зальотами та перебоями, а не на справжнє громадське діло. А тепер дивлюся, що, може, ті зальоти та перебої розбудять у других кращі і вищі почування. Через це саме і віддаю свою працю до друку. Не мені судити, чи варт вона тих думок, що гоноблю я про їх, про те читачі краще посудять. Оже коли вони подобаються людям і прийдуться їм до смаку, так як мені колись приходились,— то я тільки буду радий, що прислужився людям, що, виспівуючи с в о є почування, викличу бренькіт і в ч у ж і й душі. Я себе не лічу за віршівника і через те мої вірші, може, й не задовольнять справжнього віршівника, а проте — мені здається — у їх почування є трохи, а на почування обізветься чуле серце. Коли, кажу, воно обізветься, то й то добре: може, знайдеться друга, більше мого, дотепна людина, що заспіває краще від мене... Тим буде тільки краще. Нам же, старим, аби не спати та других будити.

Бувайте, добродію, здорові та богові і людям милі. Хай він Вам допоможе у Вашій спромозі.

Ваш прихильник

Оп. Рудченко.

P. S. Сповістіть мене, добродію, як Ви знаходите мій Вам подарунок,— чи доладний він на що-небудь.

P. P. S. Ваш портрет д. Річицькому я вже передав через Падалку.

53. До Олександри Рудченко

13 вересня 1897 р. 1 сентября 1897 г.,
Полтава.

Дорогая Шурочка! Выспавшись и — следовательно — отдохнувши после отъезда министра, я спешу поделиться с тобою результатами его пребывания, поскольку эти результаты успели уже сказаться. Прибыл он согласно маршруту — 31 авг[уста] в 11 ч[асов] 59 м[инут] ночи; но по городу ходили всяческие слухи, попавшие в «Губ[ернские] вед[омости]». Все это, конечно, волновало всех, а наиболее Ал[ександра] Вл[адимировича]. Наконец, было получено официальное извещение, что он приедет экстренным поездом в 7 ч[асов] вечера. Так и приготовились его встречать. Пообедавши в $^1/_2$ 5-го, я лег, чтобы отдохнуть часок. Только что встал и начал принаряживаться, как звонок. Посланный от Ал[ександра] Влад[имировича] приносит извещение, что экстренный поезд отменен и министр будет обычным. Пришлось наряженному сидеть до 11 ч[асов] ночи и ждать времени, назначенного для выезда на вокзал. Наконец, слава богу, оно настало. Уехал. Там собралась масса и едущих, и любопытствующих. Ну, встретили, как надлежит. Пошло представление с рукопожатиями и обещание министра посетить завтра палату. Это кой-кого заставило предполагать и должного возмездия за грехи Старицкого, Пигулевского. При этом Ал[ександр] Вл[адимирович] сморозил маленькую бестактность. Когда министр сказал, что будет между 9 и 12 часами, Ал[ександр] Влад[имирович] начал докладывать, что завтра ревизия к[азначейст]ва и когда прикажете ее сделать.

— Ну, это уж ваше дело,— ответил мин[истр],— я сказал, что буду в палате между 9 и 12 ч[асами].

После такого несколько резкого ответа и ожидалось возмездие. Конечно, под таким впечатлением состояние духа не из важных; а тут еще не пришлось и выспаться. Встретивши министра, все уехали в палату, чтобы обменяться впечатлениями и решить, когда начать ревизию к[азначейст]ва. Решили — в 7 утра, чтобы к 9 окончить. Разошлись с палаты после 2-х ночи, а велел себя разбудить в половине 6-го. Спать-то спал, но недостаточно. Уставши, конечно, торопился, чтобы успеть к сроку. Ну, все это проделано, проделана и ревизия к[азначейст]ва еще до 9. Ждем министра, а его нет и нет. В половине 11-го забегает Нелидов

(управл[яющий] акц[изными] сб[орами]) и говорит, что сейчас будет в палате. Был в складе, посещал базар, винные лавки, гостиную и т. д. Встал, видимо, на левую ногу. Недоволен достаточною чистотою казенных бутылок, роскошью погребов и т. п. В конце концов Нелидов совсем раскис, начал благословлять судьбу, пославшую нам такую службу и проклинать свою. «Вам хорошо, Вы покойны, а тут — за все отвечай...» Это сообщило Ал[ександру] Вл[адимировичу] робость и тревогу. Наконец, в 1/2 12-го появился и министр. Ал[ександр] Вл[адимирович] бледнеет, видимо, тревожится, тем не менее встретил его в передней, мы ожидали в присутствии. Министр не пошел к нам, а пошел смотреть помещение по отделениям. Мы за ним — в хвосте. Помещение показалось ему недурным, не тесным. Так, по крайней мере, высказался. Обошедши весь низ, он пошел в присутствие, куда сейчас же и мы все были приглашены. Первый вопрос был к Ал[ександру] Вл[адимировичу].

— А что, у вас много недоимок?

Тот отвечает: никаких.

— Как никаких? А мне что-то помнится, что недоимок у вас масса. Сколько выкупных? Был ли подымаем вопрос о рассрочке их?..

— Не было, так как недоимок никаких.

Недоумение министра. Даценко подымается и говорит, что недоимок с бывших помещичьих крестьян совсем нет, а с госуд[арственных] — 2 тысячи. Это так незначительно.

— Ну, само собою. Вы,— говорит Ал[ександру] Вл[адимировичу],— совершенно правы, что никаких.

Затем спросил о земских. И этих сравнительно не много. Тогда он перешел к допросу податн[ого] ин[спектора]. Какое замечается ныне действие монополии? Были даны соответствующие этому ответы — жалоба на отсутствие кабака как казенного клуба, на дороговизну вина, но вместе с тем и похвала качеству вина. После этого он обратился с тем же вопросом к нам как жителям города. Сказали каждый по несколько слов. Я привел случай, бывший с Васильевою, ходатайствовавшею о закрытии винной лавки вследствие безобразий уличного испивания. Даценко, как бывший земский врач, привел наблюдения свои по селам: пьянство уменьшилось, жены высказывали благодарность за реформу, удерживающую их мужей дома. Одним словом, сведения о последствиях реформы были благоприятны. На этом все и закончилось. Министр поднялся, поднялись и мы.

— Очень рад, что с вами познакомился.— Рукопожатия и выход — в к[азначейст]во. Там — допрос о ходе золота и сокращении выпуска бумажек 1 руб. и 3 руб. Сказали, что золото идет лучше прежнего, но слабо вследствие значительной ценности. Тут как раз подскочил Насветов (из корпуса), менявший золотой на серебро.

— Будьте так любезны, скажите, зачем вы разменяваете золото на серебро?

— На базаре более удобно дать менее крупную монету.

— Да, это правда. Благодарю вас.— И все в этом роде. Осмотревши помещение к[азначейст]ва, он поднялся на 3-й этаж осмотреть 3-е отделение. Остался доволен высотою помещения. Как много воздуха! И, распрощавшись, уехал с миром. Все ожили, все остались довольны посещением министра. Ал[ександр] Вл[адимирович] успокоился, повеселел. Провожать поехали его в 2 часа. Проводивши и разоблачившись, я пообедал и уснул на славу. Вот тебе и весь самый подробный отчет.

По части хозяйских дел. Варенья из кизила сварено 6 ф[унтов]. Повидло делается, а сегодня налил наливку. Водки пошло $1^1/_4$ в[едра], но, кажется, маловато, так как водка не совершенно покрыла сливы. Решил больше не лить, и то 8 р[ублей] 75 к[опеек] стоит. Трат много. Скоро будет дефицит. Хозяйке выслал в Одессу 100 руб.

Обнимаю вас всех крепко, крепко. До скорого свидания с тем, чтобы уже не разлучаться. Я думаю, переедем 8-го. Напиши, не нужно ли привезти чего из теплого? Еще раз всех крепко целую. Будьте здоровы, мои дорогие.

Всегда ваш *А. Рудченко.*

54. До Цезаря Білиловського

27 жовтня 1897 р. 15 листопада 1897 р., Полтава.

Спасибі Вам, дорогий і дуже шановний добродію Цезарю Олександровичу, і за Ваш лист, що довелось мені одібрати його перед своєю мандрівкою по губернії, і за Ваш подарунок, що недавнечко одібрав його теж перед другою поїздкою. Через це, щоб не забаряти Вас, так хутко і рвуся з цим листом, несучи Вам щиру подяку за Вашу до мене прихильність.

Я трошки не згоджуюся з Вами на появу народних пісень. Коли автором і треба признавати якого-небудь чулого до болю чи жалю Івана або Грицька, то і не зовсім. Перший

жаль, може, вилив у пісні який-небудь Грицько, а Сидір, перейнявши ту пісню, додав ще й свого, далі Одарка чи Пріська перемінила яке-небудь слово другим — виразнішим... Отак пісня, передаючись від одного до другого, вирівнювалася, гранилася, уснащалася, аж поки не вилилась в одну яку-небудь форму, що вже ніхто її більше не мав чим укоротити чи перемінити. Через те вона і народною стала, бо справді складав її не один Грицько, а й Іван, і Сидір, і Хівря, і Оришка. Що віршем гаразд можна виразити почування та зальоти душі — се правда, а щоб ним у с е можна виразити — то не згоджуюсь. Буденне життя з його болем та горем, з його радощами та утратами краще і докладніше укладається під прозою. Кожному — своє. Прозою ширше і більше можна обхопити життя, ніж віршем. До сього ще треба додати і натуру, чи природу автора: одному залегко правитись віршем, а другому — хоч дави його! — а вірша з його не видавиш. Приходилось і себе немало д а в и т и, поки видавиш який-небудь вірш. Через це я казав і казатиму, що задля мене вірші, коли що й зробили дотепного, то тільки те, що навчили писати гладенькою, дзвінкою прозою. І мені здається, що кожному прозаїкові треба попрацювати і над віршами, щоб краще навчитися писати прозою і добре пам'ятати, що коли не піп, то не микайся й в ризи. Коли і я метнувся туди ж, то хай мене не дуже судять мої земляки, як їм доведеться бува читати мої, частенько не маючі рифми, вірші.

Щодо Вашого подарунка, то я з його перечитав поки що одні вірші. По правді скажу: не подобались мені всі ті, де уживаються н о в і слова, виковані з чужих мов. Невже своїх не достає? Невже не можна краще писати? Пиши, як Щоголев, що кожний його пойме і до серця прийме! А то — поки того розуму добереш — то й голову затуманиш; або поки вимовиш — то й язика поламаєш! А все-таки спасибі Вам за те, що стережете Ви того, щоб наша нитка не перервалась. Хай собі потроху мотається, може, коли і он який клубок намотає!

Ви сподіваєтесь від мене прози? Не буду Вас певне завіряти, що зашлю. При зайвому часі пориюся у своїх шпаргалах; якщо знайдеться що дотепне до друку,— перепишу і зашлю. Не дуже тільки налягайте! У нас, бачте, усе повагом!

Душею і серцем до Вас прихильний *П. Рудченко.*

P. S. Пишіть до мене, якщо знайдете зайву хвилину.

55. До Михайла Коцюбинського

15 травня 1898 р. 3 травня 1898 р.,
Полтава.

Шановний добродію Михайло Михайловичу!

Один мій знайомий, маючи думку видати книжку про «дівочу долю», як вона вимальовується у різних наших письмовців, дав мені продивитися свою працю. Продивляючись, я перше всього наткнувся на Вашу «Харитю». Прочитав я її та й нестямився!.. У такій невеличкій приповісті та такого багато сказано! Та як сказано! Чистою, як кринична вода, народною мовою; яскравим, як сонячний промінь, малюнком; невеличкими, домірними нарисами, що розгортують перед очима велику — безмірно велику — картину людського горя, краси світової, виявляють безодню глибину думок, таємні поривання душі, забої невеличкого серця!.. Та так тільки справжній художник зможе писати!

Несказано зачарований Вашою «Харитею», я почав розпитувати своїх знайомих: де се взялося таке добро на нашій убогій ниві? Давно я нічого не читав такого доладного і з таким смаком. І довелося ж, добродію, спекти мені доброго рака, як знайомі вказали, що ще в 1895 році, поміж другими метеликами, що випускає Чернігів на всю Україну,— з'явилися Ваші оповідання. Зараз побіг я до книгарні і зараз же купив собі Ваші твори, де, окрім «Харитї», прочитав і «Ялинку», і «Маленький грішник», і «П'ятизлотник».

І все то-то — щире золото, все то-то — само життя, оброблене в невеличкі рямці дотепною рукою мастака-художника. Спасибі Вам, добродію, велике спасибі за ті несказано любі та милі хвилини, які довелося мені пережити, читаючи Ваші талановиті утвори. Пошли Вам, щасна доля, вік довгий та доброго здоров'я, щоб Ви і надалі змогли працювати на нашій рідній ниві, множити і засівати те добре насіння, яке Ви подали до сього. Плодіть, добродію, і засівайте найбільше, я певний, що з того засіву будуть колись великі жнива задля нашого рідного краю.

Прийміть же, добродію, від Вашого побратима щирий привіт і гарячу подяку за ті невиразно чарівничі хвилини,

що — кажу — довелося мені пережити, читаючи Ваші високоталановиті утвори.

До Вас душею і серцем прихильний

Панас Мирний.

P. S. Може, Ви знайдете зайву часину і коли-небудь обізветесь до мене, то пишіть по такому адресу: «Полтава, Казенная Палата. Афанасию Яковлевичу Рудченко». Скажіть мені: може, ще де надруковані Ваші утвори? Як би мені хотілося перечитати все, що Ви досі написали і надрукували; більше сього — бажалося б знати Ваші думки, що Ви ще наміряєтесь витворити, та цього можна сподіватись тільки тоді, як нам ближче познайомитися доведеться.

56. До Якова Жарка

5 червня 1898 р.

24 травня 1898 г.,
Полтава.

Вельмишановний добродію Якове Васильовичу.

Вибачте мені, що на Ваш лист приходиться одписуватись тільки сьогодні. Він дійшов до мене якраз у той час, коли моя жінка, породивши третього сина, лежала хвора. Ви самі гаразд, добродію, знаєте, скільки всякого клопоту прибува під такий час! Через те я і дожидався, поки жінка підведеться з ліжка, поки хатні клопоти прибере до своїх рук. До того ще мені, бігаючи на службу, ніяк не доводилось стрічатися з п. Степаненком, а його мення і по-батькові я зовсім не знав. Треба це все було роздобути у знайомих. Сьогодні під свято довелось це діло справити, і я поспішаю сповістити Вас. Ось яка п. Степаненка адреса: «Полтава, в губернской земской управе. Василию Филипповичу Степаненку».

Дуже радніший був би подарувати Вам свою «Збираницю з рідного поля», якби мав у себе хоч один зайвий примірник. Від видавця я запрохав всього-на-всього 25 примірників. А коли то було?.. Розкотилися всі по добрих знайомих. Є, правда, один, переплетений з «Перемудрив», що я колись подарував теперішній своїй жінці, а тоді — добрій знайомій. Тільки всього. Якби моя жінка та не була тепер моєю жінкою, то сам автор не мав би у себе своїх творів. От через це, добродію, ніяк не зможу наділити Вам свою «Збираницю». Уже по самій назві «Збираниця» малася

думка подати у світ цілу низку невеличких оповідань та приповісток. Та, дякуючи цензурі, довелося в «Збираниці» подати тільки дві приповістки: «Лихий попутав» та «П'яницю».

Цікаво б прочитати Ваш переклад «Гамлета». Мені здається, що дуже трудно цю трагедію перекласти на нашу мову. Мова наша ще мало вироблена, щоб нею без запинки можна було переказати Гамлетові думки й почуття. Такий добрий коваль усяких термінів, як Старицький, зробив з «Гамлета» посмішище задля наших ворогів. Кажуть, либонь, покійний Куліш переклав усього Шекспіра. Не знаю, чи то правда, чи ні, а доводилось бачити його перший примірник, де надруковано «Отелло», «Троїл та Кресіда» та ще якась третя трагедія. Мені найкраще подобалася «Троїл та Кресіда», де легко було переказати нашою мовою давнє грецьке життя. А «Отелло» зовсім не так вражає. Видно, що чоловік дуже натужувався, перекладаючи, і все-таки не зміг наддати того, що треба: отелловський запал зовсім збліднів, і сама мова якась суха та мертва. І це — у Куліша, що так добре знав нашу мову! Я сам перекладав «Ліра» і добре знаю, як-то трудно перекладати Шекспіра. Дехто казав, що мій «Лір» добре перекладений, а мені здається — ні. А все-таки цікаво, як Вам дався «Гамлет». Зашліть, перечитаю та й свою думку скажу.

Від Коцюбинського одібрав листа, в котрому він заслав мені свою фотографію. Дуже дякує за мій лист і обіцяє заслати всі свої твори, що були де-небудь надруковані. Цікаво перечитати всі. Сьогодні і йому думка писати.

Чув, що Кулішиха засилала до цензури покійного свого чоловіка переклад «Ромео і Джульєтти», щоб видати його тут. З сього поводу діло дійшло аж до царя. Либонь цар повелів: белетристику пропускати без запинки, аби вона була писана общеруською орфографією та не суперечила тим цензурним требованіям, які прикладаються і до руської белетристики; а переклади, учебники і учені статті — заборонити. Через це і Ваш «Гамлет» не зможе вийти в Росії, хіба за кордоном. А що чутно про Ваші поезії та оповідання? Сердечно уклоняюся Вашій половині, а Вас міцно обнімаю і смачно цілую. Душею і серцем до Вас прихильний

П. Рудченко.

57. До Михайла Коцюбинського

5 червня 1898 р. 24 травня 1898 р..
Полтава.

У той саме день, як Ви, вельмишановний добродію, писали до мене свого листа (9 травня), моя жінка якраз заходилася дарувати мене третім сином. Звісно, що під такий час було мені не до листів. Через це саме на Ваш щирий лист маю обізватися тільки сьогодні, коли хатня завірюха та клопотнеча трохи уляглася і стало мені вільніше дихати.

Дякую Вам дуже за подарунок Вашого поличчя. Натомість засилаю Вам своє, хоч і не сьогочасне. У той рік, як воно робилось, я ще був чорнявий, а тепер геть-то побілів. Оже Ви і по ньому, як доведеться коли-небудь нам стрінутись, мене признаєте... Спасибі Вам. А ще буде більше спасибі, як відберу від Вас Ваші оповідання, що Ви обіцяєте зібрати їх і заслати до мене. Сподіваюся добре насмакуватися, читаючи, бо — певне — то хоч і невеличкі чарочки, а з дуже смачним трунком: п'єш його, п'єш, а воно все хочеться. Судячи по «Хариті», «Ялинці» та «П'ятизлотнику», у Вас, видно, добродію, не стратилася віра в д о б р о поміж людьми... Віруйте, добродію, в нього і надалъше; ця віра так бадьорить і втішає! Бо що б воно було, якби та віра перервалася? Тяжкий сум, пекучий жаль та неугавний лемент носився б над нашою бездольною землею, краяв би на шматочки лихом здавлені серця... Годі нам плакатись, годі сумувати! Показуйте нам, добродію, хоч невеличку цяточку того просвітку, що красить наше життя. Ви так доладно умієте з цим справитись. Не кажіть, що то дрібнички. Хоч то невеличкі квіточки, та які запашні, з якими яскравими кольорами! Якщо з тих дрібних квіточок та зв'язати букета, то всім буде навдивовижу. По правді кажу Вам, що мені давно вже не доводилося читати нічого такого. Читаєш — жалем, як кип'ятком, обдає, а скінчиш — радістю серце забʼється, що все так скінчилося добре; що життя наше, хоч і палюче, та не без радощів, не без віри в добро. І через те якось тепло стає на душі, легко на серці. Щасти ж Вам, доля, подати найбільше таких дрібничок і пошли Вам побільше здоров'я та віри в свої сили. Не дуже шкодуйте на те, що приходиться працювати без критики: Ваше здорове почуття покаже Вам, куди простувати. Гляньте на сусіду: хіба Пушкін, Грибоєдов або Лермонтов, та й наш Гоголь — творили й робили за проводом критиків?.. Самі набирали у

своїй душі і снаги, і сили; а критика уже потім їх оцінила і піднесла геть високо угору. Отак і з нами повинно бути. Як більше нас буде, то і критика з'явиться і розкаже, хто що з нас доброго вчинив, а в чому помилявся.

Бувайте ж, шановний добродію, здорові та щасливій долі милі.

До Вас душею і серцем прихильний

П. Рудченко.

58. До Якова Жарка

30 червня 1898 р. — 18 липця 1898 р., Полтава.

Вельмишановний добродію Якове Васильовичу.

Давненько одібрав Вашого листа з байками, а от тепер тільки маю час одписати на його. Перечитав я Ваші байки і по правді Вам скажу — не раю Вам їх т а к и м и друкувати. Видно, вони у Вас, як казав колись Гоголь, н е в и т а н ц ю в а л и с ь. Дуже вони покороченi; мова де-де нечиста, рифма не дзвінка, а найпаче — розмова не дуже оригінальна, не чується в ній того жарту чи посміху, який так і б'є у байках Гребінки або Глібова. Байки оцих мастаків залюбки читаєш; так і здається — зійшлося два куми та й ведуть поміж собою жартовливу або ущипливу розмову; так вона і ллється у їх, як водиця у бігучій течії. А у Вас все на чому-небудь та й затнешся. Подержте, добродію, байки у себе довше та як вони забудуться, витягніть їх знову та й перечитайте. Ви самі тоді добачите, що у їх бракує. Я мав був думку деякі переробити, та раз, що ніколи, а друге, який з мене баснописець? Мені так трудно справлятися з римою.

Я не ділився Вашими байками ні з Василенком, ні з Падалкою, бо їх нема в городі — літом якраз вони ганяють по селах, один кустарів описує, а другий, здається, над оцінкою землі працює. Я сам оце думаю знятися і побігати по губернії, поки тепло та годинка стоїть. Через це саме краще, якщо будете в Полтаві восени, то привезіть з собою і «Гамлета». Тоді разом його перечитаємо та й порадимось.

Щоголев помер. Перед смертю йому довелося побачити свою «Слобідщину»; оже тільки що надруковану, та ще не розрішену до випуску у люди. Через це її і немає у наших книгарнях. Якщо буде — куплю задля себе і задля Вас та й зашлю Вам. Нового про наші справи нічого не чув.

Бувайте здорові та богові і людям милі. Сердечно обнімаю Вас. Вашій половині низесенький від мене поклон.

До Вас душею і серцем прихильний

А. Рудченко.

P. S. Чи одібрали мого «Морозенка»? Як він вам здався? Дивно, що від Коцюбинського ні слуху ні духу. Я йому уже давненько одіслав і свою карточку назамін присланої їм, і «Морозенка». А от від його ніяких вісток. Чи не ганя він по губернії, як і наші статистики?

59. До Михайла Старицького

3 липня 1898 р. — 21 июня 1898 г., Полтава.

Многоуважаемый Михаил Петрович!

Меня изумило Ваше письмо — каким это образом совершенно мне неизвестные люди без важного с моей стороны повода осмелились печатно предъявлять к Вам претензию в защиту якобы моих авторских прав?!

Это своего рода литературное наездничество, чтобы не сказать больше... Никогда я к Вам не имел и не имею претензий по поводу Вашей пьесы «Круты, та не перекручуй», написанной на тему моей комедии «Перемудрыв». Прежде всего я должен сказать, что я совершенный профан в знании сценических условий и, выпуская в свет «Перемудрыв», смотрел на него и смотрю как на произведение, написанное, правда, в форме пьесы, но предназначающееся для ч т е н и я, а не для постановки на сцене. Вы первый указали мне в письме, что «Перемудрыв» очень легко переделать для сцены и просили на это разрешения. Зная Вас как человека, искусившего в знании сцены и техники, я дал Вам на Вашу работу свое позволение и полное согласие. Вы так были любезны по отношению ко мне, что свою пьесу «Круты, та не перекручуй» подписали своим и моим именем. Но так как я в переделке не участвовал, причем многие сцены были Вами изменены и введены новые, не бывшие в моей пьесе личности, то я просил Вас, чтобы быть совершенно согласным с действительностью, в Вашей пьесе не ставить моего имени как автора пьесы, предназначенной для сцены, а просто написать: «Переробыв из «Перемудрыв» Мирного М. Старицький». За что же мне иметь к Вам претензию?

Вы сделали все согласно моему желанию и ни в чем его не нарушили — это я повторяю Вам и повторю всякому.

Примите уверение в совершенном к Вам почтении и глубокой преданности Вашего покорнейшего слуги

А. Рудченко.

60. До Якова Жарка

10 серпня 1898 р. 29 червця 1898 р.,
Полтава.

Дорогий і шановний добродію Якове Васильовичу.

Ваш лист я одібрав якраз у той день, коли знову налагодився був виїздити з Полтави. Вернувся я всього позавчора і мерщій одповідаю Вам, щоб не заставити довго ждати моєї одповіді.

Разом з цим листом засилаю до Вас і Ваші байки. Перечитав я гаразденько разів зо два і все-таки скажу Вам (хоч бийте, хоч лайте, тільки через тин не перекидайте!), що краще б їх такими до друку не посилати. Порівняйте їх з байками Глібовими, то Ви самі побачите, які вони слабі. Треба їх не тільки гаразденько в и г л а д и т и, а деякі і зовсім переробити, розмову в їх поширити, солі та перцю (свого — стрюкуватого!) додати. Я деякі поправочки зробив карандашем,— не знаю, чи Ви розберете — неясно вони пописані: оже то тільки на деяких та й то абияк. А треба всі гаразденько передивитись та перетрусити. Через те я й раю Вам не пускати їх тепер до друку, а повагом передивиться їх гаразденько та й виправити. Я мав був переробити «Лисичку», та тільки початок переробив, а кінця ні. Засилаю Вам список переробленого.

Якось попалася Лисичка —
Злодюги вовчика сестричка,—
Хвостом в капкан,
Що в лісі пан
Порозставляв між деревами.
Що тут робить? Уже й зубами
Гризе капкан — не помага.
«Це ж хвіст попавсь, а не нога!» —
Подумала Лисичка і щосили
Натужилась та як смикне!
Так хвіст і одгорів! Тоді як дремене

До родичів своїх, що недалеко жили.
Угледіли її сестрички,
Глузують з куцої Лисички.
— Така ловись! І без хвоста?
Це, видно, щось-то неспроста!
Видно, якась велика пані
Прийшла до нас в такім жупані.
Де хвіст, сестриченько, збула?
Чи не в бувальцях де була?
— Цур, дурні, й мало грудки вам! —
До їх Лисичка одмовляє,—
А нащо хвіст той здався нам?
Даремно тільки майтолає
Та волочеться по землі.
Одна рахуба з ним мені!
Носи його та стережися,
Щоб то будяк
Або пиряк
В його як-небудь не вчепився!
Зовсім він лишній, хвіст той, нам —
Таким панам!..

І це, по-моєму, не до ладу. Треба й це ще добре гладити та виправляти, щоб як читати, то річ, як чистий струмочок, лилася сама собою.

Ваші оповідання радий був перечитати. Тільки тепер — Христом-богом забожуся! — ніколи. Коли Ви маєте силу до осені підождати, то зашліть у жовтні або листопаді. До того часу я оббіжу губернію, та й дома у мене буде більший спокій, ніж тепер. Що дітвора своїм гуком надолужає, а то ще треба у хатах то груби перекидати, то білити... Зовсім зайвого часу нема! А тут Коцюбинський сповіщає, що вони задумали збірник в Чернігові видати і запрохує мене — чи не дав би я їм чого-небудь? Горе мені, та й людям зо мною! Вони думають, що у мене літературного добра — цілі оберемки. Гріх сказати, щоб й не було. Є трохи, оже або дуже велике, або ще не витанцювалося, або — у голові і серці гвіздком стримить, а виявити його — переложити на папір — нема часу. Не знаю, що його робити. Отаке-то, добродію. Заслав Коцюбинський деякі з своїх творів, та не маю часу перечитати. Узяв був в дорогу та й там не скінчив. Запримітив тільки, що галиційські видання слабіші від наших. Галичани такі падкі на високолітературну мову, і,

видно, під їх впливом д. Коцюбинський написав свої твори. «Слобожанщини» й досі немає в Полтаві. А казали мені — там є чисті перли! Як тільки зашлють сюди — зараз куплю і зашлю Вам. Бувайте здорові і богові милі. Вашій половині мій низесенький поклон. До Вас душею і серцем прихильний

П. Рудченко.

61. До Михайла Коцюбинського

12 серпня 1898 р. 31 червця 1898 р., Полтава.

Перший Ваш лист, вельмишановний добродію Михайло Михайловичу, одібрав я, збираючись по службі в дорогу, а другий — повернувшись з мандрівки. Одповідаю тепер на обидва разом.

Спасибі Вам велике за Ваші оповідання. Галиційські видання мені менше вподобалися, ніж чернігівські. Свої такою простою та яскравою мовою написані, а закордонні — покалічені трохи літературною мовою галичан. Не по душі і серцю вона мені! Ще з великою натугою читаєш яку-небудь розповідку учену або публіцистичну, а як в белетристичному утворі учуєш виковане слово — так воно і черкоие тебе, наче гострим ножем! А галичани, правду кажучи, такі мистецькі ковалі на се діло, що заткнуть за пояс і нашого д. Старицького!.. Читаючи Ваші в Галіції видані праці, я — грішним ділом — думав, чи не видавники взялися підкрашувати їх своїми барвами?.. Яке-то прехороше і широко задумане Ваше оповідання «Для загального добра», та галичанська манера написання, на мій погляд, йому дуже зашкодила. Навіщо Ви, добродію, серед тонкого та правдивого нарису краси світової або горя чи радощів людських додаєте ще й від себе своїх думок, немов хочете сказати читачеві «ти отак оте розумій, а не інше»? Що б сказали усі, якби маляр-художник узяв та над кожним своїм вирисом понаписував: «Ну та й хороше яке оце дерево!» або: «Яка у того чоловіка статна постать, гарне обличчя, лукаві очі і т. інше»? Певне, усі б засміяли такого маляра. А ми (письменники), маючи далеко більше спромоги намалювати усяку картину, вивернути перед очима людську душу, вирисувати забої серця (бо у маляра тільки й спромоги, що краски, а в нас — живе людське слово, яким збагнеш найтендітніші почування),— ми не хочемо одні тільки живі

образи подавати, а ще й від себе додаємо, що ото, мов, яке хороше, або оте надивовижу чудове (гідне пензля першорядного баталіста)... Удержуйтесь, добродію, від сього. І без авторських додатків Ви так мистецьки малюєте образи, що вони самі виявляють читачеві усе, що Ви думаєте ними сказати. На мій погляд, у Вас дуже великий художницький талан. Вами нарисовані муки Гашиці (у «Пе-коптьор»), гнів і занепадок Замфірів, побивання Маріори (у «Для загального добра») як живі стоти стоять перед очима. Якби не було у цих оповіданнях авторських додатків та мова всюди була чисто народна, то вони б були такими самими перлами, як «Харитя», «Ялинка», «П'ятизлотник». «Хо» мені менше усього вподобався: дуже вже Ви в ньому налягаєте на все те, що так любо Вашому серцеві, чого б Ви бажали, щоб воно мерщій скоїлося,— публіцистикою дуже тхне від нього. До того «Хо» мені здається не зовсім ясним: то він жде того сміливого, хто гляне йому у вічі, щоб самому навіки спочити, порохом розсипатися; а як зустрів таку сміливу молодь, то — замість радісного спочинку — давай з молоддю сперечатися.

Вибачте мені, добродію, що я такого гострого наказав Вам про Ваші закордонні видання. По правді кажу Вам, що я Вас за великого майстра-художника маю, і радісно моєму серцеві, що наша рідна нива не оскудіває талановитими людьми, і я сподіваюся від Вас великого добра бачити, аби щаслива доля наділила вас віком довгим та здоров'ям добрим, чого я Вам від усього серця бажаю.

На запросини Ваші до запомоги згоджуюсь. Що тільки мені дати Вам? Може б що знайшлося із того, що лежить в шкатулі та жде часу, коли мені зайво буде як слід причепурити, то як подумаю, що треба йому самому переписувати, а часу на се немає, то від нудьги аж голову схилиш. Чи не візьмете Ви, добродію, мою казку про правду та кривду? Колись вона задля другої частини «Степу» призначалася. Оже як другу частину заборонили, то добродій видавець узяв мою казку та й перекинув у Галичину, там її у «Правді» й надрукували. На мій погляд, вона зовсім цензурна, і тут, у нас, її пропустять. Коли Ви згодні, то я розшукаю «Правду» і зашлю до Вас, а Ви вже — будь ласка — кому-небудь дайте переписати тією орфографією, якою слід до нашої цензури. Добре? Сповістіть. Заслати зможу у середніх числах серпня, бо в перших лагоджусь знову у дорогу по службі і повинен буду пробути в дорозі днів 8—10. Бу-

вайте, добродію мій любий, щасливі та богу і людям милі. До Вас душею і серцем прихильний

П. Рудченко.

Про товариство Шевченка, що склалося у столиці, подрібниць не знаю. Чув торік, що воно хотіло заснуватися на широкій підставі,— до права видавати свої книжки. Оже потім сповіщали, що такого товариства не дозволять, а що можна прохати таке товариство скласти, щоб мало право допомагати своїм учням. Там керував оцим ділом Мордовець. Якщо добуду статуту — зашлю і до Вас.

62. До Михайла Коцюбинського

11 вересня 1898 р. 30 серпня 1898 р., Полтава.

Ви, певно, вже мене лаєте, шановний добродію Михайло Михайловичу, що я не подаю ніякої звістки на Ваш лист. Вибачте. Ніколи було удень, а в нічну добу чимало часу тратив на театр. У нас тепер якраз приїхала трупа Саксаганського. Ставили нові п'єси Карпенка-Карого. Мистець він на се діло, хоча послідні його п'єси не так мені подобались, як перші — «Безталанна», «Розумний і дурень» і інші. Видно, як писав він ці п'єси, то ближче стояв до життя, ніж тепер. Вони краще задумані і краще виготовлені. А тепер — чи поспіх тому боронить, чи що друге (може, й те, що сам пише, сам і грає), тільки не достає того почування правди, що в перших бувало. Шкода, якщо конове ремество посяде такий великий талант! Проте все ж його п'єси найкращі з тих, що, мов млинці у масницю, виконуються за послідні часи другими. Через це і приходиться час гаяти на милування; через це я і не одписував Вам досі.

Ви, чого доброго, подумали, чи не образився я тим, що ви не приймаєте «Правди та Кривди»? Якщо Вам западала у голову така думка, то геть женіть її від себе. Я не такий, щоб ображатися. А не одписував Вам іще й через те, що вишукував між своїм дріб'язком чого-небудь задля Вашого альманаху. Одно знайшлося, тільки не викінчене, та й написане так, як тільки уміють чорти до Арехти писати: і сам, як читав, то трохи не над кожним словом добре натомив очі, поки розібрав. Тепер переписую та разом і правлю. Треба ще буде кінця додати, бо воно колись, як свербіли руки, писалось, а як перестали свербіти, то так і зосталося

без кінця. Не знаю, чи вподобається Вам і чи підійде до Вашого збірника. Якщо ні, то повернете назад. А поки що заждіть, добродію, хоч з півмісяця, поки я викінчу та перепишу. Ця невеличка робота носитиме назву «День у дорозі», тобто буде малювати подоріжні картини від ранку аж до ночі і виявлятиме — який має вплив на душу людську краса світова, які почуття розворушує та або друга картина. Зарані скажу Вам, що інтересу мало, як бува мало інтересу в подоріжжі, де ви мовчки їдете та милуєтеся світовою красою. Рямця, бачите, зовсім вузенькі, а по таких рямцях і робота. Як скінчу, то зашлю Вам, а Ви гаразденько прочитаєте та тоді й скажете, чи личить вона побачити світа, чи — мишам на снідання. Поки ж що — заждіть.

Бувайте здорові та богові і людям милі. До Вас завжди прихильний

П. Рудченко.

P. S. Бажалося б мені знати, що маєте друкувати у збірці свого і свого товариства.

63. До Якова Жарка

20 грудня 1898 р. 8 студня 1898 р.,
Полтава.

Дорогий і серцю любий Якове Васильовичу!

Спасибі Вам за Ваше щире вітання за 25-літню літературну працю. Як лічити літа з того часу, коли я почав писати, то у цьому році набереться більше (далеко більше) ніж 25 літ, а коли відкинути ті роки, в які мені не доводилося доторкатися до писання, то вийде далеко менше. Як же його казати, що в цьому році виходе 25-ліття? Та нащо і за що? Коли про «за що» не мені судити, а тим, кому уподобались мої писання, то про «нащо» я прохав би, щоб і мене спитались. Не скрию від Вас, підходили до мене тутешні знайомі запитувати про святкування. Я одповів, що це все дурниця, до якої не лежить ні моя душа, ні мої думки. За віщо, скажіть мені, славити того чоловіка, що під зайвий час втішав сам себе писанням? За те, що має таку натуру та прихильничество до письменства? Якби це був який-небудь подвиг — славити такого чоловіка і бог би велів. А то — по правді Вам кажу — писав я, пишу і буду писати тільки тоді, як є зайвий час, і через те, що це втішає мою душу, як кар-

тьожника якого-небудь утішають карти, а п'яницю — горілка. За віщо ж славити, скажіть? Я відповідав своїм прихильникам: на те, щоб славити мене прилюдно — я не згоджуюсь, бо не достойний того; а як вони вбачають у моїх писаннях користь задля краю, то краще хай потурбуються про те, щоб видати ті мої писання, які їм до вподоби. Мені здається, що розсудив я по правді! Не пам'ятаю, коли ми з прихильником балакали про святкування, тільки з того часу і до сього чутка про його, слава богу, запала. І гаразд, що так сталося.

Перед Вами, добродію, мені приходиться лупати, та ще й як лупати очима! Хоч бийте мене, хоч лайте мене, а... прочитав я з Ваших оповідань тільки «Старця» та «По закону». Хоч перед усіма святими заприсягнути — нема часу! І до Вас оце пишу — уже добирається до 2 годин ночі. Тепер у нас така косовиця настала, що рад-раднісінький знайти час задля спочинку. Не знаю, коли я останні і передивлюся. У перших я поробив карандашем невеличкі поправки в словах та дещо зачеркнув (теж карандашем), щоб мова була дужче співуча. Оповідання Ваші мені дуже подобаються, і мені здається, що їх варт надрукувати, зробивши тільки деякі невеличкі поправки. Може, на святках у мене будуть зайві часи, то я вже на святках передивлюся останні. Хоч, по правді кажучи, не знаю, чи буду мати і на святках зайвий задля сього час. Кажу Вам: тепер така косовиця настала,— сьогодні одно, а завтра друге подавай, та все якнайскоріше. Що будете робити: з того їси хліб, сім'ю годуєш — треба поспішатися робити.

А в нас з земськими робітниками така халепа склалася, що добра людина і ворогові своєму не пожадає. Серце щемить і душа болить, що люди самі себе занапастили так, ніщо. Піймав у ту гущу Падалка, Степаненко, Оліховський і інші, аж 27 чоловіка... Так і хочеться викрикнути за Кулішем:

Лягай, серце, спати,
Бо нам Спаса не родила
Пречистая мати!

Обнімаю Вас щиро та кріпко. Вашій старій, як Ви величаєте свою дружину, мій аж до землі низесенький поклін. Бувайте здорові та богові і людям милі

Ваш *П. Рудченко.*

1899

64. До Якова Жарка

15 січня 1899 р.

3 січня 1899 р.,
Полтава.

Вельмишановний добродію Якове Васильовичу!

Тільки вчора скінчив я перегляд Ваших творів. Як побачите, добродію, з моїх карандашних поправок — вони не дуже багато перемінили зміст Ваших творів. Я більше всього виправляв ті місця, де вчувалася — на мій погляд — або не наша конструкція речі, або почувалася покалічена річ. На мій погляд, теж треба зробити невеличкі додатки в кінці «За чуже добро», «Заробив» та «Без матері». Мені здається, що ті додатки треба зробити, щоб закінчити оповідання, от як, приміром, у хорі закінчує спів октава. А може, я й помиляюсь, то Ви самі, добродію, побачите, бо я ті невеличкі додатки теж поробив карандашем. Одного тільки не знаю, чи можна ті поправки, що я поробив, і ті додатки друкувати без того, щоб знову не подавати рукописі в цензуру? Я з цією господинею ніколи не зносився сам, за мене другі з нею цяцькалися, то через це саме і не можу Вам достеменно сказати, чи можна робити такі поправки після того, як рукопис уже повернено до автора. Додам ще: не подобається мені Ваш «Куций виводив». Він робе дисгармонію в цілому збірникові: перші оповідання черкаються дійсного життя та горя людського. У їх почувається Ваше чуле серце до меншого брата, до всіх, кого щербата доля не гладить по голові, а цупко проводе руку проти шерсті... А тут на кінці — на тобі! — примари п'яного кума з усякою чортовиною. Не годилося б, на мій погляд, в'язати оцей застарілий реп'ях в один букет з пахучими польовими квіточками. Подумайте, добродію, над оцим самі та й рішіть, як знаєте: Ви у своєму добрі — і голова, і розпорядник!

Обіймаю Вас щиро і бажаю в новому році щастя, здоров'я і більше таких теплих оповідань, як перші сім. Вашій половині мій низесенький поклон.

До Вас душею і серцем прихильний

П. Рудченко.

65. До Якова Жарка

19 лютого 1899 р. 7 лютого 1899 р.,
Полтава.

Дорогий та серцю любий добродію Якове Васильовичу!

«Як той цвяшок у серце вбитий»... ношу я Ваш послідній лист і несказано радію тому, що серед нас народилися такі люди, що й послідню сорочку скинуть з себе та віддадуть на добре діло задля рідного краю. Справді: хіба ж це не скидання сорочки з себе — Ваш замір дати три тисячі на видавництво?.. Якби про це сказав такий чоловік, як Харитоненко або Терещенко, то тільки їх можна подякувати щиро та зразу і гроші взяти до скриньки, а коли кажете про це Ви, що своїм горбом заробляєте ту копійку на свій прожиток і з того заробітку який лишок відклали про чорний день собі та своїй сім'ї,— то як інше назвати Ваш замір, як не скиданням послідньої сорочки з себе?! І що Вам за се зробити? Узяти, управити Вас в шати, поставити в кутку на божницю та й гріти поклони аж до самої землі, пересипаючи їх теплими словами молитов!.. Як прочитав, кажу, я Ваш лист, то моє серце разом несказано раділо і боліло; дебела віра огортала душу, що коли є такі люди, як Ви, то наше діло не вмре, не загине, що воно буде розростатися та розвиватися, що варт задля сього діла рук не покладаючи робити. Показав я Вашого листа своїм близьким приятелям — і вони несказано раділи йому. Тільки всі ми, добродію, порішили так: хіба вже буде он який с к р у т! як кажуть: до зарізу треба буде,— отоді тільки ударитися до Вашої запомоги. А поки що — держіть свої грошенята при собі та й не хваліться про їх нікому, бо щоб не знайшовся який пройдисвіт, що, прикриваючись добрим ділом, не вимантачив їх у Вас. Світ і таких поганців плоде! То й стережіться таких д о б р о д і ї в, щоб не сказати: лиходіїв.

До всього отсього додам Вам, що ми самі заснували невеличку скриньку задля видання книжок. Троє дало по сотні рублів; я пристав собі до гурту, тільки сказав, що грошей не зможу відразу дати, а краще всього виручити їх від видавництва моїх творів. Невже вони не дадуть ніякої користі? Мені здається, повинні б дати, то оту користь і повертати в скриньку. Видання вже почалось. «Лихий попутав» та «П'яницю» вже розрішила цензура. Одно тільки шкода, що хтось їх переписав та від себе і відіслав до цензури. До-

звол дано 13 лютого 98 року, а мені про це сказали тільки перед різдвом. Треба було дещо поправити; я об різдві і поправив. У «Лихий попутав» небагато виправок, а в «П'яниці» — чимало. Рішили печатати «Лихий попутав», а «П'яницю» знову заслати до цензури, бо незабаром рік кінчиться і не вспіють напечатати до року. «Лихий попутав» уже кінчиться набором. Незабаром вийде. Шкода, що не разом з «П'яницею»; все б таки була книжечка аркушів у 5-ть, а то — метелик. Правда, що він і назначається задля сього. Проте думка у мене інша: я хотів би видати свої твори випусками більшими, ніж метелики, а так — аркушів у 10—15 разом. Мені здається, що на два випуски набереться. Перший — оповідання («Лихий попутав», «П'яниця», «День на пастівнику», «Батьки», «Лихо», «День у дорозі»), а другий — драматичні оповідання («Лимерівна», «Перемудрив», «Згуба»). Кожний випуск буде далеко більше 15 аркушів, а може, і за 20 перевале. На третій хотілося б «Повію» пустити, бо вона одна не менше як 25 аркушів захопе. Перша і друга частини — на 5 арк. кожна, третя — чи і в 6 убереться, а ще ж 4 і 5-та, котрі треба ще виготувати. Думка засісти за їх зараз, як тільки мені хоч трохи полегшає від казенної роботи. Одно тільки: коли-то я їх виготовлю? Переписувати їх нікому другому не можна, тільки м е н і о д н о м у. От переписував хтось «Лихий попутав». Хоч би тоді одна стрічка починалася з к р а с н о г о боку,— все завряд до самого кінця. А в друкарні так і набирають, як написано. Нудота читати, та нічого не поробиш. Отож, щоб цього не було, треба с а м о м у переписувати. 3-я частина «Повії» малась була друкуватись у «Київській старині», та, на лихо, Науменко (редактор) занедужав, а Лазаревський, що заступив його місце, противиться усьому, що нагадує про сучасне життя, бо не личить оце все до історичного журналу. От тобі й закрутень! Пишуть мені: дожидайте, поки виясниться. Що ж? будемо дожидати. Тільки я тепер згоджуюсь з Вами: краще «Повію» пустити усю разом. Якщо Ви мені запоможете грошима на видання її, то я сам її видам. Не знаю, скільки на те грошей потрібно буде, а певне немало. Коли «Лихий попутав» у $2^1/_2$ арк. стоятиме 80 руб., то «Повія» — аркушів в 25,— не менше восьми сотень затягне, а може, й усю тисячу. Звісно, як тільки я виручусь, то гроші зразу Вам поверну. Коли тільки виручусь і чи виручусь — про те святі знають. А думка, бачите, така: щоб не тільки виручитись, а чи не можна б, як жиди кажуть,

ще й г е ш е ф т а зробити, щоб заснувати свій видавницький фонд у тисячу руб. Рощот такий: видати 2 т. примірників по 1 р. 50 к. кожний, тобто на 3 тисячі. З них треба скинути 25%, або 750 руб., на користь книгарням; зостанеться 2250 руб.,— 1000 руб. повернути тому, хто дасть гроші на видання, 1000 руб. собі — на заснову свого видавницького фонду, а 250 руб. розточаться то на подарунки, то сюди-туди. Отака-то, мій любий добродію, думка. Що Ви про неї скажете? Ви скажіть, що думаєте, не потаюйтесь ні в чім, бо я ж перед Вами всю свою душу розкриваю.

Вашій дружині низесенько-низесенько уклоняюся, а Вас аж тричі гаряче цілую.

Душею і серцем Ваш

П. Рудченко.

Лихо мені з «Слобожанщиною». Я ходжу на службу Олександрівською улицею і все забігаю то до Савчука, то до Богоявленського — чи нема «Слобожанщини». Обіцяли давно виписати, та й досі не виписали. Завтра безпремінно зайду ще у общеську бібліотеку: там вони заснували свій склад. Я й туди колись заходив — не було. Може, завтра надибаю, то зараз Вам зашлю. У Харкові, кажуть, можна доскочити, тільки в якій книгарні — не знаю. Коштує вона, здається, карбованця.

66. До Якова Жарка

5 березня 1899 р.

21 лютого 1899 р.,
Полтава.

Дорогий мій та серцю любий добродію Якове Васильовичу!

Одповідаю Вам якнайхутчіше на Ваш послідній лист. Перше всього скажу Вам: не гарячіться дуже. Коли Ви маєте думку пристати до нашої видавницької спілки, то задля сього треба не більше як 100 рублів, та й то не зараз. Ви сповіщаєте, що прибудете у Полтаву в піст. До того часу я побалакаю з нашими спільниками (бо мені ніколи було бачитись з ними), і як Ви приїдете сюди, то тоді купно і обрахуємо про все і тоді Ви, якщо Ваша буде на се ласка, і внесете свою долю, а до того — держіть її при собі. Що ж до тисячі на видання «Повії», то спасибі Вам, що згоджуєтесь на таку допомогу, оже зразу брати на се гроші і не годиться, і не треба. «Повію» ще треба викінчити, а задля

сього у мене тепер нема часу. Мене так у послідні часи нахилила казенна робота, що я лягаю спати не раніше 2—3 години ночі; а вчора довелося лягти тільки в 4 години. Коли ж то при такій роботі братися за «Повію»? Може, я сього літа візьму одпуска на два місяці, то, вилежуючись на дачі, і приймусь за «Повію». Треба гаразденько передивитись перші три часті, а дві знову перероблювати. Діла багато. А вже ж коли пускати у люди «Повію», то треба, щоб вона вся була не згірше тих перших двох частин, що вже побачили світа.

Про видання Ваших творів у Полтаві побалакаємо тоді, як Ви сюди прибудете. Як не радо заснувати видавництво в Полтаві, оже не можна сказати, щоб Полтава була задля сього зовсім підхожа. Дуже глухий город і мало має зв'язків з книгарнями по других великих місцях, куди можна та й треба книжки розпускати. Одеса задля сього більше підхожа: звідти книжка скоріше розійдеться по світу. Правда, що в Одесі дорожче буде стоїти видання, зате, кажу, вона більше має способів розпустити видання по світу. А це ж чого-небудь та стоє. У Полтаві і дешевше вийде видання, то що з того, як воно буде пріти або в друкарні, або в кого-небудь на схові. Одеса розкаже про книжку і в своїх часописах, що розходяться усюди, а Полтава з своїми «Губ[ернскими] вед[омостями]» що має поробити? Та й то ще гаразд, коли схоче розказати про видання, а більше всього промовче, та й годі.

Як наїдете в Полтаву, тоді дрібніше побалакаємо про все.

Коли Комаров рає Вам видавати байки, то що ж? і видайте їх. Тільки все б таки мені здавалося, що їх треба ще раз гаразденько Вам передивитись.

Уклоняюсь низесенько Вашій дружині, а Ви цілуйте її руку та просіть, щоб вона Вас надержувала не гарячитись.

Обнімаю Вас щиро Ваш *П. Рудченко.*

P. S. Коцюбинський сповіщає, що першу збірку вони вже подали в цензуру, а тепер збираються на другу. Запрохує моєї допомоги. Треба щось послати.

67. До Михайла Коцюбинського

12 березня 1899 р. 28 лютого 1899 р.
Полтава.

Вельмишановний добродію Михайло Михайловичу!

Разом з цим листом споруджаю до Вас невеличку посилку. Це моя давня робота, трошки підправлена за послідні часи. Якщо Ви признаєте, що вона личитиме до Вашої другої збірки, то — хай вона іде у світ. Може, кому вона нагадає про дивну красу рідної сторони і про те, як кляті культурні питання не дають спромоги милуватися світовою красою. Та що Вам повідати про те, що Ви самі, добродію, гаразд побачите. Якщо ця невіршована поезія сподобається Вам і личитиме до складу Вашої збірки, то приймайте її до своєї гуртової праці, а якщо ні, то, будь ласка, поверніть назад до мене. Ще б краще було, якби Ви задля цензури звеліли списати окремий список, а цей все-таки повернули до мене, бо в мене другого такого немає; бо я поправки прямо заводив у цей чистий список. У себе ж хотілося мати через те, що я не кидаю думки друкувати разом всі свої твори. От би цей список і пригодився задля сього діла. Переписувати ж його знову — зовсім не маю часу, а другому дати переписувати — нікому. Якщо Ваша ласка, то вчиніть моє щире прохання; накажіть тільки перепищикові, щоб списував так, як у мене написано, тобто: де починається річ з красної стрічки, то щоб і він так робив. Тут товариство задумало випустити метеликом мою «Лихий попутав», та дали списати такому писареві, що він — дай боже — щоб у 20 місцях почав річ з красної стрічки. У друкарні теж так набирали. І вийшло з сього таке, що від початку і до самого кінця наче одна річ. Ще гаразд, що хоч точки поставили; а то мов одним махом людина говоре — аж на 40 сторон друку! Де ж таки воно таке буває? У кожній роботі велику вагу має не тільки її зміст, а й те, як той зміст вироблено,— чи чепурно хазяїн зоколу походив. У художньому ж ділі це дуже важна справа. Ніхто не стане вірші писати в одну стрічку. Проте і невіршована мова має свій метр, і його дуже треба держатися, щоб легко було читати. Чи правду я кажу? Як Ви про це думаєте?

Ваш Чернігів справді тепер забагатів, прийнявши до себе музей Тарновського. Якщо його спорудять, як треба, то вже й я як-небудь зберуся і забіжу в Чернігів подивитися на дива того музею.

Поки ж що бувайте здорові. Щасти Вам, доля, в Ваших видавницьких замірах. Чи Ви не чули, коли Київ надумається випустити свою збірку на спомин Котляревському. Там і моя невеличка праця забрела. Якщо вона там гнитиме, то чи не краще буде пустити її до Вашої третьої збірки, коли Ви маєте думку і спроможність видати ще й третю?

До Вас усім серцем прихильний *А. Рудченко.*

68. До Якова Жарка

17 червня 1899 р. 5 липия 1899 р., Полтава.

Вельмишановний і дорогий Якове Васильовичу!

Сповіщаю Вас, що робота по набору іде на всіх парах: уже 18 сторон зовсім надруковано; учора видержав першу коректуру від 18 до 27 сторони, а сьогодні від 27 до 34, а Вашої рукописі 51 сторона. Замалим не кінець «Дармоїда», тобто четверте оповідання. Зостається ще три. Всі сім повинні умістится на 69—70 сторонах, тобто на $3^3/_4$ — 4 аркушах. Як казав жид, так воно й буде. Жид ще прохав 25 карбованців. Я — хоч і мав, та не дав, думаючи порадитись з д. Дмитрієвим. Сказав жидові, що напишу Вам, щоб заслали грошей; тобто поступив по-жидівському. І гаразд, що так зробив, бо д. Дмитрієв сказав, щоб більше не давати жидові, як 10 карбованців, і взявся їх сам передати жидові. Не гаразд, що оце підскочило свято: певне, жид не буде далі нічого робити. Я казав йому, щоб надіслав сьогодні ж задля другої коректури 19—26 сторони, а він і не прислав. Завтра, якщо достукаюся, побіжу до жида і скажу, щоб поспішав з роботою, бо з 10—12 мені треба їхати, а жид сам хвалився, що добре, що я держу коректуру: не задержую роботи; у д. Дмитрієва з виданням «Лихий попутав» куди було завізніше! Бажалося б і самому продержати всю коректуру, та, мабуть, жид не вистачить з усією роботою до 12 числа. Жид ще запитував: що на обложці друкувати? Треба б усі полтавські видання, потім ціну Вашої книжки та й те — звідки б її виписати чи достати. Скомпонуйте, добродію, цю надпису на обложці та, не гаючись, і зашліть до мене.

Я питався, чи є в депутатському собранії та в уїздного предв[одителя] дворянства такі, що тільки лічаться на служ-

бі, щоб добути чину? Відказано, що є, тільки це все робиться з дозволу губернського і уїздного маршалів. Коли Ви там не доскочите служби на такій умові, то треба буде приїхати сюди і самому постукатися хоч би до князя Ерістова.

До нас приїхав голова столичного товариства «Общеполезных и дешевых для народа книг» п. Федоровський. У понеділок будемо у гурті раятися, як би краще це діло постановити. По тому, що розказував п. Федоровський (я з ним уже познайомився), воно у їх стоїть дуже неважно: опріч того, що, видно, грошей обмаль, а то ще і розладдя між собою. Хто там правий, а хто винуватий — господь його розбере. Мені здається, що діло варт би піддержати. Коли заправничі тепер і не зовсім, може, доладні, то їх же можна б й перемінити, тільки самого б діла не годилося б залишати. Статут дає широкі права, і ними б треба як слід скористуватись.

Обнімаю Вас. Уклоніться низесенько своїй дружині, котру Ви так на цей раз нам і не показали, бодай Вас за це курка вбрикнула! Завжди до Вас прихильний

П. Рудченко.

69. До Григорія Маркевича

17 червня 1899 р.

Вельмишановний добродію Григорію Іпатьєвичу!

Чи Ви не будете мати зайвого часу у понеділок, 7-го дня, в 6-ій або 7-ій годині по обіді, щоб завітати до нас? Приїхав з столиці голова «Благотв[орительного] общ[ества] изд[ания] общеполезных и дешевых книг» задля нашого народу п. Федоровський і бажає познайомитися з прихильними до сього діла людьми. Якщо Ви нічим не будете затурбовані, то, будь ласка, приходьте, — купно побалакаємо та порадимося. Засилаю разом з цим і п. Федоровського запросини. До Вас завжди прихильний.

П. Рудченко.

70. До Віктора Василенка

20 липня 1899 р. 8 червця 99 р.

Дорогий та любий Вікторе Івановичу!

Ви, певне, знаєте, що в Полтаву приїздить Микола Віталійович Лисенко з своїм хором? 10-го має бути перший його концерт, а 11-го, може, й другий. Шкода, що я 10-го повинний їхати,— везти свій крам показувати своїй неньці, і через те не можу намилуватися, певне, добрячим співом лисенківського хору. Миколі Андрійовичу Дмитрієву прийшлося немало клопотатися, щоб добути театру, та й ще багато буде клопоту, так що він зовсім не має зайвого часу, щоб сповістити хрещений і нехрещений мир через «Полтавські губ[ернські] ведомості» про приїзд Лисенка, додавши до того декілька теплих слов про його мастацтво та щиру працю на розвій рідного співу. До того у д[обродія] Дмитрієва розладдя з Іваненком. От через це до Вас, шановний Вікторе Івановичу, велика просьба — узятися написати сповістку про Лисенка, та ще й поклопотатися, щоб ця сповістка безпремінно була надрукована в «Губ[ернских] вед[омостях]» у тому числі, що повинне вийти у неділю. Добре, беретеся?

До Вас душею і серцем прихильний

П. Рудченко.

P. S. Сьогодні бачив Маркевича. Він теж сьогодні виїздить в Кременчуцький повіт. Як бачите, мало нашого брата зостається в Полтаві. А проте тому, хто зостається, треба б поклопотатися, щоб як слід стрінути нашого дорогого гостя. Правда?

71. До Марії Заньковецької

5 листопада 1899 р. 24 жовтня 1899 р.,
Полтава.

Дорога і вельмишановна добродійко
Маріє Костянтинівна!

Задумали полтавці святкувати роковини смерті нашого славного і незабутнього І. Котляревського. Кому це найкраще зробити, як не полтавцям? Він тут жив, тут робив, тут і вмер!.. Та про це нічого багато розказувати,— Ви самі

добре знаєте. Краще повідаю Вам, що думають полтавці зробити задля святкування. Думка поставити вечір: може, дехто прочита що з Котляревського, дехто гуртом заспіває... Та й тільки б то? Дуже мало! А поставити його невмирущу «Наталку Полтавку» навряд за такий короткий час знайдеться спромога: думка, бачите, святкувати роковини не 29 сього місяця, коли він умер (бо це буде п'ятниця), а 30 — в суботу. От через це ми і вдаряємось до Вас з нашим великим проханням: запоможіть нам! Ви, либонь, тепер в Харкові — недалеко від нас. По суботах, певне, не граєте. То чи не будете такі ласкаві приїхати до нас — коли не можна буде 30, то хоч у другу суботу, тобто 6 грудня? З цим проханням ударяємося і до вельмишановного Марка Лукича. Певні, що Ви, завжди одкликаючись щиро на громадські справи, прихилите ухо своє (як каже псалмопівець) і до нашого щирого прохання. Прихиліть його! Запоможіть нам,— наша сило і наша гордість!

Ми вже давно Вас не бачили, давно не доводилось балакати по душі з Вами. Жінка моя аж зубами зацокотіла, як почула, що ми маємо запрохати Вас у Полтаву і що, може, [вдасться] їй побачитись з Вами і побалакати від щирого серця, як колись-то давно балакали. Вона Вам аж до самої землі уклоняється і несказанно радіє, що, може, доведеться побачитися з Вами і набалакатися досхочу. Прихиліть же ухо своє до нашого щирого прохання! Думка, одну справу поставити з Наталки... А може... якщо Ваша ласка та згода, то й усю вистачити можна?

Та не тільки з Вами та з Марком Лукичем, а всею Вашою славною трупою. Порадьтеся, задля цього небагато сили треба: всього 6 душ... Може... може, ми так закуримо з своїм святкуванням, що аж під небо сягне! А це може бути тільки тоді, як Ви нам запоможете.

До вас душею і серцем завжди прихильний

П. Рудченко.

P. S. Якщо знайдеться зайва годинка — сповістіть мене: чи нам доведеться радіти, чи гіркі утирати? Краще б перше, ніж друге.

1900

72. До Якова Жарка

6 квітня 1900 р. 26 березня 1900 р.,
Полтава.

Дорогий і серцю любий Якове Васильовичу! Ох, коли б Ви знали, скільки разів я збирався писати до Вас, та все що-небудь візьме та й переб'є. Найбільше всього забороняло недугування мого середульшого сина Мині. Ви знаєте самі, який він у нас пострибун. Дострибався до того, що у спинці заболіло-закололо. По першому разу швидко дали йому помочі — теплі ванни зразу вигоїли його хворобу. А от в січні жінка, йдучи у гості до їх учительниці, узяла і їх з собою. Там в учительниці є ровесники нашим і хлопчики, і дівчатка. Жінка сидить та з учительницею веде беседу, а дітвора грається собі у других хатах та пустує. Мій Минька ні в чому міри не знає: уже коли йому пустувати — то щоб усі чули, коли борюкатися — то так, що хоч очі хай рогом лізуть!.. От і доборюкався до того, що як жінка зібралася йти додому, то Минько був, як жар, червоний, як хлюща — від поту. Треба було переждати яку там годину, поки прочахне хлоп'я. Прочах; прийшли додому — і нічого, швидко полягали спати. А на другий день уже скаржиться: спинка болить. Далі — дужче. Почали його в гарячому купелі купати — гірше, стріль та болячість не тільки в спинці засіла, а ще й на живіток пішла. Криком кричить хлоп'я! Питаємо лікаря: що таке? Мовчить та тільки сопе, а нічого не каже, тільки: «треба виждати». Ждемо, а воно все гірше. Рішили раду скликати. Один каже: неврит, а два другі — невралгія. Почали хворого лічити. І от уже 2 з хвостиком місяці поминуло, а й досі хлопцеві поправки справжньої нема. Добре хоч те, що перестало так несамовито стріляти у спину та в живіт, як спершу стріляло; хоч і досі ще хлоп'я ходе іноді скарлючившись, а температура опівдні й до вечірньої години до 38° сягає. Отаке-то, добродію мій любий, наше горе! Воно та казенна робота зовсім поїдали і той зайвий вечірній час, який іноді бував до сього. Через це і до Вас не зібрався писати, тим більше, що й досі не перечитав усіх Ваших творів. До сього часу передивився тільки «Пожежу», «Андрійка», «Дідуся», «Лишнього» і «Троє». «Пожежа», по-моєму, зовсім слаба. «Андрійко» — дуже

добра приповістка; «Дідусь» — так собі; «Лишній» і «Артиста» — теж нічого, а «Троє» треба б переробити, треба якнебудь виявити, що гроші у Карпа витягли ті халамидники, з якими він ночував на постоялому, та не треба його вести у старці. Невже крадіжка 1 р[убля] 40 к[опійок] доведе здорового чоловіка до христарадничання? Мені здається — ні. Буде побиватися чоловік, буде злитися, а щоб так духом занепасти — це вже показує, що і справді нікчемний чоловік. Мені здається, як переробити «Троє», то з їх вийде дуже хороша приповістка. Якщо будете в Полтаві, як раніше писали, то про це ширше побалакаємо. З Дмитрієвим я балакав. Він казав, що одібрав Вашого листа і що спершу хай я передивлюся Ваші твори, а потім йому передам. З жидом теж щоти скінчені. Я не знав, що Ви останні гроші вислали Дмитрієву, а жид, якось стрінувши мене, питає: чи не можна б грошенят? Я сказав, що напишу вам. Ото і написав, не знавши, що гроші у Дмитрієва.

Обнімаю Вас. Не сердіться і не лайтеся! Вашій дружині мій низенький поклін.

Завжди Ваш *П. Рудченко.*

73. До Михайла Коцюбинського

23 червня 1900 р.

Полтава,
11 травня 1900 р.

Високошановний пане добродію Михайло Михайловичу!

Мене не було в Полтаві, як дійшла сюди Ваша засилка, через те і цей лист Ви одберете від мене не так швидко, як Вам, може, бажалося. Я тільки третього дня звернувся з Гадяцького повіту, куди виряджав свою сім'ю на літнє мешкання, щоб вона серед лісної прохолоди та вільного польового повітря набралася сили та здоров'я на всю осінню негоду та холодну зиму і вонючу весну серед городських вавілонів.

Перші дні по моєму приїзді треба було згаяти на службові справи, і от тепер, впорядкувавши їх, зразу одписую Вам на Ваше питання про видання моїх праць.

Перше всього — мені бажалося б видати їх у нас дома, а не проситися до сусід у Галичину. Тутешні прихильники до рідної мови те ж саме думають: краще їх мати у себе, де б кожний грамотний чоловік спромігся і прочитати, і

добути, якщо на це буде спромога, ніж виписувати з-за кордону, через котрий ще, може, й не пустять. Потім — і задля видавництва це не послідне діло: треба б його у нас ширити якомога, а задля сього треба користуватись всякою полегкістю, яка тепер, кажуть, настала.

Тут ходе чутка, що одеська громада береться видати мої праці. Якщо так, то я краще всього прихиляюся до сього заміру, ніж шукати притулку у Галичині. Вони там, якщо схотять, то й самі видадуть, що їм до сподоби.

Далі — я не згоджуюся і з їх планом видання. В першу голову вони поставили «Лихі люди». Ви, певне, знаєте, що «Лихі люди» перше всього надруковані в Женеві. Я їх перехрестив в «Товариші» і подав був до нашої цензури, а там, як прочитали, то трохи гвалту не наробили, що як, мов, можна такий утвір подавати до цензури. На велику силу одному знайомому довелося взяти рукопис з цензури і урезонити їх не робити гвалту. От уже через це одно галичани зовсім не до пуття зробили, що перш усього надрукували «Лихі люди» — наче гострим кілком кинули! Коли вони вдадуться до «Главн[ого] управл[ения] по делам печати», то там не тільки заборонять «Лихих людей», а й до других видань моїх творів будуть і геть-то додивлятись. Напишіть, будь ласка, їм, щоб вони з «Лихими людьми» не вдавались до Петербурга, щоб їх впустити в Росію, бо цим вони тільки дешпоту нароблять.

Потім: у другий том вони хотять вбгати «Повію». «Повія» ще не викінчена і коли буде викінчена — я й сам не знаю. По розміру вона буде аркушів на 30, а «Лихі люди» не більше 5, а може, в 3 вбгають. Дрібних оповідань набереться аркушів на 10. Драматичних творів («Перемудрив», «Лимерівна», «Згуба») теж буде не менше як 10 арк., а як додати до них мій переклад «Короля Ліра», то вийде й 15; «Хіба ревуть воли», котрих я хочу перехрестити в «Пропащі люди» або «Пропащі сили»,— не менше 25. Що ж це будуть за рівномірні томи? Через це я думав би першим томом пустити деяку дрібницю та драматичні твори (I — оповідання, II — драматичні твори). Том вийшов би аркушів у 25.

Другим томом — «Пропащі люди», поставивши теперішню їх назву «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» в епіграф, теж не менше 25.

Що ж до «Повії», то я ще не знаю, як краще зробити, чи пустити її третім томом, чи віддати до «Київської старини»,

щоб вона почала друкувати у себе, почавши з третьої частини (перші дві можна перепечатати в кінці замість приложенія). Третя частина у мене виготовлена. Поки вони друкувалися б, я тим часом виготовлював би 4, а далі й 5-ту. Мені здається, що це б було корисно і задля «Старини», і задля мене: «Старина» — мала б матеріал задля друку, а я — не хапаючись — доводив «Повію» до кінця. Про це я маю думку цього літа бути в Києві і побалакати з редакцією. Якщо вони згодяться зо мною, то краще всього «Повію» пустити через «Київську старину»; вона дала б і декілька сотень відбитків, щоб пустити в продаж. Отаким способом набрався б і 3 том аркушів, як кажу, на 30. Як же «Київська старина» не прихилиться до моєї думки, то тоді вже пустити «Повію» всю окремим виданням третім томом.

Що ж до моєї фотографії і біографії, то я якось раз одписував уже одному галичанину словами Лермонтова: «Поэт! что в имени твоем?!» І тепера те ж скажу. Коли мої твори що-небудь значать, мають яку-небудь вагу, то задля д і л а (с п р а в ж н ь о г о д і л а) — вони одні тільки потрібні, а не моє ймення, котре, якщо наші нащадки признають, що його личить уславити, то знайдуть, як і чим. Самому ж себе уславляти не приходиться та й не личить. Отак їм, добродію, і одпишіть.

Бувайте ж здорові та богові і святій правді милі!

До Вас душею і серцем прихильний *П. Рудченко.*

74. До Олександри Рудченко

3 липня 1900 р.

21 июня 1900,
Полтава.

Дорогая Шурочка! Сейчас приходила Соня в палату сказать, что Павлик собирается выехать к вам завтра, и я сейчас же принимаюсь за это письмо к тебе, чтобы передать его через Павлика. Принимаюсь потому, что желаю приготовить все к его сегодняшнему приходу ко мне в 7 часов вечера. Твои шарфики я отыскал; они были в особой коробочке в тумбе, что в спальне. Их оказалось два. Я их оба вложу в бумагу и зашью в общую массу с другими вещами в наволоку от подушки. Боюсь, как бы шарфики не пожались, но другого исхода нет. Когда Павлик будет у вас, ты, пожалуйста, т у р ч и ему и пригоняй к занятиям.

Хотя он и дал слово Соне заниматься, но слово и обещание еще не означают исполнения; для этого при молодости и легкомыслии Павлика нужно и настояние, о чем также просит тебя и Соня. Занятия в течение 2—3 часов в день вовсе не будут мешать нагуливать здоровье, напротив, только будут способствовать ему, ибо еще в прописях говорится, что праздность — мать всех пороков. которые, собственно-то говоря, и приводят к нездоровью.

Я очень рад, что понемногу начинает устанавливаться погода: вчера уже был день недурной, а сегодня — и жарковато. Когда бы уже установилась погода как следует, чтобы вы вздохнули вовсю да и открыли купальный сезон. Ты, пожалуйста, сама не особенно спеши с купаньем, чтобы не докупаться до бессонницы, как было в прошлом году. По случаю холодной погоды и дождей вода, вероятно, не скоро получит такую температуру, при которой безбоязненно можно начать купанье; а потому лучше погодить дней 5—7, чем нажить самому себе лиха. Да ты, впрочем, и сама все хорошо знаешь, только не увлекайся.

Очень радуюсь вашим последним известиям о том, что как ты, так и детишки здоровы. А Витюша любитель гостить у чужих; готов и своих забыть, лишь бы денек-другой пробыть с другими. Вместо того, чтобы помогать тебе досматривать Леню, он перебрался в Гадяч да и ночует вместе с Лукой в кабинете. Ну, а что же Миня делает без него? А Ленюша, как ты сообщаешь, все больше и больше изощряет свою терминологию. Как бы я желал услышать его лепет да и другие рассуждения! Но об этом — до половины июля можно только мечтать.

Что сказать о себе? Дождь как-то раз такой меня взбрызнул, что на расстоянии от земского склада и до квартиры совершенно промочил мои псовые ботинки. Хотя я сейчас же как их, так и чулки переменил, тем не менее нажил было насморк с болью в голове, похрустыванием в суставах и другими прелестями. Вчера даже принял хины, а сегодня — как рукою сняло, совершенно здоров.

Вчера вечером забегал Дмитриев приглашать от имени фон Белли пожаловать сегодня в 8 ч[асов] вечера в столовую для обсуждения в дамском благотворительном обществе программы вечера К у п а л ы, что задумало устроить общество 24 числа в городском саду. Чего доброго, придется и самому выступать в роли чтеца. Будут петь, играть и читать. Белли хотела было сама приехать ко мне, но я упросил

Дмитриева отговорить ее приезжать; сам пожалую к ним сегодня.

Обнимаю всех вас крепко и желаю быть здоровыми и счастливыми. Целуйте за меня гадячан.

Всегда ваш *А. Рудченко.*

75. До Якова Жарка

5 липня 1900 р. 23 липця 1900 р.,
Полтава.

Ви шкодуєте, дорогий Якове Васильовичу, що як були в Полтаві, то мене не застали на місці, а я — аж-аж! Найкраще всього, коли побалакаєш з чоловіком сам на сам, перекинешся з ним живим словом. От же й вийшло не гаразд; я поїхав свою сім'ю оборудувати на дачі, а Ви — в Полтаву. Отак і розминулися. Дуже шкода! Я мав був якнайдрібніше побалакати про Ваші твори. Я їх давно вже всі прочитав; недавно віддав ще п. Дмитрієву, щоб переглядів. Як він і діло впорядкує, то я зараз же сповіщу Вас, як і що. Я по правді скажу Вам мій погляд: я б на Вашому місці їх не друкував; вони куди геть слабіші перших,— не виношені, не мистецьки викроєні; пішвою, а не в стрічку пошиті... слабі. Це я так думаю, мені так здалося; а може, я й помиляюся; може, не на ту ногу, як кажуть, встав, як їх читав. Бува й так; бува, що наче дурний або пришелепуватий,— читаєш та й не розумієш того, що прочитав. От чи не помиляюсь, бува, і я,— ото їх віддав до людей,— хай ще й другі передивляться. Якщо й їм здасться так, як і мені, то певне, що твори слабі. А може, другим вони здадуться дотепні? Тоді вибачте за мої помилки. Я по натурі великий пунктатор і до своїх творів,— все мені здається, що не так. От через це я і не приспічаю: хай вилежиться та вистигне, як та овощ на деревині. Та ще й після того нехай пополеже, щоб улежалося, як те яблуко у льоху. Якщо отак вилежане візьмеш та прочитаєш знову і здасться воно тобі смачним, то, певне, і другим буде до смаку. А як самому не смачне — то знову його положиш на вилежку. Скажете: що так воно і зогниє! Бува. Бува, що й справді зогниє. Тільки мені здається, що краще хай зогниє, ніж таку кислицю подаси людям, що від неї усі щелепи набік зверне. Господь з ним! Багато і без нашого є багато кислого на світі.

Тепер я сиджу собі в Полтаві сам (мої в Гадячому),

сумую та від спеки кволію,— ні робити, ні їсти, ні спати не можу. Швидко до нас з'єдиначена трупа наша приїде,— 29 перше буде грати. Кропивницький, Саксаганський, Садовський, Карпенко-Карий, Заньковецька... всі то як на вибір. Що то утнуть такі сили! Побачимо. А поки — бувайте здорові, та не тільки сам собою, а з дружиною і дітками.

До Вас завжди прихильний *П. Рудченко.*

76. До Олександри Рудченко

9 липня 1900 р.

27 июня 1900 г.,
Полтава.

Дорогие мои Шурочко и детишки! Надеюсь, что Вы теперь очень довольны пребыванием в лесу, где не чувствуется того адского зноя, что здесь. Я, чтобы хоть чуточку чувствовать сносное существование, начал омывать себя предварительно в водах Ворсклы, за что хурка содрала с меня 50 к[опеек], а за сим перешел к водам пруда богоугодного заведения, в котором если только и есть что путнего, то душ. Впрочем, это я проделал только позавчера и вчера, а сегодня ограничился домашним омовением, так как сегодня дует прохладительный зефир, который дает, по крайней мере, дышать. Таково-то, милые мои, мое здешнее горевание. Утешаю себя только тем, что вам там недурно. Я думаю, что Мине ты уже делала песочную ванну, даже как бы не сожгла на таком сердитом солнце. Ну, как он себя чувствует? Твое последнее письмо меня повергло в грусть. Неужели же ему пребывание на даче и солнцепеке не помогут? Утешаю себя только тем, что до сего стояла такая адски противная погода, что не только больному, а и здоровому не до приятных самочувствований. Но вот уже с недельку как подогревает; вероятно, за эту недельку и у Мини самочувствие улучшилось. Сообщи, пожалуйста, о нем поподробнее: как он переносит песочные ванны и как себя чувствует после них? Да не соблазняй ты меня Ленюшкою, а то, пожалуй, сбегу отсюда, чтобы услышать, как болтает. Ох, хотя бы приснился мой уродец, как назвал его когда-то Витя; но и того нет! Нужно непременно его снять, чтобы хоть на карточке посмотреть. Ну, а Витя как, молодцом? Почему ни Витя, ни Миня мне ничего не напишут? Да хоть бы какую каракульку и Ленюшечка прислал; все же знал бы, что его каракулька!

Был у Сони 25; приглашала обедать. Предварительно омывшись в Ворскле, я и пошел. Беспокоилась, что от Павлика не было известия о приезде. Я сказал, что будет на другой день. Так оно и случилось: и она, и я одновременно получили от вас письмо. Очень рады, что Павлику понравилось на даче. Скажи ему, что тамошний воздух не только живительный в смысле восстановления сил, но и в смысле возбуждения энергии к занятиям. Соня говорила, что она договорила репетитора к Лене, а также и к нему, т. е. Павлику, когда он возвратится сюда. Поэтому Павлику следует не ударить лицом в грязь и показать маме, насколько он ценит ее заботы о нем, а показать это можно успехами.

Сегодня забегала в палату Надя справиться о тебе. Просила, когда будешь в Карловке (в приезд Юры), то чтобы посетила и ее домишку. Передавала, что Саше плохо: не спит, худает; видимо, говорит, к развязке идет. Хвалилась, что хозяйские ее дела хороши. Рожь уже убирают, которая у нее уродилась. Была с ней Стазя и нашла также все хорошо. Вообще Надя была оживлена и очень довольна.

В воскресенье получил и я от Вани письмо. Сообщает, что через 2 дня едет за границу, в Карлсбад, чтобы там, полечившись, поехать в Женеву к Марье Марковне, затем заскочить в Париж, а оттуда к осеннему сезону — в служебную командировку и в России, и за границей. Мое желание передавал Сам[о]ф[алову]. Тот вполне одобрил личное свидание и назначает с 20 августа. Оно так, кажется, совпадает и с моими разъездами. О Пасе и Оле сообщает, что только 14 июня оселились в Кларонe (Guisse, Clarens, Pension Verte-Rive, M-elle Roudtchenko). Долго ехали. Оля прибыла с инфлуэнцей и бронхитом, возбуждающим у тамошних докторов вопрос: не начало ли это туберкулеза? Бедная Олюшка! если только это так. Нужно будет написать ей по означенному выше адресу. Может, и ты от себя что черкнешь?

Сегодня получил от Василия Петровича записочку. Сообщает, что с июля предполагает совершить небольшую прогулку по Полтав[ской] губ[ернии]. Спрашивает, когда я буду в Гадяче, чтобы там свидеться. Написал ему, что, вероятно, не раньше 10—15 июля. Просил написать мне, где он и в какое время будет, чтобы я мог уведомить его о своем приезде в Гадяч. Ох, как бы скорее это время настало!

Что вам сказать о полтавских новостях? Чтение на народном гулянье не состоялось. Губерн[атор] не разрешил. Я очень рад, так как если в садовой коробке (открытая сцена) голос певцов скрадывался и пропадал, то что же было бы с голосом чтеца? Теперь у нас опера. Давали «Евгения Онегина» (с Яковлевым); сегодня «Руслана и Людмилу», а завтра, кажись, «Демона». С послезавтра (т. е. с 29) Кропивницкий, Заньковецкая, Саксаганский, Садовский, Карый с труппою. На первый спектакль — «Мартин Боруля». Думаю пойти, свидеться и побеседовать, насколько это удобно в антрактах. Как видишь — увеселений достаточно, но я их все бы отдал за пребывание в вельбовских лесах с вами. Что, грибы наросли? Тут печерицы попадаются, а грибов нет. Уже появляются абрикосы, но еще зеленые. Крыжовника сварил; хотя он и не зеленый вышел, но зато целый. Назавтра заказываю купить шпанок для варенья. Думаю, фунт на фунт. А вишен сколько сварить? Обнимаю вас всех-всех. Будьте здоровы и счастливы. Целуйте гадячан.

Всегда ваш *А. Рудченко.*

77. До Віктора та Михайла Рудченків

Липень 1900 р.

Дорогие мои Витя и Миня!

Спасибо вам за письма. Ими вы меня очень порадовали. Не забывайте и дальше мне писать; мне приятно получать от вас известия, как вы живете и что поделываете. Ты, Минюша, не скучай за мной. Когда мне будет возможно, я к вам сейчас же приеду и привезу гостинца, какого вы пожелаете. Напишите только, что бы вы желали. Пока же — слушайтесь мамы, не раздражайте ее; будьте умными детьми; не обижайте также и Лени и любите его как своего маленького братца.

Обнимаю всех вас крепко-крепко, как и люблю вас.

Ваш папа.

78. До Олександри Рудченко

27 серпня 1900 р.

15 августа 1900 г.,
Полтава.

Дорогая Шурочка! Наконец-то силы небесные смилосердились над нами и послали на сегодня дождик. Одно скверно, что температура сразу понизилась до 13°. Если и дальнейшее будет понижение, то положение ваше в лесу окажется не из сладких. Здесь-то ничего: только дышать дает, а если вам, бедным, сидеть в хатке при сумрачной погоде, то позавидовать нельзя. Впрочем, может быть, это временно. Теперь как раз м о л о д ы к,— может, он окупается да и снова настанет хорошая погода. Если же хмурая погода и дождь будут продолжаться долго, то не лучше ли вам з а в г о д я начать собираться к дальнему передвижению, т. е. пока сделать этап в Гадяче, перевезши свое добро туда? Я ведь смогу забежать к вам очень на короткое время, чтобы собрать багаж и увезти вас; то не лучше ли и в самом деле вам заранее перебраться в Гадяч? Конечно, при условии, если погода будет дурная и настанут холода. Мне уже очень скучно без вас; вечера длинные, и так тоскливо самому их переживать. Хорошо еще, что занятия есть, а не будь их — одурь бы страшная взяла. Но с этим, конечно, нужно мириться, преследуя главную цель — набрать побольше сил на зиму.

Как жаль, что ваше закрытое письмо от 13 числа получилось не вчера, а сегодня. Вчера я вечером нарочито ходил к Леон[иду] Алек[сеевичу] в лечебницу поболтать. Конечно, был разговор и о вас; но я, имея от тебя одни только благоприятные известия, ничего не сказал, что у Мини иногда крутит ножки в коленях. Завтра или послезавтра пойду к нему специально по этому вопросу и сообщу, что он скажет. Кстати, спрошу, не лучше ли прекратить уже купание? Он говорил, что можно купаться в том случае, если вода будет не ниже 18°. Ты сообщаешь, что теперь в воде 19°,— уже близко и к грани, то не лучше ли раньше остановиться? Да и тебе, моя дорогая, я советовал бы не увлекаться чрезмерно приятными ощущениями освежающей влаги. Помнишь, как тебе нехорошо было прошлый год в Гадяче, когда ты, невзирая ни на какую погоду, бегала купаться? Если заметишь, что купанье отражается на сне, т. е. плохо будешь спать,— так сейчас же брось.

Странно, что ты о Женжуристах ничего не знаешь. Сколько помню, я тебе говорил еще в мой приезд: его перевели в начале июня помощн[иком] инспектора в Самарскую губ[ернию], и перед моим отъездом к Вам Вера Хрисанфовна заходила в палату прощаться со мной. Об этом я, кажется, тебе говорил. Она даже хотела отсюда писать тебе, и Сергей Маркович спрашивал твой адрес. Я об этом тогда же тебе писал.

Соня говорила, что к 12 ав[густа] ей необходимо быть в имении. Вероятно, она уехала, почему я и не был у них. Когда был, то Павлик (по словам Сони) аккуратно занимается и преисполнен надежд быть непременно в 8 классе. Ты знаешь, он на обещания тороват, да как-то исполнит? Очень ему желаю не провалиться.

От Вани получил карточку с Женевы от 7 августа. Писал за час до выезда. Едет на двое суток в Вену, а затем — через Варшаву в Питер, оттуда — не позже 25 августа — в командировку. Просит писать в Питер. Я еще раньше писал ему туда и просил сообщить Н. В. Самофалову, что, вероятно, могу быть в Киеве не раньше сентября.

Сегодня получил от Луки письмо. Сообщает, что уже губ[ернский] казначей назначен и он рад, что его миновала чаша сия. Относительно меня — ничего бы лучшего не желал, как быть мне в Киеве. Самоф[аловым] он очарован. Конечно, очарование — хорошая вещь, но семейному человеку (как я) нужно еще считаться и с другими вопросами, близко касающимися того, что не только мне, но и с е м ь е моей нужно сносно жить. Когда буду в Киеве, тогда более все будет видно или, лучше сказать, обо всем нужно будет лично понюхать. Пока же о Киеве только можно мечтать, причем, так как я юнец не первой молодости, то и мечты мои — не достаточно чарующего свойства. Сообщает Лука еще, что сами здоровы, но Ант[онина] Матв[еевна] больна какою-то зудящею сыпью. Вероятно, крапивница. Кстати, о крапивнице у детей: Леонид Алекс[еевич] сказал, что и лучше, что ты не купала. Антон Ник[олаевич] также высказывался, что в Псле, где вода чистая и текучая, купаться можно, но в Ворскле он бы не посоветовал.

Скверно насчет побелки комнат: Лука имеет работу где-то в деревне и, как сказала Катерина, может приступить у нас к побелке не ранее, как с недели, то е[сть] 21 числа. Ну, а что если все это время погода будет дурная и Вам настоять будет лучше переселиться в Полтаву, чем терпеть

там неудобства. Очень бы мне хотелось ремонт по дому окончить до вашего приезда. Впрочем, завтра Лука приедет ко мне переговорить.

Саша мне писала 4 числа, что думает уже собираться в обратный путь. Ее упрашивают остаться до 15, а ей хотелось бы побывать 15 в Козельщине. Если теперь сообщает, что будет к 20, то значит ее упросили остаться до 15. Что Саша в отношениях к своим и более всего к маме не из мягких — это и давно известно. Но ты, пожалуйста, не мешайся в это дело, чтобы хуже не наделать. Когда я буду в Гадяче, вероятно, придется переговорить с Сашей о многом, если только найду, что по состоянию ее нервов можно будет говорить; а если нет — то лучше всего ограничиться холодным молчанием,— она это скорее поймет и уразумеет, чем самые мудрые речи.

Сообщи, как ваши финансовые дела: не нужно ли после 20 (если вы еще намерены остаться до сентября) выслать вам денег и сколько? Кстати, сообщи, сколько дров истратили,— нужно же еще заплатить и за дрова.

Обнимаю тебя сердечно. Не скучай, моя милая, моя дорогая, скука — также не впрок.

Тебя любящий *А. Рудченко.*

79. До Сергія Єфремова

15 жовтня 1900 р. — 3 листопада 1900 р., Полтава.

Вельмишановний добродію.

Повернувшись учора з Переяславського та Золотоніського повітів (їздив ~~туди по службі~~), я застав Вашого листа і от сьогодні одповідаю на його.

Я нічого не маю проти, щоб покористувались кияни моєю працею задля «Віку». Хай вибирають, що їм до вподоби, тільки з моїх власних праць, а не з «Хіба ревуть воли...», бо самі, добродію, знаєте, що то не одна моя праця, а ще й Білика. Я сам нічого, кажу, не маю, коли візьмуть і з «Хіба ревуть воли...» — «Польову царівну», «Січовика» й «Товариство». Тільки не знаю, чи згоден буде на се і другий спільник — Білик? Він тепер десь їзде по службі. Писав, що повинен вернутись в Петербург у сьому місяці; оже коли іменно — не знаю. Швидко йому буду писати, то напишу і про Ваші запросини. Якщо він згодиться — зараз Вам на-

пишу. Що ж до мого псевдоніму, біографії та патрета, то про се облиште думати тепера: хай, як умру, то і псевдонім розкриють, і біографію напишуть, і патрет змалюють,— якщо тільки все це на що-небудь буде потрібне, а тепера, на мою думку,— усе це лишнє. Зробив я не дуже-то багато, щоб за життя свого ще себе уславляти. Коли хто про се дбає — то його добра воля; а я думаю, що тепера нам треба не про це дбати, а про те, як би більш намножити доброї-корисної праці, щоб наша мова не занікчемніла, не пропала. Хто ж це зробе — чи Грицько, чи Іван,— хіба не все одна-ково? Отак скажіть, добродію, усім прихильним до нашого діла киянам.

Бувайте ж здорові та святій правді милі. До Вас завжди прихильний

П. Рудченко.

80. До Михайла Коцюбинського

12 листопада 1900 р. 31 листопада 1900 р.,
Полтава.

Вельмишановний Михайле Михайловичу!

Не встиг я подякувати Вас за засилку Вашої збірки «Хвиля за хвилею», що одібрав уже давно, а проте ще й досі не перечитав усієї і через це саме не одгукувався до сього часу,— як ось знову Ви даруєте мене двома томами своєї праці. Спасибі Вам, велике спасибі від усього мого серця, а ще більше за Вашу невсипущу працю на користь рідній мові. Ви пишете, що не все, може, подобається мені з Ваших творів. Як перечитаю, то все по правді скажу, не втаюся ні з чим, а до того дякую щиро Вам і благаю: не потураючи ні на що, пишіть, добродію, й пишіть; з того, що довелося мені досі перечитати, я вбачаю талан чималий і снагу добру. Чого ж нам ще треба на нашій убогій ниві?

Обнімаю Вас від усього серця і щиро дякую за подарунки.

До Вас завжди прихильний всею душею

П. Рудченко.

81. До Якова Жарка

18 листопада 1900 р. 6 грудня 1900 р.,
Полтава.

Дорогий і вельмишановний добродію
Якове Васильовичу!

Учора я назнарошне заходив до Миколи Андрійовича узяти в його Вашу рукопись. До сього часу не зміг сього зробити, бо то мене не було в городі, то — його не застанеш дома,— яко адвокат, він віється всюди. Учора його застав дома, тільки все ж таки не взяв у його Вашої рукописі через те, що він її сам одіслав Вам. Певне, Ви вже одібрали її. Сповістіть, будь ласка, добродію, чи одібрали справді, бо поки я не матиму від Вас про це звістки — доти не заспокоюся.

Що Вам сказати доброго? Про себе одно тільки: ніколи та й ніколи, бодай тому ніколи укрутив в'язи який-небудь добрий випадок! А поки його нема, то все-таки зостається одне — ніколи. Недавно одібрав від д. Коцюбинського аж два томики його праць, виданих уві Львові товариством «Спілка». Перший томик: «В путах шайтана», а другий — «По-людському». Перший містить у собі: 1) «В путах шайтана», 2) «На віру», 3) «Ціпов'яз», а другий: 1) «По-людському», 2) «Помстився», 3) «Посол від чорного царя», 4) «Пе-коптьор» і 5) «Для загального добра». Як бачите, назви томиків взяті по першим творам,— на мою думку, не завсім до ладу, бо цими назвами не вичерпується все, що містять у собі томики. Я поки що прочитав «В путах шайтана» та читаю «На віру». Задля першого, на мою думку, не варт би було затрачувати і часу, бо в йому малюється татарсько-монгольське життя. Невже у нас свого болю мало, що нам годиться братися за чуже? «На віру» — дуже хороша повість і затримує дуже живуче питання про шлюб, як народ обходиться без його, виконавши життя на в і р у. Я не знаю, чи часто-то це робиться по селах? У нас щось-то не чутно такої форми, може, вона вживається в Галичині або на Поділлі. Проте початок повісті, що я досі прочитав, написаний дуже до ладу. Одно в йому мене непутить: додатки від самого автора таких словечок, яких народ не вживає, як-от нерви, енергія і др. У повісті без їх зовсім би можна обійтися, і тоді б вона мала більший вплив,— не било б у вічі, що це автор розказує та

ще й ученими словами. «Для загального добра» я читав раніше, і воно мені теж не подобалося через те ж саме, через що не до шмиги і «На віру». Оже треба сказати, що д. Коцюбинський дуже талановитий чоловік і дуже живі питання захоплює своїми творами. Я дуже радію, читаючи їх, і бажаю, щоб він якпобільше писав тільки з нашого, а не чужого життя і більше нашою, народною мовою, а не Тредьяковського вінегретом. А ви, добродію, як поживаєте? Що поробляєте? Пишіть, будь ласка.

Обнімаю Вас щиро Ваш *П. Рудченко.*

82. До Марка Кропивницького

Кінець 90-х — початок 1900-х років.

Батьку нашого кону, високоталановитий артисте
Марку Лукичу.

Багато літ поминуло, як Ви перший випрохали дозвіл на безборонну виставу наших драматичних творів і перший зібрали гурт людей задля сії справи. Не багато в той час тих творів було, та й не значний по щоту гурток мусили Ви зібрати. Оже то все були люди добірні, що під Вашим доглядом і наукою незабаром стали на міцні ноги і появили чималу силу перворядних артистів. Немало Ви поклали своєї творчої сили і на те, щоб збільшати наш репертуар, довести його до того, щоб він слугував не тільки задля забави людей, а мав вплив і на їх серце та душу, став задля свого народу проводатарем просвіти.

Живучий та добрий почин не пропаде даремно, він викликає до себе підмогу других, розбуджує у людей хіть і творчу силу, що лежать у потайниках людських душ і дрімають, доки їх хто не розбурка. Ви своїми вчинками розбуркали їх, і от ми тепер маємо багато своїх труп і своїх письменників, що, розпросторившись по всій Україні, несуть на користь своєму народові і вищий смак до краси, і правдиву картину його життя-побуту, дають йому зрозуміти свої громадські хвороби і відшукати їм свої ліки.

Оце все вчинилося, дякуючи Вам, дякуючи Вашому доброму зачину. Як же нам, високоталановитий артисте, не дивуватись тій незвичайній силі Вашого духу, що, не звертаючи ваги на всякі шкоди і перепони, не згортає своїх дужих крил, як не дякувати Вам за все те, що Ви зробили задля нашого кону і, не дивлячись ні на літа, ні на здоров'я, не

згортаєте своїх рук і досі, а служите вірою і правдою рідному краєві своєю високоталановитою ігрою, і своїм артистичним смаком, і своїм літами набутим навчанням.

Прийміть же від нас, високоталановитий артисте, нашу щиру подяку і гаряче, від самого серця жадання — доброго та довгого віку, щасного життя без шкод і перепонів і легкої вдачі Вашим найкращим замірам.

1901

83. До Олени Пчілки

Січень 1901 р.

Сестро по зброї, високошановна добродійко
Ольго Петровна!

До мене дійшла чутка, що незабаром має відбуватися святкування Вашої двадцятип'ятилітньої праці на нашій літературній ниві. Не маючи спроможності добутися до Києва, щоб зложити перед Вами мою найщирішу повагу і найгарячіші жадання, я повертаюся до Вас з оцим листом — блідим зразком того глибокого почування, що живе в моїй душі.

Ваша щира любова до свого краю ще з дитячих літ, Ваш нехибний напрямок до тієї мети, зерно котрої заклюнулося разом з Вашою любовою, Ваша невсипуща двадцятип'ятилітня праця на нашій літературній ниві викликають у моїй душі глибоке почування шаноби й поваги до Вас: треба мати велику моральну силу, щоб за такий довгий час серед тих гірких обставин, у яких нам доводиться працювати, нехибно простувати однією стежкою.

Прийміть же від мене, високошановна добродійко, мою невиразну шанобу, мою щиру подяку і моє гаряче жадання Вам довгих-довгих літ і корисних праць на нашому літературному полі!.. Я певний, що Щасна Доля справдить вибраний Вами літературний псевдонім і коли не нам, то нашим нащадкам доведеться оцінювати Вашу щиру працю народною поговіркою: «Родюча — як земля, а робоча — як бджола!»

До Вас завжди душею і серцем прихильний

П. Мирний.

Полтава.

84. До Сергія Єфремова

25 лютого 1901 р.

Полтава,
12 лютого 1901 р.

Вельмишановний добродію!

Давненько вже ношу Вашого листа, та все ніяк не зберуся на його одписати. Не зібрався ж через те, що не маю нічого такого напоготові, щоб заслати до Вашого збірника, котрий маєте присвятити пам'яті Кониського. Ви пишете, що бажалося б нове. А нового такого, не дуже великого, й нема. Думка, бачте, що задля збірника, в котрий чимало письменників повинно дати свої твори, треба невеличке що-небудь. Таких невеличких праць у мене є дві, на лихо, обіцяні теж задля збірників. Одна з їх («Лихо давнє й сьогочасне») призначена задля колись ювілейного збірника пам'яті Котляревського, і досі у когось із вас, киян, безнужно пухне. Якщо вона не потрібна вже задля того збірника (бо століття виходу у світ «Енеїди» давно минуло, а збірника і досі не подано!), то, будь ласка, розшукайте мою рукопись і скористуйте нею задля свого збірника. Другу рукопись («Серед степів») я заслав у Чернігів теж задля збірника. Звідти одписували, що нею скористуються, а коли і чи скористуються,— не знаю. Якщо «Лихо» буде не підхоже чим-небудь до Вашого збірника, то можна б скористуватись «Серед степів» — звісно, тоді, як згодні на се будуть чернігівці. «Лихо» я засилав М. П. Старицькому, а ним воно комусь другому передано. До мене доходила чутка, що воно у якогось Лопатецького, котрий поїхав до Петербурга. Розшукайте, добродію, моє «Лихо» та й скористуйтесь, бо так воно, вилежуючись, не забариться і постаріти.

Що ж до видання усіх моїх творів, то я не знаю, як би то це краще зробити. Мені здається, що їх би треба видавати окремними податками аркушів в 20 кожний. В перший краще б усього пустити не дуже величкі мої твори, коли всі їх пропусте цензура. Задля сього, здається, можна пустити: 1) «Лихий попутав»; 2) «П'яниця»; 3) образки з життя: а) «День на пастівнику» і б) «Батьки»; 4) «Лихо (давнє й сьогочасне)»; 5) «Серед степів» і 6) «Товариші». В «Товариші» перехрещено «Лихі люди»; вони були подані колись до цензури, то з-за їх такого клопоту, кажуть, наробленo! На велику силу цензура згодилася вернути ру-

копись, перехрещену червоними чорнилами. До другого податку можна призначити драматичні твори: 1) «Перемудрив», 2) «Лимерівну» і 3) «Згубу». В третій — переклади: 1) «Король Лір» (з Шекспіра); 2) «Дума про Гайявату» (з Лонгфелло). Тим часом, може б, я викінчив задля четвертого податку «Повію». Що ж до «Волів» — їх треба перехрестити в «Пропаща сила» або «Пропащі люди»,— то друкувати їх можна буде тільки тоді, як мій брат на се погодиться. Сповістіть, як ви думаєте про цей план видання.

З щирим поважанням

П. Рудченко.

Писати до мене краще всього по такій адресі: Полтава, казенная палата. Афанасию Яковлевичу Рудченко.

85. До Сергія Єфремова

17 березня 1901 р. 4 березня 1901 р., Полтава.

Вельмишановний добродію!

Та й шпарко ж Ви прийнялися за клопоти по виданню моїх творів! І в Галичину пишете, і в Чернігів листуєте, щоб засилали до Вас деякі списки... Коли їх треба, то я й сам зашлю Вам с в о ї, тільки щоб з їх посписували копії, а оригінали мені повертали. У мене нема тільки «Ловів». «Товаришi» маю той самий екземпляр, що колись цензура заборонила,— з її червоним чорнилом і червоною печаткою. Якщо хочете, я зашлю Вам задля списка з його копії. Здається тільки, що «Товаришів» і «Лови» перехрестить цензура знову. Про «Казку про Правду та Кривду» та «Морозенка» я зовсім забув і через те не призначив їх задля першого тому. Мені здається, перший том слід отак упорядкувати: 1) замісто «До музи», що була поміщена в першому виданню, я подам «В дорогу!». Воно написано не тими ш к а н д и б а ю ч и м и стихами, якими «До музи», а прозою і краще буде личити до видання; 2) «Лихий попутав»; 3) «П'яниця»; 4) Образки з життя; 5) «Лови»; 6) «Товариші»; 7) «Казка про Правду та Кривду»; 8) «Морозенко»; 9) «Лихо» і 10) «Серед степів». У другий том подамо «Пропаща сила». Я одібрав недавно від брата листа, що він згоджується до друку «Волів». Треба тільки їх пустити не під одним моїм менням, а під обома, тобто «Мирний та

Білик». Я написав братові ж і за «За водою». В цій повісті хоча й не багато мого є, а все ж трошечки є дещиці. Якщо одберу від його листа про згоду, то напишу зараз Вам. Тоді ж можна «Пропащу силу» і «За водою» пустити в одному другому томі, коли дозволе цензура. В третьому томі хай будуть драматичні штуки. Вони писались не задля кону — ті ж повісті, тільки скомпоновані в драматичній формі. «Лимерівну» треба друкувати так, як вона у мене написана, а не так, як грають. «Згубу» теж можу заслати. Може, цей том і буде менший від других, то що ж робити, коли тільки й є? Можна буде додати, якщо хочете, переклад «Короля Ліра», щоб побільшати том, а «Гайявата» вийде окремним невеличким виданням. Забув ще: у мене є переложене думним розміром «Слово о полку Ігореве». Його слід би додати в перший том. Хай уже вся дрібниця буде у йому. Що ж до «Повії», то вона і досі не викінчена, і сказати не можу, коли я її викінчу, бо часу зайвого зовсім не маю. От через це хай вона піде в послідне видання, а не в другий том, як Ви пишете.

Тепер ще маю побалакати з Вами і з комерческого боку. 1) Яким штибом Ви думаєте пустити видання? Мені не подобається такий, яким видано Левицького; куди краще видані твори Карпенка-Карого. Хотілося б і мені, щоб книжку зручно було узяти, а не ламати руки такою вагою, як перший том Левицького. 2) Скільки Ви примірників думаєте друкувати і по якій ціні? Мені здається, дорожче карбованця з четвертаком не слід ціни ставити, а вже саме найдорожче — півтора карбованця і 3) Чи даєте Ви що-небудь авторське і що спроможетесь дати? Чи не багато буде 250 примірників від тисячі? Сповістіть.

До Вас прихильний

А. Рудченко.

86. До Михайла Коцюбинського

22 березня 1901 р.

Вельмишановний добродію Михайле Михайловичу!

Хапаюся одповідати Вам на сьогодні одібраного від Вас листа, що я не маю і не матиму нічого проти Вашого заміру пустити у люди «Серед степів» не в черговій книжці «Хвиля за хвилею», а в збірникові, призначеному на ушанування

незабутньої пам'яті Куліша. Слід пошанувати це значне мення і такого невсипущого трудовника у нашій справі. Помагайбі Вам на добре діло!

З Києва запитували мене про видання усіх моїх праць. Видко, там дуже гарячого чоловіка приставили до видавницького діла. На першого листа я одмовив, як би то слід видати мої роботи, перелічивши їх. Одбираю одповідь, що вже вони кинулись до Грінченка, щоб заслав їм «Серед степів» задля спису копії. Буцім у мене немає оригіналу? Я тільки писав їм, що «Серед степів» призначене задля Вашого збірника, а вони, видко, не розібравши, ударились за ним до Вас. Хоча я одписав їм, що у мене самого є оригінал і, якщо він нужний, то я зашлю свій; оже коли вже заслано від Вас, то я свого не посилатиму. Сповістіть, будь ласка, якщо це Вас не дуже затурбує.

Всім серцем і душею до Вас прихильний

П. Рудченко.

Полтава,
9 березня 1901 р.

87. До Сергія Єфремова

4 квітня 1901 р. 22 березня 1901 р.,
Полтава.

Вельмишановний добродію!

Разом з цим листом засилаю до Вас посилкою: 1) «В дорогу!», 2) «Думу про Ігореве військо»,— переписані мною задля цензури, так що їх переписувати удруге не треба; 3) «Товариші» — той само список, що колись подавався до цензури, та повернуто його назад забороненим і 4) «Казку про Правду та Кривду», як вона була надрукована колись у «Правді». Ці дві приповісті, тобто «Товариші» і «Казку», переписавши задля цензури, будь ласка, добродію, мені зновy поверніть. Доточую до цього всього ще й «Морозенка» — одбиток «Київської старини». У йому є деякі коректурні, а то й редакційні помилки. Я їх поправив чорнилами. Мені бажалося б, щоб у новому виданні «Морозенка» не було таких помилок, як на 25 стороні (замість «рутити» надруковано «кутити» — зовсім не наше слово!). От через се і засилаю виправлений мною примірник — може, він Вам погодиться і задля цензури? На першому зайвому листочку я зробив оглавок, який годилося б надрукувати на сорочці

книжки. А може, Ви що краще придумаєте? На другому боці сього ж зайвого листочка поміщено «Покажчик», тобто: що слід одно за другим друкувати. Мені б бажалося, коли чого цензура не забороне, щоб твори були так впорядковані, як написано в покажчикові.

Щодо Вашого до́казу про те, що 250 примірників від 1000 на авторську користь — дуже дорога плата, то я з Вами згоджуюсь. Я ніколи нічого сам не видавав і ціни на се не знаю, через те запитував: чи не дорого буде 250 примірників від тисячі? З Вашого ж рощоту про видання II т[ому] Левицького бачу — справді це дорога плата. Треба так, щоб, як кажуть, були і кози ситі, і сіно ціле. А цього добути, мені здається, можна так, як вигоду від видання попаювати пополам — одну частку видавницькій скриньці, а другу — авторові. По такому рощоту (беручи на зразок видання того ж таки Левицького) виходе: 1200 пр[имірників] стоє 1000 кар[бованців], а по назначеній задля продажу ціні — 1800 кар[бованців]. Скинувши з цього 25—30% книгарням, тобто 450—540 кар[бованців], маємо лишку 1350—1260 кар[бованців]. Вивернувши гроші, страчені на видання, буде вигода від 350 до 260 карб[ованців], а половина — 175—130 кар[бованців], цебто як перевести на примірники,— від 166 до 125 прим[ірників] або від 140 до 100 примірників на тисячу. От через це, мені здається, що 125 примірників від тисячі не буде дуже накладно Вам. Як Ви про се гадаєте? сповістіть. Напишіть теж, скільки тисяч маєте видавати. Мені здається, що 3000 дуже багато, зовсім доволі б було і 2000, бо як залежиться видання, то втрата перше всього буде задля Вас. Якщо будете друкувати 2000 пр[имірників], то мені повинно б перепасти 250. З їх я прохав би заслати до мене тільки 50 пр[имірників], потрібні задля подарунків знайомим, а лишок добре б було, якби книгарі прийняли за собою, а мені повернули гроші, бо збути таку силу у Полтаві навряд чи можна.

До Вас прихильний

П. Рудченко.

88. До Сергія Єфремова

24 червня 1901 р. 11 липця 1901 г.,
с. Нижні Млини.

Не знаю уже, з якими очима показатися мені перед Вами, високоповажний добродію Сергію Олександровичу! Приходиться лупати та й лупати... тільки всього. Вернувшись з Києва, я не забув своєї обіцянки: зараз же розшукав «Лихо», почав його перечитувати, щоб виправити деякі помилки перепищика та не зовсім ясно написані слова. А тут треба було на хутір (хоч не свій, а найнятий) сім'ю споруджати. Поки те впорядкував, старшого хлопця треба було на екзамен вести — пора настала до гімназії віддавати. Чотири дні хлопця мучили екзаменом та несамовитою спекою, що стояла та й досі ще стоїть у нас. І це все задля того, щоб його у приготовительний клас замістити, буцім екзамена не можна в один день зробити. Отакі клопоти зовсім задурили голову мені, а спека так її розварила, що вона на в'язах, мов шапка на ломаці від вітру на всі боки хилиться. Тільки й дихнеш що звечора або вночі. Горе ж те, що чоловікові ще треба й спати. За цілий день так ухоркаєшся, що на вечір нікчемний робишся ні задля чого, хіба задля сну... Отаким побитом моя зовсім не велика робота розтяглася аж на цілісінький місяць, і тільки вчора я з «Лихом» покінчив. Сьогодні його спорудив і назавтра шлю до Вас по тій адресі, що Ви пишете, тобто на мення Дурдуківського, бо маю думку, що посилка до 15 у Київ достанеться.

«Волів» переписуйте, бо цензурований список їх не в мене, а в старшого брата, його ж тепер немає в Петербурзі — поїхав по службі аж до Сибіру. Та, певне, він і не дасть свого списка. «За водою» недавно він передав мені через руки, щоб я звірив його з тим, що у мене є,— теж не зовсім до ладу переписаний. Як тільки звірю, зараз до Вас зашлю. Не знаю тільки гаразд, коли се зроблю, бо в таку спеку, як тепер у нас стоїть (28° в тіні), я зовсім нічого не можу робити, тільки потом обливатися та душею скніти. І купання не помагає. Та як воно й запоможе, коли вода, наче варена,— хіба трохи від окропу холодніша.

Що це таке, що «Літ[ературний] вістник» не доходе? Ось уже б повинно йому за липець бути, а ми не одібрали і за травень? Чи не припинила його зовсім цензура?

До Вас завжди прихильний

П. Рудченко.

89. До Олександра Русова

Серпень 1901 р.

Невсипущий наш трудовнику та щирий громадянине Олександре Олександровичу!

Святкуючи сьогодні двадцятип'ятиліття Вашої корисної праці в справах статистичних, ми почуваємо себе несказано щасливими, що це свято довелося у нас відбувати, що на нашу долю випало вітати того, хто віддав на послугу своєму краєві нажитий освітою та набутий життям великий скарб своєї душі, свій хист, талан, свої найкращі жадання і найдорожчі надії, хто немало дбав про те, щоб розумні і прості заснови життя сприяли людям залучити кращу долю до себе.

Де тільки Вам не довелося бути, по яких краях не довелося проживати, по яких сторонах не довелося працювати? Вам добре відома і Західна Слов'янщина, куди Ви, скінчивши університета, перше всього подалися, щоб дознатися, як там заснувалося життя людське і куди воно простує. Знає Вас Київщина і Черніговщина з її стародавніми селищами, всі боки життя котрих Ви дознали і про які подали у світ стільки коштовних праць; знає Херсонщина і Харківщина — наші нові слободи; діждалася Вашого гостювання і наша Полтавщина.

І де тільки Ви не були, то всюду зоставили значний слід після себе. Немало Ви зложили корисних праць задля існування «Юго-Западного Отдела Русского географического общества», заснованого в 1873 році чималим гуртом освіченого товариства. А як скасовано отой «Отдел», то «Киевский телеграф», «Труд», «Одесский вестник» і інші тогочасні часописи краще всього знають, що Ви з товариством зробили задля того, щоб повідати людям, що м и т а к е і чого у світі жадаємо.

Та не сприяли обставини життя до тії праці; довелося кидати її та розшукувати таку роботу, щоб вона не хибила Вашим провідним думкам, Вашим надіям-замірам. Таке становище одібрали Ви у статистичних роботах, подавши у світ, за приводом чернігівського земства, такі коштовні праці, як «Материалы для оценки земель по Нежинскому уезду», а наостанку — «Описание Черниговской губернии».

Ставши земським робітником, Ви не до одних статистичних справ прикладали свої непритомні руки, і до других

земських діл, які доручались Вам, Ви прикладали і свій хист, і свою талановитість, і свою невсипущу працю.

На такому становищі доводилося Вам знайомитися з людьми усяких поглядів; доводилося вибирати співробітників, зводити людей до гурту.

Вам, щирому громадянинові та невсипущому трудовникові, не пристало позичати задля сього хисту у других: Ваша прихильність до людей і господарська ввічливість Софії Федорівни — Вашої дружини — залучали до Вашої господи усіх, кому бажалося почути і щиру пораду освіченого та намноженого знанням чоловіка, і теплий привіт господаря та господині, а тим, хто не прилучався до Ваших поглядів — побалакати з людьми інших думок.

Багато народу збиралося до Вашої господи на раду й задля поради; пройшла широка слава по всіх сторонах про ті збори на ради, і не раз Вам доводилося через це кидати нагріте місце і шукати пристановища по других краях. Та байдуже були Вам оті перепони й перешкоди; не спиняли та й не спинять вони того, хто виховав у своєму серці віру, що громада — великий чоловік, а рада — перша й найголовніша заснова громади.

Найгарячіше вітаючи Вас з сьогоднішнім святом, ми на споминку про його просимо прийняти від нас оцей наш невеличкий дарунок. Хай він буде ознакою і нашої великої Вам дяки за Вашу двадцятип'ятилітню несхибну працю на користь рідному краєві, і нашої правдивої прихильності до Ваших поглядів, надій, віри. Ми певні, що щасна доля збереже Вам і здоров'я, і силу й надалі, і сподіваємося, що вона допоможе Вам збагатити дорогий нам край Вашими славними та корисними працями.

Слава не покладаючим рук трудовникам на нашій широкій Україні! Слава щирим та неодступним робітникам у громадських справах! Слава Вам, Олександре Олександровичу,— видатному поміж невсипущих трудовників та щирих громадян!

Полтавці.

90. До Якова Жарка

17 листопада 1901 р. 4 грудня 1901 р.

Дорогий Якове Васильовичу! Так от куди Вас доля замчала! Я здивувався, одібравши від Вас листа з Марнополя. Думка була, що Ви все на старій посаді, що, мовляв, на одному місці і камінь мохом обростає. Певне, що воно, може, так і було б, якби не мала дітвора, про будуччину котрої тепер треба дбати. Хоч самому, може, й погано, а як дітвора обсіла, то перше всього про неї треба клопотатися, бо ми вже з гори котимося, а їй треба на гору видиратися. Так воно давно було, так і надалі буде. Добре, що хоч довелося Вам з сім'єю укупі проживати: це задля виховання дітвори найголовніша потреба. Гаразд і те, що Ваш первенець радує Вас своїм поспіхом. Віддали й ми свого першого до гімназії, та... він у нас не такий придатний до науки, як Ваш, хоча з сього боку ще скаржитися не можна. А от на порядки, що тут позаводили у гімназії, жаль бере. Ну, та й це, поки ще він при нас,— сількісь. А погано те, що почав хворіти. Заніс з гімназії кір, то й тепер ще лежить у ліжкові, хоч він корем недугував ще дитиною. Дехто каже, що кір раз буває. А воно, виходить, брехня. Я й сам пам'ятаю, що недугував ним аж тричі. Оце, видко, і син пішов по батькові. Хвороба то така, що клопотатися б і нічого, та горе в тім, що треба багато часу на неї стратити, а через це може бути таке, що треба зостатися і на другий рік в класі. Оцього б то не бажалося. Ну, та то ще поживемо-побачимо... Другі обидва сини (у мене їх тільки трійко,— старий я вже на те, щоб їх множити), слава богові, до якого часу здорові, хоч учора середульший узяв та з водовозки полетів сторчака додолу і набив чималу гулю на коліні. Лікар звелів перележати в ліжку який день-другий. От і другий лежить, а третій сумує,— до першого не пускаємо, щоб не заразився кір'ю, а з другим гратися — ніяково,— воно й сумує та надолужує кому-кому, а матері найбільше. Олександрі Михайлівні, як настане вечір — то то тільки й спочинок; лягає відпочивати коло 9 години. Я встаю, а вона лягає. Отак ми й живемо. Як бачите, не Вам одному доводиться мед пити — усім воно однаково. Ви ще скаржитесь на те, що доводиться жити хоч і серед людей, а так як і не між людьми, бо своїх близьких немає. Звісно — це погано. У нас з цього боку краще. Оже як близьких людей почнуть нівечити, як оце тепер у нас, то я не знаю, що краще — чи між людьми жити,

чи без їх. Тільки й утішає сподіванка, що то все поклик та брехня і що правда колись-то виявиться. А коли вона виявиться? Та краще цього не зачіпати, бо гидко стає на душі.

Я казав д. Дмитрієву про Ваше видання. Він відповів, що воно у книгарному складі і що можна буде там довідатися, як обстоїть діло з продажжю.

Задумали кияни і мене друкувати. Чув, що перший том уже повернувся з цензури. А як? Не знаю. Не знаю і того, коли вийде. Думка аж 5 томів випустити; на 5-й приберігаю «Повію», коли буде час її викінчити. Задля такої великої праці треба і багато часу. А в мене його не дуже-то: лиха доля на це скупа. На невеликі речі або на перекладі, то ще можна розстаратися і часом, а на велику — сутяжно. Торік я переклав Лонгфеллову «Гайявату», а сього року, або краще — сії осені, написав 4-хактову містерію «Спокуса». Перша — усім подобалася, а друга — навпаки. Оже я не дуже на це вдаряю, і думка, як її місяців через два перечитаю та ще перечищу, то відійшлю до «Київської старини», коли приймуть і цензура не забороне. Задумав я, бачите, зробити ступінь у ще ніким не затриману сферу — філософію, тобто написати філософську драму. Задля нашої, тільки що ставшої на дибки мови це трудне діло. Треба було вибрати підходящу тему. Я і взяв задля неї легенду о грехопадении, щоб показати боротьбу двох сил: віри і розуму. Приходилось, з одного боку, держатися біблейського оповідання, а з другого — народних легенд, найбільше всього про чортовину. Як бачите, робота цікава. Може, я погано її виконав, так усі кажуть, що добре, а тільки сама тема не подобається. Якщо так, то се — сількісь! Ну, а Ви що поробляєте? Вашій дружині низенько уклоняюся, а Вас міцно цілую. Пишіть. До Вас душею і серцем прихильний

А. Рудченко.

P. S. Не заносячи цього листа додому, спаліть його, щоб бува кір не передався і до Вашої дітвори, одхасни її, боже, від усякої хвороби! Кір, кажуть, дуже заразна неміч, то краще цього листа спалити, щоб ним Вашої дітвори не заразити.

1902

91. До Володимира Науменка

8 березня 1902 р. 23 лютого 1902 р.

Шановний добродію Володимире Павловичу!

Ось уже минає 4 роки, як подав я свого «Морозенка» до «Київської старини», що так його приємно прийняла і випустила поміж люди окремним одбитком. Після того ні однії строчки не бачили читачі «Київської старини» з моїх творів, немовби то з того часу я свої пера зложив у сошку... По правді ж кажучи, сього не сталося та й не можливо статися, бо ще незабутній батько нашої красної мови Т. Г. Шевченко казав: «привикне собака за возом бігти, то й за саньми побіжить». Отак і я: як тільки є зайвий час, то так тебе і потягне до любої роботи... З того часу, як вийшов «Морозенко», дещо прибуло й до моєї убогої комори і вилежується у засіках... бере острах, коли б то ще не затхнулося... До того і дехто з знайомих хитає на мене головою,— чому нічого не подаю до «Київської старини»?

Через оце саме і повертаюся до Вас, шановний добродію, з запросинами, чи не приймете під свій теплий захист і рідну оселю «Київської старини» мої дещо вже постарівші праці? Якщо на се буде Ваша ласка та потреба задля «Київської старини», то я прохав би прийняти під її затишну стріху деякі мої хоч давні, хоч новіші праці,— не знаю гаразд і сам, що буде краще задля сього. З давнього можна б подати або «Лихо», котре призначалося задля збірника в пам'ять Котляревського, або «Серед степів» — теж колись дане мною чернігівцям задля збірника в пам'ять Куліша. Перше — оповідання про лихо давнє — кріпацьке, з його утисками, серед котрих скніли і ниділи людські душі і котрі примушували людей держатися гурту, щоб захиститись від лиха, і сьогочасне — з його безземельною волею та голодним лихом, що заставляє людей забувати про гурт, думати тільки про себе, а декого і йти проти свого ж таки брата. Друге — невеличкі нариси, як однакові враження відбиваються у душах культурної людини і простого чоловіка. Обидві ці праці повинні друкуватися в першому томі моїх творів, якщо цензура їх не забороне. От через це я й не знаю, чи згодяться то київські видавці на те, щоб вони перше появи-

лися у «Київській старині». Якщо з їх боку не буде заборони (запитайте у Єфремова), то ними б можна скористуватися «Старині». А якщо на це не буде їх згода, то у мене є ще ось що, що — мені здається, личило б пустити поміж люди. Перше: увесь переклад Лонгфеллової «Гайявати», а друге — самостійне «Спокуса» — містерія у 4-х справах. Про перше нічого казати, бо самі, певне, про «Гайявату» добре знаєте, а про друге — повідаю Вам, що малася думка написати нашою мовою філософську драму... «Ого! — скажете — куди наші гнуть та цілять!» І справді це діло трудне, та чи й можливе, коли наше слово ще не доросло до того, щоб ним збагнути філософські зальоти людських думок. Так і мені перше здавалося,— а проте — я все ж таки узявся за роботу — спробувати пера-чорнила, яка в йому сила. І мені здається, що ця моя перша проба — не лишня задля того, щоб проложити хоч невеличку стежечку і до таких утворів, а разом з цим показати, що не такий страшний чорт, як його малюють, і що нашою, хоч і недорослою мовою, а можна висловити усякі мудрощі розуму людського. Звісно, щоб праця не була мертвою, не треба залітати у високі високості, а брати те, що сам народ подає у своїх переказах, про його недовідки, про його глуху та темну віру у добро та правду, як він дивиться на ті або інші світові прояви, як мізкує не про щоденні клопоти, а про розумові речі та потреби свого духу. Маючи оце на увазі, я взяв задля своєї драми біблейський переказ про г р е х о п а д е н и е, бо про цю спокусу і в народі ходе чимало переказів, східних з переказом біблейським. Звісно, що тут довелося зачепити питання і про бога, і про чорта, про віру в першого і про всякі мудрощі другого, що ними він доводе людей до спокуси. Скажете: баб'ячі забобони! Метафізика! Не втаюся: є того і другого. Оже це ж усе-таки н а ш е, р і д н е н а м, а через те, мені здається, я маю право на те, щоб його завести у художню оправу.

Коли Ви згодитесь з оцими моїми думками, то я перше всього прохав би Вас дати захист у своїй «Старині» моїй «Спокусі», бо переспів «Гайявати», може, не пусте цензура. Чи так, чи інше, а сповістіть, що більше всього потрібне для «Старини» з вище найменованих моїх праць. Те я перше всього почну переписувати і зашлю до Вас. Коли що приймете, то я прохав би у Вас задля себе, коли можна, сотню одбитків.

З щирою повагою до Вас і надіями, що Ви не облишите

мене своєю ласкавою одмовою, зостаюся завжди до Вас прихильний і вірний до послуги.

П. Р.

92. До Іродіона Житецького

10 березня 1902 р. 25 февраля 1902 г.

Милостивый государь Иродион Алексеевич!

Посылая вместе с этим почтовым переводом на Ваше имя 5 руб. на право участия моего в качестве члена Общества имени Т. Г. Шевченка для вспомоществования нуждающимся уроженцам Южной России, учащимся в высших учебных заведениях С[анкт]-Петербурга, имею честь уведомить Вас, на предложение Правления общества за № 864, что, относясь вполне сочувственно как вообще к выполнению предначертанных уставом задач общества, так, в частности, и к намерению его устроить хотя небольшой интернат со столовой для учащихся женщин, особенно в медицинском институте, я, к сожалению, не могу принять на себя посредничество по собиранию средств для общества в Полтаве, так как среди огромного круга своих знакомых не имею лиц с достаточными средствами, могущих своими пожертвованиями способствовать осуществлению намерений общества. К тому же мне кажется, что задача собрания средств для обеспечения учащейся молодежи не может быть удовлетворительно разрешена одними усилиями частных лиц, с каким бы сочувствием к этому делу они не относились, для сего должны быть привлечены дворянские, городские и земские учреждения, в задачи которых, между прочим, входит не только обеспечение таким или иным способом отдельных лиц из среды вверенных их заботам общественных групп, но и субсидирование существующих для этого хотя бы и частных благотворительных обществ, преследующих просветительские цели. Вот почему я полагал бы не только уместным, но и необходимым Обществу имени Т. Г. Шевченка обратиться с предложением о содействии к осуществлению его благого намерения — устройства интерната для учащихся женщин медицинского института к губернскому предводителю дворянства и губернской земской управе, а также ко всем 15 уездным предводителям дворянства, городским и земским уездным управам. Я думаю, что только таким путем сделаются в более широких кругах известными цели,

преследуемые обществом имени Т. Г. Шевченка, и могут быть собраны необходимые для выполнения его задач средства.

С истинным уважением и всегдашнею готовностью к услугам имею честь быть Вашим, милостивый государь, покорнейшим слугою

А. Р.

93. До Григорія Ковалеика

15 березня 1902 р. 2 березня 1902 року,
Полтава.

Шановний добродію Григорію Олексійовичу!

Хотілося Вам хоч дещо одписати на Ваш лист про «Наталку Полтавку», та нема часу поритися в «Полном собрании законов». Сьогодні трошки був копирснув, та нічого не виудив, бо алфавітний покажчик такий, що тільки в йому голову заморочиш, а швидко на слід не натрапиш. Оже як Ви хочете від мене звістки якнайскоріше, то я і наважився оце їх подати про те тільки, що мені відомо. Буду одказувати на Ваші питання:

1. Нема тепер у Полтаві назви Мазурівка, і про неї ніхто з моїх знайомих не знає.

2. Чи мав на увазі Котляревський яке-небудь село, писавши «Наталку Полтавку»,— трудно сказати. Певне, що села по Ворсклі були і тоді, як він жив, як і тепер їх багато є. Оже яке село він мав на увазі — хто скаже?

3. Тахтаулів і Осьмачки є й досі. Вони по сей бік Ворскли, де Шведська могила, коли Ви про неї знаєте. Від Ворскли все-таки не близько. А от такі села, як Яківці, Сем'янівка, Крутий Берег, то зовсім недалеко від Ворскли.

4. З яких часів або до яких років тичеться подія «Наталки» і «Москаля» — не можу Вам нічого сказати. Чи був ще в 1817—1818 роках возний — не знаю, у законах я не зміг знайти, коли цей титул скасовано.

5. Мені здається, що Котляревський (мастак вірші писати та пісні складати), може, якими ходячими у той час піснями і скористувався задля своєї «Наталки», оже і такі повинний був перероблювати так, як годилося задля справи. Другі ж — певне, сам компонував. Такою, їм самим скомпонованою, здається мені і його «От юных лет».

6. Не думаю, щоб про Наталку Полтавку була яка пісня. Про Переяслівку і досі є.

Дівчино моя — переяслівко!
Звари мені вечеряти,
Моя ластівко!

З цього змісту Ви самі, добродію, побачите, що тут переяслівка згадується зовсім інше від того, як малює свою Полтавку Котляревський. Переяслав був колись дуже значний город, де, звісно, як у дуже населеному місці, то й норови людські інші, а найпаче з баб'ячого боку. Сюди приналжувало багато веселих дівчат, котрим не було місця по глухих кутках. От через це у пісні і згадується дівчина-переяслівка, яко ластівка — раз, та ще й не від тих грошей, щоб вечерю зварити,— два.

7. Генерал-губернаторський дом — це той дом, де тепер живе губернатор; а губернатор жив у цьому домі, що якраз напроти казенної палати. Цей губернаторський дом одійшов тепер до корпусу і в йому живуть служащі в корпусі. Чи був в генерал-губернаторському домі театр за часів Котляревського — не можу Вам певне сказати. Може, в його залах і вибудовували сцену, як от і тепер недавно, ще за теперішнього губернатора була збудована сцена задля домашнього спектаклю, що справляли молоді губернаторські дочки.

8. Як часто ставили «Наталку» або «Москаля» за давніх часів, тобто в 20—30 роках XIX віку — не знаю і не маю в кого про це розпитати, бо старих людей, щоб добре знали про це, поміж знайомих не знаю.

Як бачите, поживилися Ви з мене, як з козла молока. Більше всього — не знаю та не відаю. Вибачте, що так мало даю Вам корисного. Що будете робити, коли старовина так витрачується, що треба її з свічкою удень вишукувать?! Бажаю Вам якнайскоріше скінчити Ваші розвідки про «Наталку» та «Москаля». Про «Москаля» Горленко писав колись у «Полтав[ских] губ[ернских] вед[омостях]», що сюжет його позичений у якогось французького письменника. Він у своїй розвідці називав його по менню і розказував самий сюжет — дуже подібний до нашого «Москаля», звісно переробленого, дивлячись на наші звичаї.

Бувайте здорові та щасливі!
До вас усім серцем прихильний

П. Рудченко.

94. До Михайла Коцюбинського

25 березня 1902 р. 12 березня 1902 р.,
Полтава.

Вельмишановний добродію Михайло Михайловичу!

Давно я одіслав до Вас свій нарис «Серед степів», що призначався задля збірника на пам'ятку — здається — Куліша. Чи чутка до мене доходила, чи, може, се мені так приверзлося, буцім видання чернігівцями того збірника облишено. Сповістіть, будь ласка, чи справді чернігівці облишили збірник, де думка була друкувати «Серед степів», видавати?.. Тут, бачите, у нас зайшла думка видати збірник пам'яті Гоголя. От би до нього і можна пристроїти «Серед степів», бо цей нарис і по думці, і по розміру якраз підійде до сього збірника, бо другого такого невеличкого у мене немає. Звісно,— це можна вчинити тільки тоді, як чернігівці, кажу, облишили видавати свій збірник. Сповістіть — прохаю, якнайскоріше,— чи можна «Серед степів» скористуватись задля нашого збірника, чи треба буде щось інше приготувати? Воно хоч і є дещо на думці, оже часу бракує заводити ті думки на папір, а слово — подане.

Може, й Ви, добродію, прилучитеся до нашої думки — дати що-небудь невеличке з своїх творів до нашого збірника? Збірник певний вийти на руській і нашій мові, міститиме він у собі: а) белетристику з поезією — більше всього по-нашому, б) історію краю, в) етнографію, г) публіцистику і д) економіку. Все оце повинне виявити сучасне життя в нашому краї, звідки вийшов Гоголь, почавши перше всього писати про життя своєї сторони. От і мається думка показати, чи перемінилося це життя з-за часів Гоголя, чи тільки змінилася деяка облуда, а зерно життя зосталося те ж саме.

До Вас усім серцем і душею прихильний

П. Рудченко.

95. До Сергія Єфремова

25 березня 1902 р. 12 березозоля 1902 р.,
Полтава.

Вельмишановний добродію.

Спасибі Вам за вістки про мої клопоти з поводу видання першого тому моїх творів і друкування дечого в «Київській старині». Я згоджуюся з Вами, що «Лихо» не слід давати до «Старини», коли воно призначене задля збірника пам'яті

Кониського. «Серед степів» хоч і призначалося задля чернігівського збірника, котрий буцім не влаштувався, оже теж, мені здається, не слід подавати до «Старини», бо як справді цей нарис не буде надрукований в чернігівському збірникові, то я його примощу тут, у своєму збірникові в пам'ять Гоголя, що збирається видавати полтавська громада. Так як «Гайявата» не підходе до «Старини», то зостається одна «Спокуса», котру я і почав переписувати. Як скінчу — зараз зашлю. Сповістіть тільки, чи на Ваше мення, чи до «Старини», тобто в редакцію? Одного прохав би ще: якщо «Спокуса» по своєму змісту не підійде до «Старини» або дуже вже її цензура покаліче, так що краще її і не видавати, то чи не можна б так вчинити, щоб моя рукопись була повернена знову до мене? Ви самі, певне, добре знаєте, що, й переписуючи востаннє що-небудь задля друку, не без того, щоб і в цьому останньому спискові не виправлялось що-небудь. Через оце і останній список буває таким одмінним від перших, що слід його зберігати, тим більше, що я в чернетках поправок не роблю.

Про перший том своїх творів я написав у столицю до брата — чи не побалакав би він з Шаховським, щоб скоріше його пустили? Брат повинний бути на сі свята у Полтаві. Я з ним про це добірніше побалакаю та разом спитаю його і за «За водою» — чи не згодиться він дати сю повість задля «Старини»? Тоді й сповіщу Вас про його думки. Він, бачте, обіцяв дати тільки до другого тому моїх творів, котрий повинний вийти не під однією моєю назвою — «Мирний», а разом — «Мирний — Білик».

Оце згадав про другий том та згадав і про «Хіба ревуть воли». Ви мені писали торік літом, що дечого у Вашому примірнику не доставало — вирвані листки. Сповіщали Ви, і які листки. Я тоді якраз був на хуторах біля Полтави і не зміг нічого зробити, бо книжки були в Полтаві. А як перебрався з хутора у город, то і сам не знаю, де Ваш лист запропастився. Шукав я його, шукав — ніяк не знайшов. Як був тут восени д. Стешенко, то я прохав через його перекázати Вам (бо не знав Вашої адреси), щоб знову сповістить, чого не достає. Оже й не знаю, чи казав Вам про це д. Стешенко? Тепер Ви самі про недостачу деяких листків пишете. Сповістіть же, будь ласка, якнайдрібніше, чого у Вас не достає. Я або сам перепишу, або допоручу другому та й зашлю до Вас список.

Завжди до Вас прихильний *П. Рудченко.*

96. До Михайла Коцюбинського

Квітень 1902 р.

Вельмишановний добродію Михайло Михайловичу!

Велике спасибі Вам за Ваш подарунок. Смакуючи, перечитував я його у «Київській старині»: які хороші малюнки і людей з їх горем та болем, і природи з її світовою красою, такою іноді німою і глухою до людського горя! Дуже мені подобалось Ваше «Дорогою ціною». Найбільше всього перша частина, де так правдиво малюється гірка доля кріпацтва, мандри, щире кохання втікачів. Друга частина — мандри і життя серед циган — може, через те менше подобалось, що я мало знаю сю сторону, або — краще сказати — зовсім не знаю. Здається ще мені не зовсім певним,— чи змогла б Соломія перша хоч би і в турка стріляти? Що це діло можливе — я згоджуюсь, оже щоб це було заурядне діло — то навряд. Через те і здається мені Соломія в цьому місці дуже вже піднята угору: якби вона орудувала тут не пістолем, а тим самим веслом, яким орудує Іван, то, здається, було б подібніше до неї, хоч і рішучої такої, що вона піде за коханим і в огонь і в воду. Ну, та про це нічого казати багато. Добре і те, що цілком Ваше оповідання робе такий хороший вплив. Я запитував у декого з членів комітету, що відає нашою публічною книгарнею, чи не взявся б склад при книгарні розповсюджувати Ваше «Дорогою ціною»?.. Обіцяли побалакати про це на першому ж зборі. Коли порадяться, то думка є запрохати у Вас сотню примірників,— може, й на готові гроші.

Дуже Ви мене та й усіх нас запечалували своїм одказом запомогти нам улаштувати як слід або годилося — збірник. Ми такі певні були на Вашу запомогу, бо кому ж нас і зарятувати, як ми перше всього самі себе не будемо зарятовувати? Ні, вже, добродію, не одмагайтеся від запомоги,— хоч яку невеличечку штучку, а зашліть до нас! Кажете: не вмієте швидко писати. Я не знаю, чи хто так нешвидко пише, як я? А все ж таки думка хоч що-небудь та подати. І я роботою казенною обкладений так, що кожного вечора до півночі доводиться над нею сидіти, а думка — хоч після півночі по одній стрічці що-небудь написати. Сьогодні стрічка, завтра стрічка, за тиждень — то й сім стрічок, а як за місяць, то набереться аж 30. Отак потроху та помалу, то, може, що-небудь і виклинеться. Певне, що коли й Ви тільки

з а х о ч е т е, то не кинете нас без зарятунку. Захотіть, добродію наш шановний,— дуже Вас просимо і уклоняємося! Бувайте ж здоровенькі та до діла охочі.

До Вас щиро душею прихильний

П. Рудченко.

97. До Сергія Єфремова

3 червня 1902 р. 21 травня 1902 р.

Вельмишановний добродію.

Учора мені казали знайомі, що цензура уже пропустила перший том моїх праць, заборонивши зовсім «Товаришів» та ще щось невеличке. Я вгадував, чи не «Лови»? А сьогодні Ваш лист підкріпив ту недобру звістку про «Товаришів» та ще й здивував тим, що не «Лови» заборонено, а «Дума про Ігореве військо». Це справді більше чим дивно. Хоч би це був переклад з чужородної мови, а то самостійну переробку на нашу мову давнього «Слова о полку Ігоревѣ» заборонено! Якби хто раніше про це сказав, я б тому тричі плюнув у вічі, щоб не брехав. А тепер приходиться вчувати це яко сущу правду і помиритися з такою оказією, бо нічого другого не прирозумієш. Одно тільки мене в журбу вдає! Ви сподівалися кожний том випустити аркушів в 25, а тепер, коли викинуто «Товаришів» (аркушів на 5) та «Думу» (1 арк[уш]), то чи й набереться книжка аркушів хоч на 20. Що ж це воно за том буде? І чи слід такий дріб'язок випускати у люди, назвавши його першим томом? Про це, одначе, краще Ви погадайте і як рішите — так і буде. Не треба тільки поспішати з виданням. Спочивайте літо самі і других не турбуйте, а там уже з вересня, як пишете мені, і друкуйте, коли хочете.

Питаєте, який мені подобається формат? III т[ом] Левицького мені не подобається: дуже широкий. Краще, мені здавалося б, узяти за формат видання Карпенка-Карого: книжка якраз похватна. Не подобається мені і шрифт III т[ому] Левицького — дуже рябить у віччю. Коли вже не можна такого, як у Карпенка-Карого (дуже великий), то хоч такий, як у I т[омі] Левицького. Мені подобаються літери більше довші, ніж круглі або широкі та ще з якимись ніби завитками.

Про другий том моїх праць повинний подати Вам не добру звістку. Ви самі, добродію, знаєте, що твори, які ми намічали до сього тому, не цілком мої, а й братові. Був брат у

мене на великодних святках і запитував, чи слід-то сунутися з цими творами під час тії завірюхи, що піднялася у нас по селах? Це питання ми так і не розрішили тоді, одсунувши його до того часу, як брат звернеться до столиці і понюха, чим там пахне. Недавно одібрав від його звістку: «тхне і геть-то поганим! Сунутися з цим добром у цей час не годиться». От Вам і круть-верть — під черепочком смерть! Облишмо до якого часу з другим томом. Коли ж схочете другим томом подати м о ї самостійні драматичні утвори («Лимерівна», «Перемудрив», «Згуба» і «Спокуса»), то я зашлю Вам рукописі, куди і коли скажете. «Спокусу» я давно вже переписав, та не засилаю до «Київської старини», бо справді вона під програму журналові не підійде: с в о г о життя не має, а тільки с в о ї погляди про чисту та нечисту силу.

Зараніш дякую Вас за засилку «Віків». І т[ом] я маю. Якщо він тільки передрук першого видання, то його можна й не засилати, а прозаїчними дуже цікавлюся. Спасибі вам, як зашлете!

Ви не подаєте в своєму послідньому листові звістки про свою адресу. Через це сей лист посилаю до редакції «Київської старини».

Завжди до Вас прихильний

П. Рудченко.

98. До Сергія Єфремова

14 серпня 1902 р. 1 серпня 1902 р.

Вельмишановний добродію.

Мене не було на місці, як добрався Ваш лист і пролежав трохи не місяць, дожидаючи тута мене. Тепер от і не знаю, куди Вам засилати одповідь на його,— чи по літній Вашій адресі, чи через редакцію «Київської старини»? Певне, Ви ще тепер справляєте літо, і через те шлю цього листа по сповіщеній Вами адресі; сподіваюся і на те, що, кидаючи своє літнє сідало, Ви покинули там і свою адресу — куди Вам засилати листи до Києва, а через це і цей лист чи тим, чи іншим боком, а достукається до Вас.

Ви не згоджуєтесь з тими доводами, котрі викладав Вам в своєму послідньому листові про видання другого тому і запрохуєте мерщій засилати не переписані глави «Пропа-

щої сили» і «За водою», певне, думаючи, що це все від мене одного залеже. Ви ж добре знаєте, що автор тих творів не я один, а ми їх виконували з старшим братом. Він ото і сповіщав мене з столиці, що тепер не такий час, щоб їх пустили, і раяв переждати ту хуртовину, яка складалася на нас. Тепер брата в столиці немає —поїхав лічитися за границю і вернеться хіба в половині жовтня. От через це і не можу я нічого путнього Вам сказати тепер за другий том, аж поки не спишуся з братом, бо треба ж на увазі мати і його авторське право. Списатися ж з ним я можу тільки тоді, як він вернеться на зимнє становище, бо не знаю, де його там за границею шукати. Писав недавнечко з Віші, де мав бути по 1 серпня, а потім треба ще їхати купатися на Атлантическький океан. А де іменно — ще й сам гаразд не намітив місця.

Драматичні твори можу заслати Вам, як сповістите мене, куди їх слати. Їх мається 4-ри: «Перемудрив», «Лимерівна», «Згуба» і «Спокуса». Якщо додати до сього «Короля Ліра», як Ви раєте, то, певне, набереться аркушів на 25, а може, й з хвостиком, тобто буде чималий том.

Спасибі Вам за засилку «Віків». Їх я ще не встиг дрібно передивитися, а зокола — вони чепурно видані. Віньєтка мені не зовсім до вподоби: кобзар якось не до ладу намальований, а рудоволоса та крилата муза зовсім здається лишня. До того ж вона мені нагадує не браву музу, а одну з трьох сестер Чехова. Не гаразд, що Ви не сповістили, скільки ж вони коштують і куди Вам вислати за їх гроші?

«Лихо» разом з «Віками» одібрав.

До Вас щиро прихильний

П. Рудченко.

99. До Сергія Єфремова

16 вересня 1902 р. 19 $\frac{3}{.IX}$ 02.
Полтава.

Шановний добродію.

Разом з цим листом засилаю до Вас «Лимерівну», «Згубу» і «Спокусу». Звеліть переписувати їх, а ці, як не треба буде, повернете назад. Мені здається, їх треба розмістити в такому порядці, як вони і писалися: 1) «Лимерівна»; 2) «Перемудрив»; 3) «Згуба» і 4) «Спокуса».

Не втаюсь, бажалося б мені не те що переглянути 1-й том, а й гаразденько його перечитати — може б, що-небудь довелося і виправити, коли то се можна. Оже у мене часу зайвого так трохи, що я боюся, чи не задержиться цим друкування його? Через це саме боюся і прохати Вас засилати I том тільки на о́гляд.

Засилаючи до Вас драматичні твори, я разом з цим написав до брата в Петербург (він сповіщав, що повинний вернутися туди швидко) — чи не настав, бува, час, що можна ткнутися з «Волами» і «За водою»? Якщо одберу добру звістку, то зашлю їх Вам. Тоді драматичні твори будуть готові надалі. Щодо «Повії», то про неї приходиться тільки сказати: ох! Багато з нею мороки, а часу — мало; до того ще й по домі у мене не все гаразд: жінка недугує. А вже як господарка недужа — то й порядку нема, і худоба плаче. Виходить зовсім таке, як кажуть: не до поросят свині, як саму колють! Щасливий Ви, що цього не відаєте.

Бувайте ж здорові та усім милі. Всього найкращого жадаю Вам.

До Вас прихильний *П. Рудченко.*

100. До Сергія Єфремова

3 жовтня 1902 р. 20 жовтня 1902 р., Полтава.

Вельмишановний добродію.

Переглянувши трохи заслану Вами рукопись, вертаю її знову до Вас, щоб не забаряти друкування. Дрібніше не зміг перечитувати рукопись, бо зайвого часу бракує. Разом з рукописом прикладаю і «Короля Ліра», переклад котрого Ви мусите додати до других драматичних творів. Мені здається, що переклад «Ліра» сюди не личив би, а його годилося б видати з перекладом «Гайявати». Ну, та то вже як ви там радою примусите зробити, так і робіть. Чи розберуть-то, переписуючи «Ліра», мої деякі поправки?

Гаразд це Ви задумали — видати збірник на спомин Котляревського. Звісно, що нам, полтавчанам, личило б найбільше додати допомоги; оже за себе маю сказати, що тепера не можу конче пообіцяти нічого такого, що годилося б до збірника. Раз — через те, що не маю зараз такого невеличкого утвору, а вдруге — часу зайвого шкодить, щоб присісти і написати що-небудь. «За водою» до збірника не годиться — дуже велике: аркушів на 5 або, може, й з хво-

стиком набереться. До того ж ця робота не цілком моя, треба про це і зо спільником поряятись, а від його й досі не відібрав листа — чи згодиться він тепер на видання в другому або третьому томі моїх творів? Є в мене розпочата робота задля нами замисленого збірника в пам'ять Гоголя, та й не знаю, чи скінчу-то я її. Якщо цій осені виготовлю та наш збірник не складеться як слід, а вже тепер намічається, що навряд чи складеться,— то сю роботу можна б повернути до збірника Котляревського. Як бачите, добродію, при таких стосунках дати Вам п е в н е слово тепер ніяк не зможу. Може, воно через який час і вияснится, а тепер дуже похмарило.

Бажаю Вам усього найкращого. До Вас завжди прихильний

П. Рудченко.

101. До Леоніда Іоніна

Кінець жовтня 1902 р.

Дорогой Леонид Алексеевич.

Когда Вы намеками говорили нам о возможности совершившейся перемены в Вашей жизни, то, сознаюсь пред Вами, в глубине души моей закрадывалось сомнение: действительно ли так скоро это должно совершиться? Быть может, моя догадливость на этот раз была притуплена болезнью моей жены; а быть может, я уже таким неверным Фомою задался и все думал: шутит человек!

С получением же Вашего письма оказалось, что намеки Ваши не были шуткою, что перемена в Вашей жизни — уже совершившийся факт, и я невыразимо порадовался за Вас: прочь докучливое одиночество [нрзб.] жгучей тоски и глубоких дум, которых высказать было некому! Сгинь, бесприютная строптивость души, всегда окрашивающая в какой-то мрачный цвет наши желания и наши поступки! Не легко-бо человеку быти едину... и птица себе гнездо вьет...

Дай же, бог, чтобы свитое Вами гнездо нескончаемо долго согревало Ваше любвеобильное сердце, чтобы в избранной Вами подруге Вы нашли то, чего искали: и верного друга жизни, и неустанного хранителя Вашей любви, Вашего спокойствия, Ваших наилучших стремлений и того добра, которое Вы так щедро источали на пользу людей вообще, а близких Вам — в особенности.

Причисляя себя к этим последним, более сего — гордясь этим, мы с женою в такой торжественный момент в Вашей жизни никак не могли устоять против желания чем-нибудь засвидетельствовать пред Вами нашу радость и наши искренние пожелания Вам самых наилучших благ в мире.

Да не омрачится Ваша душа столь обычным выраженьем наших пожеланий. Не посмотрите, дорогой Леонид Алексеевич, на эти вещественные предметы как на что-то низменное, могущее навести Вашу мысль на благодарность за содеянное Вами для нас. Благодарность наша не может быть измерена вещественным предметом. Нет высшей и большей благодарности, паче любви, и эти предметы да послужат лишь неизмеримо жалким отзвуком и напоминанием той искренней любви нашей к Вам и глубокого уважения, которыми вечно преисполнены наши сердца за Ваше неизмеримо доброе и столь необычное отношение к нам.

Ваши всегдашние и искренние друзья

Александра и Афанасий Рудченки.

102. До Михайла Коцюбинського

8 грудня 1902 р. 25 грудня 1902 р., Полтава.

Вельмишановний добродію Михайло Михайловичу!

Спасибі Вам за звістку про альманах, присвячений пам'яті Куліша. Мені дивно тільки те, що,— кажете,— цензура де-де пошкодила «Серед степів». А з Києва до мене заслали І книжку моїх творів, в яку разом з другими приточено і «Серед степів». У цій книжці «Серед степів» цензура не зробила аніякісінької заборони,— ні слова, ні півсловечка навіть не зачеркнула. Дивно: одного батька, та не однакові діти!

Шкодую, що Ваше дуже покалічено. Чи не через те цензура так прикро доглядалася, що збірник присвячувався Кулішеві?

Про наш збірник на спомин Гоголя ніхто з наших і словечком не обізвався. Чутка доходила, що кияни були взагалі проти такого збірника. Хіба, мовляв, мало наших покійних народолюбців, котрих слід пом'янути збірниками, щоб ще заходжуватися поминати рідною мовою, хоч і такого великого художника слова, як Гоголь, але чужого нашій мові слова?

Це — правда, оже і не зовсім сута правда: Гоголь хоч мистець чужої мови, оже по духу і природі рідний нам; його навіть невмирущі типи з «Мертвих душ»,— це — зразки з наших панів, а не кацапських. Візьмімо, наприклад, його Плюшкіна і Іудушку Щедріна,— се ягоди з одного поля; оже Плюшкін зовсім наш, а Іудушка — з кацапського краю. Що не кажіть, а Гоголь душею і натурою наш. Через це слід би його нам ушанувати. Це мало б тим більшу вагу, що наші вороги не мусили б попрікати нас нелюбовою до Гоголя; та, певне, і цензура, чого доброго, не так гостро доглядалася до наших робот. Та нічого про це казати, бо я й сам на цей раз так само винуватий, як і всі наші прихильники. Літом розпочав був роботу задля збірника, оже не викінчив її. А з осені почала моя жінка недугувати нервами, та й мої так наструнчила, що вони наче з валу стали — нікуди кчемні. Так і пішло все шкереберть!

Щодо «Повії», то я її уже одним тим не можу дати до «Вістника», що вона й досі не викінчена,— дві частини ніяк не діждуться ні доброї години, ні зайвого часу, щоб їх викінчити. До того ж я обіцяв «Повію» киянам до моїх повних творів,— повинна б піти до 4 тому, якщо до того часу виготовлю. Пообіцяти одному, а дати другому — це не личить. От через це напишіть д. Гнатюку, що не можу я дати «Повії» до «Вістника», бо вона й досі не викінчена.

Я знову нагадував бібліотечному комітеті про їх обіцянку виписати Ваше «Дорогою ціною». Один з наших прихильників певне обіцяв це зробити. Шкода, що йому, яко повіреному, доводиться більше бігати по усіх усюдах, ніж сидіти дома, і через це не можу тепер від нього дознатися, чи виписав Ваше видання комітет. Як вернеться він з мандрівки і побачуся з ним, то знову запитаю і попрошу безпремінно виписати.

До Вас прихильний *П. Рудченко.*

P. S. Чого ж це Ви, добродію, розхворілися? Це погане діло — недугувати. Бажаю Вам якнайшвидше протурити від себе цю непрохану гостю — хворість.

103. До Михайла Коцюбинського

26 грудня 1902 р. 13 студня 1902 р.,
Полтава.

Вельмишановний добродію Михайло Михайловичу!

Мені передано, що коли Ви хочете збути в нашу книгарню 100 примірників Вашої праці «Дорогою ціною», то засилайте їх наложеним платежом по такому адресу: Полтава. Николаю Андреевичу Дмитриеву, присяжному поверенному, в собственном доме на Петровской площади.

Як же Ваше, добродію, здоров'я?

У мене ось уже 4-й місяць недугує жінка на нерви, то таке горе та клопіт, що іноді і на світ білий не хочеться дивитись!

Бажаю Вам якнайскоріше одужати та збагатити нашу не дуже-то родючу ниву своїми коштовними творами.

До Вас душею і серцем прихильний

П. Рудченко.

1903

104. До Сергія Єфремова

4 січня 1903 р. 22 студня 1902 р.,
Полтава.

Вельмишановний добродію Сергію Олександровичу.

Через д[обродія] Ф. М[атушев]ського я передав задля Вас «За водою» і дві глави з «Пропащої сили» задля другого тому. Певне, Ви їх уже одібрали. Я ще восени одібрав від брата листа, що він згоджується друкувати оці твори; та поки переписав, то на мене і моє хатнє лихо (хвороба жінки) насунуло. А вже коли господарка недужа та ще при невеличкій дітворі, то годі думати про яку-небудь роботу: непокій у душі, журба на серці та непорядок у домі — це такі гості і так замакітрюють голову, що й гадати про діло не можна, а не то що його робити. Нехай йому — тому лихові — цур та пек, і не доводься йому нікому доброму переживати! От через це саме я зовсім забув про свою обіцянку дати що-небудь і від себе до Вашого збірника на спомин Котляревського. Як зайшла тут про це розмова, то прий-

шлося і геть-то очима пополупати, не маючи у себе нічого виготованого. Д[обродій] Дмитрієв виручив, натякнувши, що, може, декілька пісень з «Гайявати» задля сього пригодяться. Не знаю, справді, чи личать-то задля пам'яті Котляревського не самостійні твори, а переклади? Хіба тим, що й Котляревський, хоч і не перекладав, та перероблював «Енеїду»?.. Як ви там нарадитесь — так воно й буде. А все ж засилаю до Вас разом з цим листом декілька пісень з «Гайявати». Увесь утвір зоветься «Дума про Гайявату», а як частину, то я їх назвав піснями, а Ви як хочте, так і назовіть. Переписуючи пісні, я підбирав їх так, щоб обхопити цілком увесь зміст про цього індійського лицаря. Якщо в моєму спискові хто-небудь знайде що-небудь лишнє, то можна й викинути; навпаки — як хто порає що додати, то сповістіть — я зашлю, в чім недостача.

Прохав би, як будете подавати до цензури другий том, то на йому зробити напис не про мою тільки одну працю, а й про братову, тобто найменувати «Мирний та Білик».

Сповістіть, будь ласка, як діло стоїть з друкуванням першого тому і переписуванням третього? Д[обродієві] М[атушев]ському я казав, що коли до «Київської старини» пригодиться і вашому видавництву не пошкодить, то хай візьмуть «Спокусу». Як Ви про це думаєте, а найбільше — що скажете про саму «Спокусу»? Дуже цікаво знати Ваш погляд.

До Вас завжди прихильний *П. Рудченко.*

105. До Сергія Єфремова

9 лютого 1903 р. — 27 січня 1903 р., Полтава.

Вельмишановний добродію Сергію Олександровичу.

Сповіщаю Вас на сьогодні одібраний від Вас лист, що я нічого не маю проти того, щоб «Пропаща сила» спершу друкувалася при «Київській старині», якщо це не пошкодить вашому окремному виданню її. Про це останнє не мені, а Вам краще знати. Нагадую тільки, що одно моє слово не матиме значної ваги, якщо не згодиться на це Білик, бо він подавав мені слово тільки на окремне видання. Через це саме хай «Старина» не лаштується з друком, доки не відбере дозволу від Білика.

Те ж саме приходиться сказати і про «За водою». Одно тільки можна додати, що оцих двох праць вистаче більше чим на рік задля «Старини». Чи не пошкодить-то це художньому вразу читачам? Одначе з цим можна й поступитися, коли — кажу — це допоможе «Старині» більше розповсюдитись і не пошкодить вашому окремному виданню.

Спасибі Вам за «Літературний збірник» і відбитки «Лиха». Я їх одібрав. Збірника ще всього не перечитав; дійшов тільки до половини. Не подобалось мені «На смерть О. Я. Кониського» шановного Михайла Петровича, звісно, не по думці, а по тому, як хороша думка дебелою та незграбною мовою виконана. Все інше, що прочитав, подобалося. Зоколу книжка чепурна; шрифт ясний і хороший. Чого тільки задля віршів інший, дрібніший? Якщо таким шрифтом, як видрукувана проза у збірнику, буде друкуватись і 1-й т[ом] моїх праць, то це добре.

Не маю нічого проти видання «Лихий попутав» окремно задля народу. Лагодьтеся й біля цього, якщо так треба. Коли деякі з праць, призначених задля III т[ому], уже Вам не потрібні, то чи не спромоглися б Ви заслати їх до мене? Чи не пошкодить випустити в люди III т[ом], коли другий мусе друкуватися тільки тоді, як «Київська старина» скористується «Пропащою силою»? Мені здається, одсувати до того часу видання III тому не годилося б: в деяких працях є потреба задля кону. У нас тепер гра трупа Гайдамаки. Прохав мене дати «Лимерівни» та «Згуби». А в мене й писаного немає! Звісно, задля кону треба ще й інший дозвіл — театральної цензури. Ну, та то вже вистачів діло, а наше — не боронити їм користуватися текстом.

Здається, на всі Ваші питання одмовив. Бувайте ж здорові та богові й людям милі.

Прихильний до Вас *П. Рудченко.*

«Повія» не віється. Досі спочивала, бо в моїй хаті віялось лихо; а як почало воно трохи одходити, з усіх усюдів пристають до мене дати що-небудь задля збірників, що то там, то там думають складати. Цими днями одібрав листа з Одеси — он як просять! А в мене нічого готового немає. Хоч перепадися!

106. До Сергія Єфремова

11 лютого 1903 р. 29 січня 1903 р.,
Полтава.

Вельмишановний добродію Сергію Олександровичу.

Ви сповіщаєте, що д[обродій] Степаненко хвалився, буцім видання «Лихий попутав» усе розійшлося. Сьогодні я бачився з тутешнім знайомим, що клопотався колись про видання «Лихий попутав». Він казав мені, що виданих в Полтаві книжечок у складі зосталось ще багато, більше ніж три сотні. Коли д. Степаненкові вони потрібні, то хай тільки гукне і йому зашлють, скільки понадобиться. Писати треба або на мення «присяжного поверенного Николая Андреевича Дмитриева», або «в книжный магазин Григория Ипатьевича Маркевича», при котрім видання зберігається.

Цією звісткою я не зрікаюся даного слова на нове видання, може, дешевше теперішнього, а тільки нагадую, що коли книжки зараз дуже треба, то вона є і скільки понадобиться, можна буде заслати.

До Вас завжди прихильний

П. Рудченко.

107. До Михайла Коцюбинського

12 квітня 1903 р. 30 березня 1903 г.,
Полтава.

Вельмишановні добродії!

Одібрав я Ваш лист та й замислився... І от більше вже місяця думаю над Вашим заходом видати збірник такий, як Ви загадали, тобто: нових творів з життя сучасної інтелігенції, а також на теми соціальні, психологічні, історичні і інші. Добре діло! що й казати. Оже судячи по тому, що Ви вище сього у своїому листі пишете: «за сто літ наша література живилась переважно селом, сільським побутом, етнографією», що збірник призначається задля інтелігенції,— я от і замислився,— невже то Ви геть зовсім зречетеся творів з життя селянського,— того життя, що виробило нашу ж и в у мову, що давно заснувалося і ще й досі дає свої ж и в і оригінальні зразки с в о ї х типів, а не о б щ е ч о л о в і к і в? Що ж до нашої інтелігенції, то її ще досі не було, вона ще тільки починає складатися, та й то, вихована ін-

шою школою, вона досі не подала таких яскравих зразків, щоб їх можна було назвати своїми, оригінальними... Через те і література не захоплювала їх, бо нічого було захоплювати. Кожна література, якщо вона хоче бути не мертвою, а живою, зможе подати тільки те, що дає само життя; тягти ж її на дибу вищих матерій, то це обрікати її стати літературою Тредьяковських, Озерових і т. ін. Такі твори, як «Дубенко» М. К. або «Дарочка» Яновської, не дивлячись на талановитість авторів, живу і виразну мову,— бринять у моїх вухах не своїми, рідними, оригінальними, а тільки облямовкою чужого життя, от якби я своєю мовою почав малювати побут німця чи француза. Чи варто нам за це тільки братися, тягти досі нашу живу літературу на диби високих матерій і робити її не оригінально-творчою, а тільки описательною (кращого терміна не пригадаю)? Мені здається, що не варто, щоб не довелося нам піти по слідах Тредьяковського або Озерова. Треба головніше всього звертати увагу на життя і захоплювати те, що подає воно. Потроху та помалу, як життя виробе свою інтеліґенцію, то й література скористується нею і подасть живі зразки. От через це то я й боюся, коли б Ваш захід — видати збірник задля інтеліґенції і тільки з життя її,— не подав у світ такої страви, що нею тільки смакували б одні і геть-то завзяті народолюбці. А проте — все ж таки мені не хочеться не запомогти Вам в доброму замірі видати корисний збірник. Тільки що ж мені дати Вам, коли в мене немає нічого такого, що б цілком дотикалось до Ваших думок? Рився я, рився, як та миша у засіці, по своїх схованках і наткнувся на свої давні віршові твори. Деякі з їх здалися мені підхожими — не скажу, щоб цілком — до Ваших замірів, а все ж таки трохи підхожими. Я їх почав визбирувати та нанизувати і вийшли з цього нанизування пісні про кохання, не селянське-парубоче, а більше городянське-інтеліґентне. Назвав я їх коломийками, бо вони, справді, більше на коломийки скидаються. Підобрав їх по такій системі,— спершу,— як у молодому серці чуття прокидається, як воно розростається і, стрінувши справжню дружину, як її починає пестити та голубити, сподіваючись запобігти щастя; а як такого щастя не довелося запобігти,— то як воно гірко нудьгує та плаче. Це справжні невеличкі романси, тільки до їх недостає голосу, оже про це повинні клопотатися ті, хто правує не словом (як ми), а голосом,— тобто композитори.

Засилаю до Вас отаких 20 коломийок та ще й з заспівом. Якщо Вам вони подобаються та знайдете Ви, що вони підійдуть до Ваших думок і замірів,— то скористуйтесь ними задля свого збірника, а як ні — то поверніть назад.

З щирою до Вас повагою

П. Рудченко.

108. До Сергія Єфремова

28 червня 1903 р. 15 липця 1903 р.,
Полтава.

Вельмишановний добродію Сергію Олександровичу.

Дуже дякую Вам за засилку моїх творів. Я їх одібрав на другий день, як дійшов сюди Ваш лист до мене. Оже зараз лучилось поїхати по службі, так що я не встиг і сповістити Вас, як, вернувшись, застав і Вашого другого листа з рукописями та Вашим дарунком. Велике спасибі за його! Книжка видана дуже гарно: і шрифт ясний та гарний, і папір добрий. Шкода тільки, що я «П'яниці» не перечитав, як Ви засилали цензуровану рукопись, і через те там випали такі помилки, що не второпаєш, про що ведеться річ. От, наприклад, надруковано «п р и плямку», а треба читати «п р и д е р ж у ю ч и плямку»; або «дворище з д о л і в к о ю у три хати» замість того, щоб сказати «з д о м і в к о ю у три хати». На лихо, як я тепер додивився, ці самі помилки були і в першому виданні «П'яниці». Тоді якось ніхто не звернув уваги на те, а тепер, спасибі рецензентові «Київської старини», воно й виявилось.

Про те, як би прискорити видання других томів, я не знаю, що Вам і сказати. Певне, одно, що «Повії» не вдасться другим томом випустити, бо «Пропаща сила» скоріше скінчиться, ніж буде виготована «Повія». Дуже багато скруту біля неї, а часу зовсім мало. Літом під спеку я не можу зовсім робити — розварює так мозок, що й думати важко, а не то що робити. Якщо буде більше зайвого часу восени або зимою, то, може, виготую четверту частину. А ще ж і п'ята є! Нагнали мене на таке слизьке, що — боюся — якби не впасти! До всього цього ще й видавництво збірників укорочує і без того малий зайвий час. Кожному видавцеві бажається що-небудь і від мене мати. А тут, як на лихо, мало чого готового є. І хочеться запомогти доброму замірові, і

не маєш чим... Крутишся, як муха в окропі! От і на Ваші запросини до збірника, що маєте його присвятити Левицькому, не знаю, що сказати: чи спроможуся хоч із чого-небудь старого виковиряти сяку-таку дещицю, чи ні? Розпочав був одну роботу, як тут задумали видати збірник на споминку Гоголя,— та так ся робота на скорині й сіла, як ті гречаники у невдалої господині. Горе мені, та й годі: як його не поштити таке почесне мення, як Левицький, а поштити нічим.

Бувайте здорові та богові і людям милі. До Вас щиро прихильний

П. Рудченко.

109. До Марії Заньковецької

Липень — серпень 1903 р.

Ясная зоре нашого кону, славетна пані добродійко
Мар'є Костянтинівна!

Городяни запрохують Вас прийняти участь в виставі «Наталки Полтавки» під час святкування постанови пам'ятника нашому славному письменникові Котляревському. До їх запросин ударяюсь і від себе до Вас, наша ясна зоре, з низьким уклоном: допоможіть нам відбути наше святкування, як воно годиться задля такого значного для усього краю свята. Ми певні, що Ваша завжди прихильна до слави рідного краю душа не обділе нас своєю ласкою, а Ваше чуле серце не обмине теплою прихильністю до нашого благання і жаги — бачити рядом з такими талановитими виставниками «Наталки Полтавки», як Кропивницький, Саксаганський, Садовський і Затиркевичка, і Вас, наша яскрава зоре! Кропивницький і брати Тобілевичі з великою охотою згодилися на наші запросини, а славетний наш музика Микола Віталійович Лисенко пообіцяв прибути і виставити разом з «Наталкою Полтавкою» написану ним задля такого значного свята кантату на вічну пам'ять Котляревському. Як бачите, вельмишановна пані добродійко, вся наша сила і краса збереться біля нас, щоб якнайкраще відбути наше перше краєве свято. Невже ж наша Зоря не світитиме на ньому? Невже вона не закрасить його своїм яскравим світом? Ні, се неможливо бути, бо був би для нас великий сором і гріх, якби ми не бачили Вас на нашому святі! А якщо,

не дай боже, темні хмари щоденного життя зійдуться докупи і загородять Вам битий шлях до нас,— то хай грім святий і огненна блискавиця розіб'ють їх і розіллють теплим дощем, щоб Вам легка доріженька не курилася!

Жінка моя гаряче обійма Вас і запрохує до своєї власної хати, що хоч і далеченько від города (на 3-ій Кобищанській улиці), зате серед саду зеленого, на підгір'ї пишному примостилася і рада-радісінька прикрити Вас і від спеки сонячної, і від гаму та кіптяги городянської. Приїздіть, будь ласка!

До Вас усім серцем і душею прихильний

П. Рудченко.

110. До Сергія Єфремова

29 вересня 1903 р. 16 жовтня 1903 р.,
Полтава.

Вельмишановний добродію Сергію Олександровичу.

Засилаю Вам уривок з «Повії» задля збірника Левицького. Якщо він буде підхожий до сії справи, то скористуйтесь. Скільки я не вибирав з III часті такого уривка, щоб мав окремно-цільне значення,— оже трудно було такого підобрати. Мені здається, що ця частка все ж таки трохи підхожа. Щоб одним словом обхопити зміст уривка, я його найменував «Заклъовує». Може, ся назва не подобається, то пригадайте яку другу. Можна б «Музичним вечором» найменувати; тільки ся назва обхоплює частку уривка, а не весь його зміст.

У мене Котляревське свято й досі ще з думки не сходе; крає серце... Гірко робиться згоджуватись з Бісмарком, що не п р а в о, а г р у б а с и л а т а к у л а к має значення; а виходе, що так: як дужий — то тебе всякий і шанує... Ох, треба нам бути дужими — хоч духом дужими, щоб не пропасти.

Бувайте здорові. Сповістіть, чи підійде мій уривок до Вашої справи.

До Вас завжди прихильний

П. Рудченко.

111. До Мнхайла Коцюбннського

18 жовтня 1903 р. 5 листопада 1903 р.,
Полтава.

Вельмишановний добродію Михайло Михайловичу!

Засилаю до Вас невеличку віршу, що разом буде слугувати і за автограф для ювілейного числа «Свободи». Чи підійде-то вона задля сього разу? Ювілей — це свято; а задля свята годилося б що-небудь бадьорне і радісне. Зміст же віршу зовсім сумний та журливий. Що ж робить, як наша піч тільки таке пече, та й обставини не сприяють веселощам? «Якби добра більш в Україні» — то воно, певне, краще б жилось і краще б почувалось. А то... Русини від лихих обставин утікають аж в Америку, де засновують «Свободу», а наші в Сибіру та на Амур — де через кілька десятків літ забудуть, і чиїх батьків вони діти. Хіба ж це добро, після якого бажалося б веселої заспівати? Якщо наші американські земляки згодяться і нас прилучити до свого свята, то хай не здивують, що я засилаю до них своє важке зітхання. Фотографії своєї не засилаю та й не згоджуюся, щоб вона була там, раз, через те, що Мирний — се ж псевдонім, а вдруге — почуваю, що я досі не зробив нічого такого, за що б годилося таку почесть одібрати.

Спасибі Вам, що Ви не забуваєте нашої Полтави. Це через те, що Вам довелося бачити її за час такого урочистого свята не тільки задля неї, а задля усієї України, на яке з'їхалися з усіх сторін наші найкращі сили. Вони-то й зробили таке враження. А якби Ви тепер її побачили, то викрикнули б: «І німо, і глухо! як в темному склепі!». Бажається й мені дуже завітати до Вашого Чернігова, оже не знаю, коли то моє бажання справдиться.

Передайте моє щире вітання Вашій дружині. Моя жінка й хлоп'ята низько вклоняються Вам і дякують, що Ви їх пам'ятаєте.

До Вас усім серцем прихильний

П. Рудченко.

112. До Миколи Лисенка

Грудень 1903 р.

Славетний наш Бояне Миколо Віталійовичу!

Більше 35 літ поминуло, як Ви, скінчивши найвищу школу у славному Києві, подалися до колись слов'янського Лейпціга... Не цікаве диво або нікчемна забавка тягли Вас туди; не жага віятись по світу та розтрачати набуту силу поривала Вас; а щира любов до свого краю, освічена світлом науки, та невпинна згага молодих літ послужити йому несли Вас добувати ще більшої освіти та кращої снаги до тії вірної служби.

Не з голими руками їхали Ви туди і не порожнє серце везли з собою: на руках у Вас уже був чималий скарб зібраного Вами музичного добра, безліч усяких голосів до народних дум та пісень; а в серці жила і підкидалась таємна надія, що як звести докупи оте занедбане і розкидане по глухих кутках широкої України добро, то воно вияве перед світом щось досі нечуване, особисте, набуте життям цілого краю, побутом його народу.

Добре тому народові, що його історична доля винесла на поверх, поклопоталася звести йому такі обставини, серед котрих ніщо не забороняє йому жити по-своєму, розгортатися духом, розкорінятися силою: у його поволі розгортається і пишним квітом розцвітає і його слово — мова, і його голос — пісня.

Не судила сліпа доля нашому народові такого щастя; вона була задля його не рідною матір'ю, а мачухою і кинула на поталу таких гірких обставин, де він не мав волі складати своє життя по-своєму, розгортатися духом, окрилювати свою силу. Неволя знищувала його душу, занепад глушив йому силу, і свої кращі діти зрікалися його — та перебігали у інший стан, де вони почували себе забезпеченими від негод та напасті.

То був гіркий посміх і несамовитий глум історичної долі над народом, що гонобив надію про братерство та волю, виношував її у своїй душі, пестив та ростив у своєму серці, обороняв її від усяких хижаків та насильників та, не добувши спромоги захистити, поховав її у живому гробовищі своєї душі — своєму слові-мові, своєму співі-пісні.

Ся історична неправда мала вагу тільки до якого часу,

а як почався поступовий потяг, то на підставі освіченого наукою досліду осудив її навіки. Він нагадав людям про їх право та волю і гукнув, що добувати того добра не боєм та насиллям, а любовою до меншого брата та невсипущою працею на користь його розвою та освіти. Дійшов той гук і до нашого краю, та не всі разом прилучилися до того поклику, тільки кращі сини свого занедбаного народу пройнялися ним і почалась їх тиха та корисна робота: розкрилися запечатані гробовища народного духу, ожило поховане слово і, обновлене їх невсипущою працею, зацвіло пишним квітом.

За словом наставала черга і задля співу. Хтось давно ще сказав, що спів — то мова душі, то голос серця, бо ними визначаються найтендітніші людські почування, бурхливі хвилі та несамовиті перебої його серця, найнепримітніші одгуки душі до всього, чого не збагнути мовою-словом.

Ви з перших, наш славетний Бояне, звернули увагу на наш рідний спів, прихилили своє чуле серце до його і освіченою головою та своїми майстерними руками підвели його з темного гробовища і повели на широкий шлях поступу та розвою.

Не нам перелічувати, що Ви зробили задля сього,— з того часу, як повернулися з Лейпціга у свою сторону. Про се краще всього ясують Ваші талановиті праці, про се голосе на увесь світ і дивує усіх наш кон, а поодинокі прихильники до сього співу розносять його по всіх станах, по всіх широких сторонах рідного краю. Сталося дивне диво: занехаяний та похований наш спів, дякуючи Вашим невсипущим працям, перейшов з глухих кутків та широких степів у ясні палати і знову почина повертати у ті ж глухі кутки рідного краю, тільки вже не слабосилим гомоном, а дужим гуком, і будити смак у замлілих душах, милувати їх серце, бадьорити силу.

І от тепер, як поминуло 35 літ Вашої невсипущої праці, як вірні діти широкої України збираються на високі київські гори Вас привітати, ми з берегів тихої Ворскли прилучаємо і своє серце до того краєвого вітання і зично гукаємо:

Слава українському Боянові, що рідную пісню вивів у широкий світ!

Слава вірному синові України, що своєю невсипущою працею допомагає їй вийти на битий шлях поступу та освіти!

Слава не покладаючому рук трудовникові, що своїми

талановитими працями буде в нас любову до свого краю, навчає, як повинно йому вірно служити!

Слава Миколі Віталійовичу Лисенкові невмируща, вік йому довгий і поспіх добрий!

113. До Григорія Маркевича

Грудень 1903 р.

Вельмишановний Григорію Іпатійовичу!

Засилаю Вам пригадану мною напись до малюнків «Енеїди», що думка їх заслати Марії Костянтинівні. Може, така напись буде дуже довга, то скоротіть, як самі знаєте. Я не спитався, про що повинна оця напись казати: чи ухваляти її блискучий талан, чи дякувати за ту втіху та милування, якими вона нас завжди чарує? Як побачите з написі, то я давав трохи у ній і того й другого.

Не знаю, чи не помилився я бува, визначивши 9—26 грудня? Чи не з 6-го вони у нас були? Якщо потрібна ця дата, то справтеся, з якого і до якого дня вони грали, та й переправте.

До Вас прихильний

П. Рудченко.

Ясній зорі українського кону,
талановитій
Марії Костянтиновні
Заньковецькій
від
щирого серця зачарованих нею
полтавців,
на спомин 9—26 грудня 1903 р.

114. До Марії Заньковецької

6 грудня 1903 р.

Ясная зоре нашого кону, талановита пані
добродійко Мар'є Костянтинівно!

Ви знову зійшли і засяяли на нашому небосхилі; грієте нашу душу своїм теплим світом; ворушите наше серце глибоким почуванням; милуєте та дивуєте наші очі своєю талановитою грою!

Ні літа, ні місце, ні ті негоди в житті, що нехтують красу і силу людини,— ніщо не трімнулося Вас, не заснувало і невеличкою павутинкою того чарівничого світу, яким Ви сяєте на кону: чиста та блискуча, як та росина на зорі; світюча та яскрава, як ясная зоря на небі!

Така-то вже живуча та могуча сила талану: де б вона не була, у яких обставинах не проявилася,— всюди вона буде блищати та вигравати; усіх буде милувати та дивувати!

Помиляються ті, що кажуть, буцім сила є щось особисте від того грунту, де вона проявилася; від тих обставин, серед котрих зростала й розверталася.

Ні! Всякий грунт і всякі обставини тільки й зрощують с в о ю силу, с в о ю красу, с в о є диво, яких у других немає. Хай пересадять нашу гонку тополю на північ — і вона там загине; хай красу півночі — сосну чи ялину — перекинуть на південь — і вона засохне!

Так і талан: одірваний від рідного грунту, перекинутий в нерідні йому обставини, він швидко позбудеться того живця, що дає йому силу задля зросту, і небавком розвіє в пустоті свої пахощі, заволоче туманом свою яскравість, зсуше та зв'яле свою красу, видихнеться, затхнеться!

Тим ще дорога нам і мила Ви, наша ясная зоре, що, не доймаючи віри тим співам п р о х о р о ш і б у б н и з а г о р а м и і спочуваючи своїм серцем і душею, що т і б у б н и — ш к у р а т я н і,— Ви зосталися серед нас, на нашому небі зоріти, на нашому полі пишною квіткою розцвітати, дивувати та милувати нас і чужих своїм яскравим таланом.

Хай же щасна доля доглядає Вас своїм невсипущим оком; хай Вашу силу й здоров'я живить своїм добрим дозором й не попусте всяким злигодням-годинам знехтувати нашу коасу, нашу силу!

Слава ясній зорі нашого кону!

Слава пишній діві українського поля!

Невмирущая слава нашій високоталановитій Мар'ї Костянтинівні!

1904

115. До Сергія Єфремова

20 січня 1904 р. 7 січня 1904 р.,
Полтава.

Вельмишановний добродію Сергію Олександровичу.

Спасибі Вам за всякі пожадання в Новому році. Від усього серця бажаю і Вам всякого добра.

Про те, чи згодиться Білик друкувати «За водою» в «Київській старині», сповіщу Вас, як одберу від його листа. Я йому сьогодні пишу про це. До того ж часу, дуже прошу Вас, не клопочіться, щоб повість безпременно вийшла в другій книжці «Старини». Білик давав мені її тільки задля видання в повних збірниках моїх творів, і Ви зовсім не лепсько зробили, що призначали її задля збірника Котляревського. Що якби цензура не заборонила і вона вийшла в цьому збірникові? Прийшлося б дуже лупати очима перед Біликом, праці котрого в «За водою» далеко більше, ніж моєї! Ради самого Христа, не поспішайте якомога пустити її в світ, доки Білик не скаже свого слова. Порайося з ним і про те, як перехрестити повість, та, одібравши про це все від його листа, не гаючись і сповіщу Вас. Якщо і в «Київській старині» не доведеться перше всього примостити повісті, то я просив би вернути рукопись мені; а про видання за кордоном, хоч би і в «Вістникові», нічого турбуватись, бо на се, певне, Білик не згодиться.

Душею і серцем до Вас прихильний

П. Рудченко.

116. До Василя Горленка (телеграма)

Кінець березня 1904 р.

Пошлины внесу завтра. Извещу Дмитриева.

Рудченко.

117. До невідомої особи

Кінець квітня 1904 р.

Вельмишановний добродію!

Звістка Ваша про смерть незабутнього Михайла Петровича глибоко уразила усіх нас. Не стало невсипущого трудівника на нашій літературній ниві, котру він немало збагатив своїми коштовними перекладами і самостійними талановитими творами! Не стало щирого робітника задля розвою нашого кону, що він допомагає піднести його високо угору не тільки своїми мистецькими працями, а ще й своїм хистом вишукати дотепних людей до того діла, зводити їх до гурту, обминути усякі припони та заборони! Не стало гарячого поборника за добро та поспіх свого народу, за його мову та пісню, за всі ті віками нажиті духовні ознаки, якими він одрізняється від близьких і далеких йому по крові і духу людей!.. Великий жаль проймає наше серце, що неминуча смерть вирвала між нас таку значну задля всього нашого краю силу і зяє на нас своєю чорною домовиною. У цей гіркий за[для] кожного українця час тільки й слугує нам утіхою певна сподіванка — що все те, що зробив покійник за свого віку, зостанеться жити між нами, буде підтримувати нас не сидіти згорнувши руки, а щиро працювати на користь нашому народові, як, не покладаючи рук, працював покійник, буде викликати нові сили допомагати за його приводом вести діло далі по широкому шляху людського поступу та освіти. Хай же буде лежати над його тілом земля пером, а його пам'ять заквітчає слава своїм ясним віночком!

Просимо Вас передати від нас сім'ї покійника пекучий наш жаль за велику не тільки для неї, а й задля всії України втрату і наше гаряче пожадання пережити в доброму здоров'ї цю неминучу задля всього живого лихую годину. Хай наша гірка туга зіллється з їх кревними сльозами і допоможе їх осушити.

118. До Сергія Єфремова.

22 травня 1904 р.

9 травня 1904 р.,
Полтава.

Вельмишановний добродію Сергію Олександровичу.

Сьогодні одібрав я Ваш лист і зараз же одписую на його. Нерозібрані Вами слова в перекладі «Гайявати» ось як по-

винно читати:

1) Ні разу́ Велике Море
Ще не було таке тихе,
Таке ясне та за́хисне
Від о́бмілі й каменюччя,—

тобто, від таких міст, де неглибоко (мель).

2) І ховався у тумані,
Наче місяць-п е р е к р о́ я.

Є, здається, веснянка, що починається отак: «ой місяцю-п е р е к р о́ ю...», тобто перерубаний, перекраяний надвоє. Якийсь-то учений (я десь читав, та не пам'ятаю де) розбирав литвинську легенду про Сонце й Місяця, у якій повідувалось про їх як про чоловіка і жінку (чоловік — Місяць, жінка — Сонце), та, на лихо, чоловік придався дуже вабливий до дівчат (зірок), а найбільше до Вечірньої Зорі. От одного разу, як Місяць з Зорею женихалися собі, Сонце вискочило з мечем та від ревності як рубоне Місяця мечем, так його і перерубало надвоє!.. Одна половина упала за гору, а друга зосталася на небі. Той учений, що висліджував цю легенду, знаходив, що вона була відома не тільки литвинам, а й другим народам. Про це ясує і наша пісня (він здавався і на пісню) про місяця-п е р е к р о я — тобто про перерубаного, перекраяного, про половинку місяця, а не про повного.

3) У тому місці, де Гайявата б'ється з Меджеківісом, нічого немає пропущеного. Ось це місце:

Почалась смертельна бійка
Поміж скелями у Горах!
Сам Орел страшної січі
Із гнізда свого піднявся
І, вигукуючи зично,
Сів на скелю і над нею
Почав гупати крилами.

Так само стоїть і в буніновському перекладі «Гайявати», з якого я перекладав. Послідні 5-ть стрічок поясняють ту смертельну бійку. Був такий г у п, наче Орел страшної січі г у п а в с в о ї м и к р и л а м и. Воно трошки виходе темнувато, щоб було ясніше, можна слово С а м замінити словом М о в. Тоді вийде так:

Почалась смертельна бійка
Поміж скелями у Горах!
Мов Орел страшної січі — і т. д.

4) Якщо перестановки слів задля ритму не пошкодять змісту, то я нічого не буду мати.

Цікаво б знати, чи Ви приточили до драм і послідню мою містерію «Спокусу» і чи дуже-то її понівечила цензура? Як одберете рукопись, сповістіть.

До Вас душею і серцем прихильний

П. Рудченко.

119. До Івана, Миколи та Панаса Тобілевичів

Вересень 1904 р.

Високоталановиті браття-товариші
Йване Карповичу, Миколо Карповичу й Панасе Карповичу!

Скільки разів доводилося нам милуватися Вашою артистичною ігрою, Вашим талановитим хистом виставити на кону кожну п'єсу так, щоб вона била у вічі справжнім життям, милувала яскравими постановами, будила у душі кращий смак до тії тонкої ігри, котрою Ви виявляли, як сніє та побивається людська душа, як людське серце підкидається-б'ється серед усяких обставин життя?!

Щоб такого поспіху добутись, то треба чаяти в своїй душі великої сили: непохибну любову до свого краю, і творчу душу, і тонкий смак та хист. Поодинокі ці дари божі багато важать, а як вони з'єдиначені докупи, як у Вашому товаристві, то то вже буде надивовижу.

І справді: Ви, Іване Карповичу, з Вашою творчою душею та знанням людського життя, збагатили наш репертуар своїми коштовними творами: з давно пережитих віків і аж до сього часу виставилось у тих творах справжнє життя нашого народу і вражає та милує нас своїми проявами. Окрім сього, і яко артиста Ви збагатили наш кон своєю чудовою ігрою.

Ви, Миколо Карповичу, з Вашою щирою любовою до рідного краю та великим таланом справжнього артиста явили перед нами необмежену силу людського страждання, бурхливих забоїв душі, таємного зітхання серця, понівеченої віри та знехтуваних надій — всього того, що надає людям

то щастя глибоке, то горе безмірне! Живими істотами стоїть усе те перед нами і виявляє, що й найнепримітніші хвилі людського почування не вкриються від Вашого дозорчого ока та великого артистичного хисту, все те очевидячки показує...

А Ви, Панасе Карповичу, своїм яскравим таланом показали нам ті одмінні знаки, якими одрізняється одна людина від другої, які набуває вона то своїм довгим життям, то своїми стосунками поміж людьми. Як живі стоять перед нами і Ваш Пенежка, і Ваш Бонавентура, і хитрий Виборний, і капосний Феноген, і багато, багато інших, кого тільки Вам не доводилось грати. Всі вони з своїми одмінними ознаками виставились перед нами і ясують нам про велику Вашу силу перворядного артиста.

Як прилучити до сього і другі зібрані Вами до свого гурту сили, що під Вашим [доглядом] своєю майстерною ігрою додають решту задля найкращої постанови кожної і незначної п'єси, то, не помиляючись, мусимо по правді сказати, що Ваша трупа — найкраща з українських труп, найкраща й найяривіша зоря серед інших блискучих зірок творчого народного духу.

Ми певні і віримо, що як справжня воля, розпросторивши свої широкі крила, війне над нашою Україною, то й інші прояви її творчого духу розкриють свої заспані очі і засяють над нашим укритим важкими хмарами небом яскравою веселкою, і... світ ясний, невечірній тихенько засяє.

А поки що — від всього рідного серця вітаємо Вас, братя товариство, яко часточку того ясного невечірнього світу, що з великим болем у серці і певною вірою в душі сподівався побачити наш батько Кобзар.

Слава, славне товариство, за все те, що Ви зробили задля рідного кону, що піднесли його високо вгору і порівняли з постановами найкращих робітників і щирих послухачів тієї чарівної богині Мельпомени.

Слава! Слава! Хай і надалі слугує Вам поспіх добрий, а щасна доля допомагає у Ваших славетних задля України замірах.

Вересень 1904 р.

120. До Якова Жарка

30 жовтня 1904 р. 17 листопада 1904 р.,
Полтава.

Дуже я зрадів Вашому листові, дорогий Якове Васильовичу; а зрадів через те, що Ви одібрали посаду і, може, не доведеться так горювати, як доводилося до сього. Хоча Ваша теперішня посада і не царська (як кажуть), оже тим добра, що діло, котре Вам доручено робити,— добре діло, а через це діло, може, доля пощастить перелізти і на царську. Я, бачите, держуся того погляду, що задля людей, по натурі своїй не бойових, сама найкраща у нас посада все-таки царська: вона дає чоловікові сяке-таке п р а в о і забезпечує його про старість. Де Ви сього добудете на приватній службі? Нігде! Приватна служба, може, де й дає більшу плату, ніж царська, зате Ваша посада там надовго не може бути забезпеченою. Сьогодні один там хто-небудь старшинує, котрий знає Вас і приємно относиться до Вас, а завтра став інший старшинувати і — розпудить усіх старих служак. Що йому за діло, що Ви з голоду повинні будете вмирати? Уп'ять же на старість — ніякого забезпечення. Добре, як зберете Ви яку копійку про чорний день, вона Вас до якого часу прогодує. А далі?.. А бува ще й так, що та приватна справа і сама знівечилась,— той підсік, другий — машину підвів,— усе прахом і розлетілось! Тоді знову бери торбину на плечі та й йди розшукувати посади або прохати про чорний день. Та що мені Вам про це розказувати, як Ви самі добре знаєте, на своїй спині усе про це звідали? Може бути й царська посада не підхожа, як вона стає Вам не по душі і не по натурі,— от як у поліції або у війську, де приневолюють — іди, мов, Грицьку, та довідайся, що отой чоловік, сидячи у чотирьох стінах, замишляє; або йди, Федоре, та стріляй у свого брата, що не видержав каторжного життя та й забунтував! Оже такої посади можна не брати. Хіба мало є інших, що потребують від Вас якої-небудь механічної роботи (щитати, писати), не дотримуючись до Ваших думок і надій?

Та буде про це! Повернуся до другого Вашого болю — про Ваші книжки. Я розпитував д. Маркевича, чи нема їх у його, і, якщо є, то скільки? От і довідався, що є — аж 400 примірників, котрі він і може Вам повернути, куди Ви сповістите. Він казав, що можна і всі вислати, тільки пересилки не бере на себе. Що коштує пересилка — може поставити

«наложенным платежом», а можна й так: за пересилку він одбере собі стільки примірників, скільки вона стоятиме, а останні вишле Вам. Як скажете? Дмитрієв казав, що частина була і в Общественной библиотеке. Може, й є — не знаю, я туди не вхожий; а може, склад бібліотеки і розпустив свої примірники по інших сторонах. Треба буде когось з знайомих, що керують у бібліотечному комітеті, розпитати. Як доведеться кого надибати — розпитаю й сповіщу Вас. Судитися ж з Дмитрієвим не раджу. Хто поручиться за те, що можна виграти справу, коли у Вас нема ніякої писаної обов'язки? А вороги насміються: свої, мовляв, не помирилися! Мені здається, що про судовисько — і думку треба залишити.

Чутки про літературні справи не дуже радісні: торг книжками через війну запинився, як і всюди це буває. Прохання дозволу, щоб видавати часопис,— все одвертають та й одвертають. Садовський має замір прохати видавати «Театральний вістник». Оже навряд чи й це дозволять. Мої драматичні твори цензура розрішила. Казав видавець, що ще не почав друкувати, поки не одбере звістки, чи дозволять «Пропащу силу». Як дозволять — то вона буде другим томом, а драматичні твори — третім; а як не дозволять, то сі послідні випустять другим томом. Через те й не починають друкувати. Разом з цим листом засилаю до Вас «Пропащу силу»,— редакція «Київської старини» замісто авторського гонорару дала декілька одбитків. Прилучую до сього й «Декілька пісень про Гайявату», що поміщено у збірникові на пам'ять Котляревському. Їх теж заслали мені декілька одбитків. Читайте собі на здоров'я, якщо досі не читали!

Учора трупа Саксаганського покінчила грати у нас і поїхала в Харків. Я був всього тільки один раз. Далеко, бачте, живу, аж на далеких Кобищанах — купили тут собі маєточок. Як погода добра, то в нас — рай земний; зате як задощить, то така твань, що й по видному ледве пройдеш, а вночі — годі й думати. От через це я й мало бував в театрі. Грають, вражі хлопці, дуже добре,— все йде у їх як по-писаному. Була й новинка Карпенкова — «Суєта». Перші три акти добрі, а четвертий — приший хвіст кобилі. Оже автор не хоче з цим згоджуватись. Написав він ще й нову комедію «Житейське море». Читав тута, та в мене якраз у той день жінка недугувала трохи, та й дощ ушкварив. Через це я й не ходив. Жалкую, що не довелося послухати, та жалем ні-

чого не поможеш. «Житейське море» — як розказували мені,— це додаток до «Суєти». У цій виведена сім'я хлібороба, що вийшла у люди, і показано, як то чоловік калічиться, коли його одірвуть від грунту; а в «Житейському морі» повідується про одного з тих людей, що були в «Суєті», — і що став артистом. Як бачте, Карпенко покинув писати з народного побиту, а почав зачіпати вищі стани, котрі ще не сформувалися і не набули типічних ознаків. Через те й п'єси його, хоча по змісту й по ідеї хороші, не роблять того впливу, що ранні (побитові) робили. Мені здається, що це його помилка: не можна підскочити вище своєї голови, не можна дотепно виконати й того, чого ще життя не дає, а найпаче в драматичних справах, що повинні подавати нам справжнє життя, а не якісь пригадки. Та ще й в комедіях! Буде вже.

Жінка Вам низенько вклоняється, а я міцно цілую. Сердцем і душею Ваш

П. Рудченко.

121. До Івана Нечуя-Левицького

Грудень 1904 р.

Високоталановитий і славетний наш письменнику
Іване Семеновичу!

Давно, ох! давно то було... Ще сивий волос не засівався на моїй голозі; укрита темно-русими кучерями, вона схилялася тільки від важких думок, що так неодступно клопотали її,— як свій вік звікувати, куди свою молоду силу подіти, на яке її ткнути діло, щоб і людям від його була добра споминка, і собі утіха, і задля свого краю хоч яка-небудь невеличка користь?

Святі думки моїх молодих літ! Вони, як ті хмари, щодня облягали мене, закинутого сліпою долею у невеличкі повіти рідної мені Полтавщини, і не давали спати... А кругом жили люди своїми щоденними клопотами, утішаючи себе то гульнею та веселощами, то добуванням собі добра, то вишукуванням значної посади... Ні перед ким було своєї душі висповідати, ні в кого було попрохати щирої поради, як годилося б і собі на світі жити?

І от у ті часи молодого смутку та часом гіркої туги довелося мені дві невеличких книжечки добути. То були твої «Рибалка Панас Круть» та «Дві московки»... Наче хто бриз-

нув цілющою водою на моє серце і занімив болячі виразки, що в йому нили! Наче ясне сонце, роздерши чорні хмари, випрыснуло на волю і залило увесь світ своїм яскравим сяєвом, освічуючи непримітну серед людського життя стежечку і вказуючи мені на неї як на той шлях, яким треба простувати, щоб знайти задля себе і втіху, і корисну роботу.

І я пішов по тому шляху... Що з того вийшло — не мені про те знати й казати; запевнюю тільки, що задля себе то була такая утіха, що я ще й досі не навтішаюся нею, і тепер ще вона моє старе та літами знівечене серце гріє, і ще й досі пориває мої знесилені руки до роботи.

Учителю мій дорогий! У цей славний час, як увесь рідний край святкує його, зійшовшись вітати тебе за твою 35-тилітню невсипущу працю на користь рідної мови,— мені пригадалося моє те давнє, і любо мені його пригадати. Подозвіль же ще мені, дуже жалкуючому за тим, що не маю вільного часу добутися до Києва, щоб скласти перед тобою низький, аж до самої землі, поклон, подозвіль мені хоч оцим німим листом виявити перед тобою свою несказану подяку за все те, що ти зробив потайно — задля мене — задля широкої України.

Слава нашому найпершому повістяреві, що своїми талановитими працями вивів на світ життя людей свого краю — від простої селянської хати і до високих хоромів, де доводиться йому калічитись і збувати свої рідні ознаки!

Слава великому артисті рідного слова, що з простої речі виробив таку дзвінку та співучу мову, немовби то великий музика на чудовій скрипці грає і своєю грою вражає душу і серце!

Слава нашому невсипущому трудовникові Іванові Семеновичеві Нечуєві-Левицькому за все те, що він зробив задля слави рідного краю і його поступу у широкі світá, де пора вже йому зайняти постать рядом з другими освіченими народами!

Слава! Слава! Слава!
Суди йому, щасна доля, вік довгий і поспіх добрий!

Панас Мирний.

Полтава

1905

122. До Сергія Єфремова

30 липня 1905 р.

17 червця 1905 р.,
Полтава.

Вельмишановний добродію Сергію Олександровичу.

Деякі мої земляки запитують мене, коли вийдуть другий та третій томи моїх творів? Що я їм на це скажу, як і сам не знаю, як стоїть справа з їх друком? Сповістіть, будь ласка, чи є думка друкувати їх і коли можна сподіватися, що вони вийдуть у світ. Ще сповіщають мене, що у Вас в Києві заснувалася друга видавнича спілка, котра згоджується видати мої твори, якщо я на це пристану. Як же мені на се пристати, коли я подав слово Вам і Ви показували мені вже проведені через цензури другий та третій томи? Якщо Ви не маєте думки їх видавати, то тоді вже можна балакати про видання і з другою спілкою, а поки що — буду чекати від Вас відповіді, щоб і земляків сповістити, коли вони мають ждати видання Вашого, і з другою спілкою умовлятися про видання, коли Ви одкинетесь від сього.

Сповістіть, будьте ласкаві!
До Вас щиро прихильний

П. Рудченко.

123. До Петра Рудченка (телеграма)

1—2 жовтня 1905 р.

Петербург,
Большая Конюшенная, 1, кв. 21.
Петру Ивановичу Рудченко.

Как громом, поразила нас весть о смерти дорогого Вани. Да сольются наши слезы с вашими на могиле неустанного труженика, честно исполнившего жизненный долг! Сожалеем о невозможности приехать.

Шура, Афанасий.

124. До Марії Рудченко (телеграма)

1—2 жовтня 1905 р.

Петербург, Пушкинская, 11, кв. 35.
Марии Марковне Рудченко.

Как громом, поразила нас телеграмма Пети о смерти дорогого Вани. Шлем наши слезы на могилу того, кто в честном труде находил цель жизни. Искренне сочувствуем Вашему тяжкому горю.

Рудченки.

125. До Сергія Єфремова

11 листопада 1905 р.

29 листопада 1905 р.,
Полтава.

Вельмишановний добродію Сергію Олександровичу!

Передайте шановному товариству, що має думку видавати у Києві «Громадське слово», мою щиру, від серця, дяку за їх зазовини мене до роботи у «Громадському слові». Я цілком згоджуюсь на те, щоб моє літературне прозвище (П. Мирний) було оголошене поміж іншими співробітниками сього першого нашого органу. Не мушу обіцяти дуже вже прикрої участі, бо я ніколи не приймав її у часописах, та ще щоденних, до яких годиться робота невелика та по змісту яскрава; оже, може, знайдеться і серед моїх праць яка-небудь дещиця коротенька, що буде здібна до сього діла, то я коли-небудь і спроможуся подати її до Вас. У нас теж мається думка заснувати свою невеличку часопись, то треба і задля сієї справи дати допомоги.

Я Вам, добродію, не писав, куди засилати примірники мого II і III томів, бо, балакаючи про продаж їх з д[обродієм] Маркевичем, ми цього питання цілком не вирішили. Проте все ж таки засилайте їх на мення Маркевича, котрому я доручив і I-й том. Ми вже тут про продаж книжок се діло з ним обрахуємо. Сповістіть тільки, будь ласка, мене, коли будете висилати книжки, щоб я мав спромогу узяти в Маркевича декілька примірників на подарунок своїм рідним та близьким знайомим.

Щодо «За водою», то не можу Вам зразу одповідати, чи згодиться-то син покійного тепер Білика друкувати сю повість в «Л[ітературно]-н[ауковому] вістникові» або в «Київській старині». Я небавком напишу до його і сповіщу Вас.

Покійник давав свій дозвол на те, щоб її надрукувати поміж іншими моїми працями. Оже не знаючи, чи буде то личити подати її до IV т[ому] під цей лихий час жидівського розору? Чи не краще є придержатися з цим, щоб не викликати в часописях докору про нашу національну нетерпля-чість та розворушування тії лихої пожежі, що знялася трохи не по всій Україні? На мою думку, слід би до якого часу з цим придержатися, щоб не розворушувати того людожерства, яке виробляється на наших очах.

Ось ще моє велике прохання до Вас. Син покійного Білика прохав мене списатися з д[обродієм] Науменком, чи не взявся б він написати задля «Київської старини» про діяльність покійного? Я написав якраз за часи залізнодорожної рухавки та й не знаю, чи дійшов мій лист до його, чи ні. Може, Ви побачитесь з В[олодимиром] П[авловичем], то розпитайте його, чи одібрав він мого листа і чи згодний написати статтю? Тоді син Біликів заслав би йому потрібний задля сього матеріал.

До Вас прихильний

П. Рудченко.

126. До Григорія Маркевича

Грудень 1905 р.

Вельмишановний Григорію Іпатійовичу!

Ніяких умов з Єфремовим за пересилку книжок у мене не було. Як засилалася перша книжка, то, наскільки пам'ятаю, я заплатив Вам тільки 40 к. за те, що Ви перевезли їх з залізниці до своєї книгарні. Тоді, значить, усі здержки були заплачені ними. Мені здається, що й тепереньки так би було слід. Про це я напишу д. Єфремову і Вас сповіщу, що він скаже. Якщо вони одкинуться від плати, то, звісно, 5 р. 97 к. я повинний буду заплатити Вам разом з 40 коп., що Ви здержали на перевозку книжок в книгарню.

Шкода, що Ви не сповістили мене, чи всі 250 прим[ірників] одібрали. Раніше казали Ви, що 25 примірн[иків] не дислано. Про це я разом би написав Єфремову. Якщо маєте зайву хвилину, сповістіть мене зараз про це. Я б назавтра й написав би в Київ.

Згоджуюсь ось з якими Вашими переправками «До сучасної музи».

3 стрічка. «О н д е ч к и — бачиш: поза горою...»

«Ондечки» гаразд і пригадано, і якраз пристало.

8—3 «Гучно лунає: борись!» — не можу згодитись, бо тут треба слова «гукає», а не «лунає». Лунає пісня, а воля повинна гукати. Сказати: гучно гукає не до ладу, бо разом два слова будуть починатися з г, через те я й поставив «зично». Мені здається, що це слово більше наше, чим руське; коли ж я помиляюся, то все ж таки воно так розпросторилося поміж людьми, що здається мені рідним нам. Можна б ще замісто «зично» поставити «чимдуж», тільки все-таки гукає, а не лунає, або — «Гука страшенно»; або «Кричить-гукає». А все-таки найдоладніше «зично».

19 стрічка. «В серці людському сій тільки згоду» — теж не до ладу, бо не тільки згоду вона повинна сіяти, а ще й спокій і любову. Мені здавалося б, що краще всього почати, як і у Вас,— «в серці людському», а далі все-таки поставити «запосій згоду», або «засівай згоду».

25 — «Люди всі будуть щиро вславляти». Тут немає: кого вславляти? Тебе дуже треба. Щоб про це сказати, то хіба так змінити 25 і 26 стрічки:

Тоді всі люди будуть вславляти,
Що ти не марно жила.

Якщо Ви на це згоджуєтесь, то так виправте.

А д. Коваленкові скажіть, що зараз не можу йому заслати «Різдвяне оповідання», бо воно ще не викінчене. Я недотепний пекти оповідання, як оладки або сластьони, а все ж таки буду поспішати його спекти завгодя.

Ваш *П. Рудченко.*

Мені здається, що накладну не треба б засилати д. Єфремову. Як Ви скажете? Я її у себе задержу до Вашої звістки.

Ви запитуєте, чи не віддам я Вам 25 пр[имірників] з уступкою 33 1/3%? Я нічого не маю проти сього. Беріть, як хочете. Мені б хотілося не то що 25 прим[ірників], а всі їх спродати. Я й забалакував про це з Вами колись,— чи не взялися б Ви за це діло, маючи свою книгарню і свої знески з другими? Якщо Ви не можете взятися за це діло, то, може б, пораяли мені кого такого, хто б заплатив мені за всі книжки, хоч не зразу, а по змозі.

1906

127. До Сергія Єфремова

1 січня 1906 р. 19 студня 1905 р.,
Полтава.

Вельмишановний добродію Сергію Олександровичу.

Д[обродій] Маркевич, одібравши Вашу засилку другої книжки моїх творів, питає мене, хто повинний вернути йому 5 р. 97 к., що він заплатив залізниці за пересилку книжок? Тобто чи я, чи той, хто засилав книжки (друкарня Борисова)? Які про це, пита, були з Вами умови?

Я відказав д. Маркевичеві, що про це ми не умовлялися з Вами, а я тільки знаю, що за першу книжку, переслану на моє мення, я залізниці не платив нічого і що повинно б бути так і з засилкою другої книжки. Одначе про це, додав д. Маркевичеві, я спишуся з Вами.

То оце з цієї рації і повертаюся до Вас з проханням: будь ласка, сповістіть мене, хто повинний вернути д. Маркевичеві оті 5 р. 97 коп.? Якщо треба буде за доказ плати отих грошей залізниці мати накладну, то я зашлю Вам її зараз, одібравши від Вас листа про це.

З великою до Вас шанобою

П. Рудченко.

128. До Якова Жарка

1 січня 1906 р. 19 студня 1905 р.,
Полтава.

Вельмишановний Якове Васильовичу!

Засилаю до Вас запросини до «Рідного краю», що має видаватися в Полтаві. Певне, і Ваше серце одгукнеться до рідного Вам краю та й не забуде, що серед його уперше після довгого мовчання має загомоніти рідне слово. Яко плоть от плоті сія, допоможіть і Ви йому відразу стати на дибки і гукнути так, щоб луна пішла на всю Україну! Певні, що Ви прихилитесь до нашого заміру і не кинете нас без своєї запомоги та ще й других будете підбивати до сього.

З щирим серцем до Вас прихильний

П. Рудченко.

129. До Якова Жарка

22 січня 1906 р.

9 січня 1906 р.,
Полтава.

Дорогий та любий Якове Васильовичу!

Засилаю до Вас квиток на підписку до «Рідного краю». Як вийшов вступний примірник, то я його заслав Вам у Катеринодар та й дивуюся, що від Вас немає звістки, чи одібрали Ви його, чи ні. Аж тепер бачу, від чого се сталося: Ви якраз були у Маріуполі. А що ж Ви додасте допомоги «Рідному краєві»? Додайте. Може, у Катеринодарі або в Маріуполі лучиться який цікавий випадок, що годилося б його списати до часописі,— спишіть та й засилайте. Це нам найпотрібніше. А може, який невеличкий утвір — чи вірша, чи оповідання є — і його до нас засилайте. Як бачите, задля сього одділу «Рідний край» не може багато місця вділити, бо часопись повинна слідкувати за щоденним життям, красне письменство се так додали, щоб закрасити часопись. Та лічились ще й з тим, що нас досі не пропускали до публіцистики, а тільки до красного письменства, через те багато людей пише оповідання та вірші,— послідніх найбільше. До нас засилають таку силу, що доводиться з великим розбором відбирати до часописі. А от звісток про життя наше — не дуже багато. Цікаво б було їх мати з такого запорозького краю, як Кубанщина. Пишіть та, поклонившись від мене панові добродієві Ерастові, якщо він ще в Катеринодарі мається,— попросіть і його запомоги. Я казав, щоб вступний № вислали і д. Ерастову. Чи одібрав він його?

Бачився сьогодні з Михеєвим. Він живий і по-давньому держе Європейську гостиницю. Сказав мені, що сестра Ваша Надежда Василіївна ще жива і здорова. Він їй щомісяця дає підпомоги. Живе вона, де й раніше жила. Прохав Михеєв кланятися від його Вам, коли Ви ще його не забули.

Це погано, що Вам довелося розлучитися з сімейством. Оже коли таким способом приходиться боронити дітвору від хвороб, то іншого і пригадати не можна. У мене теж старший син сії осені хворів бісовою трясцею; хоч вона його й не трясла, зате інше нівечила,— то безсиллям, то таким поганим настроєм духу, що хлопець зовсім став нікчемним. Довелося аж два місяці держати дома. А це, слава господеві, йому покращало, і знову думка погнати в гімназію. Друга дітвора — нічого, вибрикує. Жінка теж здорова; кланяється Вам.

Якщо у Полтаві вишукається таке місце, що з матеріального боку буде Вам підхоже, то сповіщу зараз Вас. Оже люду такого багато намножилося, що на всяке зайве місце — по десятеро топчеться!

Завжди Ваш

П. Рудченко.

130. До Миколи Дмитрієва

Грудень 1906 р.

Я вчора передивився рукописі. Перша («Шибеник») неможлива задля часописі, а друга («Мара») — з боку мови треба б обробити. Ви кажете, що немає нічого на сей №. А ми як у неділю обговорювали, то матеріалу визначилось на всі №. На оці три, що повинні вийти до різдва, О[льга] П[етрівна] зазначала якусь драму на 3 дії — по дії на кожний №. Мені страшенно було ніколи за казенною роботою; одну здихався, а друга настала. Ох, боюся, коли б не одурити Ваших надій на мою запомогу задля різдвяного №!

П. Рудченко.

1907

131. До Олекси Коваленка

26 серпня 1907 р. 13 серпня 1907 р., Полтава.

Вельмишановний добродію!

На Ваші дуже приємні задля мене запросини від 5 липця сповіщаю Вас, що я зараз не маю такого нового матеріалу до друку, котрий міг би заслати Вам на другий том «Розваги». Якщо Ви самі виберете з усього, що до сього часу друкувалось з моїх творів, то це буде саме найкраще, бо Вам яко редакторові найкраще відомо, що до Вашого видання буде здатне. Фотографій не засилаю, бо цілий вік свій видавав твори під псевдонімом Мирний, то на старість літ нема охоти розкривати свого псевдоніма. Хай тоді, як очі закрию, сторонні люди його розкриють, якщо моя праця буде їм до вподоби та матиме яку-небудь літературну ціну.

Бажаю Вам найкращого поспіху!

П. Рудченко.

132. До Марії Заньковецької

Кінець 1907 — початок 1908 р.

Житомир, Мар'ї Костянтиновні Заньковецькій.

Від усього щирого серця вітаємо нашу ясну зорю з четвертьвіковим святом її невсипущої праці на рідпім кону. Хай темні хмари не туманять ясного неба, на якім вона пишно світе й зоріє. Хай щасна доля прогорта перед нею стежки й дорожки, якими вона дійшла до слави! Хай добре здоров'я зберіга їй силу і допоможе ще довго служити на утіху і радість усім, хто любе свій край і бажає, щоб у йому пишно розвивались і красно розцвітали усякі найкращі початки.

1908

133. До Марії Старицької

15 січня 1908 р. 2 січня 1908 р., Полтава.

Вельмишановна Мар'я Михайловно!

На превеликий жаль, я ніяк не можу прибути у Київ, щоб разом з другими вшанувати нашу гордощ і нашу славу — Мар'ю Костянтинівну Заньковецьку — в день святкування її 25-літньої невсипущої і славетної праці задля нашого рідного кону. Через це засилаю до ювілейного комітету свій, може, й незграбний, зате з самого серця видертий вірш на вшанування дорогої усім нам ювілянтки. Якщо ніхто не спроможеться прочитати його на призначеній учті, то уклінно прохаю віддати його у власні руки Мар'ї Костянтинівні на спомин того, що нам доводилося перечувати й переживати від її гри, котрій тільки дивуєшся і не знаєш, з чим порівняти.

Честь і хвала невмирущому таланові і довічна йому слава!

П. Мирний.

134. До Миколи Пильчикова

Початок 1908 р.

Вельмишановний Миколо Дмитровичу.

Пам'ятаючи Вас яко чоловіка ще з гімназії щиро прихильного до рідного краю і його поступу та розвою, прилучаю і від себе декілька слів до листа Миколи Андрійовича Дмитрієва, що немало заклопотаний справою заснованого в Полтаві видавництва «Український учитель», щоб ця справа, не припиняючись, все більше та більше розгорталася, а видання її розповсюджувались поміж людьми, розбуджуючи у їх любову до рідної мови і засіваючи поміж ними хоч невеличкі зерна того добра, що надає людям всесвітній досвід — наука. Діло, на мій погляд, добре і для народу корисне!

Оже, на лихо, це добре діло повинно на який час припинитись, через те що видавництво, і спочатку небагате на гроші, витратило їх на свої послідні видання і йому бракує коштів. Через це тепер і поклик до всіх, хто любить свій край і спочуває громадському ділу: пробі, дайте допомоги!

Знаючи Вас ще з тих незабутніх часів, як ми, було, молоді та зелені, збиралися у Вашого покійного батька — Дмитра Павловича — слухати його натхненних речей і гарячого поклику до праці на користь свого народу,— я сподіваюся, що Ви, вельмишановний Миколо Дмитровичу, збагативши своє молоде спочування і літами, і всесвітнім досвідом, і самостійною працею, прихилитесь своїм щирим серцем до нашого благання і не зоставите нас без своєї допомоги.

Усім серцем і душею здавна прихильний до Вас

П. Рудченко.

135. До Григорія Маркевича

Липень 1908 р.

Дорогий і вельмишановний Григорію Іпатійовичу.

Повертаюсь до Вас і за радою, і з проханням. Як Вам звісно, несподівана смерть Миколи Андрійовича Дмитрієва наробила великого горя усім близьким до його людям та разом і чимало завждешнього життєвого клопоту. Тепер приходиться отой клопіт розплутувати, бо мене — на моє ли-

хо — призначено опікуном. Так побажала удова, а одмовитись від цього я ніяк не мусив через їх завждешню прихильність до мене. Удова почува себе дуже погано: все побивається за покійним і тільки й бажає, якби швидше піти до його. Близькі їй люди везуть її завтра аж у Смоленську губернію; може, вона там очуняє. А до мене, як до опікуна, усі пристають — де б і від кого получити гроші то за те, то за друге. Оце з'являвся з таким домаганням і той чоловік, що завідує місцями на кладовищах, вимагаючи заплатити 200 карб. за місце та 5 карб. за те, що викопали яму. Я не знаю, хто цим ділом заправляв, хто орудував похоронами і іншими справами. Кажуть, більше усього зять покійного — лікар Іванов, що виїхав у Крим. Хто вибирав місце і чи плачено за його, чи ні, нічого не знаю. Домашні Ганни Тимофіївни теж не знають. Указали завідуючому місцями на кладовищі, що буцім цим ділом заправляв Красовський. Сьогодні він мене здибав і хвалився, що не він, а Пархомович та Селітренников. Запитав Пархомовича — каже, що не він, а буцім Селітренников з Сосновським. Побіг я до Селітренникова. Він каже, що був при виборі місця з Сосновським та Івановим. Іванов буцім сам одібрав місце; що ці місця стоять 200 карб., але таксі ніхто не встановляв, а беруть, скільки заправляють і скільки хто згодиться заплатити. Я не знаю, чи була яка умова 200 карб. заплатити, чи не було. Чув, як проводжав труну, що хтось казав, а хто — не пам'ятаю,— що буцім одібрали місце, що розцінюється по 200 карб., але вступили за 100 карб. От ви тут і розберіться у цій плутанині! Через це і повертаюсь до Вас з таким проханням. 1) Хто признача ціни за місця на кладовищі? 2) Чи справді те місце, де поховано Миколу Андрійовича, стоє 200 карб., тобто за його призначена така ціна? 3) Якщо ціни ніким не призначаються, а беруть їх, хто скільки зможе заплатити,— то чи не можна б так зробити, щоб за це місце заплатити 100 карб., зважаючи на те, що покійник був щирим громадянином для своєї країни? 4) Чи не можна б заждати з правежем грошей за місце, доти удова прийде до спокою і буде володіти собою, тобто доки вона повернеться з Смоленської губ[ернії]? Родичі сподіваються, що вона зовсім очуняє не більше як через місяць, а певне — раніше сього. Коли ж так уже прикро треба платити, то я напишу її родичам у Смоленську губ[ернію], і вони обіцяють звідти заслати гроші, хоч Ганна Тимофіївна плеще — телеграфірувати у Крим Іванову і він усе заплате.

Оце такі клопоти. Допоможіть, бога святого ради, розплутати їх мені і відмовте на оті мої питання.

До Вас душею і серцем прихильний

П. Рудченко.

136. До Григорія Маркевича

25 вересня 1908 р. 12 жовтня 1908 р.

Вельмишановний Григорію Іпатьєвичу.

Я розпитувався Ганну Тимофіївну про внески на заснування фонду імені Івана Карпенка-Карого, щоб видавати з його премії за кращі драматичні твори. Вона мені передала чернетку статуту цього фонду, писану рукою покійного так нерозбірно, що треба буде прохати її допомоги дещо розібрати. Оже з того, що я розібрав, бачу, що це не сталий вироблений статут, а тільки деякі запримітки, котрі треба буде виробляти на окремій раді з людей, цьому спочуваючих. Перше ж усього треба зібрати гроші з тих, хто на вечорі записався та й досі не віддав. З запримiток, що показувала мені Ганна Тимофіївна, видно, що ось хто підписався:

	Не віддано	Віддано
— Дем'янко Василь	— 25 карб.	—
— Сахновський Гр. Петр.	— 25 карб.	—
+ Кулябка-Корецький	— 25 карб.	уплачено 22 сент[ября]
— Саксаганський Пан. Кар.	— 25 карб.	—
— Лук'янович Борис Борисович	— 25 карб.	—
Маркевич Гр. Іп.	— 25 карб.	
Васильківський Серг. Іван.	— —	25 карб.
Шехутський	— —	10 —
Черненко Ал. Ал.	— —	25 —
Перилені	— —	25 —
Дмитрієв	— —	25 —
Із Харкова від Васильківського	— —	32 —
Дано Саксаганським від спектаклю	— —	? —
Всього	— 150 карб.	142 карб.
	292 карб.	

З того листа від Саксаганського, що ви мені показували, видно, що він дав від спектаклю (здається) 135 карб. Ганна Тимофіївна, певне, не знає, скільки дано. Коли справді дано 135 карб., то всіх грошей повинно б бути 427 карб., тобто ще не дістане 73 карб. до 500, при якій сумі фонд мусе бути заснований.

Чи не поклопоталися б Ви, Григорію Іпатьєвичу, зібрати від тих, хто записався, гроші? Певне, Ви їх частіше бачите — то в клубі, то в засіданнях думи. Зібравши ж усі гроші, скличемо раду, на якій і обговоримо статут фонду, а тоді й оголосимо про його.

До Вас усім серцем прихильний

П. Рудченко.

P. S. Ще прохання до Вас: чи не виручилось якої хоч дещиці від продажу моїх творів? Підрахуйте, будь ласка, свої щоти та й сповістіть. Бажалося б і собі пристати до побільшання фонду; оже готових грошей кат має, може, від продажу книжок що нашкребеться.

137. До Григорія Маркевича

8 грудня 1908 р. 25 грудня 1908 р.

Вельмишановний і дорогий Григорію Іпатійович!

Кажуть, либонь, у «Новій раді» (збірник на спомин покійному Старицькому) надрукована моя «Спокуса», котру я давав у 3-ю книжку своїх творів і котру, не знаю через віщо, не поміщено її там. Хто дав її без мого дозволу у «Нову раду» — не знаю. Таке тепер, як бачите, настало: усякий як хоче, так і ворочає твоїми працями, не питаючи того, чи згоден на це той, хто робив! Та не про це тепер річ, а от про що: «Спокусу» я присвятив дорогому моєму рятувальникові Леоніду Олексійовичу і хотілося б мені подарувати йому її. Звідси до Вас велика просьба: передайте мені через Вітю два примірники «Нової ради»,— один задля мене, а другий — Леонідові Олексійовичу, а що це буде коштувати — запишіть на мені довгом. Хотілося б мати і ту книжку, що видав М. В. Лисенко задля співу в школах. Якщо вона є у Вашій книгарні, то разом з «Новою радою» прилучіть і цю книжку, а що вона стоїть — теж запишіть на мені. Певне, перед різдвом вийде наша завждешня нагорода — тоді я і заплачу Вам.

Як Ви були в мене, то казали, що Кащенко заслав Вам задля видання свою драму чи комедію, і прохали прочитати мені її. Тоді я був після хвороби ще слабий. Тепер трохи подужчав. То, якщо Ваша ласка, передайте тепер і ту драму. Я не забарюся переглянути і швидко поверну Вам її.

Дуже дякую Вам за запомогу грошову. Якщо рахунок звели по продажу моїх книжок, то прохав би заслати мені і його.

До Вас завжди прихильний

П. Рудченко.

138. До Григорія Маркевича

12 грудня 1908 р. 29 грудня 1908 р.

Вельмишановний і дорогий Григорію Іпатійовичу!

Тільки що дочитав Кащенкову драму «Помилки». Учора звечора одну дію, а сьогодні — останні. Проковтнув, як кажуть, цілком і тепереньки от роздумую, що про неї сказати. Драма — цікаво написана, легко читається... а проте зоставляє якесь чудне враження. Перше всього не задовольняє мене сама назва її. Помилки... Кого помилки? І Бориса Васильовича, і Оксани Григоровни? Коли помилку першого виявляє автор через усі дії, то чого ж він кінчає драму вигуком: «Я люблю тебе, Соню! Люблю!»? Це після того, як він упевнився, що помилявся у своїй дружині і, вичунявши, знайшов утіху у Галі. Мені здається, що такий кінець не личить. Що Лемет може шкодувати за Сонею, коли вона отруїлася — це так натурально, а щоб вигукувати, що він любить її — це буде навпаки розмові його з Галею та й початкові розмови з жінкою. Мені здається, краще б було закінчити жалем його, що пропало життя людини чесної, душі правдивої, серця палкого, що не мусили її зрозуміти. І справді, що Соня таке, як не чесна, правдива людина. Вона покохала одного і кохає, поки не впевнилась, що коханець її шукає у ній тільки утіхи та забавки. Автор же наділя її дуже складним і подвійним почуванням. У перших явах першої дії вона малюється такою, якою повинна бути і завжди. Вона любить одного, любить його, негуючи всякі звичаї, і не хоче ні на кого зміняти, хоч як її рідна мати і не благає. А в других явах — так швидко і несподівано згоджується іти за Лемета. Це — помилка. Треба тут додати чогось більше резоннішого, ніж уговори матері та пасивної

з боку її згоди: «Робіть зо мною, що хочете». Щоб таке Соні сказати, то треба упевнитись, що вона, роблячи це, зробить краще і для себе, і для других. У дальніших же діях вона мучиться тим, що не любить свого чоловіка і не може йому щастя наддати. До цього всього треба додати, що автор дуже підчеркує фізичний бік любові Сониної до Савського, і через те вона здається справді повією, якою і зове її служниця Олена. Треба б вивести більше морального незадовольнення, ніж однії похотливої жаги. Тоді б Соня зовсім була б зрозуміла, і назва п'єси «Помилка», а не «Помилки» — була б якраз доладна. Що тут справді помилка є тільки з боку Соні, а не з боку Лемета, бо вона ж йому признається, що його не любить. Чого ж йому було чого іншого ждати? Ще більша помилка, на мій погляд, в малюванні матері Сониної. Це перше всього мати своєї дочки, котру так любить і котра наробила їй такої слави. Звісно, що їй шкода і бажання покрити доччиний гріх — зовсім законне. Навіщо ж автор надає їй якийсь хист зводниці? (Ява 2 першої дії). Та й далі він малює її темними фарбами. Навіщо все це?

Про других особ — небагато маю що сказати: всі вони змальовані яскраво і дотепно. Здався мені трошки блідуватим Семен Петрович та сцена Соні з Софією у IV дії дуже довгою, а ява 7-ма і зовсім лишня. Соня ж раніше сього упевнилася, що Славський її не любить. Навіщо ж ще виводити таку гидоту, якою кінчиться IV дія?

Оце Вам і мої думки про драму. На мій погляд, вона маловиношена. Треба б ще над нею попрацювати. Звісно, говорячи це, я тримаюся одного тільки літературного боку, про сценічний же бік хай скаже свою думку хто дотепніший.

Спасибі Вам за обіцянку прислати «Нову раду». Дуже буду вдячний Вам за неї.

Ви запитуєте, на яких умовинах я згоден продати Вам видання «Дітських казок»? Можна б казати про продаж того, що сам творив. А хіба ж казки мною витворені? Під виданням я розумію, що Ви бажали б видати задля дітвори частину тих казок, що колись видав їх мій покійний брат. Які ж умовини мусять бути тут про продаж? Одбирайте з їх, які Вам до вподоби, та сповістіть мене, а я зараз напишу племінникові і певний, що він згодиться їх передрукувати. От тоді Ви їх і друкуйте на здоров'я, та й усе. Покійний Дмитрієв хотів було видати і прохав мене намітити, які

кращі. Я був і намітив. Оже де ділася моя запримітка — не знаю. У його ж зостався і І том казок. Треба буде, як побачуся з Ганною Тимофіївною, сказати, щоб пошукала у шпаргалах покійного. Шкода буде, як книжка пропаде, бо вона у мене одна та ще й з написом покійного брата.

Щиро прихильний до Вас

П. Рудченко.

P. S.: За «Спокусу» я нікому не писав. Годилося б п. Єфремову натякнути, чому він не видав її у III томі і задля чого, без мого відома, віддав у «Нову раду»? Певне, я сам би дав у збірник в пам'ять Старицького. Оже все ж таки воно личило б перше всього спитати автора.

139. До Григорія Маркевича

1908 р.

Я прочитав, дорогий Григорій Іпатійович, рукопись про любов до рідного краю, та не знаю, що його й сказати. Думки самі по собі добрі, оже вони завиті в якусь таку незвичайну задля наших письменників форму, що навряд кому подобаються. Поки чоловік приводив слова кращих людей про любову — все добре, а як пішло порівняння патріотизму до річок, річечок і моря, то так на мене і тхнуло слов'янською наївністю. А накінець, стаття закінчена вигуками, наче не стаття, а прокламація. Оце все зробило на мене не дуже приємне враження. Може, стаття покращає, як буде виголошена нашою мовою.

Ваш *П. Рудченко.*

1909

140. До Олександри Рудченко

27 серпня 1909 р.

14 августа 1909 г.,
Полтава.

Дорогая Шурочка! Сегодня полученное от тебя письмо меня и порадовало, и—не скрою—огорчило. Порадовало уже самое появление его, да еще такой длины — на целых $1^1/_2$ листа, а огорчило — что истерические припадки и там не оставляют тебя. Впрочем, это случилось на второй день

приезда твоего, когда лечебные средства не могли оказать еще своего действия; вероятно, со временем и это пройдет, чего мы так все желаем страстно. Я ожидал, что ты сообщишь, как чувствовала себя в дороге и как совершила этот немалый переезд. Ожидал также, что дашь какие-либо сведения и о Константинии Константиновне, которую ожидаю с нетерпением, чтобы расспросить, как вы совершали путешествие и как ты устроилась там. Предложила ли ты ей какой гонорар, и как она приняла его? Судя по тому, что ты 200 руб. сдала в контору лечебницы, думаю, что расчеты мои на дорожные издержки были правильны или, по крайней мере, предугаданы. Не известно только, как велики будут издержки по лечению и содержанию тебя. Но я думаю, что ты своевременно сообщишь о них, чтобы снабдить тебя деньгами и на дальнейшее лечение. Пожалуйста, не забудь об этом. Получила ли ты мое письмо, которое я написал тебе в день получения от тебя телеграммы о приезде, т[о] е[сть] 10 числа? Я в нем предлагал, не признаешь ли ты более удобным о высылке потребной суммы написать непосредственно Евгению или Стазе. Если это ты сочтешь для себя неудобным, то напиши мне, но только с таким расчетом времени, чтобы ты могла своевременно получить деньги. Во всяком же случае тебе необходимо подать хотя короткие вести Стазе и Евгению, чтобы порадовать и их.

У нас все благополучно, и все мы здоровы. Витя и Миня держали экзамены 11 (письменный) и сегодня (устный), но еще не определилось, какие получили отметки. Как только узнаю, сейчас же сообщу.

Сегодня утром, часов около 8, приехали к нам Петя с Мишей. Я Пете передал твою благодарность за его столь обязательное участие о тебе. Он очень сожалеет, что не застал тебя и не может лично насладиться беседой с тобой, как когда-то было. Просил очень кланяться тебе и передать от всего сердца самые наилучшие пожелания, а в особенности — поскорее избавиться от недугов. На чудотворное действие терапии он возлагает большие надежды, зная по собственному опыту, как она действует благотворно на всяческие нервные страдания. В Евпатории он лечился грязями от ишиаса и чувствует себя очень хорошо. Внешне он мало изменился, полысел только значительно. А Миша такой славный мальчик, много напоминает лицом Веру Александровну, если ты ее помнишь. С Леней он очень подружился, и сегодня весь день они пребывали в саду и наслаждались

грушами. Петя пробудет у нас до воскресенья и в 6 часов вечера предполагает уехать в Гадяч повидаться с бабушкой и тетей Сашей, от которых вестей не имею. От Луки получил письмо о том, как вы проводили время в Киеве и как он проводил вас. Отвечать предполагаю завтра, до этого было некогда. К нам уже приехал наш управляющий палатою. Молодой человек, много напоминающий по своим приемам Василия Михайловича. Пока отношения у нас еще устанавливаются и, мне кажется, будут самые милые. Каждый день извиняется предо мной, что не может нанести мне визита,— его рвут и мечут то по служебным делам, то по всякого рода официальным приемам.

Вот пока и все наши новости. Пиши же, как ты себя чувствуешь. Ты не беспокойся, что не платила доктору. Заплатить ведь всегда возможно, а, я насколько могу припомнить, в проспекте значилось, что плата главному доктору вносится после лечения, а может быть поставлена и в еженедельный счет. Следовательно, беспокоиться об этом нет надобности, раз имеются деньги в конторе. Здесь мне говорили, что это обычное за границей явление — ставить гонорар доктору в еженедельный счет. Во всяком случае ты расспроси Пина, который тебе, вероятно, все расскажет.

Разве в лечебнице нет никого из русских, что ты так хочешь увидеть русского? И разве в то время, как ты писала письма (т[о] е[сть] 11 числа), Константинии Константиновны уже не было около тебя? Вы, значит, не вместе приютились до отъезда ее в Россию? Вообще ты о ней ни слова не сообщаешь. Боюсь, осталась ли ты довольна ее сопутничеством. Как у вас там? У нас все время стоит такая тропическая жара, что я после обеда почти не могу спать и ночью не мало обливаюсь потом. А пыли-то, пыли?! Удивительно: у нас жара, а вчера в «Голосе» читаю телеграмму с Урала, что там выпал снег.

Обнимаю тебя крепко-крепко. Не беспокойся о нас, а больше всего думай о своей поправке и не падай духом, если лечебные средства не так быстро, как желалось бы, скажут свое действие. Всякая болезнь, говорят, входит в нас пудами, а выходит золотниками. Еще раз обнимаю тебя, моя дорогая. Пиши.

Всегда твой вечно

А. Рудченко.

141. До Олександри Рудченко

18 вересня 1909 р.

5 сентября 1909, суббота.
Полтава.

Твое, дорогая Шурочка, последнее письмо произвело на меня какое-то угнетающее действие по своей неопределенности. Во-первых, в нем отсутствует дата, что так надобно для определения времени, в течение которого последовали такие или иные изменения. Ради самого Христа, ставь всегда число, в которое ты пишешь письма. Во-вторых, сообщения твои о предпринимаемых компанейских прогулках в горы, о завтраках и ужинах в курзале говорят мне, что тебе сделалось лучше, что сам Винтерниц заметил, как ты поправилась и помолодела. Все это так отрадно. Но вместе с этим ты мне сообщаешь и такие сведения: несколько дней спала 7 часов подряд, а когда сделала душ после воздушной ванны — начала спать хуже... За сим, сделавши теплую ванну, дня через два опять начала спать хуже... Что, кажется, через Броневских ты разнервничалась... Что Винтерниц сказал: «Если вы будете все делать, как я говорю, то, даю слово — будете здоровы», и советовал не класть льда, а назначил окутывание, от которого тебе делалось нехорошо, но в прохладной ванне после окутывания было приятно, хотя как-то беспокойно, вследствие того что бурлят воду и растирают в ванне... Все это указывает, что не так-то тебе уже хорошо, как по первым сведениям предполагать можно. Это-то на меня угнетающим образом и действует. Конечно, нужно принять во внимание продолжительность и частую повторность твоей болезни, которая не может же по мановению жезла быть сразу излечена; для этого нужно время, в течение которого могут быть повороты то в ту, то в другую сторону. Судя по твоему письму, такие повороты и наблюдаются, что вполне естественно. Тем не менее и это меня угнетает. Видимо, так уже человеческие души созданы, что им хотелось бы видеть одно только хорошее. Но будем терпеливы и питать себя надеждой, что эти временные ухудшения поддадутся действию лечения. Только нужно слушаться советов врачей, а не руководствоваться своими личными ощущениями или впечатлениями. Ведь врачи не только учились, но и опытным путем испытывали действие того или иного средства на больных, а мы можем только сказать, приятно или неприятно в данную минуту применяемое средство, а потому и в заключении своем о

действительности этих средств можем ошибаться. Вот почему необходимо придерживаться советов врачей. Я уже в нескольких письмах писал тебе, как смотрит Леонид Алексеевич на способы лечения тебя и, как вижу, не расходится с мнением и советами Винтерница. Это — теплые ванны, солнечные ванны, углекислые ванны (вовсе не раздражающие, а способствующие скорейшему обмену веществ) и массаж. Относительно окутывания завтра спрошу и сообщу тебе. Но так как после окутывания тебя садят в прохладную ванну и производят растирания в ней, то, вероятно, это и должно быть отнесено к советуемому Леон[идом] Алекс[еевичем] массажу. Следовательно, и в этом нет противоречия. Вообще же Леон[ид] Алекс[еевич] очень доволен достигнутыми результатами, судя, конечно, по тем сведениям, какие можно извлечь из твоих писем. Думаю, что он будет еще более доволен, когда я сообщу ему, как ты помолодела и похорошела. Смотри только не возмечтай от этого и не забудь нас, стариков. Быть может, мы и одряхлели от старости, но все же сохранили душевную бодрость, способствующую не только увлекаться красотой, но еще более ценить ее у тебя вместе с другими душевными качествами. Будь же и ты к нам по-прежнему добра, внимательна и справедлива; добывай лечением молодости, красоты, а главным образом здоровья, чтобы, возвратившись к нам, согревать своими качествами и добродетелями наши осиротевшие без тебя души! Что касается времени, необходимого для полного излечения тебя, то само собою разумеется, что 6 недель недостаточны для этого. Поэтому я вполне разделяю твой взгляд, что если необходимо 8 или даже 10 недель, то лучше сразу врага искоренять, чем только приглушить его немного, а затем через какой-нибудь год снова приниматься за это же.

Что сказать о домашних делах? Все мы пока, слава богу, здоровы и благополучны. Дети учатся, я с утра до 3 часов в палате, а затем — дома. Варвара Гавриловна не часто выходит или выезжает куда — некогда; нужно же кому и за домом смотреть, что она, спасибо ей, и выполняет аккуратно. К тому же у нас как раз совершается ремонт — комнаты белили, чердак и службы мажем. Твою комнату сделали белой, если тебе не понравится, можно будет и перекрасить, хоть это, по словам Кутия, непрактично. Выбелили уже зал, мой кабинет, парадную переднюю, исправлена везде штукатурка, остается побелить потолки в столовой,

детской и черной передней. В понедельник, вероятно, все это окончится, как окончится и мазка служб. С прислугой только возня: брат Марьяны оказался такое ледащо, что я очень возрадовался, когда выздоровел Григорий и теперь заменил его. Сама Марьяна также оказалась достаточной лентяйкой, да к тому же еще и гуляющей по ночам. Теперь она заболела, что-то в горле сделалось, вероятно, жаба. Думаю переменить ее. Варв[ара] Гаврил[овна] советует взять когда-то бывшую у нас Дашу. Кажется, так и придется сделать. А тем временем может поправиться Еленка, которую мать взяла из больницы к себе домой. Прасковия виделась с Еленкиной матерью на базаре; та передавала, что Еленка начала понемножку прохаживаться. Как бы только они не обкормили ее чем-нибудь, тогда ведь может быть рецидив. Если Еленка совсем поправится и пожелает снова служить, возьму ее. Теперь по опыту убедился, что старый друг лучше новых двух.

Ты не беспокойся о Лене. Он совершенно теперь здоров. Мы его бережем и всячески кормим; молоко он пьет, яички пьет, всяческие фрукты поедает, а в особенности за обедом арбузы и дыни. Не хочет только, мошенник, какао выпивать все, что мы даем ему в гимназию. Сенатоген после болезни мы на недельку по совету Алекс[ея] Алекс[еевича] остановили, а под видом сенатогена даем по-прежнему стакан молока. Он и во время болезни не кашлял, и теперь совершенно не кашляет.

Поклонись від мене Богданові Цурковському і подякуй його за щирий привіт. Скажи йому, що своїй рідній мові я довічний слуга, та тільки теперішні обставини мого життя не дають спромоги як слід робити. Душа і рада б у рай, та гріхи не пускають! Побажай йому від мене позбутися своєї хвороби та нагуляти сили, щоб малась змога вірно слугувати своєму народові.

А что же твоя писательница по женским вопросам, о которой ты сообщала в одном из писем? Разве уже уехала из санатория, что ты о ней ничего не сообщаешь?

Обнимаю тебя, мою молодую и красивую, и желаю тебе быть еще моложе и краше, а больше всего — восстановить свое здоровье, без которого и молодость, и красота не красны сами по себе. Как бы мне желалось хотя одним глазком видеть тебя, услышать твой голос!.. Но будем терпеливы, и да вознаградятся наши ожидания десятерицею.

Всегда вечно твой *А. Рудченко.*

6 сентября. Сейчас от Леон[ида] Алекс[еевича], которому читал твое письмо. Он велел целовать тебя и просил передать, что результатами лечения, какие можно вывести из содержания твоего письма, он очень и очень доволен, принимая во внимание, что все это достигнуто в течение лишь 3-х недель, когда, по его мнению, тебе необходимо лечиться не менее 12 недель. За сим он находит необходимым вполне подчиниться требованию врачей, так как они свои требования основывают на практике долголетнего опыта, ты же можешь основываться лишь на ощущениях и впечатлениях, которые всегда ошибочны. Признает для тебя безусловно вредным пребывание в значительной компании, которая всегда нервирует, гулянье по горам и посещение курзала, а в особенности игру на фортепиано. Окутывание находит полезным, но только не полное, а частичное, тогда не будет замечаться задыхания и недостачи воздуха. Ванна после окутывания очень приятна и необходима: взбалтывание воды в ванне требуется для насыщения ее воздухом, вследствие чего она может заменить углекислую ванну, способствующую усилению обмена веществ. Как насыщенная воздухом, так и углекислая очень полезна для тебя, пока ты хорошо питаешься и с аппетитом ешь. Замечаемое тобою временное ухудшение Леон[ид] Алекс[еевич] приписывает, главным образом, тем волнениям, какие пришлось тебе перенести в столкновении с Броневской, пребыванию в большой компании, гулянью по горам и выигрыванию тобою песен, хотя бы и малороссийских. Все это незаметно для тебя действует возбуждающим образом на нервы и ухудшает сон. По этим же основаниям он не может одобрить и поездку в Вену по собственному желанию, а не по совету врача. Спроси Пина, найдет ли он возможным предпринять тебе такое путешествие, и если да — то и поезжай, а если найдет рановременным, то лучше бы приостановиться.

Писала ли ты Евгению и Анастасии Михайловне? По-моему, очень нужно бы написать. Ты знаешь их адрес? Константиноград, д[еревня] Абазовка. Евгений, за смертью Джунковского, теперь исполняет обязанности предв[одителя] дворянства.

6 сентября вечером.

Оставлял это место для письма Вити. Но оказывается, что он не может писать. Еще, кажется, при тебе приехал к

нам цирк Труцци. Теперь он потешает публику борьбой атлетов. Эта борьба так увлекает гимназистов, что они ежедневно проделывают ее между собой. И вот в разгар такой борьбы, когда друг друга старается положить на лопатки, Витя сбил кожу на локте правой руки. Образовалась ссадина, которую засыпал он ксероформом и затем забинтовал руку так, что может ее только, как палку, вытягивать, а изогнуть нельзя. По этой причине ему и писать невозможно. Таким образом, ты лишена его болтовни, которою он обыкновенно заполняет письма.

Не знаю, сообщал ли я тебе, что получил открытку от Оли уже из Наугейма. Московские врачи посылали ее недели на 3, а местные требуют пробыть месяц. Вследствие этого она не может предпринять, как раньше предполагалось, поездки в Швейцарию и посетить тебя, а придется ей непосредственно возвращаться из Наугейма в Москву. Пася также писала мне. Беспокоится болезнью Оли, тем более, что средств для лечения недостаточно. Шуня хотя и заработал у Четверикова за каникулярное время очень хорошо, но этого заработка все же мало. Да, беда со средствами! На недостаточность их жалуется и Пася. На 65 руб., которые она получает, считая в том числе и пенсию, в Москве не проживешь, а добывать еще уроки так затруднительно! Она бегает, бегает, да все безуспешно.

Варвара Гавриловна очень тебе кланяется. Обнимаю тебя еще и еще. Береги себя и поправляйся. Пиши.

Всегда твой *А. Рудченко.*

142. До Луки Рудченка (телеграма)

17—18 жовтня 1909 р.

Киев, Михайловский пер[еулок], 14, кв. 7.
Рудченко

У меня ангина, доктор ехать запрещает. Шура будет Киеве вторник. Встреть, успокой, опасности никакой. Пусть Шура отдохнет Киеве денька два.

Афана[сий].

143. До Григорія Маркевича

17 листопада 1909 р. 4 грудня 1909 р.

Дорогий Григорію Іпатійовичу!

Ще, здається, в жовтні стрів я якось Опанаса Карповича Саксаганського, котрий дуже прикро скаржився мені на те, що зібрані на премію Івана Карповича гроші і досі не повернені куди слід, а десь на руках переховуються, і нахвалявся судом витребувати ті гроші. Я йому одповів, що після смерті Дмитрієва справа про це діло якось сама собою припинилась, а що частина грошей переховується на руках у вдови Дмитрієва, а друга частина ще не зібрана.

Потім я з 1-го листопада занедужав та ще й досі після хвороби як слід не вичухався і вилежуюсь дома, і через те не міг побалакати з Вами про гроші, зібрані на премію. Проте, як мене хворого провідувала Ганна Тимофіївна, то я нагадав їй про нашу розмову з Опанасом Карповичем. Вона, на мій погляд, зовсім по правді посудила, що треба перше всього усі гроші докупи зібрати та тоді їх і заслати в громаду «Учитель», куди вони і спершу назначалися, виробивши статут задля премії, що його в головних рисах зазначив покійний Микола Андрійович. Бувши якось у Києві, Ганна Тимофіївна балакала про це з громадянами «Учителя» і оце сьогодні забігала до мене прочитати листа Софії Федорівни Русової, що його недавнечко одібрала. Софія Федорівна пише, що товариство згоджується прийняти до себе таку премію і заснувати окремий фонд з тими умовами, які будуть вироблені статутом, і заснувати жюрі задля присуду премії.

Тепер, як бачите, і належить мерщій зібрати гроші від тих, хто записався та ще не віддав. По тих запримітках, що зостались після смерті Миколи Андрійовича, ось хто ще не віддав грошей: Дем'янко Василь 25 карб., Кулябко-Корецький 25 карб., Сахновський Гр. Петр. 25 карб., Саксаганський 25 карб., Лук'янович Борис Борисович 25 карб. та Ви 25 карб., усього 150 карб.; зібрано ж було і передано покійному 252 карб. та записано ним 25 карб.; тобто Ганна Тимофіївна обіцяє повернути 277 карб. Крім того, вона бере на себе витребувати від Лук'яновича записані ним 25 карб., а останні 125 карб. прохає зібрати Вас і передати або їй, або мені, щоб разом з тими грошима, що повинна повернути, зібралося 427 карб.

Ви якось, балакаючи зі мною про це, хвалилися, що з Кулябко-Корецького заполучили 25 карб. Чи не будете такі ласкаві витребувати ще від Дем'янка, Сахновського і Саксаганського (він, кажуть, живе тепер в Полтаві, в гостиниці «Москва») та, прилучивши до їх і свої, заслати до мене 125 карб.? Та ще сповістіть, коли і де б нам зібратися, щоб обговорити в подробицях статут про премію. Я ще не ходжу на службу, а сподіваюся, що до 15, може, вже буду ходити. Може б, Ви до того часу зібрали гроші і призначили день і місяць задля обрахування статуту.

До Вас усім серцем прихильний

П. Рудченко.

1910

144. До Якова Жарка

23 лютого 1910 р.

10 лютого 1910 р.,
Полтава.

Дорогий Якове Васильовичу.

Дивно і чудно, що ваша поліція робить, що й досі Вас не сповістила про постанову нашого губернського правління про Ваше діло. Воно зробило постанову о признании за Вами і Вашими дітьми права на потомственне почотне гражданство ще 11 студня (ноября) 1909 року. Всі документи по цій справі одіслані ним Єкатеринодарському поліцмейстерові 26 ноября 1909 г. за № 7435 задля того, щоб Вас сповістити про це. А от Ви 5 лютого пишете, що не маєте про це ніякої звістки. Видко, ваша поліція або спить, або ж обтяжена якою іншою роботою, що так довго не спромоглася сповістити Вас. Підіть в поліцію і довідайтесь, що воно за знак.

Ви пишете, що живете поганенько. Хто тепер, любий мій, живе не поганенько? Мабуть, нема такого чоловіка на світі, щоб йому жилося добре. Не похвалюся і я своєю долею: позаторік якраз восени занедужав був запаленням на легке та ще й крупозним. Мало-мало не дав дуба, та лікарі все-таки якось одходили. Звісно, що Олександра Михайловна дуже поклопоталася та й страху немало пережила. А задля її нервів страх таке накоїв, що й зовсім бідні нерви розп'яді-

вив. Почала не спати та дуже недугувати на нерви; разів по тричі на день істерики бували. Як мені було весело од того — нічого Вам казати. Літом якраз нагодився її брат і нараяв їхати за границю, обіцяв і грошову допомогу. Дякуючи цьому, вона в серпні поїхала до Вінтерніца — десь аж за Віднем. Там пробула до початку листопада. Списалися ми, що вона приїде в Київ, а я виїду їй назустріч. Дожидаюся я того часу, як бога. Коли в початку листопада напався на мене нежить. Хто ж, скажіть мені на милость божу, звертає увагу на цю пустяковинну хворобу? Не звертав і я на неї. Коли що день, то гіршає. Почала горлянка боліти. Кличу лікаря. Каже, ангіна. Ну, полежимо. Лежу. Температура іде вгору і добирається за 40. Знову, думаю, буде те, що торік? Тобто прийдеться конфету ковтати, щоб моє старе серце підбадьорити. Коли воно через який там день трошки полегшало. От я, хвала господеві! — таки, може, вичухаюся та й поїду у Київ. Аж не тут-то було: зачухалося спершу біля уха, а далі на щоці; а на другий день лікар каже: от тобі й рожаистое воспаление. Температуру знову погнало угору. Куди вже його їхати, як і з ліжка не можу звестися? Послав депешу в Київ: не можу, захворів. А про те, що разом зо мною захворів і Вітя скарлатиною, і Льоня на інфлюенцу, уже мовчу. Приїздить моя дружина і замість одради лазарет в господі стріває. От Вам і полічилася! Хоч би там у Вінтерніца і зовсім їй нерви відмолодили, то така пригода знову їх розтіпає на вал! Оже, дякуючи богові, якось цього не сталося, і Олекс[андра] Мих[айлівна] почала ходити біля нас. І виходила! Піднялись ми всі на ноги. Тоді вона почала потроху квоктати, якісь, досі незвідані, прилили крові до лиця почали її турбувати: все обличчя почервоніє, і аж у піт кида. Так місяців зо два було. А далі зовсім це пройшло, і тепер вона і добре спить, і зо смаком їсть, і непогано себе почуває. А самі Ви знаєте: коли господиня здорова, то й хата весела, і всі повинні бути теж здоровими. От ми цьому й потураємо тепер. До якого часу не жаліємося ніхто ні на що. Дай, боже, щоб так і довго велося! Звісно, не без того, щоб хто не захворів або не поскаржився на недугу, а все ж бадьоримося, мовбито й зовсім здорові. Отак, як бачите, ми живемо.

Жінка Вам вклоняється, дітвора — теж, а я сердечно цілую Вас. Уклоніться від мене і своїй дружині, та тільки самі не кисніть. Всього найкращого Вам жадаю.

Завжди Ваш *П. Рудченко.*

145. До Якова Жарка

3 квітня 1910 р. 21 березня 1910 р.,
Полтава.

Дорогий Якове Васильовичу!

Нічого дивного в тому немає, як Ви сповіщаєте, що через поліцію довелось мандрувати Вашим документам по всіх усюдах. Це воно усюди так коїться. Від поліції перше всього вимагається, щоб вона припиняла та викореняла усякі крамоли. А кожний держиморда, звісно, як дивиться на це: у його кожний чоловік, що мирно собі живе, уже цим самим щось про крамольне мислить. От держиморда тільки і гадає, що про крамоли, а про те, щоб сповнити свої обов'язки, що тримаються до послуги людям,— йому наплювати! Через це і документи відомого усім чоловіка вештаються з Єкатеринодара до Полтави, а звідси знову до Єкатеринодара. Дивуватися тут нічому. Ще добре, що документи не пропали, а хоч і пізненько, а Ви їх все-таки одібрали.

Тепер, коли Ваш син має документ на почотне гражданство, то щоб йому виписатися з міщан, куди Ви його приписали, треба зняти копію з документа на почотне гражданство, завірити її у нотаря, і хай Ваш син при невеличкому прошенії представе цю копію до нас, у казенну палату, і прохає виключити його з міщан. На прошеніє треба налипити дві 75-копієчні марки, та й сама копія повинна буть теж оплачена 75-коп[ієчною] маркою. Прошеніє повинно бути такого змісту: «В Полтавскую казенную палату. Студента С[анкт]-Петербургского университета Василия Яковлевича Жаркова — прошение. Представляя при этом копию свидетельства Полт[авского] губ[ернского] правл[ения] от... за №... о зачислении меня в число почетных граждан, имею честь покорнейше просить распоряжения казенной палаты об исключении меня из числа мещан г. Полтавы, куда я был причислен в ... году». Звісно, що після цього треба прошеніє підписати. Оце Вам і все. Як зашлете сюди прошеніє, то сповістіть мене, а я вже попрошу, кого слід, щоб не загаялись зробить, що треба.

Питаєте, що у нас нового у Полтаві? Та нічого видатного, як і усюди: сіре та нудне життя, як оця сіра та нудна весна! Дома у мене все благополучно до якої пори — і сам, і всі мої здорові. Жінка, слава богу, добре спить, а це задля неї найкраща ліка. Видно-таки, що там, за границею (вона восени їздила аж за Відень в лікарню), холодом її нерви за-

спокоїли. Дітвора учиться не так, щоб хапати зорі з неба, а все ж помалу тягне і двойок додому не приносе. Віктор у 8 класі. Якось з одним учителем я балакав, виявляв йому свою опаску: чи вискочить-то з екзаменами? А він і каже: голову даю собі одрубати, що вискочить! Я тільки подумав: голови мені твоєї не треба, носи її на своїх в'язах на здоров'я, а коли ти таке утішне кажеш, то й слава господеві! А як воно буде — побачимо, як діждемо екзаменів.

Обіймаю Вас і низенько вклоняюся Вашій дружині.

Завжди Ваш *П. Рудченко.*

146. До редакції газети «Рада»

Червень 1910 р.

П[ане] редакторе!

Полтавці, засмучені втратою славного працьовника на рідній ниві Бориса Грінченка, просять долучити і свою лепту до фонду на вшанування пам'яті небіжчика.

До 5-го червня підписалися вони на суму 39 карб., з їх витрачено на вінок 9 карб. 20 коп., на телеграму 1 карб. 40 коп.

Зараз передається до контори «Ради» 17 карб., а решта передано буде потім, коли збереться, бо не всі ще віддали.

Жертви зложили: Г. А. Данковський — 3 карб., А. Я. Рудченко — 3 карб., А. Т. Дмитрієва — 2 карб., Гр. А. Коваленко, Г. Г. Ротмистров, Л. В. Падалка, М.Ластьонова — по 1 карб., Г. Маркевич і інші — 5 карб., разом 17 карб.

147. До мануйлівської «Просвіти»

Грудень 1910 р.

Вельмишановне товариство!

Не маючи змоги прибути до Вас на посвяту будинку «Просвіти», звертаюсь до Вас з оцим листом.

Вельми благаю Вас прийняти його за свідка і моєї щирої дяки за Ваш дорогий мені заклик, і мого гарячого вітання Вас с великим для кожного українського серця святом — одкриття «Просвіти» і мого здивування і низького уклону перед Вашою непохитною вірою, що дала Вам змогу довести справу до бажаного кінця, не дивлячись на всякі перешкоди.

Хай же ота віра не покидає Вас і на дальші часи, а Ваше непохитне завзяття допоможе Вам побороти усякі перешкоди і вийти на просторий шлях вільного розвою своєї рідної справи — просвіти нашого темного люду своєю мовою, мистецтвом, наукою і всяким іншим знаряддям людського поступу й культури!

Ще раз якнайгарячіше вітаю Вас усім своїм серцем і душею з великим святом і прохаю Вас на спомин про його прийняти від мене до Вашої книгозбірні, яку, певне, Ви мусите заснувати при своїй «Просвіті», мій невеличкий дарунок (три книжки моїх праць), що засилаю їх разом з оцим листом під окремою бандеролею.

Серцем і душею з Вами

П. Рудченко (Мирний).

1911

148. До Григорія Маркевича

9 липня 1911 р. 26 липня 1911 р.

Дорогий Григорій Іпатійовичу!

З нашим статутом «Боян» морока, та й годі! Здається, нотаріус повинний би знати усе, що личить в цьому разі, аж ні. Секретар губернського правління якось раз запопав мене та й каже, що наш статут не відповідає деяким статтям закону і через те треба його переробити. Ми зараз же з ним засіли та й доповнили деякі місця, а потім він віддав мені статут, щоб його знову переписати. Я одніс його земцям, і ті згодились на добавки і взялись переписати. А тут як на те Дмитрієвша виїхала в Крим, прийшлося статут одсилати туди до неї, щоб підписала. Учора принесли мені підписаний Дмитрієвшою і земцями, щоб я додав свого підпису та поклопотався про Ваш підпис, а потім уже передав секретареві губернського правління.

Засилаю при цьому два списки з статуту і прохаю Вас: підпишіть їх, будь ласка, сьогодні і покиньте в книгарні, а я завтра, йдучи на службу, зайду його взяти і віддам, куди слід. Дуже вибачаюсь, що самому ніколи забігти до Вас задля цієї справи.

До Вас завжди прихильний

П. Рудченко.

1912

149. До Григорія Маркевича

28 жовтня 1912 р. 15 октября 1912 р.

Дорогий Григорію Іпатійовичу!

Учора я бачився з Ганною Тимофіївною і балакав з нею про відозву в справі заснування фонду І. К. Карпенка-Карого. Щоб написати її, треба було мати той матеріал, що зостався від покійного, — підписку на жертви і його начерк головних підвалин фонду. Пам'ятаю, що оцей увесь матеріал вона колись доручувала мені, щоб вияснити і грошову справу, і намітити начерк статуту. Звівши все це докупи, я, як пригадую, передав його Вам, оже Ви казали мені, що буцім всього цього у Вас нема, а є тільки лист Панаса Карповича. Я думав, що, може, оцей матеріал залишився у Ганни Тимофіївни. Учора вона перебрала усі папери, що зостались після покійного, і нічого не знайшла; а пригадує, що увесь до цього матеріал, певно, переданий мною Вам. Будь ласка, порийтеся у своїх паперах, може, він де знайдеться у Вас. Коли знайдеться, то перешліть мені в палату, а якщо ні, то сповістіть, хто іменно і скільки записав жертв на фонд. Ганна Тимофіївна пригадує, що записалися: Ви, Мик[ола] Андр[ійович], Кулябко-Корецький, Лук'янович, Сахновський, Дем'янко і Васильківський. Тобто 7 душ. Коли лічити від кожного по 25 карб., то вийде 175 карб., а Ви в своїй відозві кажете, що зібрано по підписці 160 карб. А може, хто записався менше, ніж по 25 карб.? Сповістіть, будь ласка, якнайшвидше.

До Вас завжди прихильний

П. Рудченко.

150. До Євгена Шейдемана

27 листопада 1912 р. 14 ноября 1912 г.

Дорогой Е[вгений] М[ихайлович].

Меня всегда до слез трогало и трогает Ваше и Ан[астасии] Мих[айловны] более чем родственное отношение ко мне и моей семье и Ваша всегдашняя отзывчивость прибег-

нуть на помощь к нам в минуты годин трудных, не считаясь с материальными средствами. В особенности Ваше сердечное участие ярко выразилось, когда Вы предложили свою помощь при поездке Шуры за границу и разновременно выслали для этой надобности такую значительную сумму, как 1000 руб.

Не скрою от Вас, что меня всегда угнетало сознание, какое я имею нравственное право на такую щедрую помощь со стороны Вашей, человека, обремененного своей семьей и отрывающего от нее часть средств для оказания помощи хотя и родственной, но все же посторонней для Вас семье? Я утешал себя только тем, что смотрел на эту помощь как на временное позаимствование, подлежащее возвращению при первой оказавшейся к этому возможности.

Теперь, когда я продал доставшиеся мне после смерти матери 10 дес[ятин] земли и получил из крестьянского банка ссуду,— оказалась для меня возможность ликвидировать счеты и по оказанной Вами мне щедрой помощи. К сожалению, я могу выслать Вам эту сумму не наличными деньгами, а $4^1/_2\%$ закладными листами, так как банк выдает ссуды только последними.

Но, не решаясь сделать этого без Вашего согласия, я обращаюсь к Вам с покорнейшей просьбой сообщить мне, сочтете ли Вы возможным получить от меня вместо денег закладными листами на 1000 руб. и как мне поступить с ними, чтобы не затруднить Вас получением с почты,— не положить ли в банк на Ваше имя, а если выслать почтой — то на чье имя?

Шура в конце октября возвратилась из Яресек, значительно оправившись. По крайней мере, бывшие почти ежедневно [нрзб.] истерические припадки совсем не проявляются теперь; сон также сделался более продолжительным, хотя и недостаточно глубоким для того, чтобы вполне действовать подкрепляющим образом. Она сожалеет, что, с одной стороны, осенняя непогода, а с другой — домашние обстоятельства вынудили ее прервать дальнейшее пребывание в Яреськах, где она имела значительно больший покой, чем здесь, несмотря на отсутствие некоторых удобств, имеющихся здесь. Вообще теперешнее состояние ее здоровья значительно лучше, хотя, конечно, желалось бы большего. Но, может быть, со временем и это большее само собой придет. Дай-то бог!

Всегда искренне преданный и бесконечно благодарный Вам

А[фанасий] Р[удченко].

Всем Вашим мой глубочайший привет и наилучшие пожелания.

1913

151. До Івана Зубковського

20 січня 1913 р.

7 января 1913 г.,
Полтава.

Глубокоуважаемый Иван Андреевич.

Странно, что Вам в Миргородском казначействе не дали надлежащей справки об увеличении Вам пенсии (вместо 1326 р. 53 к. — 1594 р. 46 к.). Распоряжение палата сделала еще 20 декабря прошлого года за № 28217. Быть может, Вы наводили справку еще до получения этого распоряжения? Теперь не должно бы встретиться препятствий к выдаче Вам пенсии — дополнительной за прошлый год — по Вашему требованию, если по расчетному листу Вы получили прежнюю пенсию перед праздником, а пенсию за настоящий год — по наступлении сроков для получения — по расчетному листу за № 7560 (уже высланному Вам), в котором хотя размер пенсии показан и прежний (1326 р. 53 к.), но казначейство изменит его на новый (1594 р. 46 к.) в силу имеющихся в казначействе распоряжений.

Одновременно с Вашим письмом я получил и Вашу брошюру «Краткая историческая заметка о Миргороде» с Вашей надписью для меня. Очень Вам признателен за этот Ваш новогодний подарок. При первом же свободном времени с удовольствием прочитаю Ваш труд о нашей общей родине. Было бы желательно, чтобы всякие труды о родине были писаны и рідною мовою, но и за то спасибо, что истинные сыны не забывают своей рідної матері. Еще и еще Вас благодарю.

Истинно преданный Вам и всегда готовый к услугам

А. Рудченко.

P. S. Получил я недавно письмо от Федора Ивановича Устименко из Староверовки, где он в одиночестве встречал

Новый год и, чтобы скоротать свое одиночество, призвал музу для напевания ему воспоминаний о своих земляках, в том числе и о Вас.

152. До редакції газети «Рада»

Квітень 1913 р.

Повні пекучого жалю і безмірно важкої скорботи, побожно схиляємо голову над розкритою домовиною славетного сина України Михайла Михайловича Коцюбинського, що своїми мистецькими творами оздобив рідне письменство і вивів його у великі світи. Вічний спокій його могутньому духові. Хай легким пером ляже рідна земля над його помученим тілом, а невмируща слава заквітчає вінком безсмертя його високе чоло, що сповнялося глибокими думками і широкими замірами на добру користь рідної Вкраїни.

Полтавські громадяни.

153. До Ганни Дмитрієвої-Чернишової

1 серпня 1913 р. 19 іюля 1913 р.,
Полтава.

Дорога кумо Ганно Тимофіївно!

Оце я сьогодні звернувся додому з невеликої подорожі, котру треба було зробити по казенному ділу, і якраз застав Вашого невеличкого листа. Спасибі Вам, що не забуваєте нас! Дуже раді, що Вам там гарно і що Ви добре почуваєте себе. Дай, боже, щоб і надалі було так!

А в мене недобре. Ще при Вас Олександра Михайлівна горіла та кипіла, оже все ж таки була воля себе вдержувати, і хоч недосить спала — а це найголовніше задля неї,— та все ж таки не доходила до тих гемонських істерик. А як я поїхав всього на чотири дні, то зараз же на другий день по моєму виїзду дійшло і до істерики. Потім ще раз чи двічі була вона у неї, і от тепер лікар сказав, щоб лежати в постелі та годуватися одним молоком. Як вона його не любе, а все ж одно воно обридає, та й волі видержати наказ лікарів бракує. От вона й вередує. А тут ще, як Ви знаєте, наша Варвара Гавриловна задумала заміж іти, і їй треба то задля себе дещо зробити, то побігти з женихом побачитись або по якому своєму ділі. І це стає на заваді Олек[сандрі] Ми-

х[айлівні]. І договорилися до того, що краще їм роз'єднатися, тобто щоб Варв[ара] Гавр[илівна] відходила від нас, а Олекс[андра] Мих[айлівна] мусе сама без неї обійтися. Якби вона була зовсім здорова, то воно б і нічого, перетерпіти який час без хазяйки можна б, та горе в тім, що Олекс[андрі] Мих[айлівні], певне, доведеться самій кудись або з дому з'їхати, або в санаторію поступити. Отут-то без хазяйки й не можна.

Ви раяли когось як вірну і добру людину, що у Вас деякий час робила. Чи не звісно Вам, де вона тепер обертається, щоб можна було узяти її до себе? Сповістіть, будь ласка, як її зовуть і прозивають і де б її можна запобігти або куди написати. А може б, Ви самі їй декілька словечок черкнули? Дуже вдячний Вам був би за це. Чим швидше оце зробити — тим краще.

Бувайте ж здорові, силою кріпкі та духом бадьорі! Йосипові Федоровичу мій найщиріший привіт, дітей Ваших кріпко цілую; а хрещеникові бажаю, як тому утяткові, навчитися плавати по морю та накупати собі багато-багато здоров'я, щоб було легко на білому світі жити та добре вчитися і тим радувати свою маму.

Завжди Ваш *П. Рудченко.*

Олександра Михайлівна усім вам низенько вклоняється і шле найкращі пожадання. Вичитав сьогодні з «Ради», що Леся Українка дуже захворіла, так що й мати до неї виїхала, і разом з чоловіком її доглядають десь там на Кавказі. Здоров'я її і раніше було лихе, а тепер от такі невтішні звістки йдуть. Похмуро на нашому небі!

154. До редакції газети «Рада»

Початок серпня 1913 р.

До пекучої журби та гіркого смутку приточую і свою старечу сльозу. Може, і вона, зронена над несподівано розкритою домовиною Лесі Українки, зіллється з іншими і хоч цяточку полегшить усім, хто знав нашу видатну письменницю і велику громадянку, пережити велику втрату рідного краю. Хай земля пухом ляже над її змученим хворобами тілом, а натхненні твори, що ними одарила нас небіжчиця, будуть навчати наших нащадків тієї безмірної любові до рідного краю, якою за життя билося її палке серце!

П. Мирний.

155. До Марії Грінченко

22 вересня 1913 р. 1913 р. 9 жовтня, Полтава.

Високоповажна пані добродійко!

Вашого листа про дозвіл д. Коваленкові видати переклад мій «Слова о полку Ігоревім» я оце сьогодні одібрав і сповіщаю на нього якнайхутчіше, що не буду мати анічогісінько про замір д. Коваленка дати спромогу кожному, хто цим цікавиться, прочитати «Слово» (а по-нашому, «Думу») і в первотворі, і в тому вільному перекладі, в який я мусив його переробити. Наші учені люди, а між ними і покійний Житецький, дивляться на «Слово» як на той первотвір, від якого пішли потім у світа наші кобзарські думи. Колись-то давно і малася думка з доказами про це видати мій переклад його в думу. Оже це через цензурні умови не справдилося. Здається, д. С. О. Єфремову я передавав рукопись «Думи», щоб він видав її разом з іншими моїми творами. І знову цензура його через віщось заборонила. Так мені і не довелось бачити його де-небудь надрукованого. Кажуть, либонь, що воно було надруковане у якомусь галиційському виданні чи часописі; оже і цього я не бачив і не знаю, чи є у вас справжній список переробленого в думу «Слова». Якщо маєте, то друкуйте собі на здоров'я, а добрим людям на утіху.

Ви ще пишете про умови друкування. Які ж тут мусять бути умови? Коли зможе п. Коваленко дати мені примірників з півсотню задля дарунку моїм знайомим — то от вам і всі мої умови. Бажалося б тільки одного: щоб не було яких помилок, переглядіти самому коректурні листки, а коли це незручно, то хоч заслати до мене, раніше ніж друкувати, рукопись, щоб я вивірив її з своєю роботою.

З великою до Вас пошаною

П. Рудченко.

156. До Марії Грінченко

16 листопада 1913 р.

Вельмишановна пані добродійко Маріє Миколаївно!

Оце добре, що Ваша записка наспіла до мене під неділю, коли в мене мається хоч невеликий вільний час від казенної роботи. Я зараз же передивився заслану Вами «Думу про

військо Ігореве», порівняв її з своїм рукописом і виправив у Вашому деякі помилки. Їх небагато набралося, а все ж деякі дрібниці знайшлися: на 2 ст. замість «храбре» — «жваве», на 3-й викинуто «того», на 3-ій з другого боку замість «А чи так» — «Чи то так», на 4-ій слово «люди» переставлено наперед; тута ж — «сагайдаки накручені» — «сагайдаки напручені», на 6-ій з другого боку «Що на» — «На тій»; на 8 з другого боку «що ті» — «а що», на 9-ій — «Знемогли» — «Знеможіли», на 9-ій же з другого боку «з погаными» переставлено; тута ж — замість «вважали» — «мали», на 11-ій замість — «ріки» — «річки», на 12 з другого боку випущено «та», на 13 з другого боку замість «переділили» — «поділили», на 17-й випущено «її», на 19-ій з другого боку — замість «Чи то» — «Хіба», на 20-ій «течією в» — «біжучи у», на 21-й випущено «той». От і все, та й то дріб'язок. У назвах, от як «земля руська», «поле половецьке», «могути», «татрани», «шельбери», «топчани», «ревуги», «ольбери», «ятвяги», «половці», «дремола» я перші букви замість порядкових поправив на прописні, тобто великі, бо це ж самостійні назви або земель, або людей, то й личить їх зазначати буквами прописними.

Засилаю Вам разом з оцим листом Вашу рукопись. По йому можна «Думу» й друкувати.

Дуже вдячний Вам за подарунок переказу «Слова» — на лихо всім нам — уже покійного Вашого чоловіка, хай над ним земля пером, а за те, що зробив він задля України,— слава невмируща!

З великою пошаною

П. Рудченко.

Коли лучиться Вам до мене писати, то йменуйте по-батькові не «Іванович», як зробили, засилаючи «Думу», а «Якович», бо мій батько був Яків, а Іваном звався мій покійний брат (Білик).

$19\frac{XI}{3}$ 13.

Полтава.

1914

157. До Григорія Маркевича

3 лютого 1914 р.

Вельмишановний і дорогий Григорію Іпатійовичу!

Може, і до Вас доходила чутка, що торік минуло мені 50 років з того часу, як довелося мені поступити на царську службу. Мої підпомошники вшанували мене подарунком, і я повинен їм за це віддячити. Дехто побажав мати мої твори, а в мене дома мається тільки третя книжка, першої ж і другої недохватка на всіх. Чи не збереглося у Вашій книгарні по 25 примірників з тих, що Ви взяли на продаж? Якщо є, то, будьте ласкаві, скажіть, щоб розшукали по 25 примірників першої і другої книжки і зв'язали їх, а я як-небудь заїду та й візьму з собою, щоб поробити на кожній відповідні написи.

До вас завжди прихильний *П. Рудченко.*

$19\frac{21}{I}14.$

158. До Олекси Коваленка

17 квітня 1914 р.

4 квітня 1914 р.,
Полтава.

Вельмишановний добродію пане Олексо!

Слід би додати ще й по-батькові, та Ви про це ймення нічого не пишете, а я — не знаю. Вибачте, що так коротко Вас іменую.

Листи Ваші одібрав: від 25 лютого, у якому Ви сповіщали про видання «Слова», і від 2 квітня — разом з засилкою 50 примірників. Спасибі Вам за їх; якраз на свято писанка!

Видання, щодо друку — дуже гарне,— ясне, без помилок, а от щодо малюнків, то деякі вийшли не зовсім ясні, а деякі — і зовсім невдалі: обличчя замурзані, неясно виглядають з чорних медальйонів. Дуже вже налито багато чорної краски, і через те малюнки дуже відрізняються від друку. А проте книжечка все ж таки вийшла гарненька.

Хто писав передмову до «Слова»? В їй розповідається про те, як його знайшли, та що це дуже поетичний твір нашого стародавнього письменства, а от про форму самого тво-

ру нічого не сказано, тоді як покійний Житецький убачав у «Слові» прапрадіда наших народних дум. Як я в кінці 70 років минулого століття заслав свій переспів у Київ, то небіжчик так захопився, що мав був додати свою учену розповідку, що «Слово» і є стародавня дума. Тоді малася думка видати переклад з його (Житецького) доказами про це. Та тодішні обставини не сприяли справдитися цьому замірові. Нешвидко після того хтось список з перекладу передав у Галичину, де він і був надрукований у якомусь часописі. Як Єфремов видавав мої твори, то він мав був появитися у першій книжці. Оже через віщось цензура вичеркнула. І от до сього часу так він і не був надрукований у нас в Росії. Це Ви перший його появили у світ. І за це Вам спасибі! Може, й справді хто-небудь із наших учених зацікавиться і виконає думку покійного Житецького, що «Слово» — це не тільки наш український твір, написаний стародавньою слов'янською мовою, а що це — і первісник наших дум.

Навіщо тільки Ви додали у передмові про мене як о д н о г о з н а й к р а щ и х н а ш и х п и с ь м е н н и к і в? Це вже й занадто.

Ще раз спасибі Вам за гостинець!

До Вас серцем і душею прихильний *П. Рудченко.*

1915

159. До Віктора Рудченка

27 вересня 1915 р.

14 сентября 1915 г.,
Полтава.

Дорогой мой Витюша! Пользуясь праздничным днем, пишу снова к тебе, не уверенный, получишь ли ты это письмо и когда именно, как не получил много наших писем после вашего выхода из-под Новоселицы. Может быть, судьба смилостивится над тобой и поможет полевой почте где-нибудь настичь вас в вашей походной жизни. Как бы было отрадно услышать от тебя, что наконец-то и наши письма догнали тебя. От тебя мы очень много получили открыток и очень рады были каждой из них. Получился и твой перевод на 200 руб., случайно посланный из Киева, который я в тот же день сдал в сберегательную кассу. Теперь там твоих денег 870 руб. Одновременно получилась и открытка от 3 и 5 числа о вашем походе. Но после этого

вот уже сегодня 14 число, а вестей нет, хотя ты раньше писал, что, благодаря походу, не будешь с неделю писать нам. Конечно, этот поход не для прогулки предпринят, и потому возникает естественная тревога: жив ли, благополучен ли ты? Пока терпеливо ожидаем вестей, да и ничего иного и не остается, как ожидать.

Что сказать о себе? В это тревожное время хорошего мало чего есть. К тому же наш бедняга Миня и всерьез расхворался: и синовит заставляет волочить ногу, а больше всего его беспокоит ишиас. Теперь ездит уже в лечебницу Хоречка пользоваться грязевыми ваннами. Сегодня уже второй день. Конечно, времени еще мало прошло, но все же после ванн он чувствует себя лучше. Дай, бог, чтобы удалось поскорее подавить его боли, иначе, если до глубокой осени и зимних холодов этого не сделать, то придется ему много перестрадать. Я по опыту знаю эту проклятую болезнь, мучившую меня не менее 10 лет. Кроме того, эта его болезнь лишает и заработка, который так необходим для него. Это тоже поддерживает его грустное настроение помимо физических страданий. Предпринимает шаги, нельзя ли будет заменить его в палате работой Веры. Я нахожу это неловким, но он сам обращается с такой просьбой к Балашеву, в отделение которого он принят. О переводе его в горный институт вестей еще нет, да мне из Екатеринослава писали, что вопрос этот может разрешиться не ранее 15 числа. Дай, бог, чтобы хотя в этом спостигла его удача.

Мама жалуется на боли в спине и иногда прибегает к прижиганиям. Еще слава богу, что она сравнительно бодро переносит все обрушившиеся на нас неудачи. Вообще же можно сказать, что живется нам неважно. Да и кто теперь может похвалиться хорошей жизнью? Все кругом пришло в движение, масса всяких слухов (иногда и верных) ходит и поддерживает тревожное настроение. Грустно! А все же не покидает надежда, что все это со временем пройдет, уляжется и настанет лучшая жизнь. Но когда? Вот вопрос, которого никто разрешить не может. Будем ждать его терпеливо, как терпеливо ждем и от тебя вестей. Сердечно обнимаю тебя. Пиши.

Всегда твой *А. Рудченко.*

15 сентября. Это место я оставлял для письма мамы. Оказывается же, что она не может писать: Дашина мать сегодня утром умерла, и, конечно, ей (т. е. маме) не до писем — нужно и возле кухни, и по хозяйству.

160. До Петра Репетіна

Кінець 1914 — початок 1915 р.

Многоуважаемый Петр Алексеевич.

Будьте так добры, помогите Рыбкиной получить квартирные деньги за размещение в ее доме нижних чинов и канцелярии транспорта. Примите от нее выданную на ее имя квитанцию и составьте расчет. Мы не будем придираться к тому, что квитанция выдана на имя частного лица, а не городской управы, так как отвод квартир частных лиц лежит на обязанности города. Она, конечно, могла бы подать просьбу к нам, но такая просьба подлежит обложению гербовым сбором в 2 руб. Зачем же ей тратиться на это, когда, действуя через городскую управу, она может избегнуть этого расхода? Конечно, квитанция неполная: за канцелярию нужно заполнить исходным составом лиц; но это может быть истребовано городом от командира транспорта.

Всегда готовый к услугам Вам *А. Рудченко.*

1916

161. До Петра Репетіна

3 січня 1916 р.

Глубокоуважаемый Петр Алексеевич!

К Вам усерднейшая просьба моя. Во-1-х, помогите податательнице сего письма Варваре Гавриловне Хондажевской, которой необходимо выехать на некоторое время из Полтавы, как ей поступить так, чтобы получать ежемесячно продовольственное пособие,— нужно ли выдавать на каждую выдачу особую доверенность или можно дать и одну на все время отсутствия, и если так или иначе, то кто должен засвидетельствовать доверенность? А быть может, можно не получать пособия до возвращения ее, и как долго может сохраниться право на получение пособия?

Во-2-х, помогите той же Варваре Гавриловне уплатить за меня следуемую управе наемную плату за военнопленного. К нам был поставлен поначалу Антон Марушка 1 ноября с. г., но он 12 ноября, по случаю болезни, взят был в лазарет, и вместо его был поставлен Станислав с 24 ноября

и пробыл по 7 декабря, когда снова возвратился к нам Антон, который и по днесь находится у нас. Таким образом, оба они пробыли у нас до сегодняшнего дня 50 дней. Я не платил за них до сих пор ничего. Теперь предполагаю заплатить за два м[есяц]а. Сколько следует внести? Кроме того, из этой платы, как мне говорил Иван Григорьевич Бородай, выдается военнопленным некоторая часть на их нужды. Нельзя ли сделать так, чтобы Варвара Гавриловна, заплативши за два м[есяц]а, могла сейчас же получить следуемую Антону часть для передачи ему? Самому Антону являться за этим совершенно невозможно, так как он все дни занят. Если можно устроить так, чтобы передать ему определенную часть платы теперь же, очень бы обязали меня, всегда готового к услугам Вам и глубоко преданного

А. Рудченко.

21 декабря 1915 г.

162. До Петра Репетіна

11 липня 1916 р. *28 червня 1916 р.*

Вельмишановний добродію Петро Олексійовичу!

Обертаюсь до Вас з низькою просьбою: порайте подателеві цього, де мені добути усяких бланків задля регістрації жильців мого помешкання? Я все ждав від охранних комітетів, що вони добудуть їх і роздадуть по домівках. Але ж і досі не діждався. Якщо можна узяти потрібні задля цього бланки в управі, то поклопочіть за мене і передайте подателеві цього. Свій паспорт разом з цим засилаю, у йому зазначено 7 душ, а тепер лічиться уже 9. Наставте подателя, як це і коли зробити. Буду дуже вдячний Вам за допомогу.

До Вас завжди прихильний

П. Рудченко.

163. До Петра Репетіна

5 жовтня 1916 р.

Многоуважаемый Петр Антонович!

Будьте так добры, поспособствуйте подательнице сего — Варваре Гавриловне Хондажевской к получению ею продовольственного пособия за то время, в течение которо-

го она, за выездом в Пермскую губернию, не получала, чем премного обяжете всего готового к услугам Вам

Аф. Рудченко.

22 сентября 1916 г.

164. До Олександри Рудченко

8 листопада 1916 р. 26 октября 1916 г., Полтава.

Дорогая Шурочка! По опыту знаю, как грустно без сведений о жизни близких людей, и потому пишу тебе. У нас все благополучно. Сегодня возвратилась Вера из Одессы. По словам ее, Миня не только совершенно здоров, но очень возмужал и окреп. Позавчера получилось письмо от Сергея, в котором он советует Мине зачислиться в запасные батальоны, комплектующие их корпус, а затем он уже сделает все, что возможно. Копию этого письма я послал Мине. Он же передавал через Веру, что их уже запрашивают в школе, кто куда желал бы быть зачисленным. Таким образом, все, кажется, устроится благополучно. Я, по крайней мере, так думаю и надеюсь. Дай-то, бог! Как же ты, моя дорогая, живешь и как себя чувствуешь? Желалось бы получить от тебя лично известие по этому поводу, конечно, при условии, если тебе разрешается писать. Леня совершенно здоров. У них, с разрешения начальства, организовался свой ученический драматический кружок, и его выбрали председателем, так что он озабочен произнесением речи при открытии кружка. Он крепко целует свою маму и желает ей поскорее поправиться. Ох, как бы хотелось, чтобы эти пожелания поскорее сбылись! Обнимаю тебя сердечно.

Весь твой *Аф. Рудченко.*

165. До Петра Репетіна

7 грудня 1916 р.

Многоуважаемый Петр Антонович.

Я говорил Николаю Афанасьевичу Балашеву о Вашем желании. Он сказал, что необходимо поспешить с представлением копии формуляра о службе, из коего он мог бы ознакомиться и доложить управляющему. Лучше всего.

если бы Вы завтра лично явились к Николаю Афанасьевичу с формуляром и попросили его содействия.

Всегда готовый к услугам *А. Рудченко.*

24 ноября 1916 г.

166. До Петра Репетіна

11 грудня 1916 р. 28 ноября 1916 г.

Глубокоуважаемый Петр Антонович!

Я спрашивал Николая Афанасьевича. Он отметил, что еще не докладывал управляющему и докладывать во время работы съезда податных инспекторов находит неудобным; а съезд продлится, вероятно, не менее недели.

Преданный Вам *А. Рудченко.*

1917

167. До Йосипа Шейдемана

25 травня 1917 р. 1917 г., май, 12 дня.

Глубокоуважаемый Иосиф Михайлович.

Доктор пока воспретил мне по случаю болезни выходить на воздух, почему вынужденным нахожусь обратиться к Вам с моей настоящей усерднейшей письменной просьбой не отказать в Ваших компетентных указаниях подателю сего — моему сыну, окончившему гимназию и стремящемуся поступить вольноопределяющимся в находящийся на фронте 8 Сибирский мортирный дивизион, чтобы затем поступить в артиллерийское училище. Главным образом требуется совет: 1) как заполнить, чтобы использовать присланные для этого документы (удостоверение за № 1343 и [нрзб.] за № 14270993)? 2) В течение какого срока они признаются действительными и к кому и где в дороге надлежит обратиться за указанием места нахождения 8 мортирного дивизиона? 3) Нужно ли брать с собой подлинные документы для поступления в часть и какие именно (о рождении, образовании и происхождении) или можно заменить засвидетельствованными копиями, а подлинники послать

затем почтой? и 4) Что необходимо из предметов обмундирования и снаряжения?

Исполнением этой моей усердной просьбы премного обяжете всегда готового к услугам и глубоко уважающего Вас

А[фанасия] Р[удченко].

Вопросы, по коим требуются Ваши указания, изложены мною особо и вручены сыну.

168. До Петра Репетіна

3 серпня 1917 р. 21 июля 1917 г.

Добрейший Петр Антонович!

Не можете ли Вы запобігти моему горю? Совсем у меня нет сахару, и чаю не с чем выпить. А между тем у меня еще с начала этого м[еся]ца две племянницы, из коих одна с дочкой — 11-летней девочкой. Приехали на лето из Москвы. Говорят, для таких приезжих должен отпускаться сахар по той же норме, как и для коренных жителей, т. е. по 3 ф[унта] в м[еся]ц. Можно ли выхлопотать для них разрешение на получение сахара за июль, и что для этого необходимо сделать? Жене моей, как домовладелице, карточка выдана (буква Р, № 95) на 9 лиц, в счет коих приехавшие мои племянницы не входят, так как они приехали в первых числах июля, за июль же мною получен сахар полностью и теперь весь вышел. Будьте так добры, запобіжіть моему горю. Приехавшие — одна Евпраксия Ивановна Рудченко, а другая Ольга Ивановна, по мужу Летник, с дочкой Марусей. Если бы Вы могли выхлопотать разрешение на получение ими 9 ф[унтов] сахара за июль — был бы несказанно обрадован и благодарен Вам.

Вам всегда преданный *А. Рудченко.*

169. До Петра Репетіна

Кінець 1917 р.

Многоуважаемый Петр Антонович.

Относительно выдачи чиновникам военного времени квартирного довольствия по обер-офицерскому званию, т. е. в полном размере, а не в половинном. как это установлено для заурядных военных чиновников,— я с положительной

точностью не могу сказать. Судя по приказу 26 июня 1917 г. № 241, мне кажется, чиновники военного времени имеют право на квартирное довольствие по обер-офицерскому званию, но если город выдаст квартирные деньги в этом размере и будет предъявлено к расп[орядительному] комитету требование о выдаче их в этом же размере, то мы запросим киевское окружное по квартирному довольствию войск управление разъяснить нам, пользуются ли военные чиновники эти квартирными окладами в полном размере или половинном. Как управление разрешит этот вопрос — трудно предвидеть.

Очень Вам благодарен за выдачу карточки на отруби. Продавец только сказал, что он может выдать назначенное по купону количество только в том случае, когда будет на карточке сделана надпись выдавать в полном размере, а иначе — выдаст только в половинном. Если можно исхлопотать такое разрешение — буду Вам очень благодарен.

Всегда Ваш *А. Рудченко.*

1918

170. До Михайла Мочульського

7 січня 1918 р. Полтава, 25 грудня 1917 р.

Вельмишановний добродію!

Ваш лист від 17 грудня про стан «Л[ітературно]-н[аукового] вістника» дуже засмутив мене. Невже ж літературного матеріалу так трохи надходе, що доводиться ставити питання: чи не краще зовсім припинити видання? І це під час нашого відродження, нашого найбільшого руху?! Ні, не кажіть такого, не йметься цьому віри! Чи сяк, чи так, а справу треба рятувати, щоб не набратися всесвітнього сорому, щоб наші вороги з такого становища не кепкували. Треба напружити всі сили, гукнути поклик до всіх, кому дорога ця справа, у кого билося і б'ється серце до розвою нашої рідної мови. Невже ж вони не обізвуться і не допоможуть своїми працями! Хай ми старі — постарілі і понікчемнілі, а скільки ж після нас молоді народилося, що рвалася до літературних справ, прикладала своїх рук до цього діла? Де ж вона поділася? Невже ж вона така убога на талан, або незначна на силу, чи розтеклася по всіх усюдах і не схоче

врятувати таке святе діло?.. Ні, я не хочу і не можу цьому віри йняти!

Що йдеться до мене, то я радніший дати допомогу, чим зможу і настільки вхопе мого хисту. Одначе повинен вам по правді признатися, що, з одного боку, мої старечі літа, а з другого — сімейні та службові обов'язки не сприяли намножувати літературного матеріалу, а все ж таки від давніх часів у мене дещо затрималося, що — мені здається — погодилося б задля «Л[ітературно]-н[аукового] вістника». От хоч би «Товариші». Вони давно написані і були доручені небіжчику М. П. Драгоманову, що видав їх у Швейцарії яко додаток до «Громади» під назвою «Лихі люди». Потім, як теж небіжчик В. П. Горленко захотів був видати у Києві частину моїх творів, то я їх припоручив йому, переминивши назву задля цензури в «Товариші», але цензура не тільки їх заборонила, а ще намірилася розпочати з цього діло, та тільки, дякуючи добродієві Трегубову (теж уже покійний), він довів цензорові, що тут немає ніякого криміналу, коли автор вдається до цензури, котра може негідний задля неї твір заборонити. Цензор, як сповіщали мене, згодився з цим і вернув заборонених ним «Товаришів». Оцей заборонений список я і заслав би Вам задля «Л[ітературно]-н[аукового] вістника», якщо Ви згодитесь його надрукувати. Сповістіть мене якнайшвидше, то я його зразу вислати можу таким, як його повернула цензура, бо в мене — на лихо — зовсім часу задля переписки бракує. По розміру він буде аркушів до трьох і не менше $2^1/_2$.

Ще мушу додати одно особисте прохання до Вас: чи не зможе редакція «Л[ітературно]-н[аукового] вістника» вислати чи перевести мені авансом 200 карбованців за мої роботи? Під цей час страшенної дорожнечі на все, як не звужуєш потреби, а все ж на їх заробітку від служби ледве вистачає, а з нового року може й зовсім припинять видачу жалування, бо з Петрограда ніяких звісток про це немає. Тоді ще і з голодом доведеться знатися.

З глибокою пошаною завжди вірний Вам задля послуг.

P. S. В мене ще є переписаний переклад Шекспірового «Короля Ліра», «Не вгашай духу!» — життєві малюнки в 5 справах, третя частина «Повії». Всього набереться аркушів до 15 друку. Якщо і переклади приймає «Л[ітературно]-н[ауковий] вістник», то я разом з «Товаришами» заслав би і «Короля Ліра».

171. До Андрія Левицького

13 січня 1918 р.

31 грудня 1917 р.,
Полтава.

Високоповажний і вельмишановний добродію
Андрію Миколайовичу!

Обмисливши за вчорашній день і ніч Ваше предложення, мушу вдатися до Вас з дуже великою просьбою: будь ласка, не робіть ніяких заходів про мене, бо доведеться зрікатися тієї високої честі, яку Ви хочете зробити мені. По правді кажучи, на ту посаду, що Ви пропонуєте та під такі войовничі часи, які зараз стоять, треба чоловіка-бойовика; а я і по своїх старечих літах, та й по натурі своїй не годжусь задля сього, та й мої відношення до товариства, з яким довелося довгий час прослужити укупі, не сприяють сьому з морального боку. Заради мого спокою благаю Вас: не робіть заходів! Якщо буде потрібна яка-небудь з мого боку послуга, то я радніший виконати її і на цій посаді, що займаю тепереньки,— більшої мені не треба, та й не здатний я до неї.

Дозволяю собі піднести Вам на спомин частину своїх творів, що довелося до сього часу випустити в світ окремим виданням. Прийміть їх як щиру подяку за Вашу теплу ласку до мене та ту велику пошану, що Ви хочете зробити мені. Іще раз пробі благаю: залишіть заходи!

З високою пошаною до Вас завжди радніший на послуги

П. Рудченко (Мирний).

Я сьогодні заходив до Вас, щоб дрібніше побалакати з Вами, про що Ви учора мені казали, та, на лихо, не застав Вас дома і через це вдаряюсь до Вас з оцим листом.

172. До Михайла Мочульського

3 лютого 1918 р.

21 січня 1918 р.,
Полтава.

Вельмишановний добродію!

Оце настали часи, що не по своїй волі робишся винуватим перед людьми. Таким винуватим став і я перед Вами, не маючи змоги заслати обіцяних робот задля «Літературно-наукового вістника», бо пошта не приймає на Київ ніяких засилок, а певного знайомого, через якого б можна було

передати засилку, не маю. Пробі, хоч кричи: рятуйте! Писав я синові, що вчиться в Київському артилерійському училищі, щоб він зайшов до контори редакції і сповістив Вас про цю несподівану пригоду, та й не знаю, чи одібрав син мого листка і чи зміг виконати моє прохання? Через оце вдаряюся до Вас з оцим листом, не маючи певної надії, чи дойде він до Вас, як зносини з Києвом знову наладяться, чи де-небудь на пошті пропаде. Може, хоч пізно Ви його одберете і будете знати, через віщо я так провинився перед Вами: і гроші, що Ви уперед за роботу заслали мені, одібрав, і робот ніяких не даю — зробився справжнім шахраєм, хоч і не по своїй волі. Будьте певні, що як тільки зносини пошти з Києвом наладяться, я зараз же зашлю до редакції обіцяне.

Шкода, що «Товаришів» не можна друкувати в «Літ[ературно]-наук[овому] вістн[ику]», бо вони кимсь-то надруковані у Львові без мого відома і дозволу і зараз ще продаються. Хоч би видавець у подяку авторові заслав до його хоч одного примірника! І цього не зроблено, а бажалося б мати. Чи не можна б через контору редакції його добути? Дуже був би вдячний Вам за це.

Перебираючи давні рукописи, я натримав давній наш, тобто мого старшого брата (Білика) і мій, твір «За водою», де розповідається, через віщо і як виникли колись жидівські погроми. Замісто «Товаришів» зашлю до Вас «За водою», якщо редакція «Літ[ературно]-наук[ового] вістн[ика]» згодиться надрукувати; а якщо ні, то уклінно буду вас прохати зберегти рукопись і повернути мені назад, бо вона в мене одна, та ще й писана власною рукою мого покійного вже брата і через це дуже цінна задля мене. Разом з «За водою» зашлю і «Не вгашай духу!», а третю частину «Повії», може, і не встигну заслати разом, бо щоб написати загаданий Вами зміст двох попередніх частин, треба їх спершу перечитати, а в мене зайвого часу не дуже-то багато. Буду старатися, щоб і це виконати, то тоді все разом зашлю, як тільки пошта наладить зносини з Києвом [...].

З глибокою пошаною *П. Рудченко.*

173. До Михайла Мочульського

26 квітня 1918 р.

$\frac{13}{26}$ квітня 1918 р.,
Полтава.

Вельмишановний добродію!

На Ваш лист від 2 січня сього року я відповідав Вам «заказним» листом 22 січня, в котрому сповіщав, що́ з моїх робот мав заслати до «Літературно-наукового вістника» та чому не зміг сього виконати [...]. Не знаю, чи одібрали Ви мого листа? У мене вчився син у вашій артилерійській школі. Писав йому, щоб він справився в редакції, чи одібрали Ви мого листа? Та син, як повернувся з школи [...], хвалився, що мого листа не одбирав і через те не міг справитися в редакції, про котру ходила тут чутка, що вона не існує [...]. Під такий час засилати рукописи було непевно: вони б загинули де-небудь в дорозі, і через те я приховував їх у себе, доти не одібрав би од Вас звістки, що «Літературно-науковий вістник» виходитиме у світ. Такої звістки я до сього часу не одібрав. Оце недавно, як їхав один мій знайомий до Києва, прохав його зайти до редакції і спитати Вас, чи одібрали Ви мого «заказного» листа і як мені бути з моїми працями: чи засилати їх, чи заждати більше сприяючого [?] задля сього часу? На лихо, він (знайомий), заклопотаний хворістю своєї жінки, сказав, що забігав до редакції, та не застав Вас, а вдруге забігти було неможливо. Так я і досі не відаю, що мені робити: чи засилати рукописи, чи заждати більше сприяючого задля сього часу? Оце ще їде до Києва одна людина, і через неї я обертаюся до Вас з проханням відповісти мені на мого листа — чи засилати до редакції рукописи, чи ще заждати? Мене дуже непутить те, що частину плати за мою працю (200 карб.) я вже давно одібрав, а й досі не зможу виконати обіцянки і через це Ви маєте право гадати про мене як про того м о т ю г у, що й гроші вперед забрав, і діла не хоче зробити. Не подумайте, будь ласка, такого! Коли я й здержуюся засилкою рукописів, то тільки через те, що не певний, чи не пропадуть вони в дорозі під цей час розрухи зносин; бо коли пропадуть, то це буде велика втрата: вони в мене впорядковані задля друку і чернеток других не зосталося. Найбільше буде шкода, як пропаде рукопис «За водою» — купний твір мого покійного брата і мій, переписаний небіжчиком. У йому розповідається

про те, як колись, ще в давні часи, зчинилося у нас на Вкраїні сумне з'явище — «жидотрепаніє» Може, під теперішній час і незручно друкувати оповідання про такі сумні події? Як Ви гадаєте і що скажете? Сповістіть, будь ласка, якнайшвидше.

З глибокою пошаною *П. Рудченко.*

174. До Наталі Романович-Ткаченко

Червень 1918 р.

Вельмишановна добродійко!

Не знаю, чи не помилково стоїть на Вашому листі дата «12 квітня», чи то його пошта держала у себе так довго? Я одібрав його тільки недавнечко. На обложці є два штемпеля: Київ — «3, 6-го, 18», тобто 3 червня, і Полтава — «5, 6, 18». З цього видко, що лист Ваш попав на пошту тільки в червні місяці, і коли зовсім не пропав, то тільки через те, що послано його «заказним». Добре, що хоч все-таки не пропав. А я тут думаю: що за знак, що немає ніякої одповіді, не дивлячись на те, що я прохав аж дві людини, котрі їхали відсіль до Києва, зайти до редакції і довідатись про д. Мочульського і через що він не відповідає мені. Одна людина, звернувшись, відповідала, що д. Мочульський у редакції не часто буває; а друга, через котру я передав і свого листа, що він живе купно з Грушевським і редакція передасть йому мого листа. Ця людина (баришня) зоставила і свою адресу в редакції на случай — буде від д. Мочульського одповідь, то щоб передати їй. Пробула вона у Києві цілий тиждень, оже ніякої одповіді від редакції не було. Так і вернулася ні з чим. Ну, та про це все тепер нічого згадувати, коли одібрав я Вашого листа.

Засилаю разом з цим рукописи творів моїх: «Повія», 3-я частина, і «Не вгашай духу!», і купно з моїм небіжчиком-братом «За водою» і уклінно прохаю, якщо ці твори не погодяться до «Літературно-наукового вістника», то зберегти їх, найретельніше ж берегти «За водою», бо ця рукопись не моя, а покійного брата і другого примірника немає. Якщо редакція сповістить мене про те, що вона не буде чого друкувати, то я або сам, або, по моєму дорученню, другий зайде до редакції, щоб узяти рукопис і доставити до мене.

От ще мушу додати до сього. Ще в 1917 році я одібрав листа (від 1 мая) від Українсько-руської видавничої спілки про те, чи не згоджуся я передрукувати всі мої твори за плату по 50 карб. за аркуш невеличкого формату. Я одповідав, що коли розійшлося вже видання моїх творів (три томи), то я нічого не буду мати проти передрукування їх з додатком тих творів, що після того вийшли в люди (по деяких часописах та збірниках). Потім редакція «Літературно-наукового вістника» повела річ про друкування моїх творів у вістникові — тих, що ще не друкувалися нігде, про друковані ж твори більше не згадувалось, і я не знаю, чи зроблено які-небудь заходи з боку спілки про передрук, чи ні. Між тим оце уже удруге приїздив до мене з Черкас д. Павло Антонович Маненко від видавництва «Сіяч», котре теж прохає дати йому дозвіл на передрук моїх творів за плату по 150 карб. за аркуш. Як перший, так і другий раз я відповів д. Маненкові, що я уже обіцяв спілці повне видання моїх творів і без згоди її ніяково давати дозвіл на передрук ще й «Сіячу», а що коли вони побачаться з дд. Грушевським та Мочульським, що писали мені від спілки та вони будуть згодні на це, то я нічого не буду мати, коли і «Сіяч» випусте у світа що-небудь з моїх творів. От би тепер і бажалося б знати, чи вжила спілка які-небудь заходи про передрук моїх творів і чи не буде вона мати що-небудь, коли дати дозвіл і «Сіячу» на передрук деяких з моїх творів на зазначених їм умовах. Сповістіть, будь ласка, про це негайно.

З глибокою пошаною *П. Рудченко.*

175. До видавництва «Сіяч»

20 липня 1918 р. 7 липня 1918 р.,
Полтава.

До видавництва «Сіяч»

Здається, ще восени чи, може, й зимою д. Павло Антонович Маненко, бувши в Полтаві, забігав до мене з предложенням, чи не згоджуся я віддати «Сіячу» видання моїх творів. Позаяк я раніше сього обіцяв М. С. Грушевському та М. Мочульському віддати їх Українсько-руській видавничій спілці, то й сказав д. Маненку, що як спілка зречеться або не спроможеться видати їх, то я згодний буду передати видання і «Сіячу», треба тільки певно довідатись про це у спілки, і прохав д. Маненка, коли він буде у Києві, перeба-

лакати з Мочульським. Після цього д. Маненко знову забігав до мене і казав, що з Мочульським йому не довелося бачитись, оже йому відомо, що спілка ніяких заходів задля видання не зробила та навряд чи й муситиме ще зробити під такий дурний час, який доводиться переживати людям не тільки в Києві, а й по всій Україні. Тоді я, засилаючи до редакції «Л[ітературно]-н[аукового] в[істника]» свої ще нігде не друковані твори, написав до д. Мочульського сповістити мене і про видання спілкою моїх друкованих творів. От же ніякої звістки від Мочульського не одібрав, а вже в квітні цього року одібрав від д[обродій]ки Романович-Ткаченко листа, що Мочульський виїхав до Львова ще в січні. Я їй швидко після цього одписав і прохав повідомити мене, чи зроблено яких заходів спілкою для видання моїх творів, чи ні, і коли ні, то я мушу передати видання їх «Сіячу». І на цього листа одвіта не одібрав, а д. Маненко, що недавно в третій раз прибув сюди, казав, що був у Києві, бачив Романовичку, і балакав по цій справі з нею, і що вона обіцяла зараз написати мені, що ніяких заходів спілкою не зроблено, і що, на її погляд, немає ніяких припон на те, щоб передати видання їх «Сіячу», бо хоч я і обіцяв віддати видання, оже вона нічого до сього часу в цій справі не зробила, і я маю право одкинутись від своєї обіцянки. Я не згодився з таким поглядом д. Маненка, доки не одберу певної звістки від д. Романовички, що це справді так вона дума, а згодився тільки заслати до неї телеграму, щоб вона теж телеграмою звістила мене, бо д. Маненко дожидає рішучої від мене одповіді про передачу «Сіячу» видання. Одповіді від д. Романовички ні на мого листа, ні на телеграму я на другий день (як ми думали з Маненком) не одібрав, і ми тільки вирішили з ним ті умови, на яких я віддам «Сіячу» видання, коли одберу певну звістку з Києва. Знаючи, що зносини з Києвом дуже скрутні, буває так, що телеграми засилаються туди поштою, я ще підождав один день відповіді від Романовички, оже її все-таки не одібрав і 3 сього липня заслав їй заказного листа, в котрім написав про умови мої з д. Маненком і прохав негайно сповістити мене, додавши, що коли до 7 липня не одберу від неї ніякої звістки, то хай вона передасть, кому слід, що видання моїх творів я віддаю «Сіячу». Видання їх повинно виконуватись на таких умовах: 1) Друкувати «Сіяч» має право не більше 10 000 кожної книжки. 2) За кожен аркуш друкованого твору видавництво плате мені по двадцяти карбованців від одної тисячі

видрукованих примірників. 3) Я обов'язуюся заслати список творів і розподілення їх по томах. 4) Виплата грошей мені видавництвом «Сіяч» така: до 15 липня 2000 карб. і до 15 серпня 2000 крб. Решта — перед виходом першої книжки. 5) Я не повинний друкувати і не дозволяти цього нікому іншому, аж поки видруковані «Сіячем» книжки не розійдуться на складах видавництва. Все це стосується до не друкованих ще нігде творів, які я віддав і даватиму до журналу «Л[ітературно]-н[ауковий] в[істник]».

Якщо видавництво «Сіяч» згодне з оцими вищезазначеними умовами, то я прохав би сповістити мене якомога швидше.

Зміст першої книжки такий: «В дорогу (Замість передмови)». I. «Лихий попутав», II. «П'яниця», III. «Лови», IV. «Як ведеться — так і живеться»: а) «День на пастівнику» і б) «Батьки», V. «Казка про Правду та Кривду», VI. «Морозенко», VII. «Лихо», VIII. «Серед степів», IX. «Сон», X. «Пригода з «Кобзарем», XI. «Дурниця». Без послідніх трьох всі перелічені твори були друковані в першому томі, що містить у собі більш 30 аркушів. «Сон» і «Пригода з «Кобзарем» друкувалися в «Рідному краї», а «Дурниця» — в «Л[ітературно]-н[ауковому] в[істнику]». Разом набереться на цю книжку не менше 35 аркушів.

Як тільки одберу звістку, що видавництво «Сіяч» згідне на вищезазначені умови і як зашле мені 2000 карб., що призначені на 15 липня,— зараз же вишлю всі матеріали до першої книжки і буду виготовувати останні. Мені б бажалося, щоб видання робилося таким ладом: 1-а книжка — дрібні приповістки, друга книжка — «Пропаща сила (Хіба ревуть воли, як ясла повні?)» та «За водою», коли цю повість до того часу буде видруковано в «Л[ітературно]-н[ауковому] в[істникові]». Ці обидві повісті писані мною разом з покійним моїм братом Біликом. Зміст другої книжки теж на 35 аркушів, а може, й більше. Третя книжка — «Товариші», три частини «Повії», як третя части[на] буде видрукована в «Л[ітературно]-н[ауковому] в[істникові]». Четверта книжка — перекладі: 1) «Дума про військо Ігореве», 2) «Дума про Гайявату» Лонгфелло і «Король Лір» Шекспіра: П'ята книжка — драматичні твори: «Перемудрив», «Лимерівна», «Згуба», «Спокуса» і «Не вгашай духу!», коли до того часу буде видрукована в «Л[ітературно]-н[ауковому] в[істнику]». Я певний, що все видання буде змістом на 150 аркушів, а може, й більше.

Сьогодні через те, що [нрзб.], я не зміг подати сього листа на пошту; приходиться зробити це завтра. І от — видно, вже самою долею мені на цей час пощастило, бо сьогодня ж я одібрав від Ткаченчихи звістку, що видання моїх творів може передати видавництву «Сіяч», бо спілка не може їх видати: немає нікого в Києві. Це зовсім розв'язує нам руки, і коли, кажу, видавництво згідне на зазначені вище умови, то й друкуйте їх собі на здоров'я та користь і задля себе, і задля людей. Матеріали на першу книжку швидко вишлю. От тільки що ще мушу додати. Перше. Мені доводилося бачити «Думи кобзарські», що видані «Сіячем». Видання мені не подобалось: папір, на лихо, зовсім кепський, та й по розміру книжечка невеличка. Бажалося б бачити таке видання, як було випущено у люди д. Єфремовим, якого я і засилаю на зразок. В теперішній час з папером лихо — доброго не добути,— а все ж було б добре, якби папір на видання моїх творів був вжитий кращий, чим на «Думах кобзарських», біліший,— через що і друк на йому виглядав би краще — ясніше. Розмір же паперу повинний бути подібний до київського видання, тобто не в шістнадцятку, а в восьмушку аркуша. Друге. Тутешнє товариство «Просвіта» заклопотане виданням для дітвори книжечок і прохало у мене задля цього «Морозенка», що увійде в першу книжку видання «Сіяча», викинувши з його деякі дрібниці, що не личать задля такої потреби, як книжки для дітвори. Я давно їм обіцяв. То от і тепер звертаюся до видавництва з проханням не перечити мені цьому. Користі з цього я не буду мать від «Просвіти», бо віддаю їм з благонадійною метою дурно задля [нрзб.] потреби.

176. До Наталі Романович-Ткаченко

21 липня 1918 р.

8 липня 1918 р.,
Полтава.

Вельмишановна добродійко!

Дуже вдячний Вам за те, що сповістили мене про видавництво моїх творів «Сіячем» і про одібрані редакцією «Літ[ературно]-наук[ового] вістн[ика]», що призначаються задля цього журналу. Кажете, що вони будуть друкуватися у «Вістнику». А коли? Хотілося б знати. Та і в якій черзі? Бажалося б так, щоб «З а в о д о ю» пішло перше всього; потім — «Повія», а на третю чергу — «Не вгашай духу!».

Це бажається ось задля чого: я передав видання усіх моїх друкованих творів «Сіячеві»; на першу книжку я вже заслав усе, що мається; на другу повинно разом з «Пропащою силою» піти «За водою» яко твори, написані мною з покійним братом Біликом; на третю — «Товариші» і «Повія», а на 5-ту — драматичні твори, до яких приточиться і «Не вгашай духу!». От би й бажалося, щоб не загаяти «Сіячеві» видання, щоб призначені задля «Л[ітературно]-н[аукового] в[істника]» твори теж мусили попасти в нове видання.

Ще дуже прохаю шановну редакцію зробити і вислати мені десять одбитків кожного з творів, що будуть друкуватися у «Вістнику». Треба їх мені задля подарунків. Коли це викличе лишню витрату задля редакції — виключіть її з мого гонорару. Сповістіть мене про це.

З глибокою пошаною *П. Рудченко.*

177. До Наталі Романович-Ткаченко

11 серпня 1918 р. Полтава, 29 липня 1918 р.

Вельмишановна добродійко!

Вашого лист'а від 23 липня я одібрав позавчора, та не встиг учора відповідати на його, бо чогось занедужалося і довелося цілий день пролежати. Відповідаю сьогодні, щоб на завтра здати відповідь на пошту.

Ви пишете, що доведеться текст моїх рукописів переписувати, бо писані почасти ярижкою, почасти — дуже дрібно і не зовсім виразно. Наскільки пам'ятаю, то хіба в «Повії» де-не-де помилки поправлені і в тих місцях можуть у наборщика викликати непорозуміння; а до «Не вгашай духу!» я сам прикладав усякої змоги, щоб не було яких припонів при перечитуванні, і, мені здається, цей твір і досить виразно, і розбірно переписаний. Що ж до «За водою», то його переписував сам мій покійний брат, та так майстерно, що хіба сліпий чого не добаче та не розбере, і мене дивує, що через ці причини треба їх знов переписувати. Правда, що вони давно писані і не таким штибом, як тепереньки вимагають друкарні,— тобто писати тільки з переднього боку листочка, а не з переднього і заднього, як писалося давно і не вимагало потреби знову їх переписувати. Оже коли це по технічним умовам треба зробити, то чогось редакція вимагає платню за переписку відносити за щот гонорару? Мені ви-

давництво «Сіяч» згодилося платити по 200 карб. за аркуш уже друкованих творів; а заслані мною до «Вістника» ще нігде не друкувалися, і через це гонорар за такі твори повинно б бути більшим. Оже я не вимагаю більшого гонорару над 100 карб. за аркуш, як пропонувала редакція раніше, на що і я згодився. Але на поменшання його на 10 карб. за аркуш за переписку я не згодний. Коли редакція «Вістника» прийме розход на переписку за свій кошт, то це від неї буде залежати, аби мені було заплачено по 100 карб. за аркуш; а коли вона на це не згодна, то я прохав би повернути мені рукописі, я їх передам не переписуючи «Сіячу» за 200 карб. за аркуш, а може, він дасть ще й більше, як ще нігде не друковані. Тоді не буде ніякого припону і в виданні «Сіячем» моїх творів згідно моїм з ним умовам, бо ви ж оповіщаєте, що «За водою» не можна друкувати першим через те, що Ваша повість під таким заголовком уже почала друкуватися з 2—3 книжки і ще буде в кількох книжках. Звісно, це не зручно. Оже ж і задля мене буде дуже погано, коли «Сіяч» буде вимагати заслати йому матеріал задля другої книжки, де повинна друкуватися і «За водою», а я не мушу йому дати через те, що вона не друкувалася у «Вістнику». Погодимося краще всього так: одкиньтеся Ви друкувати у «Вістнику» «За водою» і верніть мені рукопис назад наложеним платежом, що буде пересилка коштувати. Коли ж і другі надіслані мною твори Ви не можете друкувати за 100 карб. за аркуш, то верніть мені і їх. Як тільки я їх одберу — зараз же зашлю 200 карб., що були вислані редакцією авансом. А якщо їх будете друкувати, то сповістіть хоч приблизно, коли саме, тобто з якого місяця, щоб я певне знав, чи не буде яких припонів, коли «Сіяч» запропонує мені подавати матеріал на 3, 4 і 5 книжки. Як ми з д. Маненком умовлялись про передачу видання моїх творів «Сіячу», то я йому казав, що́ і кому я надіслав з моїх ще недрукованих творів і прохав ждати, поки вони вийдуть з друку. Він казав, що проти друкування в «Літ[ературно]-наук[овому] вістн[ику]» «Сіяч» нічого не буде мати, тільки коли б це не припиняло видання, і що він може про це побалакати з редакцією. Може, Вам доведеться з ним бачитись, то побалакайте дрібніше з ним, коли саме потрібне буде задля їх «За водою», а також «Повія» і «Не вгашай духу!».

З пошаною *П. Рудченко.*

178. До Петра Репетіна

16 вересня 1918 р. 3 вересня 1918 р.

Вельмишановний Петро Олексійовичу!

Дуже велика нужда полагодити в своїй хаті штукатурку, бо три роки неможливо було сього зробити і кімнати виглядають наче в лазні. Задля цього треба: півпуда цементу, 4 пуди алебастру, 4 пуди ізвесті і 2 пуди крейди. Сьогодні бігав по всіх складах і ні в якому не міг добути всього, чого треба, то цементу немає, то алебастру. Кажуть, либонь, цього добра можна добути тільки в Вашій управі. Через це й повертаюсь до Вас з уклінним проханням, чи не допоможете Ви добути зазначеного вище матеріалу у городян? І як це можливо виконати — до кого звернутись з проханням і скільки все оте буде коштувати? Добре, якби можна було і доставити на городській підводі до мене в двір (3 Кобищанська вулиця, № 56). Сповістіть, будь ласка.

До Вас щиро прихильний *П. Рудченко.*

179. До Наталі Романович-Ткаченко

1 грудня 1918 р. 18 листопада / 1 грудня 1918 р.,
Полтава.

Вельмишановна добродійко Наталіє Даниловно!

Спасибі Вам, що заслали до мене «Літературно-науковий вістник» за цей рік, з четвертої книжки которого я довідався, що «За водою» уже почала друкуватися. Нащо тільки Ви випустили цю повість під однією моєю назвою, тоді як рукопись, заслана до редакції, була під двома — «Іван Білик та Панас Мирний»? Якщо можна цю помилку поправити при дальнійшому друкуванні повісті,— буду дуже вдячний Вам за це, бо син покійного брата мого (Ів. Білика), котрий і передав мені рукопись,— як довідається, що повість виходе тільки під одним моїм підписом,— мусе подумати: та й невдячний який брат небіжчика, що перехоплює на одного себе роботу і мого покійного батька! А така думка буде дуже прикра задля мене. Через це і прохаю Вас при дальнійшому друкуванні повісті зазначити авторство не тільки одно моє, а ще й Івана Білика, поставивши перше

всього його, а потім уже моє (Панас Мирний), бо його праці над повістю більше, чим моєї.

Крім сього, при друкуванні повісті у «Вістнику» — на лихо — бачу чимало друкарських помилок, а в одному місці (сторінка 12) написано: «хатки з п я с ц я м и». Що таке п я с ц і — я й сам не розберу.

Ви в листі від 6/VIII сповіщали мене, що повість уже переписана. Чи не помилився, бува, перепищик? Хотілося б цю помилку поправити, оже, не маючи у себе рукописі, я цього ніяк зробити не можу. Будь ласка, передайте мені мою рукопись через мого знайомого — Івана Йвановича Хандожинського,— котрий привезе до Вас оцього мого листа. Він на дуже короткий час їде звідси до Києва і,— спасибі йому,— не відмовився узяти цього листа, щоб доручити Вам, а Вас дуже прохаю передати через його мою рукопись, котра дуже дорога задля мене яко пам'ять мого покійного брата.

З щирою пошаною до Вас *П. Рудченко.*

1919

180. До Наталі Романович-Ткаченко

14 січня 1919 р. $\frac{1}{14}$ січня 1919 р.

Вельмишановна добродійко Наталіє Даниловна!

Оце їде до Києва мій знайомий Петро Олександрович Ковалів, і дуже прохаю Вас передати йому заслану мною до редакції «Літ[ературно]-наук[ового] вістн[ика]» рукопись «За водою». Ви сповіщали мене, що вона переписана до друку і через те, певне, зайва задля редакції, а мені вона дуже дорога яко пам'ятка мого брата, з котрим ми колись виконували цю повість, і він, сам переписавши її, доручив мені на спомин. Будь ласка ж, доручіть її д[обродіє]ві Коваліву, а він її знає, як заслати до мене.

Чи буде вона (тобто «За водою») закінчена в останній книжці «Л[ітературно]-н[аукового] в[істника]» за 1918 р., і коли ця книжка мусить вийти? Крім того, сповістіть, нащо Ви пустили її в друк за одним моїм підписом, коли в оригіналі було два — Білик та Мирний? Якщо це можна поправити в другій книжці «Л[ітературно]-н[аукового] в[істни-

ка]», прохаю Вас це зробити. Не знаю, чи писав я до редакції про те, щоб вона, окрім грошового гонорару за мої праці, зробила б хоч 10 примірників окремих одбитків і заслала до мене? Уклінно прохав би це зробити як з «За водою», так і другими творами, що будуть друкуватись у «Вістнику». Коли ж цього не можна вже зробити з «За водою», то чи не будете такі ласкаві заказати 10 вирізок з книжки і все ж таки заслати до мене. Вони потрібні мені задля подарунків добрим знайомим. Коли це буде вимагати окремого розходу, то виключіть його з гонорару.

Бажалося б знати і про те, коли хоч приблизно почнуть друкуватись «Повія» і «Не вгашай духу!». Боюся, коли б це не загальмувало видавництвові «Сіяч» своєчасно приступити до видання тих книжок моїх творів, в яких я з ним умовився дати до друку.

З глибокою до Вас пошаною *П. Рудченко.*

181. До Михайла Рудченка

26 березня 1919 р. $\frac{13}{26}$ марта 1919 г.,

Полтава.

Дорогой Минечка! Наконец-то от тебя дошли до нас и твои письма от 18, 19 и 20 числа. Слава богу, что твоя одиссея благополучно окончилась, а еще более, что тебе удалось пристроиться у Анны Емельяновны и Петра Емельяновича на квартире. Спасибо им за столь сочувственное отношение к участи земляков. Кланяйся им от меня земно. Мама также очень рада этому и, с своей стороны, шлет им сердечный привет.

Здоровье мое по-прежнему не важно: кашель, лихорадит. Но я продолжаю ходить на службу, правда, еле допалзываю туда и обратно. Все же на ногах. Да иначе и нельзя: нужно то или другое сделать, а рабочих сил мало. Еще, слава богу, Вера помогает во многом, а без этого,— хоть пропадай. Она и молоко Юрасику приносит, и хлеб у дяди берет,— товарищеская лавка до сих пор не наладила дело с хлебом. Теперь новые осложнения назревают: дров нет, и купить их на базаре невозможно — не менее 10 р[у]б. пуд. Думаем добыть порубщиков да со своего сада заготовить хотя немного. А добудем ли порубщиков? Кроме того, наша

кухарка заявила, что больна и, чтобы полечиться, вынуждена идти в деревню. Я думаю, что тут есть много б р е х н и, тем не менее предстоит искать новую кухарку. Где? Конечно, в бюро труда. Но дошагать до него я не могу. Придется просить Веру... Эх! тяжело приходится жить на белом свете, и поневоле позавидуешь умершим. Но не будем отчаиваться — авось кривая вывезет.

Хотел было писать сегодня еще и тете Саше в Гадяч, если только она еще жива. Но устал. Откладываю до завтра. Нужно поздравить с днем ее ангела (18 марта).

Сердечно обнимаю тебя. Пиши. Всегда твой *А. Рудченко.*

P. S. Юрасик, слава богу, здоров. Сегодня после обеда, в ожидании прихода Веры, носил его на руках и целовал вместо тебя, только не за ушком, а в щечку.

14 марта 1919 г. Оставлял место для письма маме, но сегодня наша кухарка потребовала расчет и маме нужно присмотреть, чтобы все было цело. Некогда ей писать. Она целует тебя крепко.

А. Рудченко.

182. До Михайла Рудченка

8 квітня 1919 р.

26 марта / 8 апреля 1919 г.,
Полтава.

Сегодня, дорогой Миня, получил твое письмо от 3 числа и спешу отвечать. Одновременно получила и Вера от тебя, но только от 2 числа, в котором ты сообщаешь, что не получаешь от нее никаких известий. Она писала тебе, кажется, на другой день после моего, из чего можно заключить, что если мое письмо ты уже получил, то, вероятно, получил и от нее.

Спасибо тебе за сочувственное отношение к нашему положению. Но не грусти, что лишен возможности помочь нам. Что поделаешь при теперешних условиях? Конечно, нужно выбирать одно из лучших, могущее и тебя обеспечить. Исходя из этого, я вполне одобряю твое намерение пристроиться помощн[иком] делопроизводителя податного инспектора. Одно только: как бы занятия по этой должности не помешали сдавать зачеты в горном институте, так как главная цель твоя все же закончить это высшее учебное заведение. Вера против этого, т[о] е[сть] против принятия то-

бою должности помощн[ика] делопроизводителя главным образом потому, что все лето придется вам жить на сепаративных началах — тебе в Екатеринославе, а ей — здесь. Конечно, это большое лишение. Но если все это не помешает продолжать тебе учение, то с таким неудобством надлежит смириться. Мало ли всяческих лишений приходится переживать? Отсутствие тебя все лето и для нас большое лишение, в особенности в такое время, как мы сейчас переживаем, когда прислуги нет и ее никак не добудем. Но что поделаешь? Авось как-нибудь все это о б р а з у е т с я. Лишь бы здоровье было. Правда, что и оно неважно, но если идущая весна, а затем и лето его подкрепят, то терпеть пока можно. Будем терпеть, пока терпится!

Насчет заготовки дров из собственного сада также не ладится: член суда, который рядился на это, не приходит почему-то, и мужичек, купивший у нас фаэтон за $1^1/_2$ т[ысячи] р[у]б., также глаз не кажет, а говорил, что хотел бы заработать что-либо к празднику. Пока обходимся сбором валежника по саду в надежде, что кто-либо найдется такой, что когда-либо и дров нарубит. Пожалуйста, приезжай на праздник. Переговорим обо всем подробно и совместно обсудим.

Из новостей нет радостных. Недавно получил от тети Саши письмо из Гадяча. Дороговизна и там так донимает сердечную, что нуждается в деньгах, даже заняла 1000 р[у]б. Просит, нельзя ли чем помочь ей. Если бы хоть «Сіяч» выслал 2000 р[у]б. за издание первого тома, тогда бы еще можно ей помочь. Но «Сіяч» молчит, аки нем. А у Саши имеется здесь на счету лишь 400 р[у]б. с десятками руб[лей], из коих можно будет взять 400 и перевести ей, если она пожелает. Пишет еще, что взяла к себе сиротку Феди, которую Шура боялась взять. Эх, горе! да и только. Еще более печальное известие получилось из Москвы от Муси и Александра Львовича Летника. Сообщают, что Оля умерла еще 24 декабря прошлого года. Борьба с голодом и ряд переживаемых почти ежедневно нравственных страданий сразили бедную и почти внезапно заставили умереть. Еще 23 декабря ходила в гимназию на репетицию спектакля с ученикаами, где с нею сделалось дурно, и оттуда ее привезли домой. Не отдохнувши, она занялась уборкой к празднику и провозилась до 7 часов утра, а потом, когда пошла умываться, то Муся нашла ее часов в 10 утра лежащей на полу без чувств. Хотя и были приняты меры, но она уже в себя не

приходила и умерла часов в 4 дня. Таке-то, голубе мій! Странно, что о Пасе никто из них ничего не пишет. Не последовала ли и эта участь меньшей сестры?

Обнимаю тебя сердечно. П[етру] Е[мельяновичу] и А[нне] Е[мельяновне] очень кланяюсь. Пиши.

Всегда твой *А. Рудченко.*

Юрунька с каждым днем большает и громче и громче заявляет о своем существовании. Когда ты приедешь, то, вероятно, встретит тебя торжественным гимном.

183. До Наталі Романович-Ткаченко

16 квітня 1919 р. 3 квітня 1919 р.,
Полтава.

Вельмишановна добродійко Наталя Даниловна!

Оце збирається їхати до Києва мій добрий знайомий Іван Іванович Хандожинський. Через його я й повертаюся до Вас з такими проханнями: 1) Будь ласка, передайте через його рукопись мого покійного брата Білика «За водою». Вона мені дуже дорога як пам'ятка небіжчика, а Ви мене сповіщали, що задля друкування Ви повість переписували окремо. 2) Нащо Ви друкували цю повість під однією моєю назвою, а не під двома, як я зазначив в рукопису (Білик — Мирний)? Це дуже буде неприємно задля сина покійного, коли він дізнається, що повість друкується тільки під моїм підписом, коли справді виконували її ми удвох, та ще Білик додав більше праці до неї, чим я. Якщо можна це справити в дальнійших частинах друку — дуже прохав би Вас про це. Зазначте, що помилково вона пущена тільки за одним моїм підписом. 3) Коли повість уже скінчиться друкуванням? Вона вже аж у трьох книжках «Л[ітературно]-н[аукового] в[істника]» появилася, та й досі ще не скінчена. А може, вже й скінчена, та я не одібрав останніх книжок або вони запропастилися на пошті під ці рухливі часи. Коли це так, то благаю Вас передати через Івана Івановича і останні книжки «Л[ітературно]-н[аукового] в[істника]». 4) Крім цього, я писав Вам якось про відбитки і Ви сповіщали мене 23/VII — 1918 р., що, мабуть, на це редакційний комітет згодиться. Якщо він справді згодився і редакція зробила відбитки, то я прохав би передати через Івана Івановича хоч 5 примірників, бо треба буде засилати до «Сіяча», а в мене

зайвого немає і 5) Чи не чули Ви чого-небудь про це видавництво, тобто «Сіяча»,— чи воно існує, чи ні? Я давно писав йому заказного листа, оже й досі не одібрав ніякої оповістки, чи через перерву в зносинах, чи з іншої якої причини — невідомо. Не знаю, чи вже скінчили вони друкування першого тому, чи й досі тягнуть? Це мені дуже незручно з боку платні за видання, і якщо ця справа і надалі буде отак гальмуватись, то доведеться передати право видання якому-небудь іншому видавництву, що буде справніше з цього боку. Теперішня дорожнеча так доймає, що ледве доводиться сяк-так прожити, а от синові, що учиться в Катеринославі в Горному інституті, на допомогу й не вистачає. Коли Вам доводилося чути що про «Сіяча», то дуже порадували б мене, сповістивши, чи видавництво існує, чи припинило свою діяльність.

З щирою пошаною *Панас Рудченко.*

184. До Наталі Романович-Ткаченко

9 травня 1919 р.

$\frac{\text{26 квітня}}{\text{9 травня}}$ 1919 р.,
Полтава.

Вельмишановна добродійко Наталіє Даниловна!

Спасибі Вам за засилку рукопису «За водою» і книжок «Літ[ературно]-наук[ового] вістн[ика]». Як їх у мене не було, то я й не знав, що не тільки «За водою» уся надрукована, а ще й «Повія» — аж у 3-х книжках «Вістн[ика]» за цей рік. «За водою» я вже встиг усю переглянути і виправив чимало помилок, котрі бажалося б поправити, як буде «Сіяч» друкувати у своєму виданні. От через це Ви не передавайте «Сіячеві» примірників «Л[ітературно]-н[аукового] в[істника]», де була надрукована повість, а я йому зашлю сам з поправками помилок. Добре, що Ви заслали «Л[ітературно]-н[аукового] в[істника]» аж по два примірники,— буде і задля мене, і «Сіячеві».

Ви не радите віддавати видання моїх творів другому видавництву і раєте заждати, коли скінчиться теперішня видавницька криза. Воно і можливо б це робити, якби самому не доводилося терпіти великої нужди через неможливу дорожнечу життя; а то як не звужуєш свої потреби, а іноді доводиться трохи не голодувати. До того ще треба й синові, що вчиться в Катеринославському гірничому інституті,

допомагати, щоб не загинув з голоду. От і доводиться терпіти велику нужду. Я писав «Сіячеві», чи не змогли б вони заслати мені ще 2 тисячі, що прийдеться за перший том, коли б він не так довго друкувався виданням. Одповіді на це ніякої не одібрав, хоч писав їм ще 12 січня ц. р. Ви пишете, що маєте близькі стосунки з видавництвом. Чи не будете такі ласкаві попрохати їх заслати грошей коли не 2 т., то хоч одну. Дуже, кажу, скрутно мені, а в їх, як я чув, є в товаристві дуже заможний чоловік, що постачає їм гроші на видавничі потреби. Я ж не винуватий у тому, що вони своєчасно не видали першого тому, тоді як я його одіслав їм давно. Невже на видання треба цілі роки?

Разом з цим повертаюся і до редакції «Л[ітературно]-н[ауковог]о в[істника]» заслати мені якомога швидше гонорар за видруковану «За водою» і «Повію». По моєму рощоту, набралося вже трохи не десять аркушів, за котрі повинно одібрати 1000 карб., а виключивши 200 карб., що заслано було авансом, приходиться не менше 800 карб. Зашліть, будь ласка, хоч 500, щоб зала[та]ти деякі дірки.

Виконання оцих моїх благань дуже підбадьорило б мій зовсім занепавший дух.

До Вас з великою пошаною прихильний

П. Рудченко.

185. До Івана Зубковського

3 серпня 1919 р.

Глубокоуважаемый Иван Андреевич!

Спешу ответить на Ваше письмо от 25 числа, полученное мною позавчера. Но, к сожалению, не могу порадовать Вас насчет пенсии, назначенной местным отделом социального обеспечения. Сообщение этого отдела должно бы поступать к нам в сметно-кассовый подотдел, но вчера его еще не было, а хотя бы и было, то все равно мы решили не приводить такие постановления в исполнение впредь до указаний новых властей. Письмо свое Вы писали еще за прежней власти, но с 28 числа Полтаву заняла добровольческая армия Деникина и все распоряжения Советской власти с приходом деникинцев приостановлены, так как задачи государственного строительства, а с ними и разного рода мероприятия у деникинцев совершенно иные, чем были у большевиков: все новое аннулируется или же перестраивается на

прежний лад, существовавший еще за Временного правительства. Само собою разумеется, что это должно коснуться и вопроса о пенсиях, назначаемых Советской властью. Как этот вопрос будет разрешен — еще неизвестно, а потому я и не могу Вам сообщить что-либо определенное по этому поводу. Постараюсь сообщить, когда выяснится.

Что касается вопроса о раскрытии моего литературного псевдонима, то очень бы Вас просил этого не делать. Хотя многие мои знакомые знают, кто такой «Панас Мирний», но я за жизни своей не хотел бы рекламировать своей фамилии, серьезно считая себя недостойным тех прославлений, какие создались вокруг имени Мирного. Пускай, когда я умру (а жить мне, вероятно, осталось уже недолго), люди дознаются, кто я и что доброго сделал для своей родины, если только действительно сделал что доброе. На самом деле я считаю, что сделал так мало, несмотря на намерения, что не стоило бы об этом и говорить. Почему еще и еще буду просить Вас: не делайте попыток к раскрытию моего псевдонима. Зачем это? Еще, кажется, Лермонтов сказал: «Поэт, что в имени твоем?».

Глубоко уважающий Вас *А. Рудченко.*

$\frac{\text{21 июля}}{\text{3 августа}}$ 1919 г. Полтава.

186. До Наталі Романович-Ткаченко

11 вересня 1919 р. 11 вересня 1919 р., Полтава.

Вельмишановна добродійко!

Одібравши Вашого листа від 26 квітня сього року, я 9 травня писав до Вас і прохав, чи не можна передати «Сіячеві» або київському представнику сього товариства, щоб вони заслали мені коли не 2 тисячі за видання першої книжки моїх творів, то хоч 1000 карб., бо мені в той час було дуже скрутно на гроші. Прохав теж і редакцію «Літ[ературно]-наук[ового] вістн[ика]» заслати 500 карб. гонорару за видруковані «За водою» і «Повію». Вийшло їх трохи не 10 аркушів, за котрі приходиться 1000 карб., а виключивши 200 карб., що були заслані авансом,— зостається 800 карб.

На того мого листа я і досі не одібрав від Вас ніякої відповіді.

Позаяк грошове моє становище з того часу ще більше погіршало, так що приходиться гукати: «Ой, пробі, рятуйте!»,— то я повертаюся до Вас з уклінним проханням ужити перед редакцією рішучих заходів, щоб негайно заслала мені увесь мій гонорар, який приходиться за надруковані в «Літ[ературно]-наук[овому] вістн[икові]» до сього часу мої твори, бо я повинний був так напозичатися, що далі мені ніхто вже не хоче набор давати, а дехто вимагає і зазичені борги. Приходиться мені дуже скрутно! Так, будь ласка, передайте і «Сіячеві», якому я вчора теж заслав листа про гроші, додаючи, що коли вони цього не виконають, то я буду примушений передати видання моїх творів комусь іншому.

Будь ласка, сповістіть мене якнайхутчіше.

З пошаною *П. Рудченко.*

ДОДАТКИ

ПОЛТАВА,

15 января

(КОРРЕСПОНДЕНЦИЯ «ЗАРИ»)

Зима как-то усыпляет, действует не только на природу, но и на людей. Так, по крайней мере, в Полтаве: пусто, скучно. Земские собрания покончили свои заседания — одни летом, другие — осенью. По случаю праздника и другие общественные учреждения хотя и открылись, но еще собираются, так сказать, с духом. Единственное, что ожило и живет, это клубы и собрания.

К ним теперь и обратимся за неимением другого материала. Из собраний мы укажем на новинку. Это полтавское собрание «чиновников».

12 октября прошлого года оно впервые открыло свои действия. Идея учреждения принадлежит прежде всего не коллективному сознанию чиновничества о необходимости иметь к л у б, а лицу вышестоящему и в одном частном собрании заметившему: «Отчего эти чиновники не заведут хотя небольшого собрания, где бы могли сходиться, потолковать о сем, о том, убить приятно время?» — спросило лицо.

Решили завести свой клуб. Составили устав, представили его на утверждение и получили надлежащее разрешение.

Вот что гласит § 1 устава: «Полтавское собрание чиновников учреждается с целью доставить членам своим и их семействам возможность проводить свободное от занятий время с удовольствием и более удобно устроиться в экономическом и умственно-образовательном отношении».

В § 2 говорится: «С этой целью собрание устраивает балы, маскарады, танцевальные вечера, музыкальные и литературные драматические представления, выписывает книги, газеты и журналы».

Программа, как видите, такова, что если бы программа была исполнена, то клуб несомненно представил бы собою приятное явление в нашей общественной жизни.

Но все надежды, основанные на букве устава, лопнули. Новый клуб оказался игорным домом и местом попоек.

Зато купеческий клуб, в котором большинство членов те же чиновники, оживился было на некоторое время. Для добывания средств существования клуб этот прибег к устройству спектаклей и притом на малороссийском языке. Поставили новую пьесу Кропивницкого «Дай серцю волю — заведе в неволю» с участием самого автора, убогую и по замыслу, и по содержанию. Но новизна, ряд картин с хорами из народных песен обаятельно подействовали на публику. Полтава вполне малорусский город, народный говор слышится везде — естественно желание полтавца видеть на сцене свое, родное. Какова бы ни была пьеса Кропивницкого, но она прошла блестяще; театр был битком набит, сбор полный. Ставили «Наталку Полтавку», и опять театр был полон. От двух спектаклей заработано было 500 руб. Сумма небольшая, но все же она послужила подспорьем. Да, впрочем, не в цифрах тут и суть дела, а в том подъеме духа, который проявился. Везде только и разговору было, что о театре. Явился интерес высшего порядка, а не одни карты да попойки. В настоящее время, впрочем, и эти удовольствия уже дело прошлого. О новых спектаклях что-то не слышно.

ДО ПОЛТАВСЬКОГО МІСЬКОГО ГОЛОВИ

Листопад—грудень 1898 р.

Господину полтавскому городскому голове

Члена комиссии по постановке в г. Полтаве памятника поэту Котляревскому А. Я. Рудченко

Заявление

Вопрос о выборе места для постановки памятника нашему славному земляку — родоначальнику украинской литературы нового периода Ивану Котляревскому и до настоящего времени остается открытым.

Колебания полтавцев при разрешении этого вопроса показывают, что наш обыватель далеко не безразлично и равнодушно относится к нему: он озабочен выбором лучшего места, он строго относится к предлагаемым местам, отыскивает недостатки в них, не удовлетворяется предложениями, вновь ищет лучшего.

Но все-таки этому вопросу должен быть положен конец; должно быть указано место, если не вполне удовлетворяющее всем предъявленным требованиям, то во всяком случае более подходящее к высказанным положениям.

Лично я и как житель г. Полтавы, и как приглашенный в думскую комиссию для выбора места внимательно следил за всеми колебаниями по этому вопросу, беседовал о том же со многими, кому дорога память украинского поэта, но, к сожалению, не имел возможности высказаться в комиссии, собравшейся в последний раз в октябре м[еся]це сего года, с участием в ней г. Позена.

Вот почему считаю своим долгом сказать теперь несколько слов о выборе того или другого места.

Весной, когда вопрос этот был поставлен для окончательного решения в комиссии и в думе, очень много говорили и писали в «Полтавских [губернских] ведомостях» о достоинствах и недостатках каждого из предлагаемых пунктов. Сводя все предложения вместе, можно усмотреть два крайних противоположных взгляда.

Одни находили, что памятник надлежит поставить в центре города и возможно людном проходном пункте, на показ публике, и предлагали: косую площадку (перекресток многих улиц) у Красной аптеки, Александровский парк (против Александровской улицы), Ивановский переулок и Протопоповский бульвар. Такие условия, как теснота предлагаемого пункта, несимметрия в направлении улиц, скученность и грязь квартала (на Протопоповском бульваре),— все это отходило на второй план, и ц е н т р а л ь н о с т и, б о й к о с т и давали предпочтение.

Другие говорили наоборот: памятник народному поэту, муза которого впервые запела свою родную песню на своем родном языке, проявила жизнь несомненно под сильным влиянием окружающей родной стихии, чудной природы,— такой памятник должен стоять как можно ближе к этой природе, на лоне ее, в обстановке, вдохновляющей поэта, где возбуждались его лучшие силы и где вдохновение его делалось так понятным... Они предлагали площадь за собором перед раскрывающейся чудной картиной украинской природы.

Александровский парк признан неудобным для постановки памятника Котляревскому, так как в этом парке стоит уже памятник Полтавской победы; площадка у Красной аптеки тоже была оставлена, когда оказалось невозможным

прирезать к ней часть усадьбы от дворянского дома и тем оформить эту площадку. В центре города, таким образом, осталось два места: Ивановская улица и Протопоповский бульвар. Ввиду тесноты, несимметрии и по другим соображениям за Ивановскую улицу при обсуждении вопроса в думе 2 марта сего года из 35 человек никто не подал голоса (за намеченную тогда впервые площадку у дома Радунского подано было 6 голосов, за сквер Белухи-Кохановского — 1). И, таким образом, из центральных городских пунктов остался только один — Протопоповский бульвар. Ему и была противопоставлена сказанная площадка за собором. Колебания были сильные: за первый подано 20 голосов, за площадку — 15.

Хотя большинство высказалось за Протопоповский бульвар, но тем не менее чувствовалась и сознавалась общая неудовлетворенность. Выбранный бульвар имеет по одну сторону ряд лавок на большую половину пустых, а по другую — жилых домов, населенных преимущественно торговцами и ремесленниками,— не мог удовлетворить самым скромным действительным требованиям.

Ряд практических соображений о неудобстве сохранять памятник в глухом месте, удаление от многих глаз людских и пр. заставлял отказаться от постановки памятника на площадке за собором, где расцветается такая чудная картина природы, где по соседству когда-то жил и творил поэт.

Таким образом, по выбору места для постановки памятника Котляревскому обнаружились два главных основных требования: 1) чтобы выбранное место было, по возможности, наиболее центральное и 2) чтобы оно удовлетворяло известного рода эстетическим требованиям.

Мне кажется, я не сомневаюсь, что Петровская площадь наиболее всего может удовлетворить означенным двум основным требованиям и помирить крайние точки в желаниях полтавцев. Разбиваемый сквер даст прекрасные условия, чтобы создать у памятника уютный уголок украинского характера и соответствующими кустарниками, деревьями и цветами устроить место, в котором именно мог бы отдохнуть от ежедневной суеты наш обыватель и, полюбовавшись памятником, вспомнить своего достойного предка. В то же время место это довольно центральное, людное, несомненно уступающее толкучке у Красной аптеки и на Протопоповской улице, но, во всяком случае, удовлетворяющее основным требованиям обеих сторон.

Петровская площадь и раньше намечалась, но, как известно, г. Позен высказался против этого, боясь, что памятник очень потеряет на такой большой площади. Но в последний раз во время пребывания в Полтаве он согласился на постановку памятника и на Петровской площади под условием соответствующей декорации зеленью, деревьями, что, несомненно, должно быть сделано, если памятнику суждено быть там.

Вот почему я полагаю, что Петровская площадь самое подходящее место для памятника. Те, кто хотели ставить памятник за собором, в значительной степени будут удовлетворены своим стремлениям, а также и другая сторона не может пожаловаться на игнорирование ее пожеланий — видеть красующимся в лучшей части города то, чем Полтава увековечивает и площадь, и Котляревского, и свои стремления воздать людям должное по их заслугам.

[ОБЩЕСТВО ПОСОБИЯ УЧАЩИМСЯ]

Недавно учрежденное Общество пособия учащимся в Полтавской мужской гимназии приступило к своей благотворительной деятельности. Задача Общества состоит в том, чтобы приходить на помощь бедным учащимся в гимназии детям, оказывая им материальную поддержку в трудные минуты жизни. Ради этого было бы очень желательно, чтобы родители учащихся в гимназии детей отнеслись с особым вниманием к целям и задачам Общества и по мере сил и возможности поддержали бы его.

Участие в Обществе в качестве действительного его члена связано с такими незначительными денежными тратами, что вряд ли может быть затруднительным даже для людей, обладающих ограниченными средствами. Если все родители откликнутся на этот призыв к близкому им доброму делу, то из небольших членских взносов составятся сотни рублей для помощи бедным детям, которые в крайне тяжелой, подчас непосильной борьбе с нуждою, добиваются для себя просвещения. Зачастую работают эти бедные дети над своим умственным развитием и образованием среди таких стесненных обстоятельств, среди нужды и таких лишений и горя, о которых не подозревают и понятия не имеют сидящие в классах рядом с ними их более счастливые дети-товарищи.

Нужда этих бедных учащихся детей не показная. Она не

идет на площадь, на улицу, чтобы на виду всех взывать о сострадании и участии; но тем не менее она существует постоянно. Имеются фактические данные, красноречиво свидетельствующие о ней; но данные эти открываются лишь случайно — детям ведь слишком больно говорить о них!.. Стоит добрым людям заняться вопросом о случаях детской нужды, поставить этот вопрос так, чтобы он не задевал детского самолюбия, и тогда — факт за фактом — выдвинется сама собою картина детской жизни, в которой так много горя и страданий маленьких людей в борьбе за существование. Если тяжела эта борьба для человека взрослого, то еще тяжелее и ужаснее она для ребенка, только еще начинающего жить, когда приходится вести эту борьбу несложившимися, слабыми и неокрепшими физически и умственно силами.

Пусть же родители, дети которых имеют обеспеченную достатком жизнь, теплый и сухой угол, все удобства и вкусный кусок хлеба, знают, что рядом с их детьми сидят другие дети, у которых жизнь идет впроголодь, которые ютятся где-то далеко на окраине города, в тесном углу, с грехом пополам одеты и обуты, у которых зачастую не на что купить нужную им учебную книгу!.. Пусть же эти родители помогут нуждающимся товарищам своих детей участием в составе Общества, имеющего задачей облегчение этих нужд.

Членские взносы принимаются ежедневно, кроме воскресных и праздничных дней, у казначея Общества А. Я. Рудченко, в казенной палате, от 10 до 2 часов дня.

ЗАПОВІТ

11 червня 1909 р.

Во имя отца, и сына, и святого духа. Аминь.

1909 г., мая, 29 дня. Г. Полтава. Я, нижеподписавшийся статский советник Афанасий Яковлевич Рудченко, находясь в здравом уме и твердой памяти, настоящим духовным завещанием моим делаю следующие распоряжения. 1) Могущее остаться после моей смерти всякого рода и наименования движимое и недвижимое благоприобретенное имущество, в чем бы таковое ни заключалось и где бы таковое ни находилось,— завещаю в полную собственность дорогой жене моей Александре Михайловне Рудченко. 2) Авторское право на

произведения мои на украинском языке завещаю в собственность ей же, Александре Михайловне Рудченко. 3) Могущее остаться после моей смерти родовое недвижимое имущество завещаю ей же, Александре Михайловне Рудченко, в пожизненное владение, а после ее смерти — в собственность детям нашим: Виктору, Михаилу и Леониду Рудченко, каждому в равной части и 4) Прошу жену мою, Александру Михайловну Рудченко, всячески позаботиться о том, чтобы названные сыновья наши непременно получили высшее образование, так необходимое им не только для устройства своей судьбы, но еще более — для принесения своей будущей деятельностию возможно большей пользы тому краю, где они родились, и населяющему его народу, а сыновей моих Виктора, Михаила и Леонида прошу свято хранить этот завет мой и с своей стороны всячески способствовать моей жене, а их матери, к достижению этого моего желания, памятуя, что для честного служения и лучшего исполнения долга пред родиной необходимо основательное знание, которое может быть добыто только высшим образованием. К сему духовному завещанию, собственноручно мною написанному, руку приложил статский советник

Афанасий Яковлевич Рудченко.

ПРИМІТКИ

До останнього тому творів Панаса Мирного входять вибраиі поезії, поетичні переклади й переспіви, статті, промови, щоденники, листи. Деякі з них з різних причин подаються скорочено. Місця скорочень позначаються знаком [...]. У примітках, крім текстологічних відомостей, принципів добору матеріалу, подаються додаткові відомості про осіб, громадські організації, товариства, періодичні видания тощо, які згадуються автором. Назви і прізвища, про які є відомості в сучасній довідковій літературі, ие коментуються. Так само упорядник вважав зайвим робити спеціальні вказівки, коли особу чи факт не встановлено. Твори кожного розділу розташовані в хронологічному порядку.

ПОЕЗІЇ

Перші літературні вправи Панас Мирний, як свідчить він сам, почав робити ще в школярські роки (до 1862 р.). Це були вірші російською, а згодом українською мовою, про художній рівень яких можна судити хоча б з поезій «Писал в суде я, все писал...», «Ода на любовь верного сыиа Фемиды» (Інстнтут літературн ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, відділ рукописів, ф. 5, № 1402) [1]. На українській же поезії П. Мирного великою мірою позначився вплив фольклору і творчості Т. Г. Шевченка.

Як відомо, талант Панаса Мирного виявився на повну силу в галузі прози. Поезія ж була для нього лише свого роду школою, завдяки якій він навчився «писати гладенькою, дзвінкою прозою» (див. лист 54).

Дебютувавши 1872 р. у журналі «Правда» віршем «Україні», видатний прозаїк і пізніше час від часу виступав із віршованими творами в журналах «Літературно-науковий вістник», «Рідний край», в газеті «Руслан», в альманахах «З потоку життя», «Акорди», «На вічну пам'ять Котляревському», «З неволі», «Біла квітка» тощо. В переважній же більшості поетичний доробок П. Мирного складають недруковані, значною мірою недовершені і мало вивчеиі дослідниками віршовані твори (усього понад 700), які зберігаються нині в рукописах в архіві письменника.

До цього видання увійшли всі друковані досі і окремі відібрані нами з рукописів поезії Панаса Мирного, цікаві для визначення його еволюції як видатного прозаїка-реаліста, для характеристики його громадянського обличчя.

«Сиротина ж я...». Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 1404).

«Я ие любив його ніколи...». Друкується вперше за автографом

---

[1] Далі, посилаючись на автографн Панаса Мирного з цього архіву, зазначатимемо в дужках лише номери фоиду та одиниці збереження.

(ф. 5, № 207, арк. 10, звор.). Записано в «прибутковій книзі» серед віршів 1868—1870 рр. Датується орієнтовно кінцем 1868 р.

Від чого я люблю москаля. Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 207, арк. 22). Датується орієнтовно кінцем 1868 — початком 1869 р.

П'яниця. Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 207, арк. 25). Датується орієнтовно початком 1869 р.

«Прийди! пригорну тебе к лону...». Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 207, арк. 36). Датується орієнтовно середньою 1869 р.

«Ой життя, ти життя!» Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 207, арк. 38, звор.). Автограф чорновий; трнчі замість рефрену «Кругом лісом тебе обняли вороги...» наведено лише перше слово. Датується орієнтовно 1869 роком.

На волі. Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 207, арк. 56, звор.). Датується орієнтовно другою половиною 1869 р. Протн автографа цього вірша, очевидно, рукою Івана Білика (Рудченка) написано: «Ничего лучше этого стихотворения нет во всей прнходной кннжке!»

«Друже-брате! серце б'ється...». Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 207, арк. 70). Датується орієнтовно другою половиною 1869 р.

«Ти, кажуть, приїхала, сердейько, зпов...». Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 207, арк. 165, звор.). Датується орієнтовно кінцем 1869 — початком 1870 р.

Україні. Вперше надруковано в журналі «Правда», № 5, 1872, стор. 209—210. Подається за першодруком, звіреним з автографом (Полтавський літературно-меморіальний музей Панаса Мирного, № 44-р).

Первісна назва вірша «Українець». Чорновий автограф його запнсано у «прибутковій кннзі» 1868—1870 рр. (ф. 5, № 207, арк. 92, звор.). Датується орієнтовно кінцем 1870 р.

Жіноцька доля. Вперше надруковано в газеті «Руслан» від 10 жовтня (28 вересня) 1899 р., № 217. Подається за першодруком. Датується орієнтовно кінцем 1870 р.

«Ой залетів соколонько...». Вперше надруковано в збірнику «Поети пошевченківської пори», Харків — Київ, 1930, стор. 90. Подається за першодруком. Датується орієнтовно початком 1870-х років.

Братерське вітання провансальцям від рідних їм по долі українців. Вперше надруковано в газеті «Правда Украпны» від 31 травня 1944 р., № 105. Подається за автографом (Полтавськнй літературно-меморіальний музей Панаса Мирного, № 36-р). Відома чернетка вірша (там же, № 35-р). Датується орієнтовно початком 1870-х років.

«Блисиуло сонечко з-за хмари...». Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 124). Датується 15(3) квітия 1875 р.

«Не недоля мене ізвела...». Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 124). Датується орієнтовно квітнем 1875 р.

«Война! война! і серце охололо...». Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 210, арк. 7). Датується орієнтовно кінцем 1875 — початком 1876 р. Вірш є відгуком на мобілізацію в зв'язку з Болгарсько-Сербсько-Турецькою війною 1875—1876 рр.

«Я із школи і доиині...». Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 210, арк. 7, звор.).

«Ніч осіння. Небо вкрите...». Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 210, арк. 14). Датується орієнтовно 1876—1877 рр.

До дівчини (С. Б.). Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 210, арк. 30, звор.). Датується орієнтовно 1870-ми роками.

«Його батько малим...». Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 197, арк. 1, звор.). Датується орієнтовно 1870-ми роками.

До музи. Вперше надруковано в збірці «Збираниця з рідного поля. Приповістки, оповідання і драматичні твори Панаса Мирного», К., 1886, стор. 3—4. Подається за першодруком, звіреним з автографом (ф. 5, № 211, арк. 17, звор.), датованим 26 жовтня (1885 р.). Розходжеиня першодруку з автографом незначні.

Коломийки. Вперше повністю надруковано в журналі «Україна», 1930, № 7-8, стор. 87—99. П'ять коломийок вміщено в альманасі «З потоку життя», Херсон, 1905, стор. 37—38 («Як зоря вечірня за місяцем ясним...», «В душі моїй сльози, а в серденьку туга...», «Коли я побачу тебе між другими...», «Чи ти сердишся, серце, на мене...», «Чого ти тікаєш від мене?..», причому останні чотирн — під загальним заголовком «З Гейне»).

Цикл поезій написано протягом 1885—1887 рр. На прохання Ц. Біліловського, 1897 р. автор надіслав їх до п'ятого випуску альманаху «Складка». Однак побачити світ цьому виданню не судилося, і Панас Мирний згодом передав їх для друку упорядникам альманаху «З потоку життя».

У листі до І. Лютого від 1 вересня 1929 р. М. Чернявський згадував: «Більше двадцяти літ минуло з того часу, коли ми з Коцюбинським як редактори альманаху повинні були вирішувати справу з поезіями Мирного. Справа була не такої великої ваги, і тому тепер уже в подробицях стерлась у моїй пам'яті. Не знаю, чи сам Мирний яким-небудь чином дав привід до того, щоб я поставив перед його поезіями оте (з Гейне), чи тому прислужилось наявне наслідування любовних мотивів німецького поета. Тільки Мирний, коли вийшов з друку альманах, протн того наголовка не протестував. Значить, він до деякої міри відповідав дійсності» («Україна», 1930, т. 42, № 7-8, стор. 89).

Цикл подається за автографом (Центральна наукова бібліотека (ЦНБ) АН УРСР, відділ рукописів, ф. 1, № 4869). Очевидно, саме цей автограф надснлався до альманаху «З потоку життя» і саме за ним зроблено публікацію в журналі «Україна». Про це може свідчити те, що 25-й рядок «Заспіву» у першодруці подано так, як його надписав олівцем хтось із упорядників альманаху: «Ох, знаю я — тобі не до пісень, Вкраїно...»). Між автографом і першодруком є розбіжності. Чернетки коломийок записані у книжці серед автографів 1885—1886 рр. (ф. 5, № 211, арк. 13, звор.— 22). Майже всі вони датовані.

Заспів («Мої ви слізоньки, нудьги моєї діти!..»). Дата в чорновому автографі «14 березня 85 р.»

«Як квіточка пишна погожого ранку...». Дата в чорновому автографі «4 жовтня» (16 вересия) 1885 р.

«Куди б не пішов я, куди б не подався...». Датується орієнтовно вереснем 1885 р.

«Колн я побачу тебе між другими...». Дата в чорновому автографі «6 жовтня» (18 вересня) 1885 р.

«Як рідная мати дитину гойдає...». Дата в чорновому автографі «13 жовтня» (25 вересня) 1885 р.

«В душі моїй сльози, а в серденьку туга...». Датується орієнтовно жовтнем 1885 р.

«Що мене вабить та тягие до тебе...». Дата в чорновому автографі «10 жовтня» (22 вересня) 1885 р.

«Люблю вечірньою добою...». Датується орієнтовно кінцем травня 1886 р., оскільки автографи сусідніх з цим віршів мають дати 14 і 19 травня (ст. ст.).

«Як душу опанує сум, а серце — туга та нудьга...». Датується орієнтовно другою половиною 1886 р.

«Як той чернець, старий та літній...». Дата в чорновому автографі «19 листопада» (31 жовтня) 1885 р.

«Як зоря вечірня за місяцем ясним...». Дата в чорновому автографі «9 листопада» (21 жовтня) 1885 р.

«Як на тебе я дивлюся...». Дата в чорновому автографі «1 липця» (13 червня) 1886 р.

«Ніченька тиха настала...». Датується орієнтовно другою половиною 1886 р.

«Холодно, вітряно... Серденько-дівчино!...». Дата в чорновому автографі «20 лнстопада» (1 листопада) 1885 р.

«Чи ти сердишся, серце, на мене...». Дата в чорновому автографі «29 жовтня» (11 жовтня) 1885 р.

«Чого ти тікаєш від мене?..». Дата в чорновому автографі «19 листопада» (31 жовтня) 1885 р.

«Покинула ти нас. На спомин об собі...». Дата в чорновому автографі «7 червня» (19 липня) 1886 р.

«Тебе нема, тебе нема...». Дата в чорновому автографі «29 студня» (10 січня) 1886 р.

«Музика тне, музика грає...». Дата в чорновому автографі «12 січня» (24 січня) 1886 р.

«Іде весна, іде красна...». Автограф коломийки записано в книзі двічі (ф. 5, № 211, арк. 21; арк. 94) з датами «27 квітня» і «27 березня» (9 травня і 8 квітня) 1886 р.

«То було повесні... На високім шпилі...». Дата в чорновому автографі: «30 травня» (11 червня) 1886 р.

«Як лебідонька — на волос...». Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 211, арк. 19). Датується 22 (10) жовтня 1885 р.

«Пригорнусь до лона твого, голубко...». Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 211, арк. 93). Датується 2 березня (18 лютого) 1887 р.

«Дзвінкий твій голос, мов струна...». Друкується вперше за автографом (ф. 5. № 211, арк. 94, звор.). Датується 1 листопада (20 жовтня) 1887 р.

Щирому ратаєві непочатих перелогів рідного поля В. І. В[аснлен-ко]ві. Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 211, арк. 95). Датується 31 січня (12 лютого) 1888 р.

Василенко Віктор Іванович (1839—1914) — український етнограф і статистик, приятель Панаса Мирного. Письменник листувався з ним і присвятив йому твір «Лнхо давнє й сьогочасие».

Я. В. Жарку. Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 1379). Відома також чернетка цього вірша (ф. 5, № 211, арк. 99). Датується 8 грудня (26 листопада) 1889 р.

Привіт нашому славному Боянові Миколі Віталійовичу Лисенкові у достославний день 10 березня 1892 року від щирого серця полтавців. Вперше надруковано у виданні: Панас Мирний, Твори в

п'яти томах, т. 5, Вид-во АН УРСР, К., 1955, стор. 281—282. Подається за автографом (Полтавський літературно-меморіальний музей Панаса Мирного, № 40-р). У відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (ф. 5, № 211, арк. 103, та № 167) зберігаються чернетки вірша.

Привіт М. Драгоманову на ювілей його 30-літньої праці. Вперше надруковано в збірнику: «Акорди. Антологія української лірики, уложив Іван Франко», Львів, 1903, стор. 125—126. Подається за першодруком. Датується 1894 роком.

Розмова двох кумів про земські діла. Різдвяна віршівка. Вперше надруковано в журналі «Україна», 1926, кн. 1, стор. 95—99. Подається за автографом (ф. 5, № 183). Між автографом і першодруком є деякі різночитання.

Вірш є сатирою на полтавські губернські земські збори 1895 р., які відхилили пропозицію земської управи про звільнення від тілесних покарань випускників початкових народних шкіл з селян. Поширювався у списках.

З приводу описаної Панасом Мирним події знаходимо протокольний запис в «Журнале полтавского губернского земского собрания XXXI очередного созыва 1895 года» (Полтава, 1895, стор. 14—15): «Заседание 4 декабря 1895 года в 1 ч. дня. Председатель С. С. Бразоль. Гласных 62 и 3 представителя ведомств. На очереди доклад управы: О мероприятиях земства по развитию народного образования и распространенню грамотности в Полтавской губернии.

...П. 12. Об отмене телесного наказания для лиц, окончивших начальное народное училище.

Приступлено было к баллотировке вопроса открытой подачей голосов, но, ввиду заявления некоторых гласных о желании разрешить вопрос закрытой баллотировкой, П. П. Старицкий предложил вопрос этот баллотировать письменной подачей голосов. Собрание же большинством постановило: разрешить вопрос закрытой баллотировкой. Поставлено предложение управы о возбуждении ходатайства перед правительством об освобождении от телесных наказаний лиц, окончивших начальные народные школы, собрание большинством 36 против 26 постановило: ходатайство об освобожденни от телесного чаказаиия лиц, окончивших начальные народные школы, не возбуждать» («Україна», 1926, кн. 1, стор. 94).

Самий найстарший — предводнтель. — С. С. Бразоль.
На ліву руч від його — князь... — М. О. Кудашев.
Дивись,— сидить з Ромна багач... — Г. М. Навроцький.
А он дивись — з Золотоноші... — В. М. Мусман.
А он із Гадяча...— В. С. Барсуков.
Он із Хорола пан кумедний...— А. А. Родзянко.
А он — дивись, який рудий... — А. І. Трепов.
Ото чорнявий, бачиш, князь...— М. А. Ерістов.
Ось про освіту нам управа... — доповідь губернської земської управи складалася з 13 пунктів.
Учителям грошви дали... — У доповіді управи це питання стояло першим пунктом.
Книгарні треба хоч малі... — другий пункт доповіді.
...Химерній ліхтарні рає... — третій пункт доповіді.
Заводить невеличкі школи... — четвертий пункт доповіді

Управа каже: треба курси...— п'ятий пункт доповіді.

На 37-мі роковини Т. Г. Шевченка. Друкується вперше за списком, зробленим Г. Маркевичем (про нього див. примітку до листа 48) у зошиті (ф. 5, № 289), в якому переписано твори: «До долі» П. Голоти, «В. А-чу» В. Чайченка (Б. Грінченка), «Первий сніг» І. Манжури, «На 32 роковини Т. Г. Шевченка» Панаса Мирного, «На смерть Т. Г. Шевченка (Не предавайтесь особой унылости!..)» М. Некрасова, «На 35-ті роковини Т. Г. Шевченка (Вдова безталанна...)» невідомого автора і цей вірш Панаса Мирного.

«Думайте, читайте...» — слова з поеми Т. Шевченка «І мертвим, і живим...».

На той світ Іванові Петровому синові Котляревському двадцяти двох гласних полтавської городської думи, що подали свої голоси за поставленням його пам'ятника на Протопопівській вулиці, жалібна супліка. Вперше надруковано в журналі «Літературно-науковий вістник», 1899, кн. 7, стор. 178—180 з такою приміткою редакції: «В Полтаві йде суперечка, де поставити пам'ятник Котляревському. Ся справа була обговорювана на міській раді. За внеском, щоб пам'ятник поставити на Протопопівській вулиці — сказати б, на Полтавській Зарваниці,— голосувало 22 радних. Сей внесок і те голосування ввели декого з полтавців у добрий гумор, і виплодом його була оця «Жалібна супліка», котру ми тут друкуємо як доказ, що дух пок[ійного] Котляревського таки ще не завмер у Полтаві». Подається за автографом (ф. 5, № 154). Датується орієнтовно кінцем 1898 — початком 1899 р.

Одклик з того світу від Івана Петровича сина Котляревського на жалібну супліку гласних полтавської городської думи. Вперше надруковано в журналі «Україна», 1929, кн. 1-2, стор. 79—81. Подається за автографом (Полтавський літературно-меморіальний музей Панаса Мирного, № 6-р). Датується орієнтовно 1898—1899 рр.

«Ой кобзо голосна! Мовчи, не вигравай!..». Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 175). Датується 22(9) листопада 1901 р.

На відкриття пам'ятника першому українському письменникові Іванові Котляревському. Вперше надруковано в журналі «Рідний край», 1906, № 36, стор. 3. В автографах відомо три варіанти цього вірша (ф. 5, №№ 134, 135, 152). Найближчим до тексту журналу є останній варіант.

Подається за першодруком. Датується орієнтовно вереснем 1903 року.

Лихе віщування. Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 230). Цей і дальший вірші записано на одному аркуші з перекладом вірша у прозі «Поріг» І. Тургенєва. Датується орієнтовно 1905 р.

«З трухлим осередком, гнилою корою...». Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 230). Датується орієнтовно 1905 роком. Вірш, очевидно, незакінчений.

До сучасної музи. Вперше надруковано в журналі «Рідний край», 1905, № 1, стор. 1. З деякими виправленнями, зробленими редакцією журналу, автор не погоджувався (див. лист 126). Подається за автографом (ф. 5, № 136). Датується за першодруком кінцем 1905 р.

Великодня молитва. Вперше надруковано в журналі «Рідний край», 1906, № 13, стор. 3. Подається за першодруком, звіреним з автографом (ф. 5, 126). Дата в автографі «2.IV 1906».

На 46-ті роковини Т. Г. Шевченка. Вперше надруковано в альма-

насі «Вінок І. Шевченкові із віршів українських, галицьких, російськнх, білоруських і польських поетів. Збірка з примітками М. Комарова», Одеса, «Сноп», 1912, стор. 207. Подається за першодруком, звіреним з чистовим та чорновим автографами (ф. 5, № 165, 164). Датується початком 1907 р.

На смерть Івана Карповича Тобілевича (Карпенка-Карого). Вперше надруковано в журналі «Рідний край», 1907, № 10, стор. 11. Вірш був виголошений автором на урочистому вечорі у пам'ять І. Карпенка-Карого, організованому в Полтаві трупою П. Саксаганського 1 січня 1908 (17 грудня 1907) р. Подається за першодруком, звіреним з автографом (ф. 5, № 153). Датується кінцем 1907 р.

Марії Костянтинівні Заньковецькій на святкування її 25-тиліттьої славної праці задля рідного кону. Вперше надруковано у виданні: Панас Мирний, Творн в п'яти томах, т. 5, стор. 300—301. Уривок вірша друкувався в збірниках «М. Заньковецька», 1937 та «Вінок спогадів про Заньковецьку», 1950. Подається за автографом (ф. 5, № 149). Датується орієнтовно кінцем 1907 — початком 1908 р.

До братів-засланців. Вперше надруковаио в збірнику «З иеволі», Вологда, 1908, стор. 6. Подається за першодруком, звіреним з автографом (ф. 5, № 130). Відома чернетка твору (ф. 5, № 131). Датується орієнтовно кінцем 1907 — початком 1908 р.

ПЕРЕКЛАДИ ТА ПЕРЕСПІВИ

У колі творчих інтересів Панаса Мирного значне місце посідають поетичні переклади та переспіви. Незважаючи на цензурну заборону та інші перешкоди, пнсьменник переклав чимало творів російських та зарубіжних письменників, з яких лише незначна частнна потрапила до друку. За життя автора надруковано переклади віршів «Дорога» («Тускло месяц дальной светит сквозь туман...») М. Огарьова, «Песня узника» («Не слышно шуму городского...») Ф. Глінки (Панас Мирний помилково приписував його К. Рилєєву), «Слова о полку Ігоревім» та декількох пісень із славнозвісної поемн Г. Лонгфелло «The song of Hiawatha». Нещодавно став відомий переклад «Любушиного суду» з «Зеленогірського рукопису» В. Ганки.

Дорога (З Огарьова). Цей і наступний переклади — «Невільник (З Рилєєва)» — вперше надруковано під загальною назвою «Переклади Панаса Мирного» в газеті «Руслан» від 1 жовтня (19 вересия) 1899 р., № 210. У першодруці вони не датовані. Автографи містяться в зошиті з написом на титульній сторінці: «1866 рік. Аф. Рудченко» (ф. 5, № 204, арк. 2 та 8, звор.). Подається за першодруком. Датується за автографом 1866—1867 рр.

Невільник (З Рилєєва). Подається за першодруком («Руслан», 1 жовтня (19 вересня) 1899 р., № 210). Датується 1866—1867 рр. за автографом (див. примітку вище).

Любушни суд. Вперше надруковано в журналі «Радянське літературознавство», 1970, № 9, стор. 85—86. Подається за чорновим автографом (ф. 5, № 209, арк. 10—12). Чнстовий автограф (ф. 5, № 1400) незавершений.

Дума про військо Ігореве. Вперше иадруковано (без відома автора) у львівському журналі «Зоря», 1896, №№ 3, 4, 6 і 7, стор. 47—49, 67—69, 104—106, 129—130. 1914 р. у Києві вийшло окреме видання «Слова о плъку Игоревѣ, Игоря, сына Святъславля, внука

Ольгова. Дума про військо Ігореве. Переспів Панаса Мирного. Вндав. О. К-м».

Відомо два автографи переспіву — чорновий і чистовий (ф. 5, №№ 228 і 227). Автографи недатовані. На першій сторінці чистового автографа проставлена дата невідомою особою: «20 мая 1883 года, г. Киев». Там же зберігаються два списки «Думи про військо Ігореве» (ф. 5, № 213 та ф. 78, № 408). Останній список дійшов до нас без кінцевої сторінки з архівом «Літературно-наукового вістнка».

Очевидно, переспів здійснено 1874 р. У 900-ті роки Панас Мирний мав намір надрукувати його у внданні своїх творів, проте цензура перешкодила цьому. Про існування переспіву довідався О. В. Коваленко (1881—1968) — лікар за фахом, що вирішив на власні кошти видати його. В листі до Полтавського літературно-меморіального музею Панаса Мирного О. Коваленко пише: «Влітку 1913 року я поїхав до Кнєва, зайшов до Марії Миколаївни Грінченко і попросив її, щоб вона всі клопотн на видання кннжки взяла на себе, що гроші на видання, скільки там буде треба, я негайно вишлю». І далі. «Малюнки дав Юхнм Михайлів (Москва), що ілюстрував, здається, «Терновий вінок», як не помиляюся; можливо, що його ілюстрував Судомора. Книжка вийшла весною 1914 року і була здана в книгарню в бувшому Катеринославі» («Прапор», 1957, № 3, стор. 110).

Одержавши згоду Панаса Мирного на видання, Марія Загірня (Грінченко) надіслала йому список переспіву на перегляд і остаточне редагування. Виправнвши «деякий дріб'язок», Панас Мирний надіслав рукопис до друку, відмовившись від гонорару і зажадавши для себе 50 примірників книги.

«Дума про військо Ігореве» подається за виданням 1914 р., звіреннм з чистовнм та чорновим автографами.

Дума про Гайявату. Переспів з Генрі Лонгфелло. Вперше надруковано в уривках (заспів і I, III, IV, X, XIX, XX та XXII пісні) в альманасі «На вічну пам'ять Котляревському. Літературний збірник», К., 1904, стор. 439—466 під загальною назвою «Декілька пісень про Гайявату». Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (ф. 5, № 236).

«Дума про Гайявату» — перший в українській літературі переклад славнозвісної поеми Г. Лонгфелло.

Працюючи над «Думою про Гайявату», Панас Мирний за підрядник використав відомий переклад І. Буніна «Песнь о Гайавате» (1896, друге вид. 1898), звіривши його з оригіналом.

Перші згадки про роботу Панаса Мирного над перекладом зустрічаємо в листі В. Горленка до письменнника від 5 грудня (23 листопада) 1899 р. В грудні того ж року В. Горленко запитував Панаса Мирного: «Кончили лн «Песню о Гайавате»?», а 2 лютого 1900 р. він дає уже перший відгук про працю Панаса Мирного: «Гайавата» очень хорошо выходит» (Днв.: Євгенія Рудинська, Листи Василя Горленка до Панаса Мирного. 1883—1905, К., 1928, стор. 67).

Софія Русова згадувала: «Саме тоді він був захоплений перекладом Гайявати. Він був страшенно скромна людина, але видно було, як йому прнємно, що нам подобається його переклад. А що Оп[анас] Як[ович] не був певний у своєму знанні англійської мовн, то ми вмовилися привести до нього Короленка, що дуже радо згодився познайомитись з такнм талановитим українським романістом. Він взяв з собою текст поемн Лонгфелло і уважливо слухав переклад в мистець-

кому чнтанні Мнрного. Мені аж днвно було бачитн, як наш шановнний пнсьменник боявся крнтнки Короленка, але, крім похвалн, не прийшлося йому нічого чути, хіба дві-три поправки в перекладах індіянських виразів» (Софія Русова, Мої спомини.— У кн.: «За сто літ», кн. 3, 1928, стор. 182—183).

Подається за автографом.

До стор. 116. Там знайшов її лукавий... — далі не викреслено: «З Сходу Вітер» і надписано: «Меджеківіс».

До стор. 123. Оздобили добре пояс... — не викреслено «вампум».

До стор. 143. Бо співав він що є мочі... — не викреслено: «якнайкраще».

До стор. 192. То він зняв із себе пояс...—не викреслено: «вампум».

До стор. 201. Мітчі-Маніта отого...—в перекладі І. Буніна та українських перекладах тут — «Гітчі-Маніто».

До стор. 220. Моя помста його знайде! — Не викреслено: «згиба».

До стор. 221. Стрибав, мов та коза дика.— Не викреслено: «антилопа».

До стор. 222. Каменюкою у море... — не викреслено: «воду».

До стор. 254. Прибули з країв Заходу! — Треба: «Сходу».

СТАТТІ, ПРОМОВИ

Як публіцист Панас Мирний виступав мало. Свій вільний від казенної роботи час він віддавав художній творчості, вважаючи себе непридатним до газетно-журнальної діяльності. Проте їиколи йому доводилося виступати з статтями та промовами на злобу дня. Перші статті-кореспонденції письменник публікував анонімно у київській газеті «Заря». З них поки що пощастило віднайти лише одну (див. додатки). Немає сумніву, що значна частина публіцистичних матеріалів, передових статей тощо у журналі «Рідний край» иалежить Паиасові Мнрному. Проте встановити авторство їх з усією вірогідністю поки що не пощастило.

Матеріали цього розділу обіймають всі друковані за життя письменнка чи після його смерті статті та промови, а також деякі матеріали, відомі покн що тільки в рукописах Панаса Мирного.

В дорогу! *Замість передмови.* Вперше надруковано у виданні: Панас Мирний, Серед степів. Оповідання, Львів. Накладом Українсько-руської видавничої спілки. 1903, стор. III—VIII. Подається за першодруком, звіреним з автографом (ф. 5, № 14). Дата в автографі: «Июнь, 1883 г. Полтава—Киев».

1893 р. 26 февраля. Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 289).

...зерна неправди за собою...— рядок з поезії Т. Шевченка «Доля» («Ти не лукавила зо мною...»).

Господину полтавскому городскому голове от 22-х шаров, бывших в руках гг. гласных полтавской городской думы, кои подавали голос за постановку памятника г. Котляревскому на Протопоповской улице, заявление. Вперше надруковано в журналі «Україна», 1929,

№ 1-2, стор. 78—79. Подається за першодруком. Датується орієнтовно 1898 роком.

«Полтавские губернские ведомости» — офіційна, а згодом ліберально-буржуазна газета, виходила в Полтаві 1838—1917 рр. З 1866 р.— щоденна.

Были белые, но почервонели...— За існуючою в Росії системою таємного вирішення деяких справ, особам з ухвальним голосом видавалися дві виборчі кульки: біла — на випадок згоди і чорна — на випадок незгоди.

[Про мову]. Вперше надруковано у виданні: Панас Мирний, Твори в п'яти томах, т. 5, стор. 305—307. Подається за автографом (ф. 5, № 284). Датується орієнтовно за змістом — лютим 1901 р.

...матроса з Островної... — йдеться про таке місце з поезії Т. Шевченка «Ну що б, здавалося, слова?!»:

...Матрос
Таки земляк наш з Островної,
На вахті стоя,
Журився сам собі чогось;
Та й заспівав...

Островна — село в Оренбурзькій губернії (нині Арцизький район Оренбурзької області).

Про життя Тараса Шевченка. Вперше надруковано у виданні: Панас Мирний, Твори в п'яти томах, т. 5, стор. 308—313. Подається за автографом (ф. 5, № 254, арк. 1—6). Датується за змістом кінцем 1905 — початком 1906 р.

...в малярську науку спочатку в Варшаву... — версію деяких дореволюційних біографів Шевчеика про його життя і навчання в Варшаві сучасне шевченкознавство відкидає.

«Я так її, я так люблю...» — рядки з поеми Т. Шевченка «Сон» («Гори мої високії...»).

...збирати жертви на пам'ятник...— дозвіл міністерства внутрішніх справ на збір коштів у межах Російської імперії полтавською губернською земською управою одержано 1905 р. (обіжник № 30433 від 13 вересня (31 серпня) 1905 р.). Отже, стаття Панаса Мирного не могла бути написана раніше.

Рідна мова. Вперше надруковано в «Літературній газеті» (23 листопада 1950 р., № 47) з чернетки (ф. 5, № 254, арк. 10—11). Подається за першодруком. Датується за змістом 1905—1906 рр.

...трохи більше сотні літ...— рахуючи від 1798 р., коли вийшло перших три частини «Енеїди» І. Котляревського. Отже, статтю написано приблизно в той самий період, що й попередню, про що свідчать і їхні початки (майже ідентичні).

Полтава. Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 252). Стаття незакінчена. Датується орієнтовно 90—900-ми роками.

І. Я. Рудченко. Вперше надруковано в журналі «Радянське літературознавство», 1969, № 5, стор. 76—79. Подається за чорновим автографом (ф. 5, № 255). Стаття незакінчена. Датується орієнтовно вереснем 1906 р.

...чиновник з міністерства скарбів...— далі в автографі викреслено рукою Панаса Мирного:

«Батько І. Я. Рудч[енка] вів рід з давнього козачого коліна (дід був якийсь військовий чи бунчуковий товариш, а батько уже взивався прапорщиком). Що ж до матері, то хоч вона була дочкою невеликого

чину офіцера, проте рід її вийшов з якоїсь чужої сторони (дід її прозивався Грековим). Батько І[вана] Я[ковнча] служив у миргородському повітовому к[азначейст]ві бухгалтером.

І. Я. Рудченко роднвся 21 серпня (августа) 1845 року в г. Миргороді Полтавської губернії, де його батько служив у повітовому казначействі за бухгалтера. І батько, і мати І[вана] Я[ковича] були здавна миргородчани і мали в самому Мнргороді дворище, що однпм боком прнлягало до тихої річки Хоролу, а другим виходило на велнку проїжджу дорогу [далі закреслено: «на г. Лубни»], по якій завжди снувало багато всякого народу, їхало чимало хур, гонилнсь на пастівннкн та з пастівників чередн скоту, отарн овець. Окрім сього, мали вони в Мнргородському повіті десятин на 60 землі, чотирн сім'ї кріпаків, що жили окремо від двору, дві дівкн у дворі [далі закреслено: «та бабу»], за няньку удову Орншку з підлітком снном Василем, та ще був невелнчкнй хлопець Андрій (сирота), що разом з Василем ходилн то біля сірої кобнли, то біля скоту, а більше всього біля овець, котрих в інші рокн набнралося десятка на півтора.

І тепер город Миргород, як і більшість городів Полтавщнии, вигляда велнкнм селом, а за ті часн він зовсім не відрізнявся від звичайного села або містечка у хліборобській стороні: однакові невеличкі хаткн, чепурно обмазані білою глиною, укрнті очеретом або соломою; у дворах загородн та повіткн задля скоту, рублена комора задля схованкн всякого прнпасу; з якого-небудь більше забезпеченого від пожежі боку — тік з стіжкамн та стогамн хліба, ожередами соломн, а за хатою — грядки з невелнчким садочком на кінці, де, перегнувшись на бокн, стояло дві або три дуплннастих яблуні з рожаїстнми верхами, стількн ж товстих гостроверхнх груш, 5 або 6 старнх покривленнх вишень з молодою блнскучою порослю кругом себе, декілька кущів слнвняку з своєю снвою листвою; а на межі, иа окопі, виставнлось чимало гонкнх верб з шнрокнми кущамн поміж себе бузннн, а де-не-де і калнни. Звичайні обставнни звичайного хліборобського двору! Сотня або друга отаких дворів, поділених крнвнми та вузькнми вулнцямн задля проїзду, з чнмалим майданом посереднні, де високо здіймається угору церква, внблнскуючи золотими банями з тонкнми хрестамн,— оце вам і буде село. А як декілька отакнх кутків згуртується в одно селище — то це буде вже містечко, або город. Звісно, що в кожному містечкові, або городі, мається свій осередок, де серед чнмалого майдану стоїть кам'яна церква — собор; кругом неї або недалеко убік від неї простяглись ряди усяких крамннць, огортаючи зайве місце задля перекупок, базарів або ярмарок. Кругом сього майдану куплятьсн усякі урядовні помешкання — поліція, казначейство, суд. Тут уже будівлі іншого внгляду, великі і внсокі, з чималимн вікнами, більшість вкриті гонтом, а деякі і залізом, попадаються облицьовані цеглою, а то і внбудовані з цегли.

Отакі трохи не всі городн у Полтавщнні. Такнм поміж другнмн був і Миргород. Життя людей у йому тихе, звнчайне жнття хліборобського [далі закреслено: «побуту»] народу, що піклується та клопочеться більше всього коло своїх господарськнх справ, ніж біля якнх громадських інтересів».

Так бн слід було зробити, та...— далі в автографі внкреслено: «спроможності у батька не внстачило на те».

...в часн руйнування головних підвалии життя і засновування нових.— Далі в автографі внкреслено: «Треба було старе забувати, а иове заводитн. Скільки тоді було і плачу та

скреготу від тих, хто не жадав кріпацької волі, стільки, навпаки, дуже раділи справжні вольнолюбці і усякими засобами допомагали завести у життя оту даровану волю. Життя розкололось надвоє: на старе і нове, почалися поміж людьми спірки, змагання, ворожнеча. Старі побачили, що давнього уже не вернути, і почали призвичаюватись до нового, жадаючи його всякими засобами припинити або на швидкому його розгону укрутити такого прискоря, щоб, спіткнувшись на його, воно зашкопиртало і само припинилося. А молоді з такою одрадою та поспіхом кинулися за виконання волі та перетворювання життя, що аж хурчало!»

Татаринов Валеріан Олександрович (? — 1871) — відомий російський економіст, автор проекту реорганізації контрольних палат. ...настановлено було на його місце іншого контролера...— після В. О. Татаринова державним контролером був О. О. Абаза, згодом (з 1880 р.) міністр фінансів.

Робота. Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 50). Датується листопадом 1909 р.

Щодо вшанування пам'яті М. А. Дмитрієва. Вперше надруковано в газеті «Рада», 24 (11) червня 1910 р., № 131. Подається за першодруком. Датується червнем 1910 р.

Дмитрієв Микола Андрійович (1867—1908) — полтавський адвокат і громадський діяч, редактор журналу «Рідний край».

...не стаючи на чолі...— 16 (3) червня 1910 р. С. Русова писала в «Раді» (№ 125): «...Нарис програми такого збірника треба обміркувати, як і кожну літературну працю, в редакційному гуртку. На чолі його не зрікся б, мабуть, стати такий шановний письменник і співробітник Дмитрієва, як О. Мирний. До його можна засилати й усі рукописи, до його можна й звертатися усім, хто схотів би додати своєї праці, прийнять участь в пошануванні пам'яті такого чулого, щирого й шановного українського діяча, яким був М. А. Дмитрієв».

Гірка сльоза на домовину славетного сина України, незабутнього її співця-бояна — Миколи Віталійовича Лисенка. Вперше надруковано в газеті «Рада», 1912, № 248. Передруковано в газеті «Руслан» від 9 (6) листопада 1912 р., № 261. Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (ф. 5, № 247). Подається за першодруком.

Над розкритою домовиною славетного сина України М. М. Коцюбинського. Вперше надруковано в газеті «Рада», 1913, № 88. Автограф зберігається в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (ф. 5, № 253). Подається за першодруком.

Відозва полтавців до киян з приводу святкування дня столітнього народження Т. Г. Шевченка. Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 243, чернетка — № 244). Датується початком березня 1914 р.

Промова на могилі І. Котляревського. Вперше надруковано в газеті «Рідне слово» від 14 (1) вересня 1919 р., № 30. Подається за машинописною копією (ф. 5, № 1387). Датується вереснем 1919 р.

Ця промова — останній публічний виступ Панаса Мирного.

ЩОДЕННИКИ

Щоденники Панаса Мирного мають епізодичний характер. Збереглися вони не повністю. До цього часу друкувався щоденник 1865 р., писаний у Гадячі, і щоденник 1870 р., писаний у Миргороді.

У цьому томі читачі мають змогу познайомитися з щоденником полтавського періоду життя письменника 1894—1895 рр. В рукопису залишається щоденник 1871 р. (ф. 5, № 289) та щоденникові нотатки різного часу.

[1865]

Вперше надруковано в журналі «Радянське літературознавство», 1950, № 14, стор. 105—115. Подається за виданням: Панас Мирний, Твори в п'яти томах, т. 5, стор. 321—331, звірено з автографом (ф. 5, № 288). Щоденник відкривається записом, датованим «25 апреля 1863». Проте зміст його, зокрема згадуваний у наступному записі (26 квітня) журнал «Эпоха», дає підставу вважати це описку і датувати щоденник 1865 роком. В щоденниках зберігаємо авторське датування (за старим стилем).

26 апреля. «Эпоха» — щомісячний літературно-політичний журнал консервативного напряму; виходив у 1864—1865 рр.

Соловйов Микола Іванович (1831—1874) — російський реакційний критик; за фахом лікар.

...вид заярской церкви.— Тобто церкви на Заярі, кутку Гадячого.

28 апреля. ...письмо от Ивана.— Івана Білика (Рудченка).

...изуродовали «Кобзаря»...— Панас Мирний має на увазі, очевидно, «Кобзарь» в переводе русских поэтов, изданный под редакцией Н. В. Гербеля», СПб., в типографии императорской Академии наук, 1860.

...что издает бурса.— Натяк на якесь нелегальне видання Шевченкових поезій. 1861 р. гурток студентів у Москві («бурса») під керівництвом Зайчиевського та Аргіропуло розпочав видання нелегальної літератури літографічним способом. З Шевченкових творів гуртком видано «Кавказ», «Холодний яр», «Розриту могилу» та інші твори (докладніше про гурток див.: В. Алексеев, Студенческий кружок Аргиропуло и Зайчневского и его деятельность.— «Голос минувшего», 1922, кн. 1, стор. 105, 107, 121 і 124, а також: М. Лемке, Политические процессы в России 1860-х гг. по архивным документам, Петроград, 1923, стор. 6, 23, 24, 28).

...Номису за его труд...— йдеться про видання «Українські приказки, прислів'я і таке інше» (СПб., 1864).

29 квітня. А я... а я... Тілько вмію плакать...—рядки з поезії Т. Шевченка «Думи мої, думи мої...».

2 травня. ...іменини старого— 30 квітня ст. ст. за церковним календарем — день Якова. Батько Панаса Мирного, Яків Григорович Рудченко, надвірний радник, тоді скарбничий Гадяцького скарбництва, народився 15 травня (23 квітня) 1823 р. Помер 24 (12) листопада 1890 р.

Єсть на світі воля...— рядки з поеми Т. Шевченка «Катерина».

3 мая (травня). «Мнение Бокля за Джона Милля» — стаття, надрукована в «Отечественных записках» (1865, т. 158, стор. 117—138; 716—741), має назву: «Мнение Бокля о сочинениях Милля (о философии, политической экономии, о труде, капитале, религии и других поучительных предметах)».

5 травня. Без золота, без каменю...— рядки з поезії Т. Шевченка «До Основ'яненка».

Назаревський В. Г.— священик села Римарівки Гадяцького повіту.

6 травня. Кучерова — дочка гадяцького поліційного наглядача.

Борисенко Олексій — колезький секретар, чоловік сестри Панаса Мирного, бухгалтер гадяцького скарбництва.

7 травня. Єлсинський Дмитро — приятель Панаса Мирного. Письменник присвятив йому два ранні свої вірші — «Моєму приятелю-товаришу Єлсинському», 8 лютого 66 року, та «Моєму другові Дмитру Єлсинському», Прилуки, 25 лютого 66 року (ф. 5, № 205, арк. 14—16, звор.).

16 травня. Сестра... розревлась...— Олександра Яківна Рудченко, в заміжжі Борисенко (1847 р.— ?).

22 травня. «Безталанна» — нині поема ця невідома.

23 травня. «Хуторок» — очевидно, йдеться про якусь пародію на романс Дюбюка на слова О. В. Кольцова «Хуторок».

«Молотов» — повість М. Помяловського.

24 січня [грудня] 65 року. Щоб не було зради..,— рядки з поеми Т. Шевченка «Гайдамаки» («Гонта в Умані»).

1870 рік

Вперше надруковано в журналі «Радяиське літературознавство», 1950, № 14, стор. 115—130. Подається за автографом (ф. 5, № 208).

15 лютого. Прийшла од К. дівчина...—мабуть, од Миколи Яковича Кирпотенка.

Н. Я.— Микола Якович Кирпотенко, службовець суду, згодом мировий суддя Миргородського повіту.

18 лютого. Корицький — можливо, Григорій Павлович Корицький, миргородський міщанин, що жив на Сорочинській вулиці.

20 лютого. ...малий... — брат Панаса Мирного Георгій (Юрко; 1859—1877).

21 лютого. ...дядюшка...— можливо, Семен Пилипович Пищимуха.

5 березозоля [березня]. Пригадалась моя служба...— службову діяльність Панас Мирний почав 28 жовтня (9 листопада) 1863 р. писарем у гадяцькому повітовому суді. З 31 серпня (12 вересня) 1864 р. до грудня 1865 р. працював у гадяцькому скарбництві; в грудні 1865 р. переведений до прилуцького, а в серпні 1867 р.— до миргородського скарбництва, де служив помічником бухгалтера до листопада 1871 р.

14 березня. Стецеико М.— псевдонім українського письменника Григорія Залюбовського.

5 квітня. Одібрав од брата пошти...— згадані 2 листи Івана Білика (Рудченка) не збереглися.

«Метода Оллеидорфа» — йдеться про книжку «Практическое руководство к изучению французского языка по методе Оллеидорфа», СПб., 1861.

30 квітня. Демидовський К. В.— помічник бухгалтера миргородського скарбництва.

20 травня. «Поездка на Южиую Русь» — «Поездка в Южиую Россню» О. Афанасьєва-Чужбинського. У двох частинах (ч. 1 — «Очерки Днепра», ч. 2 — «Очерки Диестра), Спб., 1861.

14 липця. Лука — молодший брат Панаса Мирного Лука Якович Рудченко (1851—1917), згодом чиновник київської казенної палати.

1894 рік

Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 211).

14 грудня. ...д о р о г і й Ш у р і...— йдеться про дружину письменника Олександру Михайлівну Рудченко, уроджену Шейдеман (1863—1943), що лікувалася в цей час у Харкові. Одружилися вони 28 (16) квітня 1889 р.

...н е в е л и ч к и х х л о п ч и к і в...— у Панаса Мирного було тоді два сини: Віктор (23 (11) червня 1892—1915), Михайло (народився 18 (6) листопада 1893 р.).

1 студня. І о н і н Леонід Олексійович — полтавський лікар, приятель Панаса Мирного і його дружини. Йому Панас Мирний присвятив п'єсу «Спокуса».

К о в а л е в с ь к и й П. І.— харківський лікар-психіатр.

2 студня. М и н ю ш к а — Михайло Панасович Рудченко.

8 студня. ...с е с т р а Ш у р и н а С т а з я...— Анастасія Михайлівна Шейдеман.

17 студня. ...Л е о н і д о в і...— Л. О. Іоніну.

ЛИСТИ

Деякі листи Панаса Мирного друкувалися ще за його життя: це звернення до мануйлівської «Просвіти» («Дніпрові хвилі», 1911, № 5—6) та лист до редакції газети «Рада» з приводу смерті Лесі Українки. 1893 р. Ом. Огоновськнй вмістив уривок з листа Панаса Мирного у своїй «Історії літератури руської». Перші посмертні публікації епістолярної спадщини письменника з'явилися 1925 р.: в «Записках історично-філологічного відділу УАН» (кн. 5) надруковано чотири листи до Михайла Старицького, а в «Науковому збірнику за рік 1924» (ДВУ) — 14 листів до М. Коцюбинського. Чотири листи до М. Заньковецької опубліковано 1950 р. в збірнику «Вінок спогадів про Заньковецьку». Окремі листи публікувалнся в журналах «Україна» (1929), «Мистецтво», «Літературна критика», а також у виданнях: П а н а с М и р н и й (Р у д ч е н к о), Драми і комедії (ДВУ, 1929) та «Слово о плъку Игоревѣ» в українських художніх перекладах і переспівах XIX—XX ст.», Вид-во АН УРСР, К., 1953. Найбільшу добірку листів Панаса Мирного було вміщено у п'ятитомному виданні творів (К., Вид-во АН УРСР, 1955) — це листи до Івана Білика (Рудченка), Ц. Біліловського, В. Василенка, М. Грінченко, Я. Жарка, М. Заньковецької, І. Зубковського, Г. Коваленка, О. В. Коваленка, М. Коцюбинського, А. Левицького, М. Лисенка, Г. Маркевича, М. Мочульського, В. Науменка, Б. Познанського, полтавського міського головн, Н. Романович-Ткаченко, М. Старицького, М. Старицької, братів Тобілевичів та О. Шейдеман (періоду 1872—1919 рр.) — всього 68 листів.

До цього тому включено 186 листів періоду 1866—1919 рр. Крім хронологічних рамок, розширено коло адресатів Панаса Мирного, серед яких — М. Комаров, М. Кирпотенко, О. К. Коваленко, Олександр та Омелян Огоновські, М. Пильчиков, Олена Пчілка, П. Репетін та ін.

Листи розташовано в хронологічному порядку. Оскільки частина з них друкується з чернеток, які автор не завжди датував, а також з

огляду на те, що кореспондент користувався в основному старим стилем і старими українськими назвами місяців (червень — липець, липень — червець, вересень — жовтень, жовтень — листопад, листопад — грудень, грудень — студень тощо), вгорі кожного листа (ліворуч) курсивом подається редакційна дата за новим стилем. Авторська дата стоїть там, де її ставив письменник,— праворуч вгорі або в кінці листа.

1

Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 403). Датується орієнтовно за змістом. Лист написано на звороті листа Олени По-вої до Панаса Мирного (теж недатованого), який наводимо нижче:

Гадяч.

Вы меня забыли! Разлученный расстоянием и увлеченный сердцем, Вы, верно, отдали его другой... Горько мне говорить это — говорить Вам, другу моей юности, которого я так любила и люблю. Но молчать мне еще тяжелее, еще горьче. Скажите же мне, отчего Вы молчите? Не мучьте меня: скажите прямо, что у Вас на душе, на сердце. Я помирюсь со всем... Даже если Вы полюбили другую, я пожелаю и Вам, и ей счастья. Откликнитесь же наконец. Может, я в чем-нибудь виновна перед Вами,— простите меня, только будьте моим прежним другом... А может, я на Вас взвела небывалое (я говорю о д р у г о й), может, с Вами случилось что недоброе, чего я так всегда боюсь... Нет, мне не понять, что с Вами! Я решительно теряюсь в догадках. Если бы было что-либо, мне бы написал Миша, но он пишет, что Вы здоровы и невредимы... Что за причина?.. Скажите все, все. Ведь я от тебя [1] три месяца и слова не слышала...

Ваша О.

Докладніших відомостей про адресата немає.

2

Друкується вперше за автографом (недатованим, ф. 5, № 290), що являє собою дописку в кінці листа батьків — Якова й Тетяни Рудченків до сина Івана (Білика) від 3 серпня (22 липня) 1867 р., який наводимо нижче:

22 июля 1867 года,
город Гадяч.

Ваня! Письмо твое я получил вчера, на которое спешу известить, что мы все живы и крепки, чего и тебе желаем. Вечером вчера же и Афанасий из Прилуки прицугав на жиде, он здоров, только худой сильно, в Гадяче особенностей нет никаких. Ваия Драгоманов по выдержке экзамена в Нежине с Киева приехал в Гадяч, он сильно перемеиился в своем выговоре. Спасибо ему, навещал и нас, и Луке преподает алгебру для приготовления к царскому воинству, к чему он имеет сильную охоту, и для развлечения себя учится на скрипке разыгрывать арии, аки Давид на гуслии. От души сожалеет о твоем нездоровьи и о дальнем развлучении. Моли бога, чтобы здоровье улучшилось и даль укоротилась бы для свидаиия с близкими сердцу.

---

[1] Закреслено «*Вас*».

Алексей 19 уехал в Полтаву для покупки казенных участков земли, продающихся в Гадячском уезде, и пробудет до 24 июля, т. е. до переторжки, а може, и долее, да сверх того разузнает, нет ли места на бухгалтера где-нибудь, кажется, в Миргороде открывается вакансия. Оно бы ему туда хорошо было, но наверное не знаю. Мать приготовила Ионе варенья разнородного, да нет сыночка Вани, чтобы покушал лакомкн, она желает тебе всего лучшего в мире, а в особенности здоровья. Саша сожалеет, что ты к ней не отзываешься. Лука по рыжей своей шерсти гневается на тебя, что не пишешь ему, и говорит: «Ото Фалабер», а Юрась в настоящее время прогуливается, Андрюша и Катенька улыбаются, и дядьку была бы задана почубейка, если бы приехал хоть посмотреть их. Федор Николаевич дожидает твоего послания, но не дождется, за неустоичивость твою и поклона не отвешивает, а только посылает привет. Более писать нечего, но будь здоров и веселый да не забувай и твоих родных Якова и Татьяны Рудченков.

...поїду або у Полтаву, або ж до тебе. — Тоді Іван Білик служив помічником контролера Житомирської контрольної палати. Панас Мирнй же перейшов у вересні 1867 р. до миргородського повітового казначейства, де служив помічником бухгалтера до листопада 1871 р.

3

Уривок з листа Панаса Мирного до Івана Білика вперше надруковано в кн.: О. Лотоцький, До світогляду старого українофільства (З листування І. Я. Рудченка з М. П. Драгомановим). Праці Українського наукового інституту в Варшаві, т. 48, Варшава — Львів, 1938, стор. 20, де лист датовано лютим 1873 р. Проте, судячи зі слів Івана Білика, який писав М. Драгоманову 2 квітня (21 березня) 1872 р.: «Вместе с Вашим получил я письмо от брата... Мой брат прошел всего 3 класса Гадяч-университета, а, право, его взгляд на Щ[евчен]ка, по-моему, гениален в сравнении со взглядом доктора словесн[ости] О[гоновско]го!» (див. згадане видання, стор. 20),— його слід віднести до березня 1872 р.

Подається за першодруком.

4

Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 204). Автограф чорновий, має дві редакції, одну з яких прочитати не пощастило, писаний олівцем у кінці зошита з віршами та перекладами. На титульній сторінці зошита напис: «1866 рік. Аф. Рудченко». Зміст: Дорога (З Огарьова); Офелія (З Фета); Мелодія (З Фета); З Фета (Два вірші без назви); Романс (З Лермонтова); Смерть (З Лермонтова); З Ар. П-ь (М. Н. Х-ой); Къ-ѣ-ѣ-ахъ (З карельського); Русалка (З Пушкіна); З Пушкіна (Вірш без назви); В степу (З А. П-ва); Питання (З А. П-ва); З Жуковського; Невільник (З Рилєєва); З А. Шелихова; Ох місяченьку! рідний брате; Скажи нащо тебе я стрітив; І, може, думи нерозумні (І, може, мирні мої думи); Пісня (З Апухтіна); Бурлак (З Нікітіна).

Лист не датований. З'явився він як відгук иа «Переднє слово» до № 1 відновленого у 1872 р. журналу «Правда», що вийшов 27 (15) квітня, де, зокрема, говориться: «...Нашою програмою єсть програ-

ма народної Русі: «В своїй хаті своя правда і сила і воля!» В чиїх грудях отся наша клича озоветься братнім відгомоном, сього й запрошуєм до спільної праці словом і ділом». У № 5 «Правди» за той же, 1872-й рік, що вийшов 27 (15) серпня, вміщено вірш Панаса Мирного «Україні». У «Переписці редакції» в цьому ж номері писалося: «Вп. О. Рудч... в Полтаві. Окремим листом ширше відповідаємо на щирий Ваш відклик; зволіть і дальше ласкаво пам'ятати об нас». На підставі цього і датуємо лист червнем — липнем 1872 р.

Початок листа (в автографі закреслений) мав спочатку інший характер: «Ваші щирі запросини до «Правди» зайшли якось і у наш глухий та одинокий куток. Коли-не-коли та й над нашою улицею сонце вигріє! Здається, мов і край наш не хмурий, ясний та веселий, стоїть він між другими задумавшись, як той чоловік, що взяла його туга, береться обомаруч за голову, обпирається дужими ліктями об стіл і, сумний та вразливий, думає свою думу тяжкую,— так задумався наш край. Над чим, спитаєте?».

У відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (ф. 5, № 337) зберігається ще й копія цього листа, зроблена невідомою особою.

Огоновський Олександр Михайлович (1848—1891) — юрист, професор Львівського університету, брат Омеляна Огоновського, у той час редактор «Правди». Це єдиний відомий нам лист Панаса Мирного до Ол. Огоновського.

...гнилою колодою валять по світу... — перефразовані слова з поезії Т. Шевченка «Минають дні, минають ночі».

Вперше надруковано у виданні: Панас Мирний (Рудченко), Драми і комедії, стор. 346—347. Подається за автографом (ф. 5, № 292).

Лист без початку і кінця, не датований. У першодруці датується початком 1870-х років, у п'ятому томі «Творів» (1955) — 1870-ми роками. Проте зміст листа дає підставу датувати його точніше — липнем 1872 р.: до цього часу відносяться перші спроби у прозі (початок роботи над оповіданням «Лихий попутав») і драматургії (задум п'єси «Лимерівна»).

...попытка на драму.— Мова йде про першу редакцію «Лимерівни».

...перерядилась в неряшливую прозу...— перше оповідання Панаса Мирного «Лихий попутав» закінчеие у вересні 1872 р. і иадруковане у восьмому числі «Правди» за цей же рік.

Микола — очевидно, М. Д. Пильчиков, тоді гімназист.

Це єдиний відомий нам лист Панаса Мирного до Ф. Лебединцева. Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 250). Автограф чорновий, дописаний в кінці чернетки кореспоидеиції «Полтава, 15 января», надрукованої в газеті «Заря» 4 лютого (23 січня) 1881 р., № 18 (див. додатки). Датується днем написання кореспонденції.

«Заря» — щоденна київська газета, виходила 1880—1886 рр. Офіційний редактор — В. А. Андрієвський, фактичний — М. І. Кулішер.

7

Друкується вперше за чорновим автографом (ф. 5, № 397). Датується орієнтовно за змістом.

... н е п у с к а є в і д с е б е.— Далі викреслено: «Я не скажу, щоб се діло було важне або високе, ради котрого варт замінити ним таке свято, як Ваше,— ні, його і врівень становити з тим святом не можна, до того самого мені воно остогидло, осточортіло, а все ж мене держить біля себе, не пускає. Найнявся, каже наш народ,— продався! Прихиляючись до Вашої затії і серцем і душею, я сподіваюся, що товариство Ваше вибачить мені мій непріїзд, коли Ви їм скаже[те], що я служу і завжди послідні дні кожного місяця моя робота приковує мене до міста».

8

Вперше надруковано у виданні: П а н а с М и р н и й, Твори в п'яти томах, т. 5, стор. 354—357. Подається за автографом (ф. 5, № 291). Автограф чорновий.

...т в о е п р е д л о ж е н и е.— В час написання листа Іван Білик (Рудченко) був чиновником особливих доручень при київському генерал-губернаторові і пропонував Панасові Мирному місце столоначальника у Києві. На жаль, лист І. Білика (Рудченка) з цією пропозицією втрачено.

...н а м е н я з а р я т с я и к а к н а с е к р е т а р я...— Панас Мирний служив бухгалтером третього відділення полтавської казенної палати і тимчасово виконував обов'язки начальника відділення. Секретарем палати призначений 13 (1) травня 1882 р.

...с т у п е н ь к н а ч [а л ь н и к у] о т д [е л е н н я]...— начальником відділення (першого) казенної палати Панас Мирний став 8 лютого (27 січня) 1886 р.

...т е п е р е ш н е е н а ч а л ь с т в о...— начальником полтавської казенної палати в той час був О. І. Аладьін.

А н д р ю ш а — А. О. Борисенко (1865—1885) — небіж Панаса Мирного, з 1878 р. жив з письменником у Полтаві.

М и т и н щ е в с ь к и й — співробітник полтавської казенної палати.

М а р ь я П е т р о в н а,— уроджена Вітковська (? — 1899), перша дружина Івана Білика (Рученка).

...д е т в о р у н е м е н ь ш е с м а ч н о ц е л у ю...— у Івана Білика було троє дітей: син Петро, дочки Параска (Євпраксія) та Ольга (в одруженні Літник).

9

Знайомство Панаса Мирного з М. Старицьким припадає десь на першу половину 70-х років. На жаль, їхнє листування повністю не збереглося: в архіві Панаса Мирного є лише чотири чернетки його листів до М. Старицького (ф. 5, № 386—387) та автографи семи листів останнього (ф. 5, № 894—900). Листи Панаса Мирного періоду 1881—1882 рр. опубліковані В. Станіславським в «Записках історично-філологічного відділу УАН», кн. 5, стор. 65—71. Шість листів М. Старицького (пізнішого часу — 1898 р.) опублікував Ю. Циганенко в «Літературному архіві», 1930, кн. I—II, стор. 171—180; один не-

датований лист (початку 1903 р.) опубліковано у виданні: Михайло Старицький, Твори у восьми томах, т. 8, К., «Дніпро», 1965, стор. 646—647.

Даний лист (недатований, надрукований вперше в «Записках історично-філологічного відділу УАН», кн. 5, стор. 65—66) подається за чорновим автографом (ф. 5, № 387). Датується за змістом.

...видавництво українського літературно-наукового місячника.— Задумавшн видавати журнал під назвою «Рада», М. Старицький запросив до участі в ньому багатьох українських письмеиників, у тому числі й Панаса Мирного. Проте цензура не дозволила видавати місячник, і М. Старицький змушений був обмежитися виданням альманаху у двох частинах під тією ж назвою.

...частку з мого нового роману.— Тобто з «Повії».

...у такий малий час...— М. Старицький просив иадіслати твори до 27 (15) грудня 1881 р.

Кулішівка — фонетичиий правопис, запроваджений П. О. Кулішем.

10

Вперше надруковано в «Записках історично-філологічного відділу УАН», кн. 5, стор. 66—68. Подається за автографом (ф. 5, № 386). Автограф чорновий.

...другу ж книжку альманаху...— йдеться про альманах «Рада».

«Попідтинню» — остаточна назва цієї частини роману «По всіх усюдах».

...рукопись передайте братові.— І. Я. Рудченкові.

11

Вперше надруковано в «Записках історично-філологічного відділу УАН», кн. 5, стор. 68—70. Подається за чорновим автографом (ф. 5, № 386).

...невеличкі обриски з життя.— «Як ведеться, так і живеться». Два з них — «День на пастівнику» і «Батьки»— надруковано в другій частині «Ради».

Ольга Петровна — Олена Пчілка.

12

З Оленою Пчілкою Панас Мирний листувався мало, хоч знайомі вони були ще з дитинства (див.: Олена Пчілка, Слово про Панаса Мирного, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, відділ рукописів, ф. 28, № 206). Проте і це незначне листування, на жаль, не дійшло до нас повністю: нині відомо лише поданий уривок листа Панаса Мирного та вітання з нагоди ювілею Олени Пчілки 1901 р., а також один лист Олени Пчілки (ф. 5, № 697).

Уривок друкується вперше за автографом (ф. 5, № 1350). Початок його втрачено. Датується орієнтовно за змістом.

...капосного невольника...— йдеться про драматичні картини у 5 одмінах М. Кропивницького «Невольник» (переробка поеми Т. Шевченка; 1882).

Єлизавета Іванівна — Є. І. Милорадович, уроджена Скоропадська (1832—1890), полтавська поміщиця, брала участь в організації недільних шкіл у Полтаві, пожертвувала будинок полтавському реальному училищу (1876) і значну суму грошей на організацію Наукового товариства ім. Шевченка у Львові.

...свою рукопись...— п'єсу «Суджена — не огуджена», або «Світова річ». Олена Пчілка писала про неї у «Біографічній замітці»: «...Пані Милорадович, звісна полтавка, котра перед тим займалась у Полтаві аматорським театром, попросила мене написать що-небудь для невеликої сцени — «тільки аби свіженьке, веселеньке й нетрудне для постановки на сцені». При тій умові й була миою швиденько написана «Суджена» («Зоря», 1888, № 1, стор. 16—17).

...губернатор принял на себя...— йдеться про тодішнього полтавського губернатора Більбасова.

13

Вперше надруковано в «Записках історично-філологічного відділу УАН», т. 5, стор. 70—71. Подається за автографом (ф. 5, № 386). Автограф чорновий. Датується за змістом (лист писано напередодні виходу першої частини «Ради» — 1883 р.).

...4 пр[имірники] «Гамлета» і 3 — «Пісень і дум».— Йдеться про переклади М. Старицького: «Гамлет, принц да..ський», трагедія в 5 діях В. Шекспіра, К., 1882, та «З давнього зшитку. Пісні і думи», ч. 1, К., 1881.

...брався за переклад «Макбета»...— в архіві Панаса Мирного зберігся чорновий початок перекладу «Макбета» У. Шекспіра (ф. 5, № 234).

14

З листування Паиаса Мирного з Михайлом Комаровим зберігся лише цей лист-чернетка. Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 391).

Віктор Іванович — В. І. Василенко.

«Покажчик» — «Бібліографічний покажчик нової української літератури (1798—1883)» надрукований у першій частині альманаху «Рада» і вийшов окремим виданням у Києві 1883 р.

...про словник.— Йдеться про намір М. Комарова видати чотиритомний «Словар російсько-український» (Львів, 1895—1900).

...В[асиль] П[етрович] наказав Вам дуже щось багато.— Йдеться про В. П. Горленка. Останній 24 (12) серпня 1883 р. писав до Панаса Мирного: «Комаров в Киеве весной говорил мне о письме Вашем к нему, где Вы опровергаете слухи об имеющихся у Вас написаиных произведениях, слухи, распространенные будто бы мной. Тут виноват сам Комар, уверяю Вас. Как библиограф и издатель он выпытывал у меня, узнав, что я виделся с Вами в Полтаве, о том, что у Вас есть. И я говорил ему о том, что чнтал сам, т. е. о рассказах из «Правды» и «Повие», котор[ые] тогда еще не выходили» (Євгенія Рудинська, Листи Васнля Горленка до Панаса Мирного. 1883—1905, К., 1928, стор. 18—19).

...приповістки і оповідання не дома друкувались...— перші твори Панаса Мирного друкувалися у львівському журналі «Правда» 1872—1874 рр. («Лихий попутав», «Подоріжжя від

Полтави до Гадячого», «П'яниця») та окремими виданнями в Женеві («Хіба ревуть воли, як ясла повні?» та «Лихі люди»).

...п е р ш и й п о д а т о к...— йдеться про підготовку до друку збірки творів Панаса Мирного «Збираниця з рідиого поля».

15

Єдииий лист Панаса Мирного до Бориса Познанського вперше надруковано у виданні: П а н а с М и р н и й, Твори в п'яти томах, т. 5, стор. 363—364. Подається за автографом (ф. 5. № 1350).

...р е ц е н з і ю у «К и ї в с ь к і й с т а р и н і...» — рецензія Бориса Познанського на видання Панаса Мирного «Збираниця з рідного поля», надруковане без прізвища автора («Киевская старина», 1886, кн. 7, стор. 542—547).

...«ч у д а к и» б р и н и т ь д и с о н а н с о м...— мова йде про таке місце рецензії: «Среди интеллигентных малороссиян не переводятся чудаки, которые продолжают любить свою родную речь и даже писать и издавать на ней киижки...».

16

Єдиний відомий лист до Ганни Адешелідзе друкується вперше за автографом (Полтавський літературно-меморіальний музей Панаса Мирного, № 26-л).

А д е ш е л і д з е Г. Й. — приятелька дружини Панаса Мириого, дружина сина його хрещеного батька.

17

Листувався Панас Мирний з Олександрою Михайлівною Шейдеман — своєю нареченою, а згодом дружиною — до одруження (1889 р.), а потім в часи відсутності одного з них. В архівах зберігаються автографи 68 листів Панаса Мирного до дружини (33—у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР і 35 — в Полтавському літературно-меморіальному музеї Панаса Мирного), з яких досі опубліковано лише один — від 17(5) січня 1889 р.

Лист цей подається за автографом (ф. 5, № 355).

...б л а г о с л о в л я ю щ и й г и м и.— Автограф вірша зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевчеика АН УРСР (ф. 5, № 171). Наводимо його повністю:

А. М. Шейдеман

Не нам судила сліпа доля
Красу і молодість твою
Від лиха всякого і горя
Оберігать в своїм краю.

Серед снігів, глухого бору
Тебе сторожа інша жде
І лічить дні, часи, години,
Коли тебе, наш Серафиме.
Господь до неї приведе.

Щасливая! вона дознає,
Що між снігами і борами
Весна привітна зацвіте;
Що ти очима голубими
У ту глуху й німу пустиню
До неї щастя приведеш.

Хай буде так, як каже доля,—
Не переспорить нам її!
Благословим тобі ж дорогу
У ті далекії краї,

Як мати нас благословляла:
«Щоб тобі щастя слугувало,
Краса і врода щоб цвіла,
Щоб ти, голубко, там знайшла
Все те, що серцем тут шукала!
Щоб кращії твої надії,
Що душу молоду тут гріли,
Справдилися і принесли
Тобі утіху за собою;
Щоб музи тішились тобою,
Твого покою стерегли!»

15 декабря 1888 г.
Полтава.

А. Рудченко

18

Друкується вперше за автографом (Полтавський літературно-меморіальний музей Панаса Мирного, № 124-л).

19

Вперше надруковано у виданні: Панас Мирний, Твори в п'яти томах, т. 5, стор. 364—370; уривок з листа друкувався в журналі «Літературна критика», 1940, № 10, стор. 65. Подається за автографом (Полтавський літературно-меморіальний музей Панаса Мирного, № 125-л).

Карлівка — місто Полтавської області, де жили батьки Олександри Шейдеман.

...на двух родах литературной деятельности...— тобто на прозі і драматургії.

«Какое дело нам, страдал ты или нет?» — рядок з поезії М. Лермонтова «Не верь себе».

Хмелевський І.— полтавський фотограф. Панас Мирний говорить, очевидно, про своє фото, вміщене у четвертому томі цього видання.

20

Друкується вперше за автографом (Полтавський літературно-меморіальний музей Панаса Мирного, № 126-л).

Надежда Яковлевиа — Н. Я. Кондзеровська — сестра дружини В. Василенка.

Юлия Яковлевна — дружина В. Василенка, уроджена Коидзеровська.

21

Друкується вперше за автографом (Полтавський літературно-меморіальний музей Панаса Мирного, № 127-л).

То кровь кипит, то сил избыток! — рядок з поезії М. Лермонтова «Не верь себе».

22

Друкується вперше за автографом (Полтавський літературно-меморіальний музей Панаса Мирного, № 128-л).

...мама твоя...— Марфа Миколаївиа Шейдеман.

23

Друкується вперше за автографом (Полтавський літературно-меморіальний музей Панаса Мирного, № 129-л).

24

Єдиний лист Панаса Мирного (недатований) до Марфи Шейдеман (згодом тещі письменника) друкується вперше за автографом (ф. 5, № 390). На конверті адреса: «Карловка, Полтавской губернии, ее высокоблагородию Марфе Николаевне Шейдеман». Чиєюсь рукою дописано: «Лист Панаса Як[овича] до матері своєї дружини перед шлюбом». Датується за змістом.

25

Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 359).

...мой старший брат...— Іван Білик (Рудченко).

Бросивши в квартире чемодан, я сейчас же полетел в палату...— до одруження Паиас Мирний жив на вулиці Монастирській (тепер Радянська), № 14, а казенна палата знаходилась на Круглій площі.

Виктор Павлович — В. П. Моторний (? — 1899) — лікар, чоловік А. М. Шейдеман, сестри О. М. Рудченко.

Зекель Яків Маркович — полтавський крамар.

Орлов — полтавський другої гільдії купець.

...бегал в квартиру.— Після одружения Панас Якович та Олександра Михайлівна оселилися на вулиці Малосадовій (нині Короленка), № 8, де жили до 1903 р.

26

Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 356). На конверті адреса: «В м. Карловку, Полтавск. губ. Ее высокоблагородию Александре Михайловне Рудченко, в дом Шейдеман». Поштові штемпелі: «Полтава — 27 июля 1899; «Карловка Полт. г.— 28 июл. 1889».

Савіна — М. Г. Савіна.

...яковлевское купанье...— ванни у водолікарні М. О. Яковлева, санітарного попечителя базарної ділянки м. Полтави.

27

Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 357).

...д а м с к о г о б л а г о т в о р и т е л ь н о г о о б щ е с т [в а].— Благодійне жіноче товариство в Полтаві створено у вересні 1875 р. Утримувало їдальню для інтелігенції, майстерню жіночого рукоділля, училище і будинок притулку для сиріт.

28

Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 358).

29

Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 360).

У п р а в л я ю щ е г о н е т...— казенною палатою на той час управляв О. В. Шидловський.

Г у б е р н а т о р т а к ж е в ч е р а п о е х а л...— полтавським губернатором на той час був О. М. Татіщев.

30

Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 361).

...к А н н у ш к е... — тобто до Ганни Адешелідзе.

Г е р а с и м о в и ч — полтавський лікар.

31

Лист Панаса Мирного є відповіддю на лист Ом. Огоновського від 20 (8) грудня 1890 р. (Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, відділ рукописів, ф. 5, № 681), в якому останній просив подати «хоч важнійші вісті про своє життя». Довго не одержуючи бажаної відповіді, Ом. Огоновський 22 (10) січня 1891 р. запитував у А. Кримського: «Чи не звісно Вам дещо про життя Опанаса Мирного? Я писав до нього в Полтаву і не дістав ніякої відповіді. Правда, що годі подати його біографію, але все ж треба мені довідатись про всі повісті, котрі писав Мирний. Деякі-бо повісті й писання етнографічні приписуються Мирному, хоча їх видано анонімно.

Може Вам, високоповажний добродію, звісно, чи писав Мирний отсі статті й повісті: 1) Подоріжжє од Полтави до Гадячого («Правда», 1874); 2) П'яниця («Правда», 1874); 3) Подорож по Полтавщині («Гром[ада]»); 4) Пан-народолюбець («Гром[ада]», 1879)?» (Див.: А. К р и м с ь к и й, Розвідки, статті та замітки, К., 1928, стор. 290).

Уривок з цього листа Огоновський надрукував у своїй «Історії літератури руської», ч. 3, відділ 2, Львів, 1893, стор. 788. При цьому він зауважив: «В письмі до автора сеї історії літератури вичислив Мирний всі свої твори, але не спімнув нічого про «Лови». У відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (ф. 5, № 682) зберігається лист-відповідь Ом. Огоновського з подякою за подані відомості.

Подається за автографом (Центральний державний історичний архів УРСР у Львові, ф. 309, оп. 1, зв'язка № 160, од. зб. № 2386, арк. 15—16, звор.).

«П о э т! ч т о в и м е н и т в о е м?!» — дещо перефразований перший рядок з поезії О. Пушкіна, яка починається словами: «Что в имени тебе моем...».

...в «Истории украинской литературы XIX столетия» Петрова...— точна иазва «Очерки истории украиискоЙ литературы XIX столетия» М. Петрова (К., 1884).

32

Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 1409); тут же зберігається машинописна копія листа (№ 1388).

Шидловська К. Ф.— дружина О. В. Шидловського, управляючого казенною палатою.

Александр Владимирович — О. В. Шидловський.

Марья Петровна — див. прим. до листа 8.

Юрий Семенович — Ю. С. Адешелідзе, сии хрещеного батька Панаса Мирного, службовець полтавського скарбиицтва.

33

Друкується вперше за автографом (Полтавський літературно-меморіальний музей Панаса Мирного, № 1-л).

Клоппенбург О. К. — зиайомий Паиаса Мирного, службовець полтавського дворянського земельного банку.

Варвара Осиповна — сестра Гании Адешелідзе.

Вайда — полтавська повивальиа бабка.

Лосятинський — знайомий і співробітник Панаса Мириого по казенній палаті.

Мейєр Едуард Федорович — полтавський лікар.

Александра Деомидовна — дружииа О. К. Клоппенбурга.

Квітка Д. К.— управляючий полтавським відділениям державного дворянського земельного банку.

...к Виктору Ивановичу...— до В. І. Василенка.

Надежда Михайловиа — Н. М. Шейдеман, сестра Олександри Михайлівни.

34

З М. Заиьковецькою Панаса Мирного зв'язувала творча дружба. Листування їх повністю ие збереглось. Відомо 4 листи письменника до славетної артистки і чернетки трьох вітальиих адресів, писаиі Паиасом Мирним від імені полтавців.

Цей лист вперше надруковаио в збірнику «Віиок спогадів про Заиьковецьку», К., 1950, стор. 245—246. Подається за автографом (Державний музей театрального, музичного та кіномистецтва УРСР у Києві, № 232). У відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (ф. 5, № 313) зберігається незакіичеиа чорнова редакція листа.

...Миколаєві Карповичу...— Садовському.

Безталанна, Наймичка — героїні однойменних п'єс І. Тобілевича.

35

Вперше иадруковано в журналі «Мистецтво, 1937. Харків, стор. 176—177. Подається за автографом (Державний музей театральиого, музичного та кіиомистецтва УРСР у Києві, № 207746).

...из Москвы от племянника...— Петра Івановича Рудчеика, що вчився в Москві.

36

Вперше надруковано у виданні: Панас Мирний, Твори в п'яти томах, т. 5, стор. 371—373. Подається за автографом (ф. 5, № 317).

Датується за змістом.

першу книжку «Українських пісень».— Йдеться про перший випуск «Збірника українських пісень для голосу з фортепіано» (1869).

І чужому научаться...— дещо змінені рядки з поеми Т. Шевченка «І мертвим, і жнвим...».

37

Друкується вперше за автографом (Полтавський літературно-меморіальний музей Панаса Мирного, № 2-л).

Мілевська Марія Варфоломіївна — власниця мебльованих кімнат у Петербурзі та в Полтаві, квартирна хазяйка Панаса Мирного.

Витюша — В. П. Рудченко.

...целое лето не буду вас видеть...— літо 1893 року роднна Панаса Мирного проводила спочатку в Гадячі, а потім на дачі в Нових Санжарах.

Саша — сестра Панаса Мирного О. Я. Борисенко.

Катя — дочка О. Я. Борисенко.

Андрей Иванович — А. І. Короленко, чоловік К. О. Борисенко.

38

Єдиний відомий нам лист Панаса Мирного до Мнколи Кирпотенка друкується вперше за машинописною копією (ф. 5, № 1264). В кінці копії є приписка: «З оригіналом згідно: завід. Мнргородським музеєм (підпис). 26.I 1929 р.».

39

Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 362). На лнсті допнска сина Віктора: «Мамочка, милая! Скорее выздоравливай и приезжай, я за тобою соскучился. *Витя*».

...совершенно выздороветь...— в цей час О. М. Рудченко лікувалася в Харкові.

40

Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 363).

Евгений — Є. М. Шейдеман, брат дружини Панаса Мирного, управитель карлівського та інших маєтків, гласний повітового і губернського земств.

41

Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 367).

...письмо от Ивана Яковлевича... — йдеться про лікаря І. Я. Платонова.

Марта Александровна — мабуть, дочка О. Клоппенбурга,

42

Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 370).

43

Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 372).

44

Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 373).

45

Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 374).

46

Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 375).

47

Листування Панаса Мирного з В. Василенком (див. примітку до вірша «Широму ратаєві непочатих перелогів рідного поля В. І. В[асиленко]ві») повністю не збереглося. Відомі два листи Панаса Мирного, які друкуються в цьому томі, та два недруковані листи В. Василенка (1888—1896 рр.), які зберігаються у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (ф. 5, №№ 446, 447). Цей лист друкується вперше за автографом (Полтавський літературно-меморіальний музей Панаса Мирного, № 61-л).

...с т р і в а л и м и Н о в и й р і к...— Панас Мирний має на увазі часи, коли В. Василенко жив у Полтаві. Згодом останній перебрався в с. Білики Кобеляцького повіту Полтавської губернії.

48

Листування Панаса Мирного з полтавським літератором, фольклористом і громадським діячем Григорієм Маркевичем (1849—1923) повністю не збереглося. Друкуємо 11 листів Панаса Мирного, наявних у його архіві. Г. І. Маркевич викладав у Полтавському інституті шляхетних дівчат, з 1900-х років розгорнув видавничу діяльність і книготоргівлю.

Цей лист надруковано вперше у виданні: П а н а с М и р н и й. Твори в п'яти томах, т. 5, стор. 373. Подається за автографом (ф. 5, № 320). Датується за змістом: п'єсу «Згуба» Панас Мирний завершив у 1896 р., а 1896 р. шосте число припадало на середу у березні місяці.

Л е о н и д А л е к с е е в и ч — Іонін.

49

Друкується вперше за автографом (Полтавський літературно-меморіальний музей Панаса Мирного, № 3-л).

Е л е н а И в а н о в н а — Райченко, сусідка Панаса Мирного.

Булацель Надія Василівна — до 1897 р. начальниця Полтавського інституту шляхетних дівчат.

50

Друкується вперше за автографом (Полтавський літературно-меморіальний музей Панаса Мирного, № 4-л).

Сакін, Печугін — полтавські крамарі.

51

Відоме нам листування Панаса Мирного і Цезаря Білиловського складається з 3 листів першого, вміщених у цьому виданні, і 4 — другого (недруковані, автографи зберігаються у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 5, №№ 411, 412, та у Полтавському обласному державному архіві — фонд Познанського, №№ 214, 215). Цей лист надруковано вперше у виданні: Панас Мирний, Твори в п'яти томах, т. 5, стор. 373—375. Подається за автографом (Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, відділ рукописів, ф. 72, № 102).

Падалка — Л. В. Падалка, український історик і статистик.

Річицький П. Н.— український поет кінця XIX — початку XX ст., учитель-інспектор полтавського трикласного міського училища.

Косачка — Олена Пчілка.

Старицький — М. П. Старицький.

«День у дорозі» — перша редакція оповідання «Серед степів», яке Панас Мирний подавав 1886 р. до альманаху «Вістка» (забороненого цензурою 1888 р.). В. Горленко передав автограф оповідання до третього випуску альманаху «Рада» (теж заборонеиого).

52

Вперше надруковано у виданні: Панас Мирний, Твори в п'ятн томах, т. 5, стор. 375—376. Подається за автографом (Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, відділ рукописів, ф. 72, № 109).

...свого подарунка задля «Складкн»... — йдеться про цикл віршів «Мої коломийки».

53

Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 377).

«Губернские ведомости» — «Полтавские губернские ведомости» (прим. див. на стор. 604).

Даценко — начальник III відділу полтавської казенної палати: був земським лікарем у Зіньковi, а потім в Полтаві.

54

Вперше надруковано у виданні: Панас Мирний, Твори в п'яти томах, т. 5, стор. 376—377. Подається за автографом (Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, відділ рукописів, ф. 72, № 104).

...Ваш лист...— лист Цезаря Білиловського від 3 листопада (22 жовтня) 1897 р. (Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, відділ рукописів, ф. 5, № 412).

...Вашого подарунка...— йдеться про альманах «Складка» (СПб., 1897).

55

Листування Панаса Мирного (14 його листів зберігаються у Чернігівському державному літературно-меморіальному музеї М. Коцюбинського, №№ А-2031—А-2044) з Михайлом Коцюбинським (9 листів — див.: Михайло Коцюбинський, Твори в шести томах, т. 5, Вид-во АН УРСР, К., 1961) охоплює період 1898—1904 рр. Листи Панаса Мирного вперше опубліковано в «Науковому збірнику за рік 1924», стор. 179—193. Подається за автографом (Чернігівський державний літературно-меморіальний музей М. Коцюбинського, № А-2031).

Один мій знайомий... — очевидно, В. П. Горленко.

...купив собі Ваші твори...— очевидно, йдеться про видання: «Харитя. Ялинка. Маленький грішник. Оповідання», Чернігів, 1895, та «П'ятизлотник. Оповідання Михайла Коцюбинського», Чернігів, 1895.

56

Листування Панаса Мирного з Яковом Жарком (17 листів зберігаються у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР та в Полтавському державному літературно-меморіальному музеї Панаса Мирного) охоплює період 1898—1910 рр. 15 листів опубліковано у виданні: Панас Мирний, Твори в п'яти томах, т. 5, два публікується у нашому виданні. Листи Я. Жарка — непубліковані.

Цей лист вперше надруковано у виданні: Панас Мирний, Твори в п'яти томах, т. 5, стор. 378—380. Подається за автографом (ф. 5, № 1362).

...третього сина...— наймолодший син Панаса Мирного Леонід народився 21 (9) травня 1898 р.

Степаненко Василь Пилипович — полтавський учитель і земський діяч, член братства «тарасівців», пізніше завідував книгарнею «Киевской старины» у Києві.

...казав, що мій «Лір» добре перекладений...— йдеться тут про оцінку В. Горленка.

Від Коцюбинського одібрав листа...— див.: Михайло Коцюбинський, Твори в шести томах, т. 5, стор. 262—263.

57

Вперше надруковано в «Науковому збірнику за рік 1924», стор. 180—181. Подається за автографом (Чернігівський державний літературно-меморіальний музей М. Коцюбинського, № А-2032).

Не дуже шкодуйте на те, що приходиться працювати без критики...— Ці слова Панас Мирний пише у відповідь на лист М. Коцюбинського від 21(9) травня 1898 р., в якому

останній скаржився: «Важко працювати без критики, не бадьорить, не підтримує та тиша, що навкруги; трудно йти у темряві, напомацки, не відаючи, що даєш: зерно чи полову?» (див.: Михайло Коцюбинський, Твори в шести томах, т. 5, стор. 263).

58

Вперше надруковано у виданні: Панас Мирний, Твори в п'яти томах, т. 5, стор. 384—385. Подається за автографом (ф. 5, № 1364). У виданні 1955 р. цей лист вміщено після листа до М. Коцюбинського від 13 серпня (31 червця) 1898 р. Проте слід мати на увазі, що липцем Панас Мирний називав шостий, а червцем — сьомий місяці року.

...побачити свою «Слобідщину»...— збірка творів Я. Щоголева, що вийшла 1898 р. у Харкові. мала назву «Слобожанщина. Ліриа поезія».

59

Друкується за списком (Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, відділ рукописів, ф. 3, № 1620, арк. 79—81).

Історія цього листа така. 1898 р. М. Старицький порушив судову справу проти І. В. Александровського, що звинуватив його у плагіаті. Тому М. Старицький звериувся до Панаса Мирного з проханням написати «офіціальиого листа» про дозвіл на переробку для сцени п'єси «Перемудрив» і власноручно склав такого листа (див.: Михайло Старицький, Твори у восьми томах, т. 8, К., «Дніпро», 1965, стор. 598). Оригіиал відповіді Панаса Мирного невідомий, а копія, яка, очевидно, фігурувала на процесі, збереглася в архіві Івана Фраика. Текст листа Панаса Мирного дещо різииться від зразка М. Старицького.

60

Вперше иадруковаио у виданні: Панас Мирний, Твори в п'яти томах, т. 5, стор. 381—382. Подається за автографом (ф. 5, № 363).

...Коцюбинський сповіщає...— див. його лист від 3 серпня (22 липня) 1898 р. (Михайло Коцюбинський, Твори в шести томах, т. 5, стор. 269—270), в якому М. Коцюбинський, В. Самійленко, Б. Грінчеико, Г. Коваленко запросили Панаса Мирного до участі в альманасі «Хвиля за хвилею», що вийшов у Чернігові 1901 р.

61

Вперше иадруковано в «Науковому збірнику за рік 1924», стор. 181—182. Подається за автографом (Чернігівський державний літературно-меморіальний музей М. Коцюбинського, № А-2033).

...добродій видавець...— йдеться про українського письменника Дмитра Васильовича Марковича (1848—1920), видавця альманаху «Степ».

...товариство Шевченка, що склалося у столиці...— в листі до Панаса Мириого від 22 (10) липия 1898 р. М. Коцюбииський писав: «Ви, певно, вже читали в газетах звістку про те, що Міністерство внутрішніх справ затвердило статут нового добро-

дійного товариства імені Шевченка, яке має на меті допомагати убогим учням-українцям. Може, маєте які ширші відомості про це, поділіться, з ласки своєї, зі мною, бо я не маю зносин з Петербургом...» (див.: Михайло Коцюбинський, Твори в шести томах, т. 5, стор. 268). Мова тут іде про «Общество имени Т. Г. Шевченко для вспомоществования нуждающимся уроженцам Южной России, учащимся в высших учебных заведениях С.-Петербурга», статут якого було затверджено 20(8) липня 1898 р. Головою товариства був сенатор А. М. Маркович, секретарем — І. О. Житецький, скарбником — П. П. Катеринич. До складу правління входили І. С. Іващенко, Д. Л. Мордовець, П. М. Саладилов.

62

Вперше надруковано в «Науковому збірнику за рік 1924», стор. 183. Подається за автографом (Чернігівський державний літературно-меморіальний музей М. Коцюбинського, № А-2033).

...звістки на Ваш лист.— Лист М. Коцюбинського від 30(18) серпня 1898 р. (див.: Михайло Коцюбинський, Твори в шести томах, т. 5, стор. 270—271).

63

Вперше надруковано у виданні: Панас Мирний, Твори в п'яти томах, т. 5, стор. 386—387. Подається за автографом (ф. 5, № 1365).

Оліховський Олександр Михайлович — перший завідувач музею губериського земства в Полтаві.

...викрикнути за Куліша...— далі не зовсім точно цитуються три рядки з восьмої пісні поеми П. Куліша «Великі проводи»:

Лягай, серце, спати:
Ще нам Спаса не родила
Пречистая мати!..

64

Вперше надруковано у виданні: Панас Мирний, Твори в п'яти томах, т. 5, стор. 391—392. Подається за автографом (ф. 5, № 1366).

...в цілому збірникові...— Панас Мирний має на увазі збірку творів Я. Жарка «Оповідання», що вийшла в Полтаві 1899 р.

65

Вперше надруковано у виданні: Панас Мирний, Твори в п'яти томах, т. 5, стор. 392—394. Подається за автографом (ф. 5, № 1367).

«Як той цвяшок у серце вбитий»...— неточно наведений перший рядок з поеми Т. Шевченка «Марина» («Неначе цвяшок в серце вбитий...»).

Харитоненко Іван (1820—1891) — український промисловець, власник великих цукроварень.

Терещенко Микола (1820—1903) — український капіталіст, власник цукроварень та гуралень.

Науменко Володимир Павлович (1852—1919) — автор кількох літературознавчих розвідок, активний діяч київської Старої громади, редактор «Киевской старины». Дотримувався ліберально-буржуазних, а згодом буржуазно-націоналістичних поглядів.

Савчук, Богоявленський — полтавські книгарі.

66

Вперше надруковано у виданні: Панас Мирний, Твори в п'яти томах, т. 5, стор. 394—395. Подається за автографом (ф. 5, № 1368).

Коцюбинський сповіщає...— аналогічного листа М. Коцюбинський надіслав 24 (12) лютого 1899 р. Наталі Кобринській. Друга книжка альманаху «Хвиля за хвилею», про яку писав М. Коцюбинський, у світ не вийшла.

67

Вперше надруковано в «Науковому збірнику за рік 1924», стор. 183—184. Подається за автографом (Чернігівський державний літературно-меморіальний музей М. Коцюбинського, № А-2035).

...моя давня робота...— оповідання «Серед степів» надруковане в альманасі «Дубове листя» (К., 1903), яке називалося спочатку «День у дорозі».

...музей Тарновського.— Музей українських старожитностей, відкритий у Чернігові 1902 р. Зібраний В. В. Тарновським (сином) і подарований ним 1897 р. Чернігівському губернському земству. Складався з великої колекції археологічних знахідок, козацької зброї, рукописів, книжок, творів мистецтва XVI—XIX ст.; сюди ж входило найбільше на той час зібрання рукописів, листів, малюнків та документів Т. Г. Шевченка. 1925 р. злитий з новоутвореним Чернігівським державним історичним музеєм. До 1902 р. матеріали його зберігалися в музеї «Киевского общества древностей и искусств».

68

Вперше надруковано у виданні: Панас Мирний, Твори в п'яти томах, т. 5, стор. 397. Подається за автографом (ф. 5, № 1369).

Федоровський Микола (1838—1918) — український громадський діяч, генерал, педагог, один з ініціаторів театрального гуртка в Єлисаветграді з участю П. Ніщинського, братів Тобілевичів та М. Кропивницького; один з засновників українського «Добродійного товариства для видавання загальнокорисних і дешевих книг» у Петербурзі.

69

Друкується за автографом (ф. 5, № 319). Писано на візитній картці.

70

Вперше надруковано у виданні: Панас Мирний, Твори в п'яти томах, т. 5, стор. 396. Подається за автографом (Полтавський літературно-меморіальний музей Панаса Мирного № $\frac{131\text{-л}}{62}$).

Іваненко Дмитро (1859 — ?) — полтавський журналіст. Редактор «Полтавских губернских ведомостей», «Полтавского вестника» та «Полтавского голоса».

71

Вперше надруковано в збірнику «Віиок спогадів про Заньковецьку», стор. 247—248. Подається за автографом (Державний музей театрального, музичного та кіномистецтва УРСР у Києві, № 20745).

...вельмишановного Марка Лукича.—М. Л. Кропивиицького.

72

Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 1370).

73

Вперше иадруковаио в «Науковому збірнику за рік 1924», стор. 184—186. Подається за автографом (Черииігівський державиий літературио-меморіальиий музей М. Коцюбииського, № А-2036).

...одному галичанину...— Ом. Огоновському.

74

Друкується вперше за автографом (Полтавський літературио-меморіальиий музей Панаса Мирного, № 5-л).

Соня — Софія Михайлівна Шейдеман (в заміжжі Грехова), сестра О. М. Рудченко.

Фон Беллі — вдова полковника Олексаидра Яковича фои Беллі, голова полтавського жіночого благодійиого товариства.

75

Вперше надруковаио у виданні: Панас Мирний, Твори в п'яти томах, т. 5, стор. 400—401. Подається за автографом (ф. 5, № 1371).

...з'єдиначена трупа наша...— Товариство артистів під орудою М. Садовського і П. Саксагаиського за участю М. Заньковецької і І. Карпеика-Карого, що утворилось в 1900 р., об'єднавши три театральні колективи: Кропивницького, Садовського і Саксаганського та Карпеика-Карого.

76

Друкується вперше за автографом (Полтавський літературно-меморіальний музей Паиаса Мирного, № 6-л).

Хурка — візник (від «хура» — віз).

Марья Марковна — друга дружииа Іваиа Білика (Рудчеика).

Самохвалов М. В.— управляючий київською казеиною палатою.

...получил от Василия Петровича записочку.— Йдеться про лист В. Горлеика від 7 липня (25 червня) 1900 р. («Листи Василя Горленка до Панаса Мирного», стор. 76—77).

Губернатор не разрешил.— Губернатором у Полтаві був на той час Олексій Микитович Татіщев.

77

Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 1409). Лист не датований, датується орієнтовно за змістом.

78

Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 1334).

Женжурист Мирон Герасимович — податний інспектор м. Полтави.

Вера Хрисанфовна — дружина М. Г. Женжуриста.

Антоиина Матвеевна — дружина Луки Рудченка.

79

Єфремов Сергій Олександрович (1876—1937) — історик української літератури буржуазио-націоналістичного напряму; в кінці 90-х — на початку 900-х років був одним з редакторів видавництва «Вік», брав участь у виданиі творів ряду українських письменників, зокрема й зібрання творів Паиаса Мирного у трьох томах (Київ, 1903—1907); у 1917—1919 рр. очолював Українську партію соціалістів-федералістів, входив до складу контрреволюційної Центральної Ради і петлюрівської Директорії; з 1919 р. — дійсний член АН УРСР; у 1929 р. викоитий як один з організаторів контрреволюційної організації т. зв. СВУ («Спілка визволення України»). Двадцять листів Панаса Мирного до С. Єфремова, автографи яких зберігаються у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (ф. 5, №№ 293—312), охоплюють період 1900—1905 рр. і стосуються підготовки й видания уже згадуваного зібрания творів Панаса Мирного у трьох томах. Листи друкуються вперше за автографами; даиий лист — за автографом № 293.

«Вік» — київська видавиича спілка, створена у 90-х роках минулого століття з ініціативи О. Кониського. Діяльність «Віку» спрямовувалась буржуазио-ліберальиими украіиськнми письмеиииками і публіцистами. Одиим з иайактивиіших організаторів видавництва був В. М. Домаиицький. Протягом 1900—1905 рр. видавиицтво випустило 91 книжку, серед яких значне місце посідають видання творів класиків української літератури, художні і ювілейні альманахи.

80

Вперше надруковано в «Науковому збіриику за рік 1924», стор. 186. Подається за автографом (Чернігівський державний літературно-меморіальний музей М. Коцюбинського, № А-2037).

...двома томами своєї праці. — Дві збірки творів М. Коцюбииського — «В путах шайтана і інші оповідання» (1899) та «По-людському» (1900) — видані у Львові.

81

Вперше надруковаио у видаині: Панас Мирний, Твори в п'яти томах, т. 5, стор. 402—403. Подається за автографом (ф. 5, № 1372).

...до Миколи Андрійовича...— М. А. Дмитрієва.

82

Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 257).

Багато літ поминуло...— трупа М. Кропивницького організована 1883 р.

83

Друкується вперше за автографом (ф. 28, № 2159). Лист не датований. Датується на підставі згадки про 25-ліття творчої діяльності Олени Пчілки, яке відзначалося у січні 1901 р.

84

Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 294).

..Вашого збірника...— йдеться про «Літературний збірник, зложений на спомин Олександра Кониського (1836—1900)», К., 1903.

...у якогось Лопатецького...— О. Г. Лотоцький (1870—1939), публіцист і громадський діяч буржуазно-націоналістичного спрямування, один з засновників видавництва «Вік». Жив і працював у Петербурзі.

85

Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 295).

...в першому виданию...— у «Збираниці з рідного поля» (1886).

...яким видано Левицького...— йдеться про тритомне видання творів І. Нечуя-Левицького 1899—1901 рр. (СПб.—К.).

...твори Карпеика-Карого.— Очевидно, «Драми і комедії» Карпенка-Карого у п'яти томах (Одеса, 1897—1905).

86

Вперше надруковано у «Науковому збірнику за рік 1924», стор. 186—187. Подається за автографом (Чернігівський державний літературно-меморіальний музей М. Коцюбинського, № А-2038).

...одібраного від Вас листа...— мова йде про звернення М. Коцюбинського від імені редакційного комітету до Панаса Мирного з проханням дати оповідання «Серед степів», «яке було призначено до другої, чергової книжки «Хвилі за хвилею», до альманаху «Дубове листя» (К., 1905; див.: М. Коцюбинський, Твори, т. 7, ЛІМ, Х.—К., 1930, стор. 116).

87

Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 296).

88

Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 297).

Дурдуківський Володимир (1874 — ?) — український педагог і громадський діяч буржуазно-націоналістичного напряму, ди-

ректор першої української гімназії імені Т. Шевченка в Києві, один із засновників видавництва «Вік». Писав статті на педагогічні теми.

«Літературний вістник» — «Літературно-науковий вістник».

89

Друкується вперше за чорновим автографом (ф. 5, № 262). Датується початком вересня 1901 р., оскільки ювілей О. Русова відзначався 13 вересня (30 серпня) 1901 р. Цій події Панас Мирний присвятив вірш «О. О. Русову на спомин 30 серпня 1901 р.» (ф. 5, № 184).

90

Вперше надруковано у виданні: Панас Мирний, Твори в п'ятн томах, т. 5, стор. 403—405. Подається за автографом (ф. 5, № 1373).

...Так от куди Вас доля замчала! — 1901 р. Я. Жарко переселився з Маломихайлівки, на Катеринославщині, де працював у земстві, до Катериподара (нині Краснодар), де одержав посаду в комітеті попечительства про народну тверезість.

...Ваш первенець...— йдеться про сина Я. Жарка Василя Яковича.

91

Єдиний відомий лист Панаса Мирного до Володимира Науменка. Вперше надруковано у виданні: Панас Мирний, Твори в п'яти томах, т. 5, стор. 405—406. Подається за автографом (ф. 5, № 332).

...Т. Г. Шевченко казав...— далі не зовсім точно наводиться епіграф до поезії Т. Шевченка «То так і я тепер пишу...»: «Привикне, кажуть, собака за возом бігти, то побіжить і за саньми».

92

Лист є відповіддю на звернення правління Товариства імені Т. Г. Шевченка для допомоги убогим студентам українцям, що навчаються у вищих учбових закладах Петербурга, за підписом його секретаря І. Житецького (ф. 5, № 679). В ньому, зокрема, говорилося: «Обязанное попечением об увеличении средств общества, правление препровождает 1 экземпляр устава общества (отдельно) и покорнейше просит Вас, милостивый государь, вступить в члены о[бщест]ва и принять на себя посредничество по собиранию средств в г. Полтаве теми путями, какими Вы признаете для себя возможными...»

Друкується вперше за чорновим автографом (ф. 5, № 393).

Житецький Іродіон Олексійович (1851—1913) — український етнограф, член Старої громади і Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. Був значним урядовцем державного контролю в Петербурзі.

93

Єдиний відомий лист Панаса Мирного до Григорія Коваленка вперше надруковано у виданні: Панас Мирний, Твори в п'яти

томах, т. 5, стор. 407—408. Подається за фотокопією автографа (ф. 5, № 1311).

Коваленко Григорій Олексійович (1868—1937) — український письменник, видавець, літературознавець, художник. Автор кількох праць про І. Котляревського і його портрета, спогадів про Панаса Мирного («Панас Мирний (1849—1920), Посмертна згадка», Полтава, 1920).

...одійшов тепер до корпусу...— йдеться про Петровський Полтавський корпус, відкритий 1840 р. 1865 р. був перетворений у військову гімназію, з 1886 р.— знову корпус. Розташований був, як і казенна палата, на Круглій площі.

94

Вперше надруковано в «Науковому збірнику за рік 1924», стор. 187. Подається за автографом (Чернігівський державний літературно-меморіальний музей М. Коцюбинського, № А-2039).

...збірник пам'яті Гоголя.— Альманах, присвячений пам'яті М. В. Гоголя в зв'язку з п'ятдесятиріччям від дня його смерті, друком не вийшов.

95

Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 298).

Шаховської Микола Володимирович — начальник Головного управління в справах друку, князь.

Стешенко Іван Матвійович (1873—1918) — український літературознавець і письменник буржуазно-ліберального напряму, був міністром освіти УНР.

96

Вперше надруковано в «Науковому збірнику за рік 1924», стор. 187—188. Подається за автографом (Чернігівський державний літературно-меморіальний музей М. Коцюбинського, № А-2040).

Лист не датований. Датується орієнтовно за змістом.

...Ваш подарунок.— Оповідання М. Коцюбинського «Дорогою ціною» — відбиток з журналу «Киевская старина», 1902, січень.

97

Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 299).

...одібрав від його звістку...— йдеться, очевидно, про лист Івана Білика (Рудченка) від 27 (14) квітня 1902 р.

...за засилку «Віків».— «Вік (1798—1898)», тт. 1—3, К., 1900—1902.

98

Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 300).

99

Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 301).

100

Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 302).

101

Друкується вперше за чорновим автографом (ф. 5, № 392). Датується на підставі листа Л. Іоніна до Панаса Мирного від 24 (11) жовтня 1902 р. (Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, відділ рукопнсів, ф. 5, № 936) кінцем жовтня 1902 р.

102

Вперше надруковано в «Науковому збірнику за рік 1924», стор. 189—190. Подається за автографом (Чернігівськнй державний літературно-меморіальний музей М. Коцюбннського, № А-2041).

...за звістку про альманах...— Панас Мирний відповідає на лист М. Коцюбинського від 15 (2) листопада 1902 р. (див.: Михайло Коцюбннський, Твори в шести томах, т. 5, стор. 330—331).

...до «Вістника»...— «Літературно-наукового вістника».

Один з нашнх прихильників...— М. А. Дмитрієв.

103

Вперше надруковано в «Науковому збірнику за рік 1924», стор. 190—191. Подається за автографом (Чернігівський державний літературно-меморіальний музей М. Коцюбинського, № А-2042).

104

Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 303).

Матушевський Федір Павлович (1871—1919) — український громадський діяч і письменник буржуазно-ліберального напряму.

105

Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 304).

«Літературний збірник» — тобто «Літературний збірник, зложений на спомин Олександра Кониського (1836—1900)», К., 1903. Тут на стор. 7—74 надруковано повість Панаса Мирного «Лихо давнє й сьогочасне».

106

Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 305).

...бачився з тутешнім знайомим...— мова йде, очевидно, про Г. Маркевича.

107

Вперше надруковано в «Науковому збірнику за рік 1924», стор. 190—191. Подається за автографом (Чернігівський державний літературио-меморіальний музей М. Коцюбинського, № А-2043).

...Ваш лист...— лист М. Коцюбннського та М. Чернявського від 10 лютого (28 січня) 1903 р. (див.: Михайло Коцюбин-

ський, Твори в шести томах, т. 5, стор. 338—339), в якому писалося: «...Ми маємо на меті видати літературний збірник (поезії, новели, повісті, драматичні твори), в якому хотілось би помістити нові, ніде не друковані твори переважно з життя сучасної інтелігенції, а також на теми соціальні, психологічні, історичні і ін.». Альманах вийшов 1905 р. в Херсоні і мав назву «З потоку життя».

...зречетеся творів з життя селянського...— у листі від 16 (3) липня 1903 р. М. Коцюбинський відповідав Панасові Мирному: «...Ми не мали на меті взагалі зректися творів з життя селянського, як Ви зрозуміли з нашого листа. Бороні боже! Обмежовувати джерела творчості зовсім не наша програма, ми якраз, навпаки, хочемо розширити та поглибити їх. Про це зазначено було і в листі, де ми писали, що життя селянське цілком ще не вичерпане нашою літературою. Задумавши видати такий збірник, в якому не було б сливе творів з життя селян, ми тільки хотіли зробити спробу, хотіли звернути увагу наших літературних сил на інші верстви суспільності, на інтелігенцію, фабричних робітників, військо, світ артистичний і т. п.» (див.: Михайло Коцюбинський, Твори в шести томах, т. 5, стор. 353).

Озеров Владислав Олександрович (1769—1816) — російський драматург; здобув гучну, але дуже не тривалу славу поєднанням у своїй творчості класицизму та сентименталізму.

«Дубенко» М. К. — нарис, надрукований у «Літературному збірнику... на спомин Олександра Кониського», стор. 143—172. М. К.— криптонім, очевидно, Надії Кибальчич (Симонової).

Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 306).

Дуже дякую Вам за засилку моїх творів.— Йдеться про «Книжку першу творів» Панаса Мирного (видавництво «Вік», К., 1903).

...спасибі рецензентові «Київської старини»...— 1903 р. у «Киевской старине» (№ 6, стор. 202—205) була вміщена рецензія В. С. на «Книжку першу творів» Панаса Мирного.

...збірника, що маєте його присвятити Левицькому...— збірник цей не вийшов.

109

Вперше надруковано в збірнику «Вінок спогадів про Заньковецьку», стор. 244—245. Подається за автографом (Державний музей театрального, музичного та кіномистецтва УРСР у Києві, № 20744). Лист не датований. Датується за змістом: відкриття пам'ятника Котляревському відбулось у вересні 1903 р.

110

Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 307).

111

Вперше надруковано у «Науковому збірнику за рік 1924», стор. 192—193. Подається за автографом (Чернігівський державний літературно-меморіальний музей М. Коцюбинського, № А-2044).

Засилаю до Вас невеличку віршу...— до ювілейного числа газети «Свобода» з нагоди її десятиріччя Панас Мирний надіслав вірш «Щирому ратаєві непочатих перелогів рідного поля В. І. В[асиленко]ві».

«Якби добра більш в Україні»... — рядок з цього вірша.

«Свобода» — газета, орган Українського народного союзу в Сполучених Штатах Америки, заснована 1893 р. Виходила спочатку раз на тиждень, а потім щоденно у Джерсі-Сіті, Шамокіні, М. Кармелі, Оліфанті, Скрентоні, Нью-Йорку і знову в Джерсі-Сіті.

112

Вперше надруковано у виданні: Панас Мирний, Твори в п'яти томах, т. 5, стор. 415—417. Подається за автографом (ф. 5, № 318). Лист являє собою вітальний адрес з нагоди 35-ліття творчої діяльності М. Лисенка, яке відзначалося в грудні 1903 р.

...подалися до колись слов'янського Лейпцига...— М. Лисенко виїхав до Лейпціга на навчання в консерваторії восени 1867 р.

113

Вперше надруковано у виданні: Панас Мирний, Твори в п'яти томах, т. 5, стор. 417. Подається за автографом (ф. 5, № 331). Лист не датований; датується за змістом.

114

Друкується вперше за чорновим автографом (ф. 5, № 1408). Вітальний адрес має заголовок: «Ясній зорі українського кону, високоталановитій Мар'ї Костянтинівні Заньковецькій від щирого серця полтавців. 23 грудня 1903 року». В кінці дописка: «Ця адреса, написана власноручно Панасом Мирним (А. Я. Рудченко), знайдена мною між паперами небіжчика українського діяча і редактора «Рідного краю» Миколи Андрійовича Дмитрієва. 30 січня 1929 р. *П. О. Репетін*».

115

Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 308).

116

З В. Горленком Панас Мирний листувався поотягом 1883—1905 рр. На жаль, листи ці, очевидно, загинули. В опублікованих Є. Рудинською 86 листах В. Гоголенка до Панаса Мирного (К., 1928) згадується причаймні близько 20 листів Панаса Мирного.

Чернетка недатованої телеграми до В. Горленка, що друкується вперше, зберігається в архіві письменника (ф. 5. № 402). Тут же зберігається переписана рукою Панаса Мирного телеграма В. Горленка (на яку відповідав письменник), надіслана, як видно з листа В. Горленка від 27 (14) березня 1904 р., того ж таки дня: «Прошу внести пошлины. Дмитриев имеет доверенность. Письма не получал. Известите. *Горленко*». На цій підставі телеграму Панаса Мирного датуємо кінцем березня 1904 р. Крім телеграм, у конверті листа В. Горленка від 27 (14) березня 1904 р. є ще записи службовців полтавського окружного суду: «5 марта состоялось определение окружного суда: отзыв дворянина Василия Горленка оставить без движения за непред-

ставленнем 3 р. 75 к. судебных пошлнн, назначнв просителю семнднев-ный со дня объявления срок на представление денег. Объявление [автограф пошкоджений]... ается» і «По делу Горленка заседание в окружном суде назначено на 11 июня с. г. Повестка будет послана после праздника».

117

Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 398). Лист не датований; датується за змістом.

118

Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 309).

119

Вперше надруковано у виданні: Панас Мирний, Творн в п'яти томах, т. 5, стор. 387—389. Подається за автографом (ф. 5, № 389). У згаданому виданні лист помилково датувався 1898 р. без огляду на те, що в адресі згадується Феноген, герой п'єси І. Карпенка-Карого «Хазяїн», створеної 1900 р.

...все те очевидячки показує...— речення не закінчене.

...Ваш Пенежка, і Ваш Бонавеитура, і хитрий Внборний, і капосний Феиоген...— ролі П. К. Саксаганського у п'єсах «Мартнн Боруля», «Сто тисяч» І. Карпенка-Карого, «Наталка Полтавка» І. Котляревського та «Хазяїн» того ж І. Карпенка-Карого.

...Ваша трупа...— Товарнство українських акторів.

120

Вперше надруковано у виданні: Панас Мирний, Твори в п'яти томах, т. 5, стор. 418—419. Подається за автографом (ф. 5, № 1374).

...Ви одібрали посаду...— див. прим. до лнста 90.

121

З листів Панаса Мирного до І. Нечуя-Левицького нині відомий тільки один (уривок його опубліковано в «Історії української літератури», т. 4, кн. 1, «Наукова думка», К., 1969, стор. 260). Листи І. Нечуя-Левицького опубліковано у виданні: І. С. Нечуй-Левицькнй, Зібрання творів у десяти томах, т. 10, «Наукова думка», К., 1968, стор. 457—458, та в журналі «Радянське літературознавство», 1970, № 5, стор. 78—81.

Повністю лист Панаса Мнрного подається вперше за автографом (ф. 5, № 1386). Датується за змістом — 35-річчя літературної діяльності І. Нечуя-Левицького відзначалося 1 січня 1905 (19 грудня 1904) р.. В архіві письменника збереглася й чернетка цього листа (№ 333).

...«Рибалка Панас Круть» та «Дві московки»...— ці оповідання Нечуя-Левицького вперше надруковані 1868 р. в журналі «Правда». Оповідання «Гориславська ніч, або Рнбалка Панас Круть» вийшло 1869 р. у Львові окремим виданням.

122

Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 310).

...друга видавнича спілка...— тобто «Нова українська спілка» Є. П. Череповського, заснована 1905 р.

123

Чернетки телеграм до Петра та Марії Рудченків зберігаються у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (ф. 5, № 1418). Друкуються вперше за автографами. Чернетки не датовані. Датуються за змістом — Іваи Білик помер 1 жовтня (18 вересня) 1905 р.

124

Див. прим. 123.

125

Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 311).

«Громадське слово» — під такою назвою 1905 р. плаиувалося видаиня щодениої газети у Києві. Цензурний комітет забороиив вихід газети ще до появи першого иомера. Замість «Громадського слова» 31 грудня 1905 р. почала виходити «Громадська думка», продовженням якої з 15 вересня 1906 р. була газета «Рада».

...свою иевеличку часопись...— мається иа увазі «Рідний край», що виходив у 1905—1907 рр. у Полтаві, 1908—1914 рр.— у Києві, 1915 — 1916 рр.— у Гадячі.

126

Вперше надруковано у видаині: Панас Мирний, Твори в п'яти томах, т. 5, стор. 420—421. Подається за автографом (ф. 5, № 330). Лист не датований. Датується за змістом.

...пересилку книжок...— йдеться про другий том творів Панаса Мириого у виданні «Віку» (К., 1905).

«До сучасиої музи» — вірш Паиаса Мириого, опублікований у першому числі «Рідного краю» 6 січня 1906 (24 грудня 1905 р.).

...Коваленкові скажіть...— Г. О. Коваленко.

«Різдвяне оповідания» — для першого (різдвяиого) числа «Рідного краю» Панас Мирний написав оповідаиня «Сои». В окремому виданиі (Полтава, 1906) воио друкувалося з підзаголовком «Різдвяна приповісточка».

127

Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 312).

128

Вперше иадруковаио у видаині: Панас Мирний, Твори в п'яти томах, т. 5, стор. 420. Подається за автографом (ф. 5, № 1375). До листа додано друковану програму і запрошения до співробітництва в журналі «Рідний край».

129

Вперше надруковано у виданні: Панас Мирний, Твори в п'яти томах, т. 5, стор. 421—422. Подається за автографом (ф. 5, № 1376).

Ерастов Степан (1857 — ?) — український громадський діяч Кубанщини, член місцевої Громади, голова товариства «Просвіта».

...сестра Ваша...— артистка Надія Василівиа Жаркова.

130

Недатована записка Паиаса Мириого до М. Дмитрієва припадає на час їхньої спільної праці в журиалі «Рідний край». Друкується вперше за автографом (Полтавський літературно-меморіальний музей Панаса Мирного, № 142-л). Датується за змістом.

131

Єдиний відомий лист Паиаса Мириого до українського поета О. К. Коваленка друкується вперше за автографом (Чернігівський історичиий музей, № Ал $\frac{52\text{-}249/1}{539}$).

«Розвага» — український декламатор (збірник поезій, оповідань, монологів, жартів, сатири і гуморесок для читания і декламування на сцені, вечорницях, драматичних школах і літературиих збірках), укладений О. Коваленком (2 томи) і видаиий 1905—1908 рр. у Києві.

132

Друкується вперше за чорновим автографом (ф. 5, № 332).

133

Вперше надруковано в збірнику «Вінок спогадів про Заньковецьку», стор. 248—249. Подається за автографом (Державний музей театральиого, музичного та кіномистецтва УРСР у Києві, № 20742).

Старицька Марія Михайлівна (1865—1930) — дочка М. П. Старицького, викладач театральних училищ і вузів України.

...25-літньої невсипущої і славетної праці...— ювілей М. Заньковецької відзначався у січні 1908 р.

...вірш на вшануваиия...— «Марії Костянтинівні Заньковецькій иа вшаиуваиия її 25-літиьої славної праці задля рідного кону».

134

Єдиний відомий лист Паиаса Мирного до М. Д. Пильчикова друкується вперше за автографом (ЦДІА у Харкові, ф. 783, оп. 1, од. зб. 988). Лист не датований; датується орієнтовно за змістом.

135

Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 324). Лист не датований; датується орієнтовно за змістом — М. Дмитрієв помер 19 (6) липня 1908 р.

...у д о в а...— дружина М. Дмитрієва Ганна Тимофіївна, згодом — Чернишова.

136

Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 321).

...р у к о ю п о к і й н о г о...— тобто М. А. Дмитрієва.

Д е м ' я н к о Василь — полтавський агроном і громадський діяч.

Ш е х у т с ь к и й Флегонт Андрійович (1864—1934) — тоді завідуючий відділом кераміки полтавського губернського земства. Закінчив чернігівську гімназію та природознавчий факультет Петербурзького університету. З 1910 р. до Жовтневої революції працював секретарем Чернігівської міської управи. Брав участь у «Просвіті». За Радянської влади працював завідуючим кустарним відділом Чернігівського губраднаргоспу. Був знайомий з Панасом Мирним, Михайлом Коцюбинським та ін.

137

Вперше надруковано у виданні: П а н а с М и р н и й, Твори в п'яти томах, т. 5, стор. 423. Подається за автографом (ф. 5, № 322).

«Н о в а р а д а» — альманах за редакцією М. Старицького, Олени Пчілки, Л. М. Старицької та І. М. Стешенка, виданий у Києві 1908 р. Тут (стор. 37—117) надруковано містерію Панаса Мирного «Спокуса».

...ч е р е з В і т ю...— Віктора Панасовича Рудченка.

...к н и ж к у, щ о в и д а в М. В. Л и с е н к о...— «Збірка народних пісень в хоровому розкладі, пристосованих для учнів молодшого і півстаршого віку у школах народних» (К., 1908).

...с в о ю д р а м у ч и к о м е д і ю...— Драму А. Кащенка «Помилки».

138

Вперше надруковано у виданні: П а н а с М и р н и й, Твори в п'яти томах, т. 5, стор. 423—425. Подається за автографом (ф. 5, № 323).

...в и д а н н я «Д і т с ь к и х к а з о к».— Казки для дітей із збірника «Народные южнорусские сказки», т. 1—2, 1869—1870, виданого Іваном Біликом.

...н а п и ш у п л е м і н н и к о в і...— Петрові Рудченку.

139

Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 325). Лист не датований. Датується орієнтовно за змістом.

140

Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 379). В кінці листа — дописки дітей: «Дорогая мама! Все здоровы; приехали Петя и Миша и очень жалеют, что не увидали тебя. Целую тебя. Твой *Леня*.

Дорогая мама! По хозяйской части все обстоит благополучно. Не беспокойся. До скорого приезда. Твой *Миня*.

Поздравляю тебя с благополучным приездом и победой над сердцем старика-доктора. Я и Миня занимаемся и экзамеиуемся, а результатов пока не знаем. Здоровья и побед! *Витя*».

...Петя с Мишей...— небіж Панаса Мирного Петро Івановнч Рудченко та його син Михайло Петрович.

Вера Александровна — дружина П. І. Рудчеика.

...Василия Михайловича... — Залебедського. що був управляючим казенною палатою.

...в «Голосе»...— газета «Полтавский голос».

141

Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 381—382).

Перед початком листа 6 вересия приписка Леоніда Рудчеика: «Дорогая мама! Напрасно ты так сильно беспокоишься за меия. Я здоров совершенно и исполняю твои обязаниости. [Дописка Панаса Мирного: «Хотел сказать «приказания», а написал «обязанности»]. Твой сын *Леня*». Далі йде лист Михайла Рудченка.

Варвара Гавриловна — В. Г. Хондажевська, домашия робітниця в сім'ї Панаса Мириого.

Цурковський Богдан — юрист з Настасова (Тернопільська обл.), тоді студент.

142

Листи Панаса Мирного до Луки Рудченка, очевидно, втрачені. Відома тільки одна недатована телеграма. Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 399). Датується за змістом.

143

Вперше надруковано у виданні: Панас Мирний, Твори в п'яти томах, т. 5, стор. 425—426. Подається за автографом (ф. 5, № 326).

«Учитель» — учительська громада у Києві.

144

Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 1377).

145

Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 1378).

...Ваш син...— Василь Якович Жарко.

146

Вперше надруковано в газеті «Рада», 23 (10) червня 1910 р., № 130. Подається і датується за першодруком.

147

Вперше надруковано в журналі «Дніпрові хвнлі», 1911, № 5-6, стор. 72—73. Подається за першодруком. У першодруку лист не датований. Датується за змістом.

640

148

Вперше надруковано у виданні: Панас Мирний, Твори в п'яти томах, т. 5, стор. 426. Подається за автографом (ф. 5, № 337).

...статутом «Боян»... — фондом імені Карпенка-Карого.

149

Вперше надруковано у виданні: Панас Мирний, Твори в п'яти томах, т. 5, стор. 426—427. Подається за автографом (ф. 5, № 328).

150

Друкується вперше за чорновим автографом (ф. 5, № 395).

...10 дес[ятин] земли...— далі закреслено: «за 4000 руб.».

151

З двох відомих нам листів Панаса Мирного до І. Зубковського цей друкується вперше за автографом (ф. 5, № 314). На оригіналі листа І. Зубковським зазначено: «пол. 9.I 1913» та після підпису «А. Рудченко» — в дужках: «Панас Мирний».

Зубковський Іван Андрійович (1848—1933) — миргородський лікар і краєзнавець, засновник Миргородського курорту, знайомий Панаса Мирного.

«Краткая историческая заметка о Миргороде» — брошура І. Зубковського, що вийшла 1912 р. в Полтаві. Вперше надрукована 1894 р. в «Южном крае».

Устименко Ф. І. — до цього прізвища на берегах рукопису І. Зубковський зробив пояснення: «доктор, был в Староверовке земским врачом и писал стихи иногда».

152

Вперше надруковано в газеті «Рада», 2 травня (19 квітня) 1913 р., № 89. Чорновий автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (ф. 5, № 253). Подається за першодруком.

153

Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 1266). На конверті листа адреса: «Финляндия. Ганге. Парковая улица, № 12, кв. Fagersbrom. Анне Тимофеевне Дмитриевой-Чернышовой».

До листа додано примітку П. Репетіна (про нього див. примітку до листа 160): «Цей лист від Панаса Яковича Рудченка (Мирного) було надіслано вдові небіжчика М. А. Дмитрієва Ганні Тимофіївні Дмитрієвій, по другому чоловікові Чернишовій — кумі П. Мирного. Знайдено його мною серед паперів небіжчика М. А. Дмитрієва. *П. Репетін*».

Йосипові Федоровичу мій найщиріший привіт...— примітка П. Репетіна: «Іосиф Федорович Чернишов — інженер, другий чоловік Дмитрієвої, що його забито на війні 1915 р.».

154

Вперше надруковано у газеті «Рада» 6 серпня (24 липня) 1913 р., № 168. Подається за першодруком. Датується за змістом.

155

Відомо два листи Панаса Мирного до Марії Миколаївни Загірньої (Грінченко) з приводу видання «Думи про Ігорів похід» у перекладі Панаса Мирного, які вперше надруковані у виданні: Панас Мирний, Твори в п'яти томах, т. 5, стор. 427—428. Уривок цього листа опубліковано в примітках до збірника «Слово о плъку Игоревѣ» в українських художніх перекладах і переспівах XIX — XX ст.». Подається за автографом (ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф. III, № 43811).

...як иа той первотвір...— зокрема, цю думку П. Житецький проводить і в рецензії на львівське видання «Слова о плъку Игоревѣ» з перекладом і коментарями Ом. Огоновського» (1876): «В усякому разі Пісня про Ігорів похід як поетична пам'ятка Південної Русі жодною мірою не стоїть тут ізольовано: співець Ігоря був лише одним з перших, хто висловив той поетичний настрій, який в думах піднісся до загальнонародного значення» («Archiv für slavische Philologie», B. 2., Berlin, 1877, стор. 659—660).

...у якомусь галиційському виданні...— переспів Панаса Мирного вперше було надруковано в журналі «Зоря» (1896, № 3, 4, 6 і 7).

156

Вперше надруковано у виданні: Панас Мирний, Твори в п'яти томах, т. 5, стор. 428. Подається за автографом (ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф. III, № 43812).

..переказу «Слова»... Вашого чоловіка...— йдеться про книжку: «Князь Ігор. Оповідання. По «Слову про полк Ігорів» напнсав Борис Грінченко», друге видання, видала М. Грінченко, К., 1913.

157

Вперше надруковано у виданні: Панас Мирний, Твори в п'ятн томах, т. 5, стор. 429. Подається за автографом (ф. 5, № 329).

158

Вперше надруковано у виданні: Панас Мирний, Твори в п'яти томах, т. 5, стор. 429—430. Подається за автографом (Полтавський літературно-меморіальний музей Панаса Мирного, № 163-л). Адреса на конверті: «Ст. Деконская, Юж[ной] жел[езной] дор[оги]. Деконские заводы. В[ельми] ш[ановному] д[обродієві] Олексі Коваленко-Мушка».

...передмову до «Слова»...— передмову до переспіву «Слова о полку Ігоревім» Панасом Мирним написав П. О. Єфремов (підписана криптонімом П. Є.).

159

Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 352).

На конверті адресу «Действующая армия. 102 пехотная дивизия. 405 пехотный Льговский полк. Командиру 12 роты Виктору Афанасьевичу Рудченко» закреслено і надписано іншим почерком: «Полтава. Казенная палата, е[го] в[ысоко] п[ревосходительству] Афанасию Яковлевичу Рудченко». Штемпелі: «Полтава — 15. 9 15»; «Кременчуг, полевая главная почтовая контора — 16. 9 15»; «Полевая почтов. контора—18. 9 15»; «Полтава, 15. 10 15». Лист адресата не знайшов.

В е р а — перша дружина Михайла Панасовича Рудченка, невістка Панаса Мирного.

160

В автографах відомо сім листів Панаса Мирного до Петра Репетіна. Цей лист друкується вперше за автографом (ф. 5, № 346). Датується орієнтовно за змістом.

Р е п е т і и Петро Олексійович — знайомий Панаса Мирного, працював у полтавській міській думі і в казенній палаті.

161

Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 339).

162

Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 340).

163

Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 341).

164

Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 383). Писано на поштовій картці. Адреса: «Харьков, Черноглазовская ул., № 7-9, лечебница д-ра Трутовского, Александре Михайловне Рудченко».

...п и с ь м о о т С е р г е я... — брат дружини Панаса Мирного Сергій Михайлович Шейдеман (1857 — ?) — генерал-квартирмейстер штабу московського військового округу. Був депутатом Державної думи.

165

Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 342). На звороті листа адреса: «Петру Антоновичу Репетину».

166

Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 343). Адреса: «Петру Антоновичу Репетину».

167

Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 1413).

Шейдеман Йосип Михайлович — брат дружини Панаса Мирного.

...моему сыну...— Леоніду Панасовичу Рудченку.

168

Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 344).

169

Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 347).

170

Листування Панаса Мирного з М. Мочульським тривало недовго: крім цього листа (вперше надрукованого у виданні: Панас Мирний, Твори в п'ятн томах, т. 5, стор. 430—431), відомо ще в автографах два листи Панаса Мирного (ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф. X, № 4-5) та один лист М. Мочульського. Почалося листування з ініціативи М. Мочульського, який від імені редакції «Літературно-наукового вістника» запросив Панаса Мирного до участі в журналі. Пізніше зв'язок редакції з Панасом Мирним підтримувала Н. Романович-Ткаченко.

Лист подається за чорновим автографом (ф. 5, № 673).

Трегубов Єлисей Кнпріянович (1849—1920) — культурно-освітній діяч, викладач колегії Галагана в Києві, член Київської громади, співробітник журналу «Киевская старина».

...довів цензорові...— В. Рафальському.

171

Вперше надруковано у виданні: Панас Мирний, Твори в п'яти томах, т. 5, стор. 431. Подається за чорновим автографом (ф. 5, № 316).

...Вам на спомин частину своїх творів...— в архіві письменника збереглася чернетка присвяти: «Високоповажиому і вельмишановному добродієві Андрієві Миколайовичу Левицькому від вдячиого авторського серця. *П. Рудченко (Мирний).* 31 грудня 1917 р. Полтава».

172

Друкується вперше за автографом (ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф. X, № 4). Лист є відповіддю на лист М. Мочульського від 15 (2) січня 1918 р. (Інститут літератури ім. Т. Г. Шевчеика АН УРСР, відділ рукописів, ф. 5, № 1306), на якому є дописка Панаса Мирного: «Одписано 21 січия 1918 р.».

Писав я синові...— Леонідові Паиасовичу Рудченку.

...надруковані у Львові без мого відома...— очевидно, йдеться про видання: «Лихі люди», Львів, накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1900

173

Друкується вперше за автографом (ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф. X, № 6).

...«заказним» листом 22 січня...— власне, 21 січня (див. попередній лист).

174

8 листів (два з них опубліковано у виданні: Панас Мирний, Твори в п'яти томах, т. 5, стор. 432—433) Панаса Мирного, що друкуються в нашому виданні, і п'ять листів Н. Д. Романович-Ткаченко (автографи зберігаються у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 5, №№ 698—702) періоду 1918—1919 рр.— таке листування цих двох письменників, пов'язане з друкуванням творів Панаса Мирного у «Літературно-науковому вістнику».

Цей лист друкується вперше за автографом (ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф. X, № 7). Він є відповіддю на лист Н. Д. Романович-Ткаченко від 12 квітня 1918 р. (Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР відділ рукописів, ф. 5, № 698). Датується за змістом.

Романович-Ткаченко Наталя Данилівна (1884—1933) — українська письменниця, співробітниця «Літературно-наукового вістника» та «Червоного шляху», автор збірок оповідань «Життя людське» та «Чебрець-зілля».

...з боку спілки — йдеться про Українсько-руську видавничу спілку.

«Сіяч» — книжкове видавництво у Черкасах (1917—1918).

175

З листів Панаса Мирного до видавництва «Сіяч» збереглася лише чернетка одного (ф. 5, № 384), що друкується тут вперше. Про характер і обсяг же усього листування дає уявлення приписка Панаса Мирного на листі Н. Романовнч-Ткаченко від 26 квітня 1919 р. (Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, відділ рукописів, ф. 5, № 699):

«26 квітня 1919 р. написав, чи не можна б передати «Сіячеві»,
9 травня
щоб заслали коли вже не 2 т[и]с[ячі], то хоч одну, бо дуже скрутно. Прохав теж, щоб редакція «Л[ітературно]-н[аукового] в[істника]» заслала гонорару хоч 500 крб. за видруковані «За водою» і «Повію». Вийшло трохи не 10 аркушів, за котрі приходнться 1000 крб., виключивши 200 крб., що заслані були авансом, зостається 800 крб.

27 квітня напнсав в Черкаси товариству «Сіяч», щоб заслали,
10 травня
коли не спромога 2 т[исячі], то хоч одну тисячу, бо через важку нужду доводиться відкинутись від умов з товариством про дальше видаиня моїх творів. Прохав якиайшвидше повідомити.

9 вересня иаписав в Черкаси товариству «Сіяч», що через скрут
22
і затягування справи видання першої книжки творів примушує мене відкинутись від умов з т[оварист]вом про видання других книжок

моїх творів, бо далі терпіти нужду неможливо. Хай видання першої книжки буде за т[оварист]вом на таких умовах: друкувати можна не більше 10 т[исяч] примірників по 200 крб. за аркуш з тим, щоб видання і рощот зо мною було виконано до нового року. Прохав повідомити мене якнайскоріше, бо коли не одберу звістки через два тижні, то примушений буду видання і першої книжки передати другим виданням.

11 вересня написав Романовичці, щоб ужила рішучих заходів про висилку мені всього гонорару за твори, що були надруковані в «Л[ітературно]-н[ауковому] в[істнику]», і щоб передала і «Сіячеві», щоб не забарився заслати гроші, бо примушений буду передати видання моїх творів комусь іншому».

В листах Панаса Мирного до Н. Романович-Ткаченко (183, 186) згадуються ще листи до видавництва «Сіяч» від 25 (12) січня та 23 (10) вересня 1919 р.

...р и р і ш и л и з н и м т і у м о в и...— у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (ф. 5, № 385) зберігся текст цих умов, писаний, очевидно, рукою П. Маненка.

...д р у к о в а н і в п е р ш о м у т о м і...— йдеться, напевне, про «Книжку першу творів» видання 1903 р.

...о д і б р а в в і д Т к а ч е н ч и х и з в і с т к у... — лист Н. Романович-Ткаченко від 5 липня 1918 р., автограф якого зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (ф. 5, № 700).

Друкується вперше за автографом (ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф. X, № 6).

177

Друкується вперше за автографом (ф 5, № 396; тут же під № 1390 зберігається машинописна копія листа, яка готувалася, очевидно, до друку, про що свідчать номери сторінок червоним олівцем — 223, 224). На оригіналі напис (мабуть, рукою Н. Романович-Ткаченко): «Відп. 9/VIII 1918».

В а ш о г о л и с т а в і д 23 л и п н я...— автограф листа з поміткою Панаса Мирного: «Одписано 29 липня 1918 р.» зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (ф. 5, № 701).

я р и ж к а — український правопис, що передував кулішівці (у творах Г. Квітки-Основ'яненка, А. Метлинського, Т. Шевченка та ін.); у 1876—1906 рр. ярижка офіційно дозволена царським урядом як єдиний обов'язковий правопис для художніх творів українською мовою. Побудований за фонетичним принципом на основі російської історичної орфографії.

178

Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 345).

646

179

Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 1414).

..в листі від 6.VIII...— автограф цього листа зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (ф. 5, № 702).

180

Вперше надруковано у виданні: Панас Мирний, Твори в п'яти томах, т. 5, стор. 432. Подається за автографом (ф. 5, № 348).

181

Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 1499). На конверті листа адреса: «Екатеринослав. В горный институт. Студенту Михаилу Афанасьевичу Рудченко». Поштові штемпелі: «Полтава — 27.3.19»; «Екатеринослав — [нрзб.] 4.19». Олівцем дописано: «26—III—19, № 4».

...у Анны Емельяновны и Петра Емельяновича...— у Катеринославі (нині Дніпропетровськ) М. П. Рудченко мешкав на квартирі у П. О. Калениченка.

Юрасик — син М. П. Рудченка.

182

Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 1500). На конверті адреса: «Екатеринослав, Полтавская ул., д. № 18, ход с Нагорной, квартира П. Е. Калениченко. Михаилу Афанасьевичу Рудченко». Поштовий штемпель невиразний (? 4.19). Напис олівцем: 8—10—1919, № 5».

В кінці листа дописка Олександри Михайлівни Рудченко: «Милый Миня, мне очень понравилась твоя мысль поступить помощн[иком] под[атного] инсп[ектора]: все может быть, а на осень у тебя будет обеспечено твое существ[ование] в Екатерин[ославе]. Жаль, конечно, что так далеко от нас, нам очень трудно. Ну да что же делать, тебе прежде всего нужно думать о себе и своей семье. Представь, мы остались без кухарки, я неделю готовлю сама, в доме грязно, а никого нельзя найти пред праздниками. Приезжай, хоть немного веселее будет на праздники нам. Целую тебя. Твоя мама. Кланяйся Анне Емельян[овне] и Петру Емельян[овичу]».

Літинк Олександр Львович — викладач фізики Можайського реального училища.

183

Вперше надруковано у виданні: Панас Мирний, Твори в п'яти томах, т. 5, стор. 432—433. Подається за автографом (ф. 5, № 349).

...Вн сповіщали мене 23/VII — 1918 р.... — цей лист зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (ф. 5, № 701).

184

Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 350).

185

Вперше иадруковаио у видаині: Панас Мирний, Твори в п'яти томах, т. 5, стор. 433, 434. Подається за автографом (ф. 5, № 315).

186

Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 351).

ДОДАТКИ

Полтава, 15 января *(Корреспонденция «Зари»)*. Вперше иадруковано без підпису в газеті «Заря» 23 січия 1881 р. (№ 18, стор. 3). У відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР зберігається чорновий автограф кореспоиденції (ф. 5, № 250), иа підставі якого встаиовлено її автора.

...убогую и по замыслу, и по содержанию.— З оцінками перших творів М. Кропивиицького Паиасом Мириим («Дай серцю волю — заведе в иеволю», «Невольиик») ие можна погодитися.

До полтавського міського голови. Вперше иадруковано в журиалі «Україна», 1929, січень—лютий, № 32, стор. 74—76. Подається за автографом (ф. 5, № 249). Датується за змістом: заяву писаио иевдовзі після засідаиия думської комісії для вибору місця иа пам'ятник І. Котляревському з участю Л. Позена, яке відбулося 24 (12) жовтня 1898 р., отже, в листопаді — грудиі 1898 р.

[**Общество пособия учащимся**]. Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 287). Стаття не датована. Датується орієнтовно початком 1900-х років.

...с такими незиачительными денежиыми тратами...— далі в автографі викреслеио: «(3 руб. в год, а для члеиов-сотрудииков 1 руб. в год)».

Заповіт. Друкується вперше за фотокопією автографа (ф. 5, № 1315).

В кінці заповіту дописка: «Что действнтельно настоящее духовиое завещаиие собствеииоручио иаписано статским советииком Афаиасием Яковлевичем Рудченком и им личио мне предъявлено и что ои, Рудченко, при предъявлеиии мне сего завещаиия находился в здравом уме и твердой памяти, в том свидетельствую

Коллежский ассесор *Андрей Яковлевич Кваша.*

В том же свидетельствую. Коллежский ассесор *Ананий Иванович Коломенский».*

...получили высшее образоваиие...— після закіичеиия полтавської гімназії сиии Паиаса Мириого вчилися: Віктор Панасович — в Московському уиіверситеті, Михайло— в Варшавському політехнічиому і Катериославському (Дніпропетровському) гірничому інстнтуті, Леоиід — в Київському артилерійському училищі.

ПОКАЖЧИК ІМЕН І НАЗВ *

Абаза О. О. 606
Адешелідзе Г. Й. 367, 368, 377, 378, 383, 389, 395, 398, 399, 402, 422, 616, 619
Адешелідзе Ю. С. 398, 620
Адешелідзеви 382
«Акорди» 595, 599
Аладьін О. І. 613
Александровський І. В. 625
Алексєєв В. 607
Андрієвський В. А. 613
Антонович В. Б. 288
Апухтін О. М. 611
Аргіропуло 607
Афанасьєв-Чужбинський О. С. 329, 608
Балашов М. О. 554, 557
Балла М. П. 286, 288, 309, 310
Балла П. 286
Барвінок Ганна (Білозерська-Куліш О. М.) 433
Барсуков В. С. 599
Батий 329
Беллі фон 458, 628
Беллі фон О. Я. 628
«Біла квітка» 595
Білик І. Я.— див. Рудченко (Білик. Кивайголова) І. Я.
Білиловський К. О. 423, 425, 429, 597, 609, 623, 624
Білуха-Кохановський 588
Більбасов 615
Бісмарк Отто фон-Шенгаузен 502
Богоявленський Є. П. 447, 627
Бокль Г.-Т. 303, 607.
Борисенко А. О. 611, 613
Борисенко (Рудченко) О. Я. 307, 318, 575, 576, 608, 611, 621
Борисенко Олексій 305, 307, 318, 608, 610
Борисов 521
Бородай І. Г. 556
«Боян» 544, 641
Бразоль С. С. 599
Броневська 537
Броневські 534
Брюллов К. П. 275
Булацель Н. В. 421, 623
Бунін І. О. 602, 603
Вайда 400, 620
Вайнберг 391
Василенко В. І. 372, 377, 378, 380, 382, 400, 401, 417, 435, 452, 598, 609, 615, 617, 620, 622, 635
Василенко (Кондзеровська) Ю. Я. 377, 419, 617
Васильєва В. 428
Васильківський С. І. 527, 545
Васьков 401
«Вік» (альманах) 489, 632
«Вік» (видавництво) 629—631, 634, 637
«Вінок Т. Шевченкові...» 601
Вінтерніц 534, 535, 541
Гайдамака (Вертепов Д. А.) 497
Ганка В. 601
Гейне Г. 597
Герасимович 395, 619
Гербель М. В. 607
Глібов Л. І. 435, 437
Глінка Ф. М. 601
Гнатюк В. М. 494

---

* До покажчика введено власні імена осіб, назви альманахів, часописів, видань, що згадуються в статтях, промовах, щоденниках, листах письменника.

Гоголь М. В. 280, 286, 364, 372, 434, 435, 485, 486, 492—494, 501, 632
Голота П. 600
Гонта І. 311
Горленко В. П. 421, 423, 484, 508, 561, 602, 615, 623, 624, 628, 635
Гребінка Є. П. 275, 435
Греков 284, 605
Грехова (Шейдеман) С. М. 628
Грибоєдов О. С. 434
Григорович В. І. 275
Грінченко Б. Д. (Чайченко В.) 473, 543, 600, 625, 642
Грінченко (Загірня) М. М. 550, 602, 609, 642
«Громада» 619
Грушевський М. С. 565, 566
Данковський Г. А. 543
Даценко 428, 623
Демидовський К. В. 327, 330, 608
Дем'янко Василь 527, 539, 540, 545, 639
Джунковський 537
Дмитрієв М. А. 291, 292, 450, 452, 455, 458, 459, 479, 496, 497, 508, 514, 525—527, 530, 539, 606, 629, 633, 635, 638, 639, 641
Дмитрієва-Чернишова Г. Т. 526, 528, 543—545, 548, 639, 641
«Дніпрові хвилі» 609, 640
Добродійне товариство для видавання загальнокорисних і дешевих книг 627
Доманицький В. М. 629
Драгоманов І. П. 610
Драгоманов М. П. 286, 288, 561, 599, 611
Драгоманов П. Я. 286
Драгомирова 402
«Дубове листя» 627
Дурдуківський В. Ф. 475, 630
Дюбюк О. І. 608
Енгельгардт П. В. 275
Епікур 418
Ерастов С. І. 522, 638
Ерістов М. А. 451, 599
Єлсинський Дмитро 306, 608
Єфремов П. О. 642
Єфремов С. О. 465, 470, 471, 473, 475, 481, 485, 489, 490, 495, 498, 500, 502, 508, 509, 517—521, 531, 550, 553, 569, 629
Жарко В. Я. 542, 631, 640
Жарко Н. В. 522, 638
Жарко Я. В. 432, 435, 437, 442, 444, 445, 447, 450, 454, 459, 467, 478, 513, 521, 522, 540, 542, 609, 624, 626, 631
Женжурист В. Х. 464, 629
Женжурист М. Г. 464, 629
Женжурнсти 464
Житецький І. О. 482, 626, 631
Житецький П. Г. 288, 550, 553, 642
Жуковський В. А. 275, 611
Зайчневський 607
Залебедський В. М. 640
Заньковецька М. К. 402, 403, 452, 460, 462, 501, 506, 524, 601, 609, 620, 628, 635, 638
«Заря» 349, 585, 603, 612, 648
Затиркевич-Карпинська Г. П. 501
Зборовський 395
Зекель Я. М. 388, 618
«З неволі» 595, 601
«Зоря» 601, 615, 642
«З потоку життя» 595, 597, 634
Зубковський І. А. 547, 609, 641
Іваненко Д. А. 452, 628
Іванов 526
Івашин 329
Іващенко 307
Іващенко І. С. 626
Іонін Л. О. 335, 338, 493, 528, 537, 609, 622, 633
Калениченко Г. О. 574, 577, 647
Калениченко П. О. 574, 577, 647
Карпенко-Карий (Тобілевич) І. К. 403, 441, 460, 472, 488, 511, 514, 515, 527, 545, 601, 620, 628, 630, 636, 641
Катеринич П. П. 626
Кащенко А. Ф. 529, 639
Кваша А. Я. 648
Квітка Д. К. 620
Квітка-Основ'яненко Г. Ф. 295, 353, 366, 372, 401, 646
Кибальчич-Симонова (М. К.) 499, 634
«Киевская старина» 366, 424, 446, 456, 457, 473, 479—481, 485—487, 489, 496, 497, 500, 508, 514, 518, 519, 616, 624, 627, 632, 634, 644

«Киевский телеграф» 476
«Киевское общество древностей и искусств» 627
Кирило-Мефодіївське товариство 276
Кирпотенко М. Я. 312, 408, 608, 609, 621
Клоппенбург М. О. 621
Клоппенбург О. Д. 620
Клоппенбург О. К. 399, 401, 417, 620, 621
Кобринська Н. І. 627
Ковалевський П. І. 335, 609
Коваленко Г. О. 483, 520, 543, 609, 625, 631, 632, 637
Коваленко О. К. 523, 609, 638
Коваленко-Мушка О. В. 523, 550, 552, 602, 609, 642
Ковалів П. О. 573
Коломенський А. І. 648
Кольцов О. В. 608
Комаров М. Ф. 364, 601, 609, 615
Кондзеровська Н. Я. 377, 382
Кониський О. Я. 470, 486, 497, 629
Корицький Г. П. 314, 608
Короленко А. І. 621
Короленко В. Г. 602, 603, 618
Короленко (Борисенко) К. О. 611, 621
Косач О. П.— див. Пчілка Олена
Костомаров М. І. 276
Котляревський І. П. 268, 280, 294—296, 353, 366, 372, 421, 424, 425, 450, 452, 453, 470, 480, 483, 484, 491, 492, 495, 496, 501, 586—589, 600, 603, 606, 632, 634, 636, 648
Коцюбинський М. М. 293, 431, 433, 434, 436, 438, 439, 441, 449, 455, 467, 468, 472, 485, 487, 493, 495, 498, 503, 548, 606, 609, 624—627, 629, 630, 632, 633, 634, 639
Красицька (Шевченко) К. Г. 273
Красовський 526
Кримський А. Ю. 619
Кропивницький М. Л. 453, 460, 462, 466, 468, 501, 586, 614, 627, 628, 630, 648
Ксьонзиха 314, 315
Кудашев М. О. 599
Куліш П. О. 276, 363, 433, 443, 473, 480, 485, 493, 614, 626
Кулішер М. І. 613
Кулябка-Корецький 539, 540, 545
Кутій 535
Кучерова 305, 608
Лаврова 393
Лазаревський О. М. 446
Лебединцев Ф. Г. 349, 366, 612
Левицький А. М. 562, 609, 644
Левицький І. С. — див. Нечуй-Левицький І. С.
Лемке М. 607
Лермонтов М. Ю. 373, 381, 396, 426, 434, 457, 580, 611, 617, 618
Лисенко М. В. 282, 283, 288, 292, 293, 404, 406, 452, 501, 504, 506, 528, 598, 606, 609, 635, 639
«Літературний збірник, зложений на спомин Олександра Кониського» 497, 630, 633, 634
«Літературно-науковий вістник» 475, 494, 508, 518, 560—574, 577, 579—580, 595, 600, 602, 631, 633, 644—646
Літник М. О. 559, 576
Літник О. Л. 576, 647
Лонгфелло Г.-У. 471, 479, 481, 568, 601, 602
Лосятинський 400, 407, 620
Лотоцький О. Г. 470, 611, 630
Лук'янович Б. Б. 527, 539, 545
Лютий Іван 597
М. К.— див. Кибальчич-Симонова Н.
Маненко П. А. 566, 567, 571, 646
Манжура І. І. 600
Маркевич Г. І. 419, 451, 452, 498, 513, 518, 519, 521, 525, 527—529, 531, 539, 543—545, 552, 600, 609, 622, 633
Маркович А. М. 626
Маркович Д. В. 625
Марушка Антон 555, 556
Маслов 420
Матушевський Ф. П. 495, 496, 633
Мейєр Е. Ф. 400, 620
Метлинський Амвросій 646
Милорадович (Скоропадська) Є. І. 362, 615
Митинщевський 613
Михайлів Ю. 602
Михеєв 522
Мілевська М. В. 407, 621
Мілль Д.-С. 303, 607
Мордовець Д. Л. 441, 626

Моторний В. П. 388, 618
Мочульський М. 560, 562, 564, 567, 609, 644
Мусмаи В. М. 599
«На вічиу пам'ять Котляревському» 502, 514, 595, 602
Навроцький Г. М. 599
Навроцькі 401
Назаревський В. Г. 304, 608
Насвєтов 429
Наукове товариство імені Шевченка 615
Науменко В. П. 446, 480, 519, 609, 627, 631
Некрасов М. О. 600
Нелідов 427, 428
Нечуй-Левицький І. С. 472, 474, 488, 501, 502, 515, 516, 630, 636
Нимчасеико 305
Нікітін І. С. 611
Ніщинський П. І. 283, 627
«Нова рада» 528, 530, 531, 639
Номис (Симонов) М. Т. 288, 289, 301, 607
Огарьов М. П. 601, 611
Огоновський Олександр Михайлович 346, 609, 612
Огоновський Омелян Михайлович 396, 609, 611, 612, 619, 628, 642
«Одесский вестник» 476
Озеров В. О. 499, 534
Олдрідж Айра 381
Оліховський О. М. 443, 626
Оллендорф 327, 608
Орлов 388, 618
«Осиова» 287
Островський О. М. 286
«Отечествеиные записки» 303, 607
Падалка Л. В. 423, 426, 435, 443, 543, 623
Пархомович 526
Перилені 527
Перцович 421
Петреико 317, 321
Петров М. І. 396, 620
Печужкіи (Печугін) 422, 423
Пигулевський 427
Пильчиков Д. П. 287, 525
Пильчиков М. Д. 525, 609, 612
Писарєв Д. І. 300
Пищимуха С. П. 608, 638
Південно-Західний відділ Російського географічного товариства 476, 631
Пін 533, 537
Платонов І. Я. 331, 335, 621
По-ва О. О. 309, 345, 610
Позен Л. В. 422, 587, 589, 648
Позианський Б. С. 366, 609, 616, 623
«Полтавские губериские ведомости» 268, 421, 427, 448, 452, 484, 587, 604, 623, 628
«Полтавский вестник» 628
«Полтавский голос» 533, 628, 640
Помяловський М. Г. 608
Попов 389
«Правда» 346, 347, 363, 396, 440, 595, 611, 612, 615, 619, 636
«Просвіта» (мануйлівська) 543, 544, 609
Пушкін О. С. 382, 426, 434, 611, 619
Пчілка Олена (Косач О. П.) 362, 424, 469, 609, 614, 615, 623, 630, 639
«Рада» (альмаиах) 361, 362, 364, 365, 397, 614, 615, 623
«Рада» (газета) 291, 292, 543, 549, 606, 609, 637, 640—642
Радецька 401
Радунський 588
Райченко О. І. 622
Райченкови 389
Рафальський В. 644
Репетіи П. О. 555—559, 572, 609, 635, 641, 643
Рибкіна 555
Рилєєв К. Ф. 601, 611
«Рідне слово» 606
«Рідний край» 521, 522, 568, 595, 600, 601, 603, 606, 635, 637, 638
Річицький П. Н. 423, 426, 623
Родзянки 409
Родзянко А. А. 599
«Розвага» 638
Романович-Ткаченко Н. Д. 565, 567, 569, 570, 572, 573, 577—580, 609, 644—646
Ротмистров Г. Г. 543
Рудииська Є. 602, 615, 635
Рудковський 314
Рудченко А. М. 629
Рудченко В. О. 574, 575, 640

Рудченко В. П. 419, 420, 458, 460, 462, 528, 537, 543, 553, 591, 609, 621, 639, 640, 643, 648
Рудченко Віра 643
Рудченко Георгій (Юрій) Якович 319, 321, 608, 611
Рудченко (Білик, Кивайголова) І. Я. 284—289, 301, 310, 311, 345—347, 353, 414—417, 465, 472, 496, 508, 517—519, 551, 563, 568, 570, 572, 577, 596, 604, 605, 607—611, 613, 614, 618, 628, 632, 637, 639
Рудчеико Л. П. 458, 460, 462, 538, 591, 624, 639, 640, 644, 648
Рудченко Л. Я. 458, 464, 465, 538, 609, 610, 611, 629, 640
Рудченко М. М. 518, 628, 637
Рудчеико (Вітковська) М. П. 397, 613, 620
Рудченко Михайло Панасович 420, 454, 458, 460, 462, 463, 574, 575, 591, 609, 639, 640, 643, 647, 648
Рудченко Михайло Петрович 639, 640
Рудченко (Літник) О. І. 391, 393, 398, 559, 577, 613
Рудченко (Шейдеман) О. М. 367. 368—371, 373, 377, 380, 382 384, 386, 387, 390, 392—397. 399, 406, 410, 411, 414—416, 419, 422, 427, 460, 463, 531, 534, 540, 541, 557, 576, 590, 591, 609, 616—618, 620, 621, 628, 643, 647
Рудченко Параска Іванівна 398, 559, 577, 613
Рудченко Петро Іванович 517, 518, 613, 637, 639, 640
Рудченко Т. І. 604, 605, 610, 611
Рудчеико Ю. М. 574, 575, 577, 647
Рудчеико Я. Г. 604, 605, 607, 610, 611
«Руслан» 595, 601, 606
Русов О. О. 349, 476, 477, 631
Русова С. Ф. 291, 477, 539, 602, 603, 606
Руф 421
Савіиа М. Г. 391, 618
Савчук 447, 627
Садовський (Тобілевич) М. К. 460, 501, 511, 514, 620, 628
Сакіи 422, 423, 623
Саксаганський (Тобілевич) П. К. 441, 460, 501, 511, 512, 514, 527, 528, 539, 540, 545, 601, 628, 636
Саладилов П. М. 626
Самійленко В. І. 625
Самохвалов М. В. 461, 464, 628
Сахновський Г. П. 527, 539, 540, 545
Свердлов 421
«Свобода» 503, 635
Селітренников 526
«Сіяч» 574, 576—582, 645, 646
«Складка» 424—426, 597, 623, 624
Сковорода Г. С. 275, 295
Славін 391
Сластьонова М. 543
«Слово о полку Ігоревім» 294, 601, 602, 642
Соловйов М. І. 299, 607
Сосновський 526
Сошенко І. М. 275
Станіславський В. 613
Старицька Л. М. 639
Старицька М. М. 524, 609, 638,
Старицький М. П. 288, 357, 359, 361, 363, 424, 433, 436, 439, 470, 528, 609, 613—615, 623, 625, 638, 639
Старицький П. П. 427, 599
«Степ» 625
Степаненко В. П. 432, 443, 498, 624
Стеценко М. (Залюбовський Григорій) 325, 608
Стешенко І. М. 486, 632, 639
Стрім'янов 305
Судомора 602
Сухотін 409
Тарновський В. В. 449, 627
Татаринов В. О. 289, 606
Татіщев О. М. 619, 628
Терещенко М. 445, 626
«Терновий вінок» 602
Техакович 306
Тобілевичі 609, 627
Толсті 381
Толстой Л. М. 286
Толстой О. К. 426
Трегубов Є. К. 561, 644
Тредіаковський В. К. 468, 500
Трепов А. І. 599
«Труд» 476
Трутовський 643

Труцці 537
Тургенєв І. С. 280, 286, 600
Тютюнники 408, 409
«Україна» 597, 599, 600, 603, 609, 648
Українка Леся (Косач Л. П.) 549, 609
«Український учитель» 525
Устименко Ф. І. 547, 641
«Учитель» 640
Федоровський Микола 451, 627
Фет (Шеншин) А. А. 611
Франко І. Я. 599
Хандожинський І. І. 573, 577
Харитоненко І. 445, 626
«Хвиля за хвилею» 627
Хмелевський І. 376, 617
Хондажевська В. Г. 555, 556, 640
Циганенко Ю. 613
Цурковський Богдан 536, 640
Череповський Є. П. 637
Черненко О. О. 527
Чернишов Й. Ф. 641
Чернявський М. Ф. 597, 633
Четвериков 538
Чинчевич 388
Шаховській М. В. 486, 632
Шевченко Варфоломей 277
Шевченко Г. І. 273, 274
Шевченко М. Г. 274
Шевченко Т. Г. 266, 267, 269, 270, 272—278, 283, 294—296, 306, 362, 381, 406, 441, 480, 482, 483, 512, 595, 599—604, 606—608, 611, 612, 614, 621, 626, 627, 631
Шейдеман А. М. 388, 537, 609, 618
Шейдеман Є. М. 537, 545, 621
Шейдеман Й. М. 558, 644
Шейдеман М. М. 386, 618
Шейдеман Н. М. 620
Шейдеман С. М. 395, 643
Шекспір Уїльям 324, 363, 433, 471, 561, 568, 615
Шелихов О. 611
Шехутський Ф. А. 527, 639
Шидловська К. Ф. 620
Шидловський О. В. 397, 398, 427—429, 619, 620
Ширяєв В. Г. 274
Щедрін Н. (Салтиков М. Є.) 362
Щоголів Я. І. 430, 435, 625
«Эпоха» 299, 607
«Южный край» 641
Яковлев М. О. 392, 462, 618
Яновська Л. О. 499
Яснопольський 305

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

Панас Мирний. Фото. 1913 . . . . . 6— 7
Малюнок у книзі автографів Панаса Мирного 55
Полтава. Будинок, де в 1899—1903 рр. жив Панас Мирний . 272—273
Редакція журналу «Рідний край». Фото. 1907 . . . . 352—353
Афіша про концерт в пам'ять Т. Шевченка 3 квітня 1908 р. . 512—513
Похорон Панаса Мирного. Полтава. Фото. 1920 . . . . 576—577

ЗМІСТ

Поезії

«Сиротина ж я...» 9
«Я не любив його ніколи...» 9
Від чого я люблю москаля 10
П'яниця 10
«Прийди! пригорну тебе к лону...» 11
«Ой життя, ти життя!..» 11
На волі 12
«Друже-брате! серце б'ється...» 13
«Ти, кажуть, приїхала, серденько, знов...» . . 15
Україні 15
Жіноцька доля 16
«Ой залетів соколонько...» 17
Братерське вітання провансальцям від рідних їм по долі українців 18
«Блиснуло сонечко з-за хмари...» 18
«Не недоля мене ізвела...» 19
«Война! война! і серце охололо...» . . . 20
«Я із школи і донині...» 21
«Ніч осіння. Небо вкрите...» . . . 22
До дівчини (С. Б.) 23
«Його батько малим...» 24
До музи 25
Коломийки 26
Заспів 26
1. «Як квіточка пишна погожого ранку...» . . 27
2. «Куди б не пішов я, куди б не подався...» . 27
3. «Коли я побачу тебе між другими...» . . 28
4. «Як рідная мати дитиину гойдає...» . . . 28
5. «В душі моїй сльози, а в серденьку туга...» 28
6. «Що мене вабить та тягне до тебе...» . 29
7. «Люблю вечірньою добою...» 29

8. «Як душу опанує сум, а серце — туга та нудьга...» 30
9. «Як той чернець, старий та літній...» . . 30
10. «Як зоря вечірня за місяцем ясним...» . . 31
11. «Як на тебе я дивлюся...» 31
12. «Ніченька тиха настала...» 31
13. «Холодно, вітряно... Серденько-дівчино!..» . 32
14. «Чи ти сердишся, серце, на мене...» . . . 32
15. «Чого ти тікаєш від мене?..» 32
16. «Покинула ти нас. На спомин об собі...» . 33
17. «Тебе нема, тебе нема...» 33
18. «Музика тне, музика грає...» 33
19. «Іде весна, іде красна...» 34
20. «То було повесні... На високім шпилі...» . 34
«Як лебідонька — на волос...» 35
«Пригорнусь до лона твого, голубко...» . . . 36
«Дзвінкий твій голос, мов струна...» . . . 36
Щирому ратаєві непочатих перелогів рідного поля В. І. В[асиленко]ві 37
Я. В. Жарку 37
Привіт нашому славному Боянові Миколі Віталійовичу Лисенкові у достославний день 10 березня 1892 року від щирого серця полтавців 38
Привіт М. Драгоманову на ювілей його 30-літньої праці 40
Розмова двох кумів про земські діла. Різдвяна віршівка 42
На 37-мі роковини Т. Г. Шевченка 53
На той світ Іванові Петровому синові Котляревському двадцяти двох гласних полтавської городської думи, що подали свої голоси за поставленням його пам'ятника на Протопопівській вулиці, жалібна супліка 56
Одклик з того світу від Івана Петровича сина Котляревського на жалібну супліку гласних полтавської городської думи 59
«Ой кобзо голосна! Мовчи, не вигравай!.. . . 62
На відкриття пам'ятника першому українському письменникові Іванові Котляревському 63
Лихе віщування 64
«З трухлим осередком, гнилою корою...» . . 65

До сучасної музи 65
Великодня молитва 66
На 46-ті роковиии Т. Г. Шевченка . . . 67
На смерть Івана Карповича Тобілевича (Карпенка-Карого) 67
Марії Костянтинівні Заньковецькій на святкування її 25-тнлітньої славної праці задля рідного кону 69
До братів-засланців 71

Переклади та переспіви
Дорога (З Огарьова) 75
Невільник (З Рилєєва) 75
Любушин суд 76
Дума про військо Ігореве 79
Дума про Гайявату. Переспів з Генрі Лонгфелло 99

Статті, промови
В дорогу! Замість передмови 263
1893 р. 26 февраля 266
Господину полтавскому городскому голове от 22-х шаров, бывших в руках гг. гласных полтавской городской думы, кон подавали голос за постановку памятника г. Котляревскому на Протопоповской улице, заявление 268
[Про мову] 269
Про життя Тараса Шевченка 272
Рідна мова 278
Полтава 280
І. Я. Рудченко 284
Робота 289
Щодо вшанування пам'яті М. А. Дмнтрієва . 291
Гірка сльоза на домовину славетного сина України, незабутнього її співця-бояна — Миколи Віталійовича Лисенка 292
Над розкрнтою домовиною славетного сина України М. М. Коцюбинського . . . 293
Відозва полтавців до княн з приводу святкування дня столітнього народження Т. Г. Шевченка 294
Промова иа могилі І. Котляревського . . . 296

Щоденники
[1865] 299

1870 рік . 311
1894 рік 331

Листи

1866

1. До Олени По-вої . 345

1867

2. До Івана Білика (Рудченка) . 345

1872

3. До Івана Білика (Рудченка) . . 346
4. До Олександра Огоновського . 346
5. До Івана Білика (Рудченка) . . 347

1881

6. До Феофана Лебединцева . 349
7. До невідомої особи 349
8. До Івана Білика (Рудченка) . . 353
9. До Михайла Старицького . . . 357
10. До Михайла Старицького . . 359

1882

11. До Михайла Старицького 361
12. До Олени Пчілки . 362
13. До Михайла Старицького . 363

1883

14. До Михайла Комарова . 364

1886

15. До Бориса Познанського 366

1888

16. До Ганни Адешелідзе . . 367
17. До Олександри Шейдеман 367

1889

18. До Олександри Шейдеман . 368
19. До Олександри Шейдеман 370
20. До Олександри Шейдеман 377
21. До Олександри Шейдеман 380
22. До Олександри Шейдеман 382
23. До Олександри Шейдеман . 384
24. До Марфи Шейдеман . 386
25. До Олександри Шейдеман . 387

26. До Олександри Рудченко . 390
27. До Олександри Рудченко . 392
28. До Олександри Рудченко . 393

1890

29. До Олександри Рудченко 394

1891

30. До Олександри Рудченко . 395
31. До Омеляна Огоновського . 396
32. До Олександри Рудченко . 397
33. До Олександри Рудченко . 399
34. До Марії Заньковецької . 402

1892

35. До Марії Заньковецької . 403

1893

36. До Миколи Лисенка . . 404
37. До Олександри Рудченко . . 406

1894

38. До Миколи Кирпотенка . 408
39. До Олександри Рудченко . 410
40. До Олександри Рудченко . 410
41. До Олександри Рудченко . 411
42. До Олександри Рудченко . 413
43. До Олександри Рудченко . 414

1895

44. До Олександри Рудченко . 414
45. До Олександри Рудчеико . . 415
46. До Олександри Рудченко . . 416
47. До Віктора Василенка . . 417

1896

48. До Григорія Маркевича . 419

1897

49. До Олександри Рудченко . 419
50. До Олександри Рудчеико . . 422
51. До Цезаря Білиловського . . 423
52. До Цезаря Білиловського . . 425
53. До Олександри Рудченко . . 427
54. До Цезаря Білиловського . . 429

1898

55. До Михайла Коцюбинського . 431
56. До Якова Жарка 432
57. До Михайла Коцюбинського 434
58. До Якова Жарка . . . 435
59. До Михайла Старицького 436
60. До Якова Жарка . . . 437
61. До Михайла Коцюбинського . 439
62. До Михайла Коцюбинського . 441
63. До Якова Жарка . . . 442

1899

64. До Якова Жарка . . 444
65. До Якова Жарка . . 445
66. До Якова Жарка . . . 447
67. До Михайла Коцюбинського . 449
68. До Якова Жарка . . . 450
69. До Григорія Маркевича . 451
70. До Віктора Василенка . . 452
71. До Марії Заньковецької . 452

1900

72. До Якова Жарка 454
73. До Михайла Коцюбинського . . 455
74. До Олександри Рудченко . . 457
75. До Якова Жарка 459
76. До Олександри Рудченко . . . 460
77. До Віктора та Михайла Рудченків . 462
78. До Олександри Рудченко . . 463
79. До Сергія Єфремова . . 465
80. До Михайла Коцюбинського . 466
81. До Якова Жарка . . . 467
82. До Марка Кропивницького 468

1901

83. До Олени Пчілки . . 469
84. До Сергія Єфремова . 470
85. До Сергія Єфремова . . 471
86. До Михайла Коцюбинського . 472
87. До Сергія Єфремова . 473
88. До Сергія Єфремова . 475
89. До Олександра Русова . 476
90. До Якова Жарка . . 478

1902

91. До Володимира Науменка . 480

92. До Іродіона Житецького . 482
93. До Григорія Коваленка . 483
94. До Михайла Коцюбинського . 485
95. До Сергія Єфремова . . 485
96. До Михайла Коцюбинського . 487
97. До Сергія Єфремова . . 488
98. До Сергія Єфремова . 489
99. До Сергія Єфремова . 490
100. До Сергія Єфремова . 491
101. До Леоніда Іоніна . . . 492
102. До Михайла Коцюбинського . 493
103. До Михайла Коцюбинського . 495

1903

104. До Сергія Єфремова . . 495
105. До Сергія Єфремова . . . 496
106. До Сергія Єфремова . . . 498
107. До Михайла Коцюбинського . 498
108. До Сергія Єфремова . . . 500
109. До Марії Заньковецької . . 501
110. До Сергія Єфремова . . . 502
111. До Михайла Коцюбинського . 503
112. До Миколи Лисенка . . . 504
113. До Григорія Маркевича . . 506
114. До Марії Заньковецької . . 506

1904

115. До Сергія Єфремова 508
116. До Василя Горленка (телеграма) . . . 508
117. До невідомої особи 509
118. До Сергія Єфремова 509
119. До Івана, Миколи та Панаса Тобілевичів 511
120. До Якова Жарка 513
121. До Іваиа Нечуя-Левицького 515

1905

122. До Сергія Єфремова 517
123. До Петра Рудченка (телеграма) . 517
124. До Марії Рудченко (телеграма) . 518
125. До Сергія Єфремова 518
126. До Григорія Маркевича . . 519

1906

127. До Сергія Єфремова . 521
128. До Якова Жарка . . 521

129. До Якова Жарка . . 522
130. До Миколи Дмитрієва . 523

1907

131. До Олекси Коваленка . . 523
132. До Марії Заньковецької . 524

1908

133. До Марії Старицької . . 524
134. До Миколи Пильчикова . 525
135. До Григорія Маркевича . . 525
136. До Григорія Маркевича . 527
137. До Григорія Маркевича . 528
138. До Григорія Маркевича . 529
139. До Григорія Маркевича . 531

1909

140. До Олександри Рудченко . . . 531
141. До Олександри Рудченко . . . 534
142. До Луки Рудченка (телеграма) . 538
143. До Григорія Маркевича . . . 539

1910

144. До Якова Жарка . . . 540
145. До Якова Жарка 542
146. До редакції газети «Рада» . . 543
147. До мануйлівської «Просвіти» . 543

1911

148. До Григорія Маркевича . 544

1912

149. До Григорія Маркевича . 545
150. До Євгена Шейдемана . 545

1913

151. До Івана Зубковського . . . 547
152. До редакції газети «Рада» . . . 548
153. До Ганни Дмитрієвої-Чернишової . 548
154. До редакції газети «Рада» . 549
155. До Марії Грінченко . . 550
156. До Марії Грінченко . . 550

1914

157. До Григорія Маркевича . 552
158. До Олекси Коваленка . 552

1915
159. До Віктора Рудченка . 553
160. До Петра Репетіна . . 555
1916
161. До Петра Репетіна 555
162. До Петра Репетіна . . . 556
163. До Петра Репетіна . . 556
164. До Олександри Рудченко . 557
165. До Петра Репетіна . . 557
166. До Петра Репетіна . . 558
1917
167. До Йосипа Шейдемана . 558
168. До Петра Репетіна . . 559
169. До Петра Репетіна . . 559
1918
170. До Михайла Мочульського . . 560
171. До Андрія Левицького . . . 562
172. До Михайла Мочульського . . 562
173. До Михайла Мочульського . . 564
174. До Наталі Романович-Ткаченко . 565
175. До видавництва «Сіяч» . . . 566
176. До Наталі Романович-Ткаченко . 569
177. До Наталі Романович-Ткаченко . 570
178. До Петра Репетіна 572
179. До Наталі Романович-Ткаченко . 572
1919
180. До Наталі Романович-Ткаченко . . 573
181. До Михайла Рудченка 574
182. До Михайла Рудченка 575
183. До Наталі Романович-Ткаченко . . 577
184. До Наталі Романович-Ткаченко . . 578
185. До Івана Зубковського 579
186. До Наталі Романович-Ткаченко . . 580
Додатки
Полтава, 15 января (Корреспонденция «Зари») 585
До полтавського міського голови . . . 586
[Общество пособия учащимся] 589
Заповіт 590
Примітки . . 593
Покажчик імен і назв . . 649
Список ілюстрацій . . . 655

ПАНАС МИРНИЙ

Собрание сочинений в семи томах

Том седьмой

(На украинском и русском языках)

Редактор О. Я. Безпальчук
Художній редактор В. М. Тепляков
Оформлення художника В. Д. Квітки
Технічний редактор Н. П. Рахліна
Коректор Н. О. Луцька

Здано до набору 27/IV 1971 р. Підписано до друку 15/IX 1971 р. БФ 03984. Зам. № 311. Видавн. № 343. Тираж 32 000. Папір № 1, 84×108¹/₃₂. Друк. фіз. аркушів 20,75+5 вкл. Умовн. друк. аркушів 35,38. Обліково-видави. аркушів 34,17. Ціна 2 крб. 32 коп.

Видавництво «Наукова думка», Київ, Рєпіна, 3.

Київська книжкова друкарня № 5.
Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР,
Рєпіна, 4.